

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 44: Godišnjak/Jahrbuch

Govedarica, Blagoje

2015

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/9ff44253-1760-4ff4-887a-eddee7772f2d>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE
VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

GODIŠNJAK JAHRBUCH

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen
KNJIGA / BAND 44

Urednik / Herausgeber
Blagoje Govedarica

Redakcija / Redaktion
Dževad Juzbašić, Radoslav Katičić,
Esad Kurtović, Blagoje Govedarica

SARAJEVO 2015

FONDACIJA

ZA IZDAVAŠTVO
SARAJEVO

Štampano uz podršku Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke
i Fondacije za izdavaštvo Federalnog ministarstva kulture i sporta Bosne i Hercegovine, Sarajevo /
Gedruckt mit Unterstützung des Föderalen Ministeriums für Bildung und Wissenschaft
Bosnien-Herzegowinas und des Verlagsfonds des Föderalen Ministeriums für Kultur und Sport
Bosnien-Herzegowinas Sarajevo

Sadržaj / Inhaltsverzeichnis

Članci / Aufsätze

<i>Charles French, Tonko Rajkovača, Gary Marriner, Sean Taylor, David Redhouse, Milenko Radivojac</i> New archaeological and geoarchaeological investigations of the prehistoric site of Zecovi, near Prijedor, Bosnia i Hercegovina Nova arheološka i geoarheološka istraživanja na praistorijskom lokalitetu Zecovi kod Prijedora, Bosna i Hercegovina	5
<i>Tijana Križanović</i> Kulturne interakcije na egejsko-jadranskom prostoru krajem bronzanog i početkom željeznog doba sa posebnim naglaskom na razvoj i strukturu mita Cultural interactions in Aegean-Adriatic area in the end of Bronze and beginning of Iron Age with an emphasis on development and structure of myth.....	49
<i>Mario Gavranović, Ajla Sejfuli</i> Unpublizierte Bronzefunde aus dem Lašvatal in Zentralbosnien Neobjavljeni bronzani nalazi iz lašvanske doline u centralnoj Bosni	67
<i>Aleksandar Jašarević, Jelena Bulatović, Selena Vitezović</i> Osteological finds from Early Iron Age hillfort of Vis: faunal remains and bone artefacts Osteološki nalazi iz ranog željeznog doba sa gradine Vis: faunalni ostaci i koštane alatke	95
<i>Dina Vajzović</i> Novootkriveni nalaz pločice sa prikazom kulta dunavskog konjanika s lokaliteta Đelilovac kod Travnika New discovered find of bronze plaque with the depiction of the Danube horseman cult from the Đelilovac near Travnik.....	105
<i>Adnan Busuladžić</i> Privatna antička arheološka kolekcija iz Bosne i Hercegovine (krivotvorine ili originali?) Private collection from Bosnia and Herzegovina (forgeries or originals?)	115
<i>Ana Marić</i> Nova interpretacija groba sa skeletnim ukopom žene iz mlađeg željeznog doba s Kamenjače u Brezi kod Sarajeva A new interpretation of the grave with a burial of a woman from the Late Iron Age at Kamenjača, Breza, near Sarajevo	143
<i>Tarik Silajdžić</i> Žrtvenik boga Jupitera iz Vrtlišta kod Kaknja Altar of Jupiter from Vrtlišće near Kakanj	159

Adnan Busuladžić

- Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine
Roman medical, veterinary and pharmaceutical instruments, cosmetics and women's accessories in the collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina..... 169

Ante Škegro

- The Sarnian diocese (*Sarniensis Ecclesia*)
Sarnienska biskupija (*Sarniensis Ecclesia*)..... 233

Salmedin Mesihović

- Gaj Blossije i uloga stoičke filozofske misli na političku djelatnost plebejskog tribuna Tiberija Sempronija Grakha i nastanak popularske platforme i pokreta
Gaius Blossius and role of stoic philosophy on political work of tribune Tiberius Sempronius Gracchus and start of popular platform and movement 249

Lidija Fekeža-Martinović

- Arheološka iskopavanja srednjovjekovnog groblja na Glavici u Han Bili kod Travnika
Archeological excavations of the medieval cemetery on Glavica in Han Bila near Travnik... 267

Emir O. Filipović

- Pečat i nadgrobni natpis Marije, bosanske vojvotkinje i grofice od Helfensteina.
Prilog heraldici Nemanjića i Kotromanića
The Seal and Funerary Inscription of Mary, Duchess of Bosnia and Countess of Helfenstein. A Contribution to the Heraldry of the Nemanjić and Kotromanić dynasties 289

Esad Kurtović

- Vlasi Drobnejci i stećci (Crtica o Nikoli Raškoviću i njegovim nasljednicima)
Drobnejci Vlachs and stećci (A remark about Nikola Rašković and his heiress)..... 303

In Memoriam

- Vukosava Atanacković Salčić (1931-2014) – (Ikbal Cogo) 317
Stane Gabrovec (1920-2015) – (Biba Teržan) 319
Borislav Jovanović (1930-2015) – (Blagoje Govedarica)..... 321

Hronika / Chronik

- Izveštaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH u 2015. godini 323

- Adrese autora / Autorenadressen 325

Uputstva / Richtlinien / Guidelines

- Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH..... 327
Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH.... 329
Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH..... 331

New archaeological and geoarchaeological investigations of the prehistoric site of Zecovi, near Prijedor, Bosnia i Herzegovina

*Charles French, Tonko Rajkovača, Gary Marriner
Sean Taylor, David Redhouse, Milenko Radivojac
Cambridge*

Abstract: The article presents a project of an archaeological assessment of the very significant archaeological site of Zecovi. It is based on multidisciplinary methodological research of the Zecovi and its surroundings. The aim of the research was to determine how the human factor influenced the changes of the existing natural landscape the way how adjusted itself to this landscape. Project implementation was focused primarily to the centre of the site which has a specific shape (*oppidum*, tell, hill-top) and secondary focus was on the immediate and remote surrounding in order to acquire more realistic picture about the landscape in different archaeological periods from prehistory to modern time.

Key words: evaluation, Eneolithic, geoarchaeology, micromorphology, erosion and alluviation

Introduction

The site of Zecovi is known as an Hallstatt fortified site in the Sana River valley near Prijedor that was initially excavated and reported on by Benac in the 1950s¹ (Figs. 1 & 2). The previously excavated area of this site was located on the sloping but more or less flat hill-top oriented north-south at an elevation of c. 200m above sea level which forms a natural elongated tump of land in a prominent position overlooking the Sana valley. Benac identified Roman buildings with pottery of the mid-4th century AD located above a 1st millennium BC Iron Age oppidum with a c. 2.7m maximum thickness of archaeological deposits present.² His hill-top excavations also found extensive prehistoric pottery, including diagnostic sherds of the Bronze Age and Neolithic.

The project reported on here was an evaluation of the whole hill-top area of Zecovi and its immediate surroundings (Figs. 1-5). In particular this project aimed to investigate the nature and extent of prehistoric settlement on the hill-top and any evidence of landscape change. Field survey, test excavations and geoarchaeolog-

ical investigations of Zecovi and its surrounding area took place on four occasions: in brief evaluation investigations in March 2011 and 2012,³ in a more intensive way in late September-early October, 2013 as part of the EU-funded Tempus BIHERIT project, and finally a trial trench excavation through the hill-top sequence in September, 2014. The Tempus project investigations enabled an intensive programme of field-walking, test pitting and augering which was supervised by a small team of professional and doctoral student archaeologists from the University of Cambridge, with colleagues and students from the Universities of Banjaluka and Sarajevo taking part, as well as assistance from local organisations and museums. The project has been kindly hosted and assisted by the staff of the Kozara Museum in Prijedor.

The project had three main aims:

- to define the extent, nature and chronology of the archaeology at the site
- to set the site in its wider landscape context
- to use the site and project as a 'field school' to instruct Bosnian students in current field approaches for conducting archaeo-

¹ Benac 1956.

² Benac 1956.

³ French *et al.* 2011; French 2012.

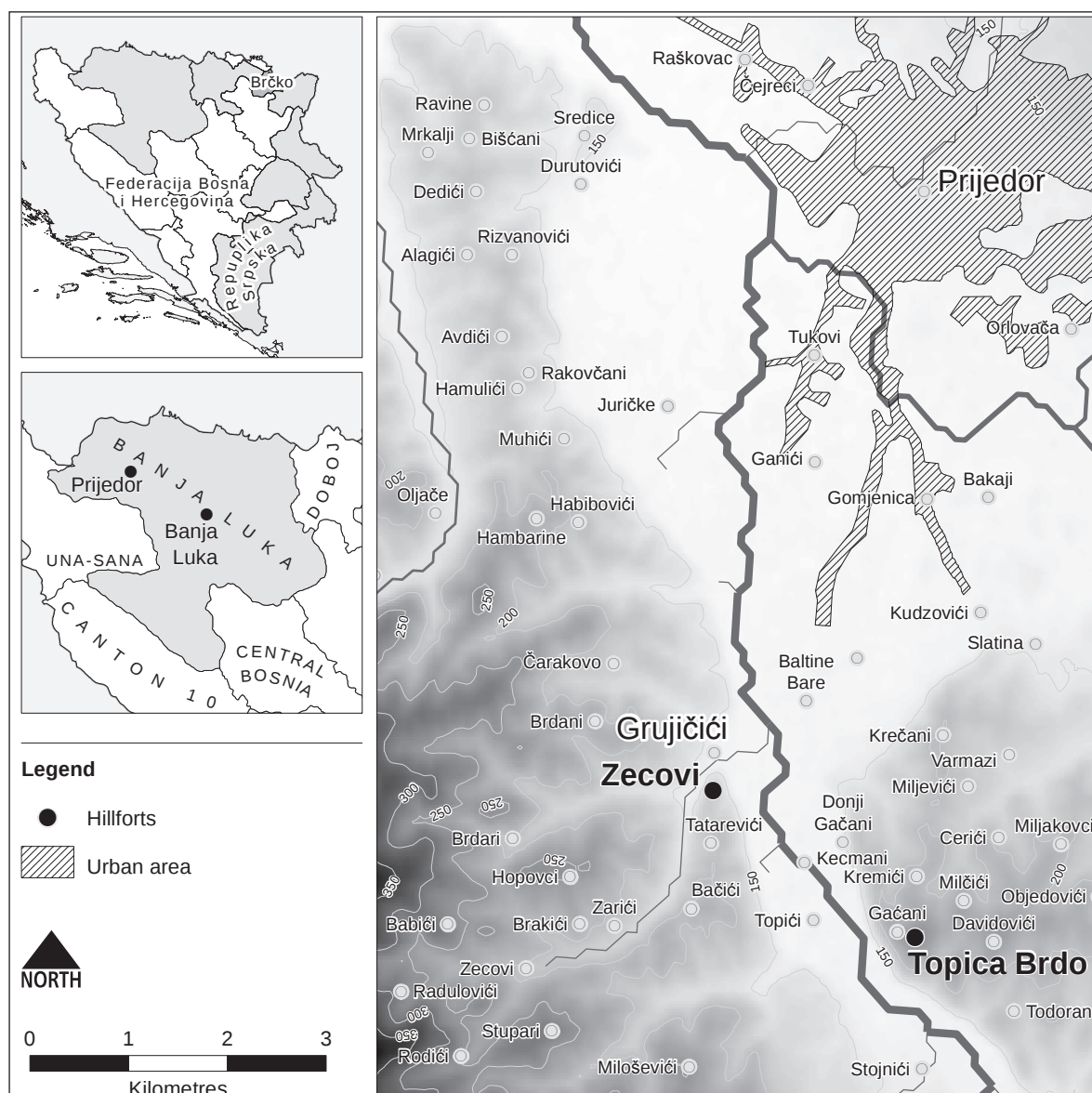

Fig. 1. Location map of Zecovi near Prijedor, Bosnia i Herzegovina (D. Redhouse)

logical site evaluations in northern Europe and the UK. This included the use of geophysical, auger and topographical surveys, as well as context-based archaeological recording using the *Manual for Archaeological Excavation*⁴ as a guide.

Archaeologically the key questions were:

- What was the date range of human use of the hill-top and 'shoulder' areas of the site?
- How did the use of the 'shoulder' area relate to the hill-top oppidum?
- What was the nature and extent of prehistoric and Roman activity of the 'shoulder' area?

In order to answer these questions the work formed five separate stages, each designed to contribute information to the wider picture:

- intensive surface fieldwalking for artefact recovery
- intensive hand auger survey to determine the deposit sequences present both on- and off- the hill-top
- comprehensive topographical and magnetometry surveys of the hill-top and 'shoulder' areas
- small scale test excavations, including the re-location of Benac's trench area on the hill-top, with test excavation and sampling of that deposit sequence

⁴Rajkovača 2010.

Fig. 2. View of Zecovi hill from the floodplain to the northeast (C. French)

- targeted judgemental soil/sediment sampling of the stratigraphic and occupation horizons observed in the test excavations for micro-morphological, magnetic susceptibility and multi-element (including phosphorus/phosphate) analyses, with judgemental selection of charcoal samples for radiocarbon assay from the hill-top and 'shoulder' area test pits.

Methodological approaches

Augering survey

Initial investigations took place primarily through the use of borehole transects using a Dutch hand auger with a 4cm diameter Edleman head with recording by soil/sediment stratigraphic horizon throughout. Three sets of hand auger boreholes were made down- and across-slope at c. 10/20m intervals on the northeastern 'shoulder' of the hill-top beneath the oppidum, at c. 20m intervals across the oppidum hill-top, and one transect at

c. 20/50m intervals over a distance of some 250m across the adjacent floodplain eastwards to the River Sana (Figs. 4 & 5; App. 1). On the basis of this augering work, a specific area of midden and occupation material was identified on the north-eastern part of the 'shoulder' area below the hill-top which was then investigated by hand-dug 1x2m or 2x2m sized test pits.

Fieldwalking survey

Intensive fieldwalking survey concentrated on the northeastern 'shoulder' of the hill-top as it had been recently ploughed, whereas the rest of the site area was largely under sheep pasture (Fig. 3). Following the establishment of a 20m², each grid square was subsequently subdivided into 10m². Each square was walked by two people with all surface finds being recovered and bagged by each 10m² square. There were two primary types of archaeological material recovered: pottery and slag, but also flint, glass, brick and tile. All bags of surface pick-up finds were taken to Kozara Museum for washing, drying and sort-

ing by category, then each category of finds was counted, weighed, bagged and boxed for storage in the Museum. Then the main types of artefact distributions (for pottery and iron slag) were mapped to illustrate changing densities across the site (Figs. 6 & 7).

Topographical and magnetometry surveys

Topographic survey was undertaken at the hill-fort site of Zecovi (44 degrees 55.575 minutes North, 16 degrees 41.123 minutes East), near Prijedor, Bosnia and Herzegovina (Figs. 1-3). The work was supervised by D.I. Redhouse and E. Bujak and carried out by students of the Universities of Sarajevo and Banjaluka. A Leica TCR805 total station was used to record archaeological and topographical features with respect to a local grid, and a Leica GS08plus GPS antenna stabilised with a GSR111 dual-strut support was used to make observations of 30 minutes in length at four grid points. Three permanent monuments of concrete bearing a steel survey marker were affixed on site for future use (App. 2). The GPS observations were post-processed using Leica GeoOffice version 8.3.

The total station records were transformed from the site grid to Universal Transverse Mercator coordinates (UTM Zone 33 North, WGS 1984) through a scale-invariant 2D linear conformal transformation using the formulae provided by R. E. Deakin at the School of Mathematical and Geospatial Sciences at RMIT University (http://user.gs.rmit.edu.au/rod/files/publications/COTRAN_3.pdf). The resulting records were imported into ESRI ArcGIS version 10.0, which was used for all subsequent processing and presentation. A ZIP archive containing an ESRI version 10 File Geodatabase of the data created during and after the survey may be downloaded from: www-comp.arch.cam.ac.uk/~dir21/BiH_Zecovi.zip.

The whole hill-top and eastern 'shoulder' area was gridded and surveyed using a Leica EDM to create a topographical and contour plan of the site and its immediate area (Fig. 3). This was followed by geophysical survey using a Geoscan FM-360 fluxgate gradiometer (or magnetometer), with four 20x20m squares surveyed on both the hill-top and 'shoulder' areas. Unfortunately the high frequency of iron slag across the present day ground surface and in the topsoil meant that

there was too much magnetic 'noise' to obtain meaningful results. Also, the differential thicknesses of archaeological deposit build-up on the hill-top and hillwash on the northeastern shoulder area also skewed any chance of obtaining reasonable results.

Test excavation

In 2011 and 2012 on the basis of the initial augering survey, three test pit excavations (either 1x1m or 1x2m) were excavated by hand, one (TP1, 2011) to the south of the oppidum on the spine of the hill-top and two (TP4 & TP5, 2012) on the northeastern 'shoulder' slope of the oppidum hill-top (Fig. 3) by Tonko Rajkovača, Charles French, Milenko Radivojac and staff of Kozara Museum. The test pits were excavated by stratigraphic horizon down to the old land surface and weathered bedrock with section profiles recorded at 1:10. Where appropriate large bulk samples were taken for wet sieving, block samples for micromorphological analysis (French 2012), and small bulk samples for geo-chemical analysis (French 2012) and radiocarbon assay.

In 2013, using the 20m² grid, a series of eight 2x1m test pits (TP1-8) were excavated at 20m intervals across and down the slope of the northeastern 'shoulder' area under the direction of Gary Marriner (Fig. 3). Although initially the aim was to excavate 12 test pits in a rectilinear pattern over the 'shoulder' area, it was decided instead to focus on the areas of highest finds densities. All eight test pits were excavated by approximately 20cm artificial 'spits' within each stratigraphic unit unless archaeological features were found or the stratigraphy changed. Where stratigraphic changes were found within a 20cm spit, the surface of the next unit was exposed and cleaned in order to expose any features. All features were sectioned, drawn, photographed, planned and where appropriate sampled before excavations continued. The natural at the site was taken to be either the bedrock, a fragmented, iron-rich, mud- or shale-stone, or degraded bedrock in a yellow silty clay matrix. All contexts were then recorded as per the Cambridge Archaeological Unit system, with the east and north facing profiles of every test pit were drawn at 1:10 scale and photographed. Large bulk samples taken for wet sieving, intact block samples for micromorphological analysis, small bulk samples for

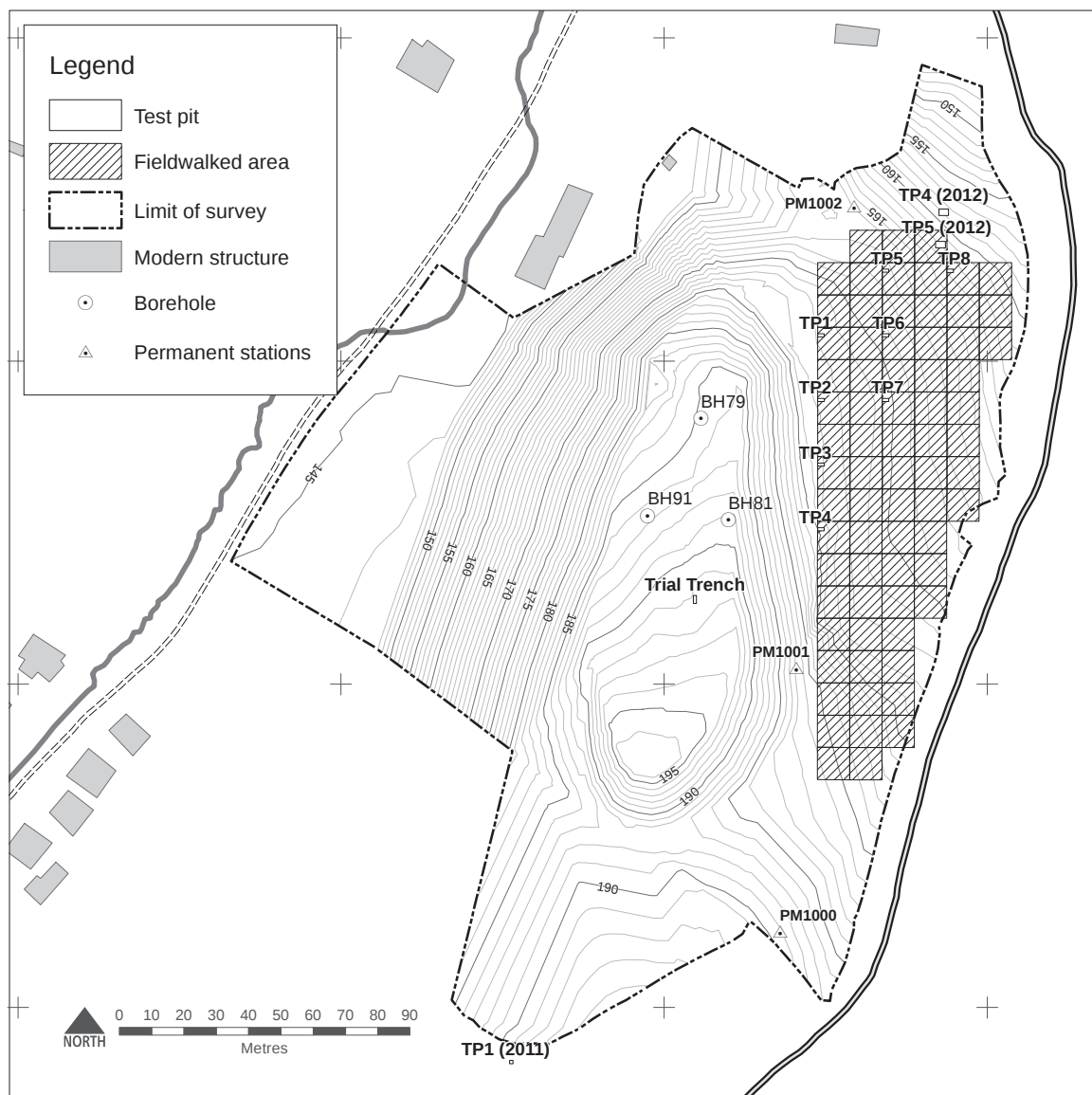

Fig. 3. *Topographical survey of the hill-top and 'shoulder' area, with the fieldwalked area and test pit locations marked (D. Redhouse)*

geo-chemical analysis, and charcoal samples taken for radiocarbon assay on a judgemental basis. AMS radiocarbon dating was undertaken by the Scottish Universities Environmental Research Centre AMS Facility in Glasgow (SUERC), with calibrations made using the OxCal 14 program.

In 2014, a single 2.5x1m trial trench was excavated through the hill-top deposits, using geophysical and augering surveys to target the north-eastern corner of Benac's 1956 excavations (Fig. 3). This was crucial for the retrieval of samples for radiocarbon assay and micromorphological analysis, and for comparison with the archaeological record of the 'shoulder' area of Zecovi hill.

Soil analyses

The soil analysis of five test pit profiles from Zecovi aimed to provide information on the natural regional soil type (from Test Pit 1), and examine a number of Neolithic and Bronze Age occupation deposit sequences in Test Pits 4 & 5 from 2012, Test Pit 4 from 2013, and the thick Neolithic-Roman hill-top sequence first investigated by Benac (1956) in Test Trench 1 (2014). The main stratigraphic horizons of the trench profiles were sampled and analysed using soil micromorphological techniques⁵, pH testing, magnetic sus-

⁵ Courty *et al.* 1989; Murphy 1986.

Fig. 4. Location of the boreholes on Zecovi hill-top (D. Redhouse)

ceptibility⁶ and multi-element analysis⁷. The thin sections of the excavation profiles were made and described (see App. 3) using the methods of Murphy⁸ and the terminology of Bullock *et al.*⁹ and Stoops¹⁰. Their analysis should reveal the Holocene soil developmental history, particularly that associated with prehistoric settlement activity, and provide complementary data to the palaeo-vegetational and land-use history of the site.

⁶ Clark 1996, 99-117.

⁷ Oonk *et al.* 2009; Wilson *et al.* 2008.

⁸ Murphy 1986.

⁹ Bullock 1985.

¹⁰ Stoops 2003.

Multi-element analysis (ICP-AES) was performed on a full series of samples through the excavated sequences with selected results presented in Table 2. Although 35 elements were analysed, a much smaller suite of elements is usually considered reflective of human activities in soils. These include barium, calcium, iron, phosphorus (as equivalent to total phosphates), magnesium, manganese, strontium, zinc and copper, whose accumulation is most likely associated with organic debris an especially ash, bone and charcoal in settlements¹¹, with zinc known to be limited by phosphate with increasing pH¹².

¹¹ Wilson *et al.* 2008.

¹² Cresser *et al.* 1998.

Fig. 5. Location of boreholes across the floodplain (D. Redhouse)

The borehole survey

S. Taylor, C. French, G. Marriner

The Zecovi hill-top

The soils present on the hill-top of the 'oppidum' have formed on deep anthropogenically derived deposits. It was here during the 1950's that Benac's excavations had revealed deep prehistoric archaeological strata with up to c. 2.4m depth of archaeological deposits present on the southern part of the hill-top¹³. These former trenches were visible as large depressions and eroded spoil heaps despite recent ploughing (Fig. 3).

A total of 23 boreholes (79-102) were made on the hill-top area (Fig. 4). The southern part of the hill-top preserved a complex sequence of archaeological deposits and palaeosols which had developed during periods of abandonment, probably since the later Neolithic period. The deepest soil profile measured was c. 2.2m deep, a feature which was consistent in the majority of profiles. However it was clear that the northern part of the hill-top had experienced more extensive erosion than the southern half as there were shallow modern soils developed on relatively recent exposures of the shale bedrock. It was unclear whether this erosion had been caused by anthropogenic activity and/or natural processes.

¹³ Benac 1956.

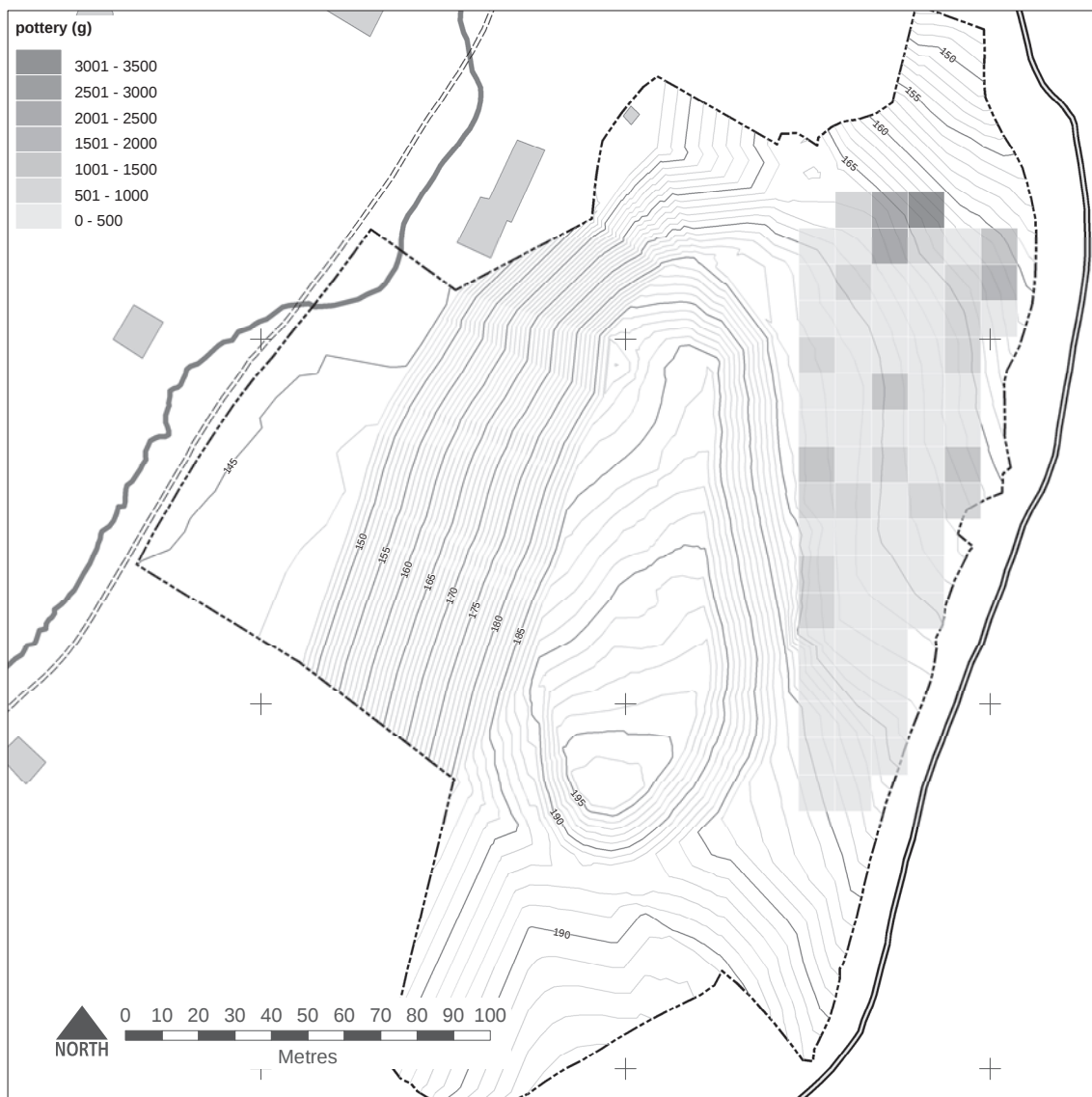

Fig. 6. Pottery concentrations by 10m square from the fieldwalking survey of the 'shoulder' area of Zecovi hill (D. Redhouse)

In order to characterise this hill-top part of the Zecovi landscape, three borehole profiles will be described which reflect the stratigraphic records revealed in Benac's (1956) excavations as well as our own Test Trench 1 (see below). Soil profile 79 was typical of the soils that had formed on this landscape position. From 0-110cm, a relatively thick A/B horizon had formed showing weak horizonation due to extensive recent ploughing with abundant ceramic and primarily brick fragments. Then there was a lithological discontinuity and then at 110-135cm a buried, dark humose, former A horizon defined. This also contained abundant ceramics, brick charcoal and other archaeological materials indicating

that this was a palaeosol formed on a sequence of thick archaeological refuse layers. Below (at 135-165cm) was an earlier organic A horizon with a very high organic content and humose character. This sequence of two superimposed former organic topsoils suggests that there had been considerable organic enrichment through human activities, a process known as cumulation or soil thickening. At 165-215cm below there was a silt to silty clay loam soil which was indicative of the basal B (or cambic Bw) horizon with some illuvial clay of an *in situ* palaeosol.

Soil Profile 81 was typical of the complexity of soils on the hill-top and the contribution of archaeological material as a parent material for

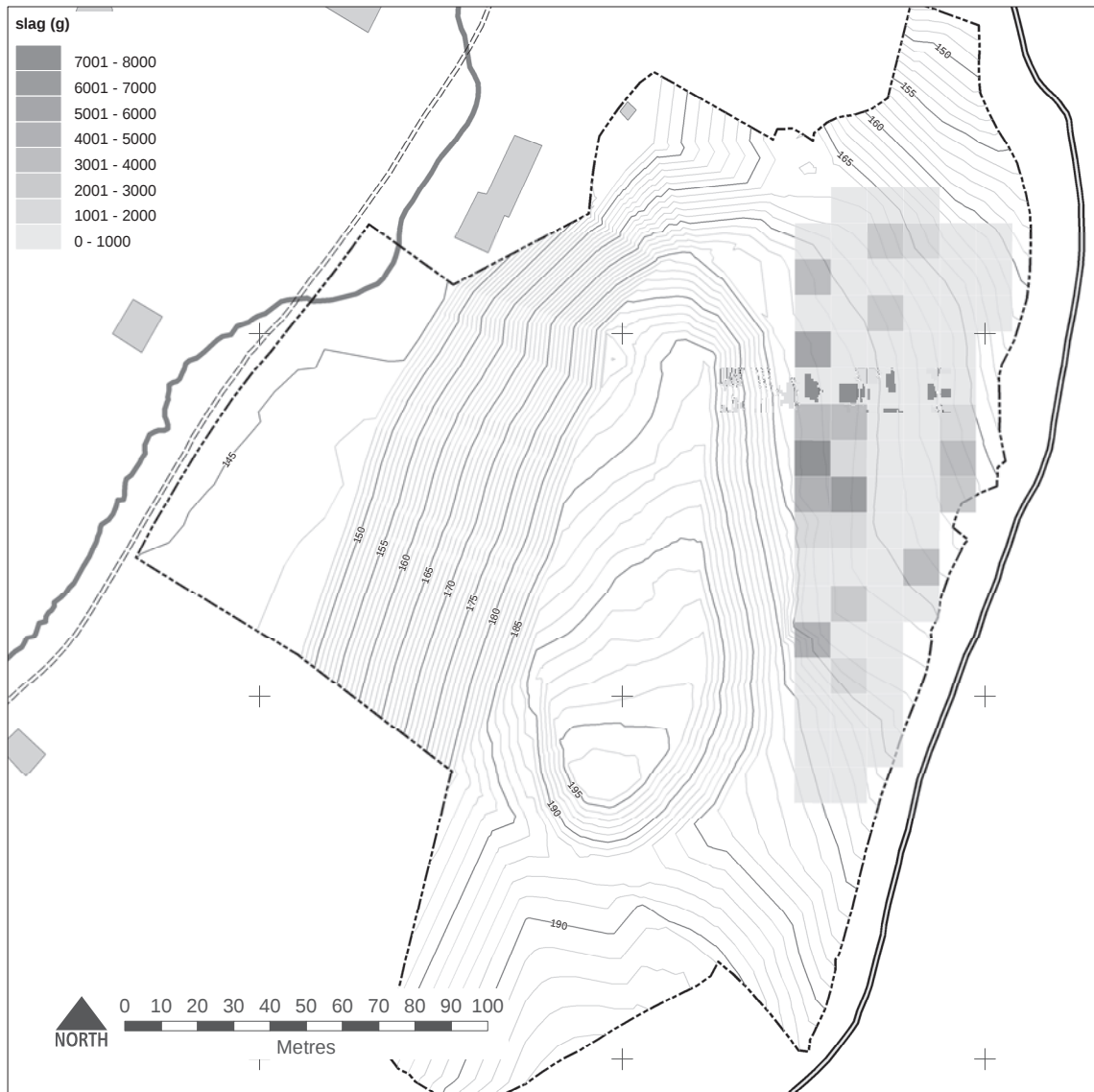

Fig. 7. Slag concentrations by 10m square from the fieldwalking survey of the 'shoulder' area of Zecovi hill (D. Redhouse)

these soils. The first 60cm was composed of a ploughed topsoil containing abundant archaeological materials indicating that the parent material for this soil was largely allochthonous anthropogenic deposits. Between 60 and 200cm there were nine distinct horizons of archaeological deposits of varying thickness. These had been subject to soil formation processes exhibiting development of properties characteristic of a B horizon. Below this was the *in situ* organic A horizon of a palaeosol that had formed on the underlying shale bedrock. It also contained frequent weathered pottery fragments.

Soil profile 91 exhibited a c. 40cm thick humic topsoil with small (<1cm), highly weathered frag-

ments of plaster, brick, charcoal and lime (plaster or mortar?). Between 40 and 112cm there was a reddish/orange silt loam soil with very abundant brick fragments (<3cm) which was probably indicative of a thick horizon of collapsed building material. Below, at between 112 and 136cm there was a highly humic A horizon of an *in situ* palaeosol with abundant charcoal and small fired clay fragments. This former topsoil had formed on c. 60cm of layered archaeological deposits. A lithological discontinuity separated this horizon with the underlying buried and gleyed B/C (or B/Cg) at 196cm. This material clearly had formed from the weathering of the shale bedrock with abun-

Fig. 8. Test Pit 1 (2011) outside the site on the hill-top, showing the typical loessic B horizon beneath a modern ploughsoil (C. French)

dant redoximorphic mottles within this horizon indicative of a fluctuating groundwater table.

The 'shoulder' area of Zecovi hill

In contrast, the 69 borehole profiles recorded over the approximately one hectare 'shoulder' area (Fig. 4) were very different with bedrock depths ranging from c. 30 to 140cm. The bedrock was overlain by disturbed and truncated buried soils with possible floor/yard gravelly surfaces above, overlain by variable thicknesses of artefact-rich midden deposits and colluvial topsoil above. In general, these boreholes in combination with the test pit soil profiles show that soil formation processes had been significantly different than those either on the oppidum hill-top or in the floodplain below.

The soils varied from very shallow silt loams developed on the weathered shale bedrock at the base of the hill-top slope in the northern part of the sampling area to deeper colluviated soils, especially in the northeastern part of the field.

Most of the profiles were less than 50cm in depth and only a few were greater than 1m in depth. However, test pitting in this area showed that many of the soils/sediment profiles were actually slightly deeper (by c. 20-40cm) than the augering survey initially suggested. This was particularly true where dense surface scatters of pottery had been recognised in the northeastern sector of the field (Fig. 6). This was almost certainly because of the stony nature of the subsoil and because in many cases buried structural and building debris had been confused with bedrock.

In general these soils showed very poor development of horizonation. Typically a c. 25-30cm Ah/p topsoil overlies a silt loam weathered Bw or B/C weathered bedrock with almost no significant accumulation of clay in the sub-surface horizons. As the slope rapidly dips eastwards, a mixture of silt loam hillwash and organic and artefact-rich midden material form an intervening horizon between the Ah/p and the basal B horizon, which thickens down-slope from c. 60-

100cm. There are also possible structural leveling and/or floor surfaces at the basal B and midden contact in some boreholes, especially as seen in Test Pits 4 (2011), 5 (2012) and 8 (2013) (see below) (Figs. 10 & 11).

The Sana River floodplain

A series of 11 boreholes were made across the western side of the Sana floodplain (Fig. 5). These exhibited an homogenous dark brown silty clay loam, thickening in depth from about 50cm at the base of the slope to 2m by the main road and present river channel. These soils are classified as Gleyic Fluvisols, and represent the gradual/seasonal aggradation of overbank flood-derived deposits or alluvium. These brown silt loam to silty clay loam soils are a very valuable farming resource today and are managed by rotating from arable to grass production with a relatively short cycle. A few sinuous/meandering, small stream channels were evident in the farmed, former floodplain area, which hint at a once more active channel system in the recent past. The fast-flowing modern river is quite deeply incised by c. 3-4m into the floodplain, and this may be its long-term course, such that the modern floodplain represents a lengthy period of past over-

Fig. 9. Test Pit 4 (2011) on the 'shoulder' area showing hillwash over midden material (C. French)

bank flooding and the aggradation of eroded soil derived from upstream.

Fig. 10. Test Pit 5 (2012) on the 'shoulder' area showing possible gravelly surfaces on a truncated old land surface beneath midden material, with structural features cut through the base of the buried soil and into the weathered natural substrate (C. French)

Fig. 11. Test Pit 4 (2013) on the 'shoulder' area showing the midden material over the layered occupation zones below (G. Marriner)

The profile in Borehole 109 was typical of the type of deposit sequence encountered in the floodplain. The first 40cm was a ploughed topsoil (Ap) with a silt loam texture. From 40-70cm a fine sand silt loam with very little clay formed a youthful weathered B horizon (or Bw), barely distinguishable from the topsoil indicating that soil formation had had very limited progression. Below (70-130cm) a lower B horizon (or Bw2) silt loam showed an increase in clay with a greater degree of brunification, perhaps indicating a lithological discontinuity from the horizon above and a significant period of landscape stabilisation. Below (130-190cm) there was a gleyed fine sandy loam horizon that was indicative of contrasting fluvial conditions. This horizon had accumulated immediately above a coarse sandy loam (190-220cm) with abundant fine gravels interpreted as the base of a shallow channel deposit.

The Borehole 114 profile is typical of an alluvium over a deep channel fill sequence. Here there was 140cm of greyish brown silt loam (again with very little clay) over another 100cm

Fig. 12. The partly excavated 2014 Test Trench 1 through the hill-top deposit sequence located on the northern side of Benac's 1950s trench showing floor levels and pit features (C. French)

of grey-brown mottled silty clay alluvial overburden, with a further 200cm of greyish green (reduced) silty clay riverine deposits below that have infilled a palaeo-channel and have accumulated on basal coarse bedded sands and fine gravel of the channel base. Recent fieldwork using mechanical coring equipment by the Arhej team has confirmed the presence of this palaeo-channel to be some 80-100m in width and 3.5-5.15m in depth. This palaeo-channel appears to be followed by the route of the modern stream adjacent, and is present as a large meander loop situated at the base of the northeastern slope of Zecovi hill, and has been extensively sampled for palynological and stratigraphic analyses.

The fieldwalking survey

Gary Marriner and Tonko Rajkovača

The results of the systematic gridded fieldwalking collection were very informative, especially as this area of sheep pasture had been ploughed just one month before the surface collection exercise. Unfortunately, the adjacent hill-top and floodplain areas are no longer ploughed and it was not possible to adequately fieldwalk those areas, so only the fieldwalking of the 'shoulder' area is reported on here.

Comparisons by weight of pottery sherds and slag fragments showed clear differences across the 'shoulder' area. For example, there were large concentrations of pottery at the northeastern end of the fieldwalked area (Fig. 6), and distinct concentrations of slag along the eastern edge of the area (Fig. 7). Pottery concentrations ranged from none to 5,000 grams per 10m grid square, and slag from 0-7,350 grams per 10m grid square. An appraisal of the pottery types was made (see Jašarević below), with a few small finds also recovered such as spindle whorls. The abundant slag fragments are probably largely derived from the locally attested earlier 20th century exploitation of the iron-rich bedrock which outcrops along the eastern edge of Zecovi hill and is today still seen along the local roadside cutting.

The archaeological investigations

Tonko Rajkovača, Gary Marriner, Charles French and Milenko Radivojac

The test pits and trial trenches excavated in 2011-14 are described below. The detailed profile descriptions are given in Appendix 1.

Test Pit 1 (2011) was excavated adjacent to borehole 16 on the same hill-top spine about 75m to the south of the oppidum (Figs. 3 & 8). It revealed much slag, prehistoric pottery and one quernstone base. The soil profile was composed of c. 18cm of modern ploughsoil overlying a c. 60cm B horizon of silty clay loam which became more yellowish brown and mottled with depth, all developed on a reddish brown silty clay weathered bedrock (or B/C). This profile is indicative of the soil profiles on the remainder of the hill-top to the south away from the archaeological zone, and is a silt and clay-rich, strong-

ly iron-mottled silt loam soil derived primarily from the weathered bedrock itself. The main horizons of this profile were sampled for soil micromorphological and geo-chemical analyses (see below).

Test Pit 4 (2012) was excavated next to borehole 22 on the 'shoulder' slope below and to the east of the oppidum hill-top (Figs. 3 & 9). It produced very large quantities of prehistoric artefacts, particularly diagnostic Neolithic and Bronze Age pottery, flint, burnt clay, animal bone, and charcoal, with considerable amounts of iron slag on the modern ground surface, but yielded a radiocarbon date from charcoal at a depth of 130cm of 2361±29 BP or 519-384 cal BC (at 94.7% probability; GU38007). This test pit exhibited a thin (c. 10-15cm) organic topsoil over a c. 20-50cm reddish-orangey brown, finely aggregated silty clay loam with numerous included artefacts. This was developed on a thick (c. 35-45cm) deposit of dark grey to black organic silty clay with abundant included artefacts, which graded into a c. 25-30cm greyish brown silty clay with much charcoal and numerous artefacts. This horizon in turn graded into a grey gravelly silty clay at c. 130cm above a calcareous, chalky bedrock at a maximum depth of c. 145cm. The latter is an unusual calcareous substrate, unlike the weakly acidic clays and loessic silts found more or less consistently across the rest of the survey area.

This test pit profile sequence represents a weathered B horizon of an *in situ* palaeosol with a thick midden deposit above, all buried by colluvial slumping. The midden deposit is certainly anthropogenic in origin and could represent either the dumping of settlement debris and its incorporation on the *in situ* soil profile, or some down-slope overland transport of soil and archaeological materials, or it may be in or on the edge of a large archaeological cut feature. Only further and larger scale excavation could answer this, but the auger survey in the vicinity of this test pit suggests that the area of intensive archaeological build-up of settlement debris beneath colluvial deposits is confined to a relatively small area, over an area of c. 40x50 metres. The main horizons of this profile were sampled for soil micromorphological and geo-chemical analyses (see below). Two spot samples of wood charcoal from the lower part of the occupation/midden

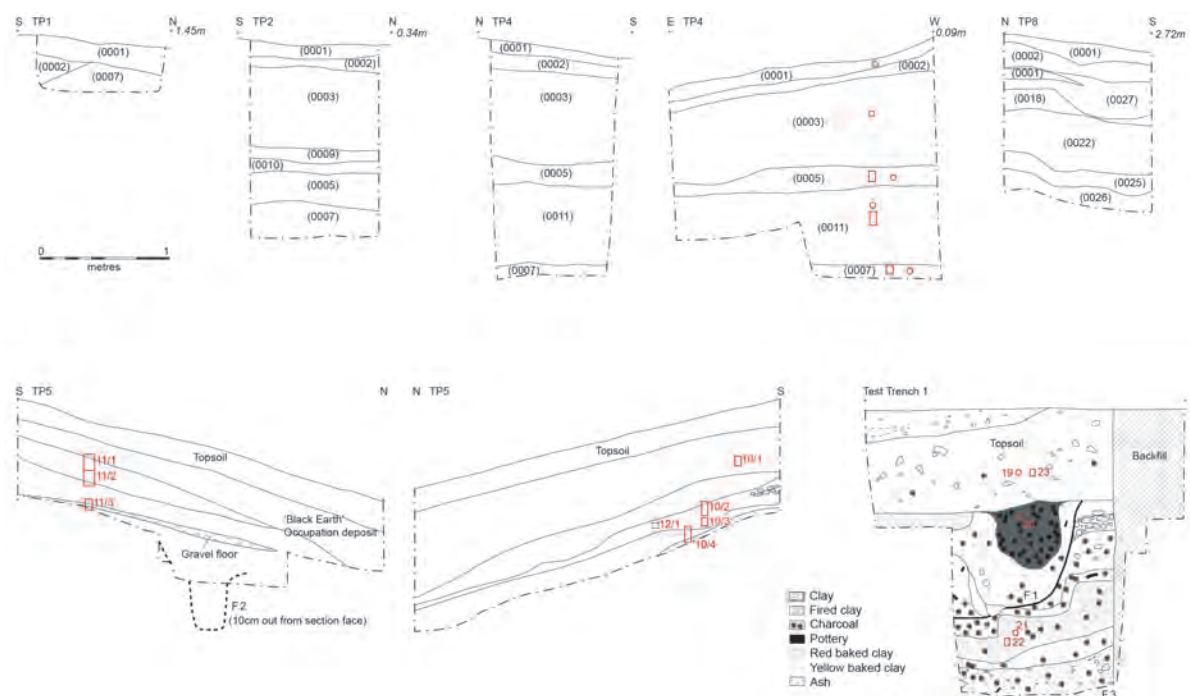

Fig. 13. Selected sections from TP5 (2012), TPs 1, 2, 4 and 8 (2013), and Test Trench 1 (2014). The red circles indicate the position of geo-chemistry samples, the red rectangles indicate the position of thin section micromorphology block samples (V. Herring)

zone at c. 115 and 120cm down profile were also taken for radiocarbon assay.

Test Pit 5 (2012) was also excavated on the northeastern flank of the hillslope 'shoulder' situated downslope from Zecovi hill-top (Figs. 3, 12 & 15). This trial trench excavation revealed a thick occupation deposit containing abundant Neolithic and Bronze Age period artefacts (App.1). At the contact with the old ground surface there were thin (c. 2-8cm) horizontal spreads over less than a square metre of area of either fine, yellowish gravel and/or grey silt with abundant fired clay and charcoal fragments. These may well be 'floors,' or at least prepared surfaces. Inbetween these possible 'floors' there was more accumulation of humic, fired clay, charcoal and pottery-rich silt loam which also probably represent occupation deposits. At the very bottom of the profile under these surfaces/floors there was one rectangular post-hole cut into the hard rock geology. Accordingly, a series of seven soil blocks were taken for micromorphological analysis and small bulk samples for geo-chemical characterisation from the east- and west-facing profiles of this trial trench.

In 2013, a series of eight 1x2m test pits were opened on the 'shoulder' area of the site (Figs. 3, 11 & 13). An initial transect of four test pits were excavated north-south along the base of the oppidum. A further three, 20m to the east, and a final one, a further 20m to the east, were excavated.

Test Pit 1 exhibited a shallow, disturbed profile of about c. 20-25cm silt loam ploughsoil over a clay-rich degraded/weathered natural.

Test Pit 2 was 1.5m deep and exhibited a more complex stratigraphy than was evident in TP1 (Fig. 13). Beneath a similar depth of ploughsoil there was an horizon of approximately 60cm of dark brown silty clay loam with frequent small, sub-angular stones and occasional slag fragments. This is a hillwash deposit that has been subject to some agricultural mixing in the past. Below were two layers of similar material but paler and more orangey in colour, probably also relating to phases of colluvial deposition. Beneath these horizons there was a compact, pale brown clay silt loam with very few small angular stones and rare charcoal flecks, which is the B horizon of an *in situ* buried soil. The natural de-

graded bedrock was revealed at a depth of 1.5m below the ground surface.

Test Pit 3 exhibited a similar profile to TP2 to a depth of c. 1-1.2m, at which depth two features were observed. On the eastern edge of the test pit there was a small ditch (F4) which was c. 55cm deep. The fill of the ditch was of a similar composition to the buried soil which survives on the spine of natural between ditch F4 and the pit F1 to the west, suggesting that it had naturally filled in with this material. Pit F1 had straight, vertical sides and a flat bottom. Its fill contained a large number of angular/sub-angular large stones and buried soil material, so perhaps was partly deliberately backfilled.

Test Pit 4 is similar to the profiles seen in TP2 and 3 but exhibited a better developed occupation zone and buried soil profile at a depth of c. 100-180cm (Figs. 3, 11 & 13). This test pit profile exhibited a c. 75cm accumulation of stony, highly organic silt loam hillwash and midden material overlying multi-layered occupation deposits and a basal buried soil. The buried soil comprises two horizons, a c. 15-20cm upper horizon of pale brown silty clay over another 60-65cm of pale greyish brown silty clay with occasional gritty inclusions and rare larger stones. At a depth of approximately 1.8m the natural degraded bedrock was reached. Although no buried A horizon survives in this profile, it does appear that there is survival of upper and lower B horizon material over a weathered B/C substrate. Test Pit 4 was sampled for micromorphological analysis of the buried soil and interface with the natural. In addition, samples for geo-chemical and particle size analysis were taken from the main stratigraphic layers.

Test Pit 5 was similar to TP1 in terms of its shallow two-horizon stratigraphy. Beneath the modern ploughsoil was c. 35-40cm of stony silt loam colluvium on the weathered natural. Plough-scars were evident in the upper surface of the weathered substrate at a depth of c. 50cm showing the depth of recent ploughing practices.

Test Pit 6 shows again that soil profile is shallower along the middle of the 'shoulder' area with a depth of c. 50-55cm, although there is greater depth of the profile here than at either TP1 or TP5. Additionally a c. 50cm deep, small circular pit (F3) defined at its base which was filled with a stony silt loam similar to the overlying colluvial material. Another small feature (F5) was exca-

vated in TP6, but this is likely to be the result of animal burrowing.

Test Pit 7 exhibited a ploughsoil over a c. 70-95cm depth of stony silt loam hillwash that had accumulated on the degraded natural or B/C over a depth of c. 100-110cm. In the western edge of the trench, a post-hole (F2) defined approximately 40cm below the surface, cut into the colluvium and therefore relatively modern.

Test Pit 8 exhibited a different profile more akin to Test Pits 4 and 5 from 2012 with a complex stratigraphy that is probably related to multiple phases of prehistoric human occupation (Figs. 3 & 13). The topsoil was a dark brown, organic-rich sand silt, beneath which was a c. 10-20m thick lens of colluvium. Below were multiple layers of very loose, dark black/brown fine sandy silt extending to a depth of c. 100cm which were rich in fine charcoal and bone fragments. A bulk sample was taken of this organic midden deposit for environmental analysis. Towards the base of the profile at c. 100-115/120cm there was a zone of 'micro-lenses', consisting of alternating layers of dark brown, blackish brown and paler brown, very loose silty sand. The basal horizon at c. 115/120-130cm was a pale yellow/white silty sand dominated by phytolith material which may be the remains of some kind of organic floor level. This hypothesis is furthered by the presence of a possible building foundation trench about 40cm in width located in the eastern part of the base of the trench. Samples were taken for micromorphological study, geo-chemical and particle size analysis, and also to test for the presence of phytoliths.

In 2014, test excavation (TT1) of a complete sequence through the hill-top revealed a very deep and well preserved set of archaeological deposits. The trial trench was situated to just clip the backfill of the Benac's trench (Figs. 3, 12 & 13), and indeed did so with the western corner of the test pit in Benac's back-filled trench, but the remainder of the 2m long trial trench excavated through *in situ* archaeological deposits. The upper part of the sequence was composed of a c. 28cm thick dark brown silt loam with abundant stone and fired clay fragments throughout beneath the modern turf line. This could be the stabilised upcast from Benac's trench that effectively became the post-1956 topsoil/ploughsoil. Below this is a further c. 34cm of similar brown silt

loam with abundant artefact inclusions. This is so thoroughly well mixed that it could have been ploughed in the past. At 82-85cm down-profile, there was a clear surface of *in situ* fired clay. The remainder of the profile also comprised *in situ* archaeological horizons and pit fills for a further depth of c. 1.65m (to a total depth of c. 2.7m; see App. 1). At a depth of c. 215-225cm in the western end of the trial trench, there appears to have been a remnant of the buried soil/old ground surface preserved from disturbance by the cutting of pits. The latter was sampled for micromorphological, physical and elemental analyses, as was the mixed loam/archaeological deposit overburden, and another possible surface at 180-190cm down-profile. Charcoal for radiocarbon assay was taken at 210-220cm down-profile from the upper contact of the possible old land surface, and yielded a radiocarbon date of 4067 $\pm$ 29 BP or 2680-2548 cal BC (at 65.7% probability; GU38006).

Soil analyses

The hill-top areas

Test Pit 1 (2011) examined the hill-top ridge, about 100m to the south and outside of the oppidum hill-top, and Trial Trench 1 (2014) investigated the hill-top deposit sequence adjacent to Benac's 1956 trench (Figs. 3, 8 & 12).

Test Pit 1 (2011)

The pH values within the oppidum deposit sequence were all circum-neutral to weakly calcareous with values ranging from c. 6.2-6.7, but outside the site to the north the pH was more calcareous (c. 7.6-7.7) (Table 1). In all cases, the magnetic susceptibility values were low (Table 1). The latter suggests that there was no actual burning *in situ*, even if there were abundant fragments of fired clay throughout the archaeological sequence. What is noticeably enhanced are the barium and phosphorus values, corroborating the settlement organic refuse accumulation and feature fill aspects of the deposits, especially wood ash and rotting vegetal matter, with the high manganese values attesting to the frequent sesquioxide mottling of both the soils and archaeological deposits.

Two samples were taken for micromorphological analysis from the c. 43cm thick soil profile beneath the modern topsoil. Both samples were a very fine sandy silt clay loam with a vughy to pellety structure (Fig. 15a) with only the slightest hint of a very weakly developed fine irregular blocky soil structure. Dusty or impure clay predominated within the groundmass giving a striated to reticulate aspect, with dusty clay coatings increasingly lining the voids down-profile, often as crescentic infills (Fig. 15b). In addition there were common, very fine sand-size fragments of pure clay throughout, which are probably a weathering product of the local bedrock.

The abundant very fine quartz sand and silt component is indicative of some aeolian or loessic input to the weathering complex that this soil formed on. The strong and reasonably well organised clay component also suggests that a good degree of soil development and stability had existed in the past. But the illuvial dusty clay coatings within the voids down-profile testify to the disturbance to the upper part of this profile through modern ploughing, rather than past human activities. Thus the palaeosol appears to be a reasonably well-developed argillic brown earth with a strong loessic component that has undergone much recent disturbance.

Test Trench 1 (2014)

The pH values in the main fills of this trial trench were all circum-neutral, with low magnetic susceptibility values despite the large quantities of fired clay found throughout the deposit sequence (Table 1). Barium and phosphorus values were strongly enhanced, especially in the organic midden-like accumulations in the upper one metre where features do not define.

The soil micromorphological analysis indicated that basic fill matrix was composed of a very fine sandy/silty clay loam with abundant micro-anthropogenic debris throughout (Figs. 14a-d). The fine groundmass was dominated by dusty (or silty) clays, and moderate to strong staining with amorphous sesquioxides. The anthropogenic debris included a few pottery sherds, common fine fragments of fired clay, common very fine to coarse charcoal fragments, minor amorphous iron replaced organic matter and a few aggregates of calcitic ash. The possible buried soil at the base of the sequence (+215cm below ground surface)

Sample	pH	MS Si/g	Ba ppm	Ca %	Cu ppm	Fe %	Mg %	Mn ppm	P ppm	Pb ppm	Sr ppm	Zn ppm
TP1 (2011):												
25-30cm	7.67	5.73	150	0.1	20	3.02	0.53	2010	640	20	10	69
40-45cm	7.77	2.6	120	0.11	18	1.92	0.54	870	880	19	10	67
TT1 (2014):												
50-60cm	6.7	3.59	430	0.76	70	3.34	0.32	2500	4240	28	61	156
80-90cm	6.22	3.3	320	1.68	71	2.8	0.32	1980	6150	18	128	164
180-190cm	6.47	1.29	110	0.37	32	3.71	0.29	1450	1500	29	24	92
215-220cm	6.48	2.06	160	0.41	18	2.36	0.38	1030	1660	11	24	75

Table 1. *pH, magnetic susceptibility and selected multi-element (ICP-AES) analyses from the hill-top test excavations*

exhibited a similar composition to the deposits above, but it did not contain much anthropogenic debris and there was clear stratigraphic break at about 216/218cm, so it is suggested that it is indeed a truncated old land surface.

The soil outside the monument and at the base of Test Trench 1 and the soil comprising the archaeological make-up/back-fill of Test Trench 1 were essentially a similar fine sandy/silty clay loam with abundant clay coatings and infills throughout. This is indicative of the clay-rich subsoil, but also the weathering complex forming stable argillic brown earth soils on this ridge prior to the Neolithic and later settlement activity on the Zecovi ridge. There are comparable prehistoric fill deposits and buried soils at the contemporary site of Topica Brdo in a similar location on the other side of the valley.

The northeastern 'shoulder' area

The pH values of the modern soil/midden/buried soil horizons in the test pit profiles on the Zecovi 'shoulder' area range from *c.* 6.25 to 7.8 (Table 2). The deposits are normally weakly calcareous, becoming slightly more calcareous with depth, with the only circum-neutral pH values found in Test Pit 8.

In the multi-element analysis (Table 2), the topsoil exhibits low phosphate values and therefore suggests an absence of modern fertilisers being used. But, the hillwash and midden deposits above the buried soil exhibit strong to very strong enhancement with phosphorus (P), with enhanced levels of barium (Ba) and manganese (Mn), and slightly enhanced values for iron

(Fe), Strontium (Sr) and zinc (Zn) (Table 2). In particular, the phosphorus values are very high, ranging from 5820 to >10,000ppm, which is extraordinary. This suggests that much of the humic material of the profile is composed of rotting organic matter, which accords well with the highly humified organic aspect of the thin sections (see below), and the large amounts of micritic ash and the fine bone fragments present in the middle part of the soil profile. The high organic component could well be derived from bedding material of barn/byre rake-out and stabling, urine-rich deposits. Similarly with barium, the values are reasonably high with a range of 330-510ppm. This suggests that there is a considerable quantity of wood ash in the deposits, no doubt derived from nearby settlement hearths. The strontium and zinc values are also weakly enhanced, and these also are suggestive of plant processing debris (Fleisher and Sulas 2015). Again, this serves to corroborate the high quantities of very fine to fine charcoal, frequent humified and silicified plant remains, and common zones of micritic ash observed in thin section (see below).

The magnetic susceptibility values are generally low (Table 2) and these probably reflect the absence of *in situ* burning, rather than just the inclusion of burnt organic material such as wood ash and the occasional fragments of burnt soil or bone. Nonetheless, there are some very enhanced levels evident in the lower midden and old land surface levels of Test Pits 5 (2012) and 8 (2013), which appear to signify that these levels are indeed old surface horizons and have been exposed, and were probably trampled and had

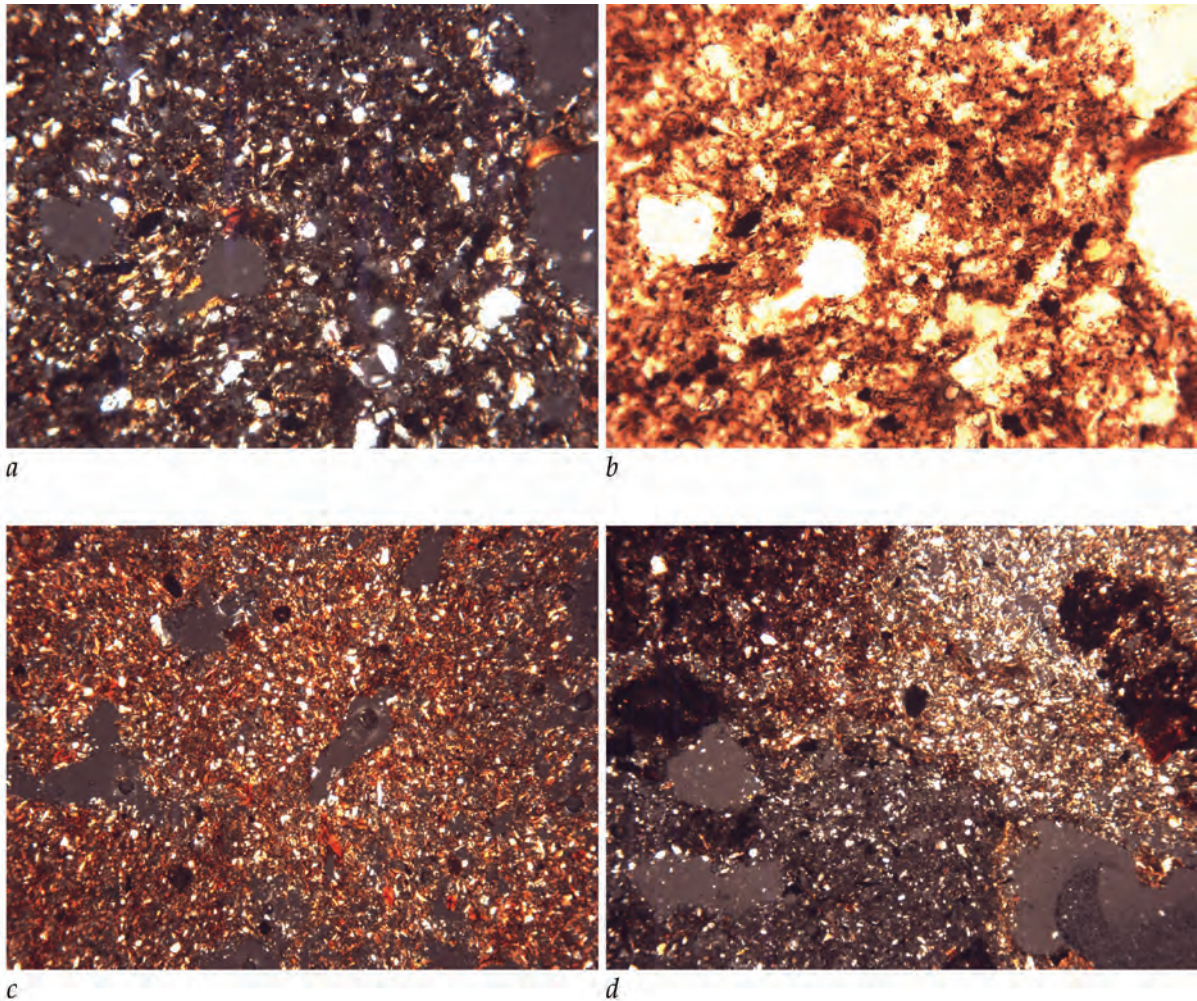

Fig. 14. Test Trench 1 soil photomicrographs (C. French/D. Redhouse):

- a. Photomicrograph of the humic very fine sandy/silty clay loam with dusty clay infills and coatings, Sample 23 (frame width = 4.5mm; cross polarized light); b. Photomicrograph of the humic very fine sandy/silty clay loam with dusty clay infills and coatings, Sample 23 (frame width = 2.5mm; plane polarized light); c. Photomicrograph of the pure and dusty clays throughout the matrix, Sample 22 (frame width = 4.5mm; cross polarized light); d. Photomicrograph of the mixed feature fill of wood ash (lower half) and the humnified and/or iron stained fine sandy clay (upper half), Sample 18 upper (frame width = 4.5mm; cross polarized light)

burning activities taking place on them associated with settlement use.

The soil micromorphological analyses

Test Pit 4 (2012 the modern turf line, below which was)

The upper sample from the midden horizon (4/1; 55-69cm) was composed of a heterogeneous mixture of very fine sandy silty clay loam in pellety to irregular aggregates similar to the soil fabric in Test Pit 1 (c. 50%), but with the inclusion of wood ash with abundant fine charcoal (c. 30%), irregular aggregates of amorphous iron 'cemented' clay and sparite calcium carbonate (c.

20%), and rare fragments of burnt and unburnt bone (Fig. 15c).

The transitional sample (4/2; 80-92cm) to the underlying buried soil is essentially composed of a similar heterogeneous mixed fabric of calcitic ash with fine charcoal fragments, plant tissue fragments and the very fine sandy silty clay loam soil fabric (Figs. 15d & e). The upper c. 7cm of the *in situ* buried soil below is composed of similar material, but which is organised in large aggregates of 1-3cm in size. This is suggestive of much physical disturbance of the upper part of the palaeosol profile.

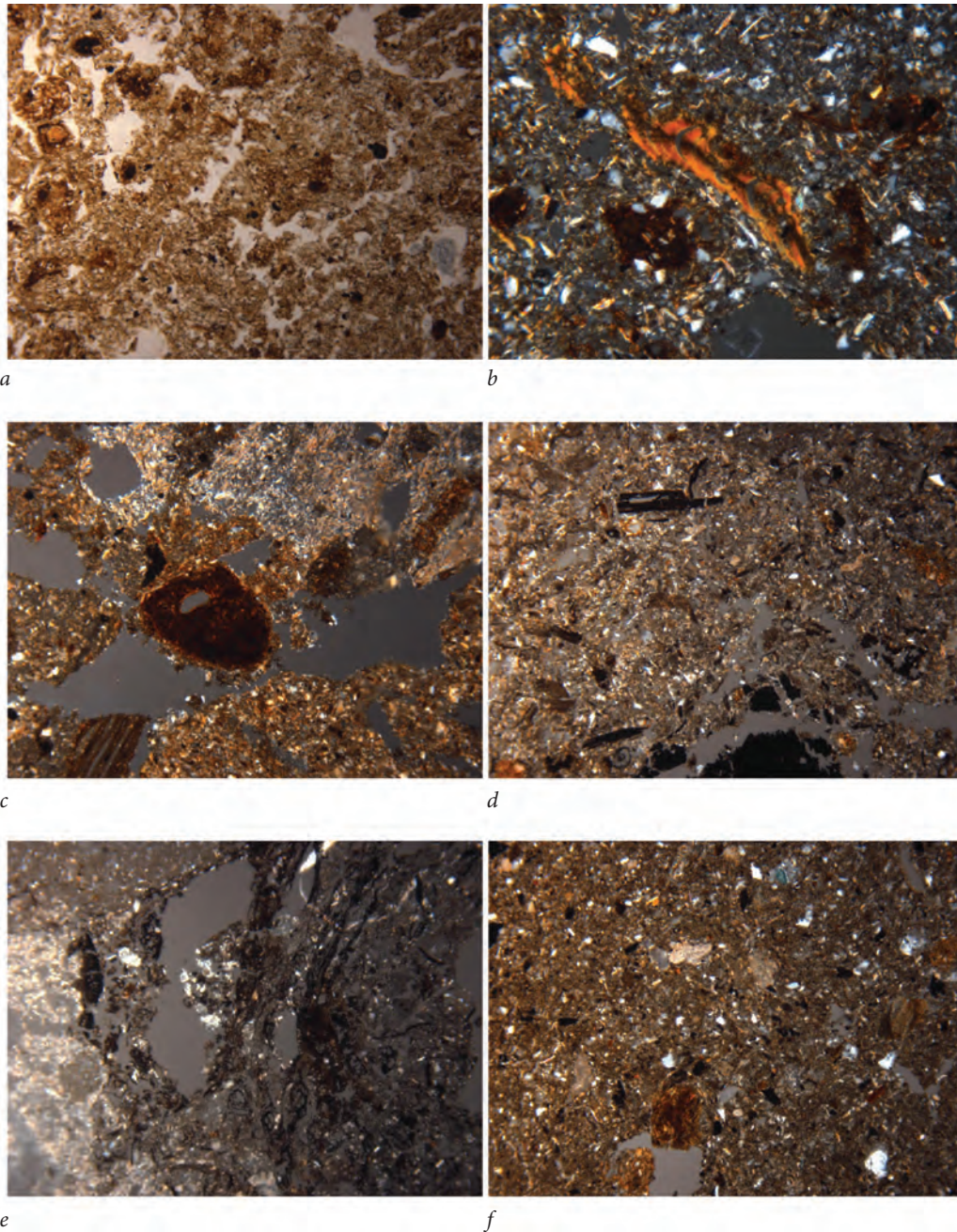

Fig. 15. Test Pits 1 and 4 (2011) soil photomicrographs (C. French/D. Redhouse):

- a.* Photomicrograph of the pelletary very fine sandy silty clay fabric, Sample 1/1, Test Pit 1 (frame width = 4.5mm; plane polarized light); *b.* Photomicrograph of the reticulate striated fabric with a pure to fine dusty crescentic clay infill of a void, Sample 1/1, Test Pit 1 (frame width = 2.5mm; cross polarized light); *c.* Photomicrograph of the heterogeneous mixture of very fine sandy silty clay loam in pelletary to irregular aggregates, wood ash with abundant fine charcoal and irregular aggregates of amorphous iron 'cemented' clay and sparite, Sample 4/1, Test Pit 4 (frame width = 2.5mm; plane polarized light); *d.* Photomicrograph of the heterogeneous mixed fabric of calcitic ash with fine charcoal fragments and the very fine sandy silty clay loam soil fabric, upper part of Sample 4/2, Test Pit 4 (frame width = 4.5mm; cross polarized light); *e.* Photomicrograph of partially humified and calcite replacement of plant tissue, Sample 4/2, Test Pit 4 (frame width = 2.5mm; cross polarized light); *f.* Photomicrograph of the very fine sandy silty clay loam fabric with included micritic ash and fine charcoal, Sample 4/3, Test Pit 4 (frame width = 4.5mm; cross polarized light)

Sample	pH	MS Si/g	Ba ppm	Ca %	Cu ppm	Fe %	Mg %	Mn ppm	P ppm	Pb ppm	Sr ppm	Zn ppm
TP4 (2011):												
0-10cm	7.28	4.19	530	4.34	64	2.75	0.48	2480	>10000	20	201	276
30-40cm	8.1	1.95	590	6.12	62	2.66	0.59	2380	>10000	16	266	256
70-80cm	7.85	4.7	250	1.45	49	3.39	0.34	1570	5320	25	76	173
110-120cm	7.82	1.43	220	1.31	55	3.33	0.33	1560	4870	27	61	145
130-140cm	7.71	1.45	220	8.83	60	3.43	0.31	2030	2680	39	32	160
TP5 (2012):												
Pr 10, 0-10	7.83	1.52	380	1.16	68	3.04	0.4	2120	5820	31	105	195
Pr 10, 30-40	7.6	458.4	520	2.96	60	2.32	0.5	2470	>10000	17	233	239
Pr 10, 65-70	7.45	1.53	450	5.25	72	2.03	0.69	1795	>10000	14	255	271
Pr 10, 90-95	7.5	383.5	480	3.91	81	2.64	0.37	2540	>10000	16	218	226
Pr 10, 95-100cm	7.52	383.7	440	3.29	55	2.66	0.34	2290	9580	17	187	204
Pr 11/1	7.35	1.85	500	3.83	82	2.3	0.65	2160	>10000	16	240	285
Pr 11/2	7.3	1.97	510	4.07	83	2.0	0.72	1950	>10000	14	226	267
Pr 11/3	7.4	579.3	330	2.17	57	3.2	0.3	1955	9030	24	163	178
Pr 12, VIII 05	7.5	2.44	510	5.92	64	1.94	0.8	2490	>10000	15	276	280
TP4 (2013):												
TP4/1	7.23	1.34	220	0.83	60	3.43	0.31	2030	2680	39	32	160
TP4/2	7.2	1.56	260	0.92	85	3.58	0.27	2060	2990	41	36	162
TP4/3	7.22	1.56	130	0.4	60	4.32	0.11	1730	1660	33	19	81
TP4/4	7.22	1.55	140	0.42	61	5.65	0.12	2290	2450	39	26	111
TP4/5	7.3	1.55	50	0.14	37	3.31	0.07	1330	420	30	11	39
TP8 (2013):												
TP8/1	6.25	2.55	470	1.92	79	3.29	0.47	2430	>10000	23	153	260
TP8/2	6.5	188.7	390	3.07	76	2.35	0.41	1670	>10000	17	213	266
TP8/3	6.28	111.8	450	2.92	57	2.04	0.41	2600	>10000	14	185	272
TP8/4	6.5	651.2	610	5.01	54	1.95	0.81	3120	>10000	9	270	214

Table 2: *The pH, magnetic susceptibility and selected multi-element (ICP-AES) analyses for Test Pits 4 and 5 (2012, Profiles 10-12) and Test Pits 4 and 8 (2013) from the 'shoulder' area excavations*

The lowermost sample (4/3; 120-130cm) is essentially a similar soil fabric to that observed in Test Pit 1 (see above), although there were much less frequent infills of dusty clay in the channels and voids, and also some minor inclusions of the midden-type material such as fine charcoal, bone and plant tissue fragments, and calcitic ash (Fig. 15f).

Thus the whole buried soil profile beneath the midden material has been much disturbed and mixed in the past, probably by physical disturbance and much bioturbation, essentially caused by the soil fauna living and eating the large volume of organic matter deposited on this soil. The palaeosol is a similar argillic brown earth to that observed in Test Pit 1, but includes much fine

settlement derived organic remains and wood ash. This thick midden accumulation appears to have incorporated the former organic A horizon of the palaeosol along with hearth rake-out ash material, fine charcoal and plant matter.

Test Pit 5 (2012)

Five thin section samples were taken through the east facing section of Test Pit 5 (Profile 10, samples 1-4 and Profile 12, sample 1) and an additional three block samples were taken from the opposite west facing profile (Profile 11, samples 1-3).

The thick midden deposit (samples 10/1 and 11/1/upper) is characterised by a small aggregated to pelley fine sandy clay loam which is dominated by dusty or impure silty clay, abundant

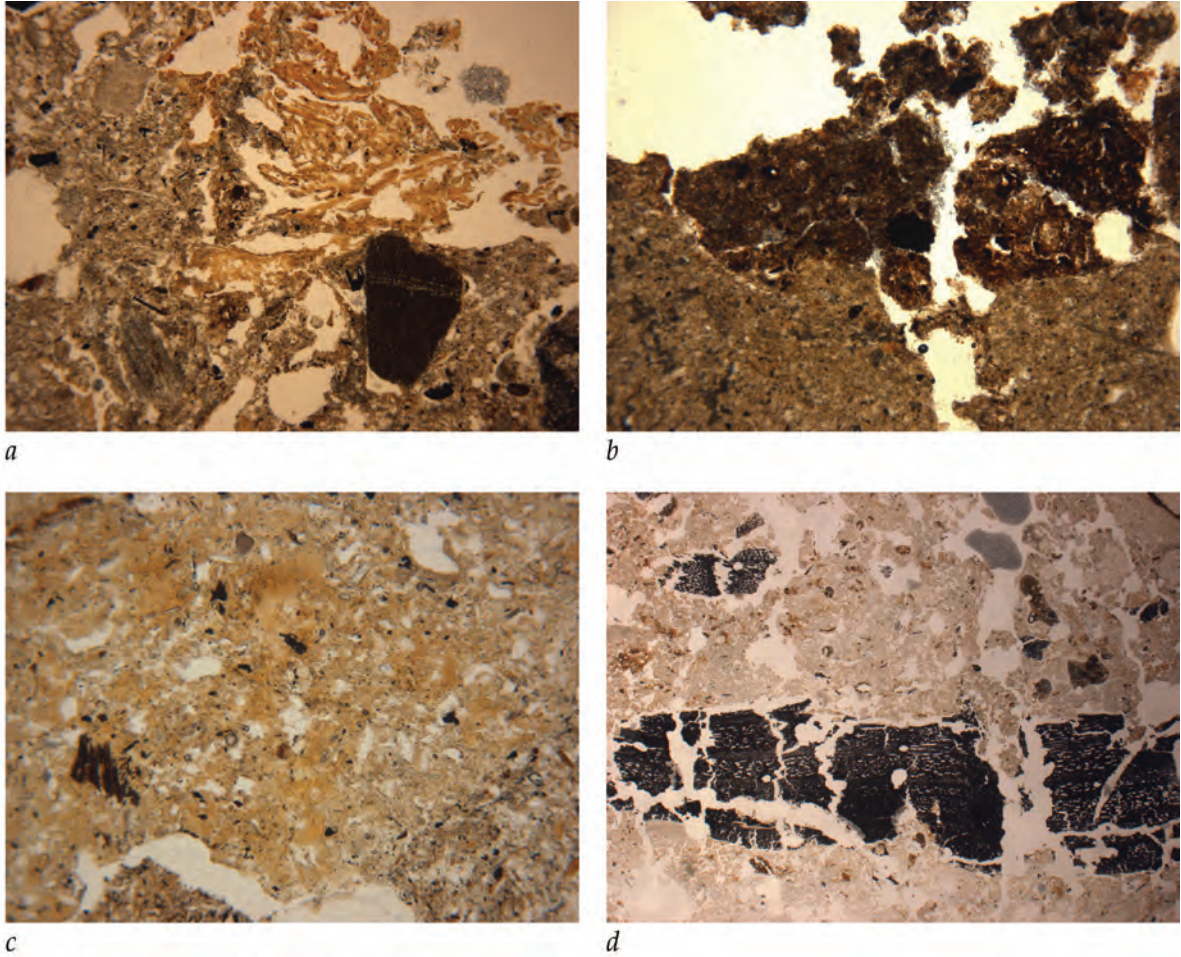

Fig. 16. Test Pit 5 (2012) soil photomicrographs (C. French/D. Redhouse): a. Photomicrograph of micritic ash with abundant fine fragments of uncarbonised and partly humified and silicified plant remains, many phytoliths and recognisable fragments of grass stems and leaves, as well as anthropogenic inclusions of pottery fragments, unfired clay aggregates and degraded bone, sample 10/3 (frame width = 4.5mm; plane polarized light); b. Photomicrograph of the upper surface contact of the compacted micritic ash and silty clay with the humic silty clay above, sample 10/4 (frame width = 4.5mm; plane polarized light); c. Photomicrograph of the considerable quantities of included degraded bone (i.e. amorphous yellow areas) in the upper surface contact, sample 10/4 (frame width = 2.25mm; plane polarized light); d. Photomicrograph of the micritic ash fabric with horizontal organisation of wood charcoal fragments, sample 10/4 (frame width = 2cm; plane polarized light)

fine fragments of plant matter and charcoal. It generally exhibits strong fine humic staining and impregnation with amorphous sesquioxides (or iron oxides and hydroxides). The fine plant tissue fragments appear to be the partly silicified fragments of grasses (which could include wheat for example). There are also a few pure clay coatings of some channels, as well as rare small bone fragments, sub-rounded aggregates of fired clay and a few zones of calcitic ash. In sum this appears to be a very humic, fine sandy/silty clay soil that incorporates many fine fragments of various types of anthropogenic debris such as bone and fired/unfired clay.

The possible stabilisation horizon at the base of the midden deposit in sample 10/2 (c. 60-73cm) is essentially of a similar composition to sample 10/1 above, but it contains considerable quantities of micritic ash (5-10%) and more pot, bone and plant fragment inclusions, and in particular many phytoliths and recognisable fragments of plant stems and leaves.

The underlying grey horizon at c. 73-80cm (samples 10/3 and 12/1) was predominantly composed of micritic ash with abundant fine fragments of uncarbonised and partly humified and silicified plant remains, many phytoliths and recognisable fragments of grass stems and leaves, as

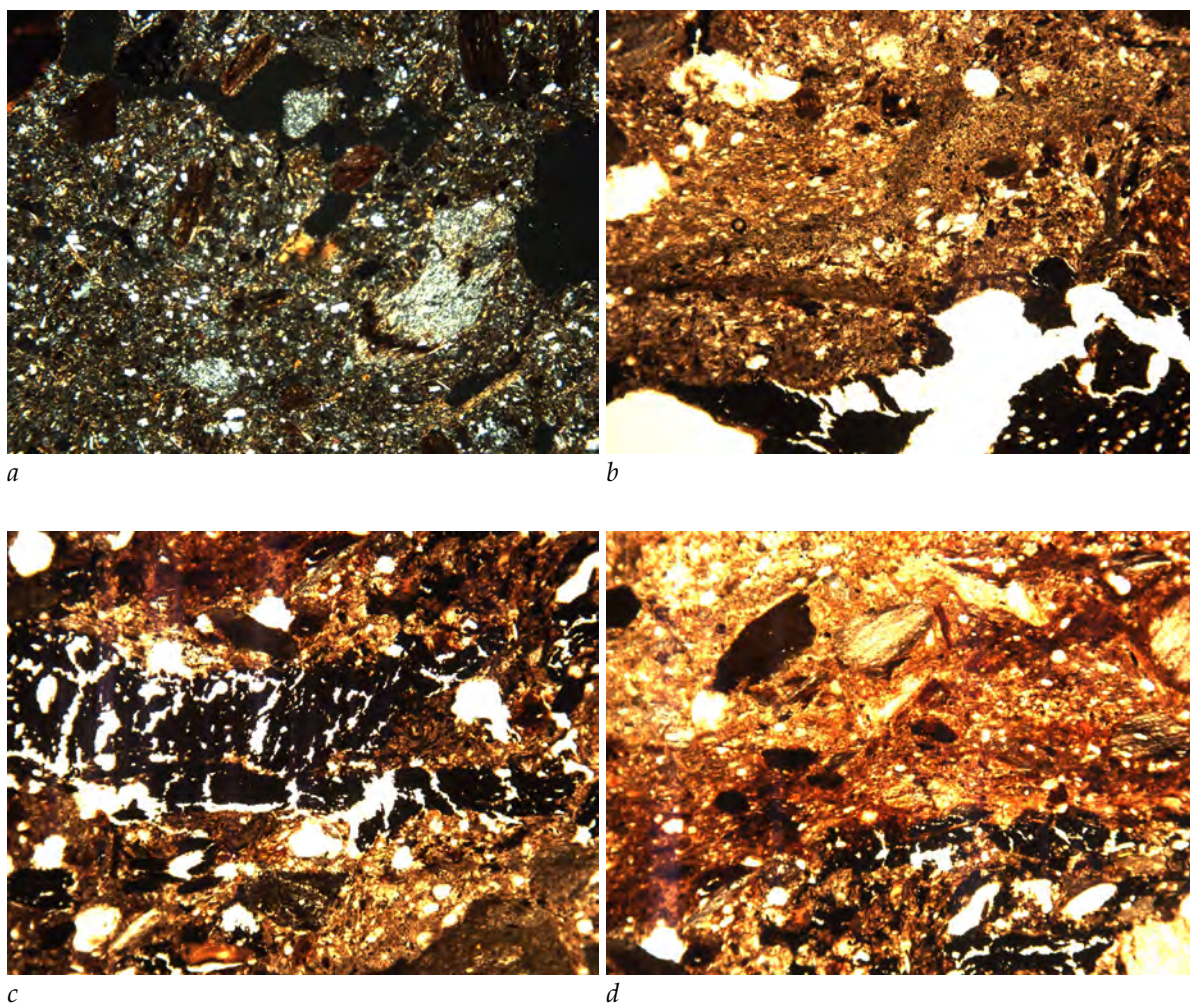

Fig. 17. Test Pit 4 (2013) soil photomicrographs (C. French/D. Redhouse): a. Photomicrograph of the sandy/silty clay loam fabric with fine stone, fine charcoal and dusty clay coatings in the groundmass and voids, sample 0005 (frame width = 4.5mm; cross polarized light); b. Photomicrograph of fine sandy/the finely lensed/laminar wood charcoal, fine stone and organic silty clay loam soil, sample 007 (frame width = 4.5mm; plane polarized light); c. Photomicrograph of lens of partly humified/partially carbonised wood charcoal, sample 007 (frame width = 2.25mm; plane polarized light); d. Photomicrograph of wood charcoal and amorphous iron cemented sandy/silt, sample 007 (frame width = 4.5mm; plane polarized light)

well as anthropogenic inclusions of pottery fragments and unfired clay aggregates (Figs. 16a & b).

The sample (10/4) taken at the basal contact of the occupation material at c. 82-100cm was a compact micritic ash and silty clay with considerable quantities of included degraded bone at its clear upper surface contact (Fig. 16c), with horizontally organised wood charcoal fragments evident beneath (Fig. 16d).

The three samples taken from the midden deposits (samples 11/1 and 11/2) and the possible floor zone at the base of the profile (11/3) exhibit a similar picture to that described above for Profile 10. The midden deposit is character-

ised by a humic and amorphous iron stained fine sandy clay loam dominated by dusty clay with occasional silty clay infills in the channels as well as abundant included fine fragments of plant matter, charcoal and degraded bone, which rapidly becomes dominated by calcitic ash with abundant phytoliths present in its lower half. The basal contact zone is a similar micritic ash with abundant zones of very degraded bone.

Test Pit 4 (2013)

Three samples were taken from the buried soil sequence in the 2013 Test Pit 4. The buried soil (context 0011) was a very fine sandy/silt loam

with common fine gravel and dusty clay throughout the groundmass as partial coatings/infills of the void space. The heterogeneous mixture of components as well as the dusty clay component suggests that this soil has witnessed much disturbance and mechanical mixing in the past. In soil horizon terms, the thick horizon encountered is indicative of B horizon material.

The context 0005 material above was composed of a fine sandy silt loam similar to the buried soil beneath although it was more massive, less porous, more humic and exhibited more dusty clay infills of the voids (Fig. 17a). There is also common very fine and fine charcoal, organic staining of the whole matrix, and occasional sub-rounded fragments of fired clay suggesting that there is much included human occupation-derived material present in the soil matrix. It is suggested that this c. 20cm thick zone is a combination of *in situ* organic A horizon material but which has received much intermixed anthropogenic material, and within-soil illuviation of fines (silt and clay) as a result of the disturbance of the bare and open surface above.

The sample from context 0007 was characterised by an upper c. 1cm thick zone of alternating, horizontally bedded laminae of carbonised, organic silt and amorphous iron cemented sandy silt (Figs. 17b-d). This grouping of successively finely lensed anthropogenic and soil material is suggestive of occupation accumulations at the contact surface of the weathered B/C substrate. Both larger fragments of wood charcoal were present, along with a common fine 'dust' of very fine charcoal and humified organic matter. If this is indeed the case, it strongly suggests that the soil above is secondary and therefore probably a colluvially deposited deposit which underwent pedogenesis subsequently.

It is clear that this sequence is a variation on the same theme as seen in Test Pits 4 and 5 from the 2012 test excavations. There is much less midden material present, and in particular very little wood ash present, but there is hillwash material developing on an occupation surface, which is located on a very truncated old land surface, when then becomes buried by hillwash and develops into a highly disturbed soil.

Interpretative discussion

The soil micromorphological analysis from the Zecovi test pits indicate that the northeastern 'shoulder' slope profile is mainly comprised of very humic, bioturbated, silty clay loam midden material that is predominantly composed of a considerable thickness of humified and silicified organic matter. This midden material is situated above either possible 'floor' surface levels that are marked by dense deposits of fine-medium gravel, and/or calcitic wood ash, or the remnants of a truncated lower B horizon of a buried soil. The lower 'floor' appears to have also been deposited on midden derived, ash and plant rich material. There is almost no buried soil surviving on much of this slope.

The phytolith and probably grass-stem-rich ash that is the most common matrix forming both the floor levels and the midden material is probably produced by low temperature burning of organic material that preserves the siliceous structures of phytoliths and diatoms¹⁴. This is entirely consistent with the temperature range of a cooking fire or hearth, around c. 500 degrees C or less. It is suggested that much of the midden, and indeed the 'floor' surfaces are actually formed of organic, and in particular grass and wheat, food processing debris, or trampled-in organic floor surfaces composed of reed/wheat stems for example. Indeed this is corroborated by the highly enhanced total phosphorus and slightly enhanced barium, strontium and zinc levels in this profile sequence.

The 'floors' themselves are more of a compacted surface than a constructed floor. They are composed of a dense calcitic wood ash which contains with abundant degraded bone within its surface. This is essentially bone that is halfway to the secondary phosphatic mineral, apatite¹⁵. This is unusual to see, as one would expect good bone preservation given the otherwise calcareous matrix and the well preserved larger bone fragments that were recovered during excavation. This suggests that this material could well have been 'kicking around' on a ground surface for some time prior to its incorporation in the 'floor' matrix, and/or it has been degraded through some other processing activity prior to becoming

¹⁴ McDonnell 2001

¹⁵ Ascenzi 1969, 527.

ing throw-out. This feature will require further investigation through phytolith and macro-botanical analyses.

No clear buried soil was present. This could be due to earlier erosion of the palaeosol downslope, perhaps associated with earlier prehistoric human activities, as well as bioturbation that has thoroughly mixed anthropogenic debris throughout with the 'natural' silty clay soil. But, as observed at most sites investigated within the Prijedor region, the natural Holocene soil type appears to be a silty clay loam with a considerable very fine sand and illuvial silty clay component. The very fine sand and silt components are suggestive of a wind-blown loessic component to this clay-enriched or argillic brown earth soil type. This soil would most probably have supported woodland. It would have been moisture retentive and stable as long as it was well vegetated, but as soon as it became cleared this soil would have been easily susceptible to slope erosion processes. Indeed slope erosion or colluvial processes are often seen in the present day landscape leading to both gully and mass slumping on the hill-slopes and soil accumulation at the foot of slopes. This process would have undoubtedly occurred in the past, especially where there was cleared and or bare arable land extant in the winter months.

An assessment of the pottery

Aleksandar Jašarević

Systematic research of ceramic finds from excavations is one of the most important sources of information about prehistoric societies in traditional European prehistoric archaeology. In most cases, the basic chronological framework for most periods in various regions of Bosnia is based only upon the development of pottery styles.¹⁶ Particularly in areas where metal finds are absent or where metals finds are not preserved as a statistically reliable source material, ceramics serve as a primary source of information, especially as pottery is usually the most common category of finds. A major problem that is regularly encountered is the absence of reliable absolute dates related to stratigraphic contexts

to provide reliable pottery chronologies. Besides their basic chronological function, ceramics may also be viewed as multi-functional bearers of information regarding the origins, zones of influence, religious practices, contextual function and/or ethnic associations of people in the past.

Considering all the finds from the fieldwalking and test pits at Zecovi, pottery is the most frequent artefact type present with about one thousand specimens recorded. Such a considerable quantity of pottery is not surprising as pottery production was potentially one of the most important activities of the settlement's inhabitants. The pottery material from Zecovi is indicative of local production of rather uniform quality and technology of manufacture, and largely belongs to vessels for everyday use. There is no imported material, although foreign influences could be discerned on some vessels. It is suggested that 'old' or existing vessel shapes of previous periods were maintained, but also enriched with new and more sophisticated ornamental motifs.

Although Zecovi is one of the most important later prehistoric stratified sites in Bosnia, the new test excavations contained both occupation/midden and hillwash materials that were depositionally mixed. Thus the pottery assemblages were also mixed throughout the profiles and consequently further analysis of ceramics material is possible only on the basis of stylistic and typological characteristics.

The chronological framework for the settlement at Zecovi is so far only determined by the typology rendered by the pottery assemblage. Nonetheless, a basic chrono-typological division of the archaeological material from Zecovi, primarily using pottery, was originally given by Benac¹⁷. He divided material into five phases, Zecovi I-V, which with some additional changes in certain types is still applied today.¹⁸

Analysis

A single fragment of Late Eneolithic bowl was found in Test Pit 1 of 2012 from the ploughzone (Fig. 18, Tab 1, 1). This bowl fragment is decorated with the combination of notching and deep engraving which suggests that it belongs to phase C of the Vučedol Culture or its local variants of

¹⁶ Čović 1965; Jamaković / Žeravica 2010; Gavranović 2011.

¹⁷ Benac 1956.

¹⁸ Gavranović 2007, 52-53.

western Bosnia/Hrustovača-type¹⁹. Such wares have been dated elsewhere to the 3rd millennium BC. This is significant, bearing in mind that there is a large settlement on the Zecovi hill-top adjacent with a very thick cultural layer of late 1st millennium BC date²⁰. This may be suggestive of a Late Eneolithic presence elsewhere on the hill-top.

The first larger quantity of typologically diagnostic pottery from the new test pits belongs to the Late Bronze Age or Vis – Pivnica – Zecovi horizon. The pottery in all test pits exhibits characteristics of a Vis – Pivnica phase, but not in large quantities. The most diagnostic shreds are found in Test Pit 5 (2013) and Test Pit 4 (2012) (Fig. 18, Tab. 1, 2-3). The identified vessel forms include deep conical pots, a fragment of bowl with an inverted twisted rim, cups and beakers, probably with one or two handles (Fig. 19, Tab II, 4). There were also a few spindle whorls and wheels made of fired clay. The most common type of pots exhibit conical walls, a wide mouth with a vertical or slightly inverted rim, and a narrow flat base. A very small number of pithoi fragments were found in Test Pit 5, including rather rare fragments with a twisted rim. The pithoi are generally made from unrefined clay, they have thick walls that are not well polished nor well fired. Their colour varies from light brown, brown to reddish. The pithoi similar to pots could be decorated or undecorated. The ornaments were usually worn on the shoulder and have decoration that mainly consists of engraved lines, mostly hatched triangles or cord impressions. The engravings were made by some kind of sharp tool trailing over the soft unfired vessel surface. The fragments of body and rim do not belong to exceptionally large pots of the kind encountered at Vis and Brdašće, Late Bronze Age sites in northern Bosnia.²¹

Bowls prevail in comparison with other types of vessels. They mostly come in a conical shape with an inverted, twisted or faced rim, small tongue-shaped handles and flat base. They are well made from insufficiently refined clay but their surfaces were better finished and pol-

ished, and they were an important element of the household pottery inventory.

The pottery assemblage is generally similar or identical in shape and decoration to the material encountered at many sites elsewhere in the Danube basin, central Bosnia and Slovenia. The pottery of this stylistic and typological phase from Zecovi could be related to the pottery from phase II at Vis near Derventa for example, where there are possible analogies with the beakers that also have cord impressions on the shoulder and body.²² Very similar material was found in the other parts of northern Bosnia, such as at Vrela, Pivnica, Sredelj, Crkvina near Doboj and Donja Dolina, where the authors date this horizon to the Hallstat B2-B3 period.²³ The pottery assemblage from the settlement at Brdašće, particularly from its later phase, could also be related to the material from Zecovi.²⁴ Similar decorative elements were used on the pottery from some sites in central Bosnia, that Čović²⁵ dates to the final Bronze Age. In Podunavlje, this horizon was identified as an Early Iron Age Kalakača horizon.²⁶

Black burnished pottery also appears at Zecovi, but in a rather small quantity when compared to elsewhere in the region. It is very important for understanding the evolution of local pottery, based on autochthonous traditions. All relevant finds come from Test Pit 4 (in layers 3-5 & 9). Based on other diagnostic pottery finds from this test pit, they are younger than from the Vis-Pivnica horizon, but older than the Čarakovo horizon. A similar situation was found on other sites like Dobor (unpublished material in Doboj Museum) where luxurious black burnished pottery was also found in small numbers and is most probably a new tradition coming from the Podunavlje sites.²⁷ Appearances of this type of pottery are important in understanding the dynamics of trade and exchange, not just pottery goods, but also ideas in pottery manufacturing.

The largest quantity of pottery comes from the later phase of the Zecovi-Čarakovo horizon. More than 80% of all pottery finds from all tests

¹⁹ Dimitrijević 1979, 308.

²⁰ Benac 1959.

²¹ Marić 1960/1961, 158; Jamaković and Žeravica 2010, 50.

²² Marić 1971, 76; Marić 1960/1961, 158-160.

²³ Marić 1960/1961, 161; Benac 1962, 26-27; Marić 1964, 27-29; Gavranović 2011, 7-13.

²⁴ Jamaković / Žeravica 2010, 50.

²⁵ Čović 1965, 59-60.

²⁶ Medović and Medović 2010, 18.

²⁷ Medović / Medović 2010.

Fig. 18. *Selected diagnostic pottery sherds, Tab. I (A. Jašarević)*

Fig. 19. *Selected diagnostic pottery sherds, Tab. II (A. Jašarević)*

Fig. 20. Map of Vučedol cultural expansion in its late phase (after Durman 1983, 1005)

pits belongs to this stage. Large quantities of vessels from Čarakovo phase were made from well refined clay, of fine fabric with thin walls and polished to a high lustre. The vessels are of various colours from light grey to dark grey, brown, black, ochre, reddish-brown, sometimes with darker stains resulting from the firing process. Despite large quantity of fragments only few vessels could be reconstructed, all from a late phase. Pots are of conical shape with wide mouth and narrow base. The rim is flat or horizontally everted. Most of them are of crude manufacture, made of insufficiently refined clay with the addition of sand grains, pounded stone or other organic substances that increased the hardness of walls and prevented breakage during food preparation. Their surfaces were coated with liquified clay that was polished or rather smoothed before firing. There are also other methods of decora-

tion including broom-like strokes and vertical or oblique trailing of the tool over a damp vessel in order to get broad bands. Both undecorated and decorated pots were found in the cultural layers at the site. Undecorated pots are rather scarce, while decorated pots usually have an applied band on the neck with fingertip impressions or short slanting notches. Sometimes, there are similar notches and applied bands with finger impressions also along the rim. The ornamental motifs are rather modest and limited to the use of variously arranged applied bands. There are also horseshoe-shaped applied bands with impressions and combinations of horizontal and vertical bands. It is very interesting that there is a large quantity of well preserved cups, not so much in their quantity but the fact that they are in good condition. They were made from better

refined clay, with thin walls. They all come in forms with handles surmounting the rim.

Identical pottery forms and the best analogies for dating these ceramics come from the nearby Late Iron Age necropolis at Čarakovo.²⁸ The typical forms for this period are bowls and smaller cups with fluting decoration (Fig. 18, Tab.1, 5; Fig. 19, Tab II, 1 & 3). Generally they are close to other pottery finds from sites in northern Bosnia like Sanski Most and Donja Dolina.²⁹ They represent local production created according to models from the southeastern Alpine region, most probably Dolenjska.³⁰ The examples from Zecovi and Čarakovo should be somewhat later according to the gently rounded profile and smooth walls, like examples from Sanski which are mostly dated to the 5th or early 4th centuries BC.³¹ The most interesting pottery finds belong to the highly polished bowl from Trench 1/2012 layer 1 (Fig. 18, Tab.1, 7), which also can be dated by analogy to the same period of the Čarakovo horizon. Very similar material has been found at the site of Klinac in Croatia dating to the same period.³²

According to Potrebica the hillforts at Klinac near Petrinja and Pogorelac in Sisak could be a very important link into the complex inter-relationships between northern Bosnia sites like Zecovi and the Eastern Alps in the Late Bronze Age to the end of the Early Iron Age.³³ The settlement at Zecovi probably had a very important role in the distribution and transformation of cultural impulses and elements of the material culture between northern Bosnian sites, including Donja Dolina, Dobor, Pivnica and at Kordun, Banija and several Slovenian sites.

The study of pottery material from Zecovi has provided us with the opportunity to reconstruct and comprehend certain cultural dynamics and relations taking place from Eneolithic to historical periods. Pottery represents the most important group of finds for cultural and chronological determination of the settlement at Zecovi. The pottery was mostly fragmented at Zecovi but it was possible to determine their chronological

frame of use according to the styles and typologies represented.

Regional archaeological context

Tonko Rajkovača

It is probable that the Zecovi site was part of the Vučedol culture which represents the most significant late Eneolithic culture in southeastern Europe, which has at its peak occupied an even larger region (Fig. 20; Table 3). Although named after the eponymous site of Vučedol (in the vicinity of Vukovar, 6km to the east of Ljubljansko Barje), its original name was the Slavonian culture, a name given by Gordon Childe in 1929 which has remained in use until R.R. Schmidt's publication of 'Die Burg Vučedol'. Owing to its importance, the culture was investigated by a number of archaeologists, the most important being M. Garašanin, A. Benac, N. Tasić, S. Dimitrijević, N. Kalicz and R. R. Schmidt.³⁴

The first identified site was Ljubljansko Barje, discovered in Slovenia over 100 years ago.³⁵ This site also gave it the name Ljubljana culture in the early days, after which the term Ljubljana culture is used for the Early Bronze Age culture in Slovenia. The earliest sites were identified from Slavonia and Srem, where the culture started expanding into the surrounding areas. Except for east Croatia and northern Bosnia, it is found in Vojvodina (Serbia), southern Slovakia, Hungary and lower Austria. The Vučedol site is another important site, practically unknown until 1933, when Victor Haffner published a significant assemblage from the site. The third site worth a mention is Zok in Hungarian Baranja.

The Vučedol culture exhibits great regional variety, both in terms of name, possible origins and cultural aspects.³⁶ Two of the most prominent settlement types are settlements on loess ridges along the rivers (e.g. Belegiš, Neštin, Lovas, Zemun, Vučedol) and those in dominant positions overlooking the area (e.g. Mitrovac). In Slavonia, the settlements are mainly found on loess ridges; while in Bosnia, where the landscape dictates hilly positions, they are mainly in dominant positions overlooking the surround-

²⁸ Čović 1956, 193-197.

²⁹ Marić 1964, 39-40.

³⁰ Dular 1982, 143-144; Potrebica 2003, 225.

³¹ Čović 1987, 277; Raunig 1996, 50.

³² Majnarić-Pandžić 1986, 35-36.

³³ Potrebica 2003.

³⁴ Marjanović 2003.

³⁵ Marjanović 2003.

³⁶ Dimitrijević 1979; Marjanović 2003.

ings as is the case with Zecovi and Topića Brdo in the Sana valley. The Vučedol culture also has strong connections with metallurgy, with sites always being positioned in areas rich in copper ores. It is a well-known that Bosnia and Herzegovina are rich in copper ores, found in form of chalcopyrite.

There are a number of models explaining the development of the culture that have been put forward by a range of archaeologists.³⁷ For example, these range from a Nordic origin (after Carl Schuchard and R.R. Schmidt), to an eastern Alps origin (after Pal Patay), to a southern origin (after M. Hoernes and G. Childe) to the autochthonous origin model (after J. Korošec, W. Buttler, A. Benac, N. Tasić, B. Jovanović). The latter model argues that the culture has developed from the elements intrinsic to the culture, as well as those from the Baden and Kostolac culture, with moderate influences from the steppe to the east. The separation of the early Vučedol culture and the establishment of the Kostolac culture in Slavonia and northern Bosnia created a way of successfully resolving the problem of the origins of the Vučedol culture.

Dimitrijević was the first to offer a periodization for this culture.³⁸ According to his chronology, Vučedol culture belongs to the late Eneolithic period, between about 2900 to 2000 BC. Certainly the radiocarbon dates available from the 2014 excavations at Zecovi and Topića Brdo, which centre on about 2500 cal BC, appear to equate very well with this cultural period.

Conclusions

The evaluation of the Zecovi hill-top and its immediate surroundings has added significant knowledge and understanding of how the site may have been used in the past. What is clear is that it is not just the site of a 1st millennium BC oppidum and Roman settlement as Benac discovered in the 1950s, but it has been an extensively used settlement area for at least the previous 2,000 years. There is the distinct presence of an earlier settlement of later Neolithic and Bronze Age date, with hints of earlier Neolithic material present in the pottery record, both on the hill-

top itself as well as the 'shoulder' area on the northeastern side of Zecovi hill. In terms of new radiocarbon dates, the base of the deposits on the hill-top area are certainly of mid-3rd millennium BC or later Eneolithic date (2680-2548 cal BC; GU38006), with settlement on both the hill-top and shoulder area continuing into the later 1st millennium BC (519-384 cal BC; GU38007). In addition, an apparently contemporary later Eneolithic settlement site has been discovered and evaluated at Topića Brdo on the other side of the Sana River valley some 2km distant to the south-east, which has revealed thick midden deposits over *in situ* hearths and clay floors with a near contemporary mid-3rd millennium BC radiocarbon date of 3968+/-27 BP or 2573-2453 cal BC (at 95.4% combined probability; GU38005).

The field investigations at Zecovi are suggestive of two distinct areas of prehistoric occupation evidence. The hill-top area, as previously indicated by Benac's (1956) excavations, contains very well preserved, very thick (up to c. 2.75m) and extensive occupation deposits over at least the southern half of the hill-top area. The southern part of the hill-top contains an aggrading, tell-like, series of intercutting pits, old land surfaces, floor surfaces and occupation deposits, as well as the probable spread of much of Benac's excavation spoil over a wide area. There has also been widespread mixing effects of more recent plough agriculture affecting the upper c. 50-80cm of the profile on the hill-top. These span the period from about 2,500 cal BC to the first few centuries AD with a Roman occupation.

In contrast, on the northeastern 'shoulder' of Zecovi hill, there is a localised area of about 50 square metres of prehistoric occupation deposits preserved beneath a combination of hillwash deposits and later prehistoric (mainly Bronze and Iron Age) midden material. This was a thick, calcareous and much humified, phosphatic-rich deposit composed mainly of abundant, partly charred and partly humified organic remains. In places this is combined with eroded soil and/or buried by c. 50-75cm of sandy clay loam hillwash material. Much of this midden is perhaps indicative of plant processing waste, which in Test Pits 4 and 5 (2012) buried two possible former surfaces which appear to have been formed gravel and sand/silt with quantities of included calcitic wood ash and degraded, waste bone. These sur-

³⁷ Dimitrijević 1979; Marjanović 2003.

³⁸ Dimitrijević 1979.

¹⁴C results of Vučedol and Corded Ware samples

Site, phase	Provenience	Lab no.	¹⁴ C age	Calibrated range
			(BP)	(BC)
Vučedol culture				
Vučedol	Pit 6/85	Z-1637	4322±100	3077-2787
Vineyard	Pit 2/85	Z-1621	4314±100	3040--2785
Stream	Pit 14/85	Z-1447	4286±120	3040--2703
Pivnica		GrN-8010	4290± 60	3013-2788
Gomolava	Phase IIIb/17	GrN-13167	4210± 60	2910--2699
Hrustovača		GrN-8011	4165± 35	2881-2629
		BlN-564	4125± 80	2882-2581
Topića Brdo	TP2 138-40 cm	SUERC-61557	3968± 27	2573-2351
Zecovi	TP1/F3/ 210-220 cm	SUERC-61558	4067± 29	2850-2489
	TP4 130 cm	SUERC-61559	2361± 29	534-384
Parte	No.16	Z-539	3920±100	2573-2290
	No. 81	Z-540	4010±100	2858-2460
	No. 2	Z-647	4010±100	2858-2460
Vinkovci	Hotel	Z-1817	3809±138	2470--2039
	Hotel	Z-1818	3835±140	2551-2046
Rudine		Z-722	3750±110	2340--2030
Corded Ware culture				
Csepel (Hungary)	Pit2	GrN-6900	3945± 40	2557-2458
	Pit3	GrN-6901	3830± 55	2455-2200
		GrN-9231	3945± 35	2554--2459
Vikletice (Bohemia)	Grave 41	GrN-9379	3940± 35	2552-2458
	Grave 119	GrN-9481	3935± 35	2485-2457
	Grave 58	GrN-9482	3860± 35	2457-2290
Kesocha (Poland)	Grave	K-1836	3880±100	2554--2200
Miernow (Poland)	Barrow2, grave 2	K-1837	3960±100	2590--2340
Krivine-Golovsk (Byelorussia)		GrN-5125	4270± 40	2918-2788
Sitagroi	Phase Va	BlN-877	4170±100	2910--2590
(Greece)	Phase Va	BM-652	3803± 59	2346--2143
Ezero	Phase I/A ₁	BlN-725	4120±100	2886--2506
(Bulgaria)	Phase IIA ₁	BlN-726	4285±100	3030--2707
	Phase I/A ₁	BlN-727	4315±100	3040--2785
	Phase IIB ₁	BlN-429	4130±100	2888-2510
	Phase IIB ₁	BlN-428	4260± 80	2923-2706
	Phase IIB ₁	BlN-427	4365± 80	3095-2912

Table 3. Radiocarbon dates from the region for the Vučedol culture and Corded Ware (after Durman 1983)

faces are probably earlier Iron Age (6th-4th centuries BC) in date based on the pottery and one radiocarbon date from TP4 (2012) of 519-384 cal BC (GU38007), and appear to represent *in situ* settlement floor/yard surfaces and structures. The upper structural surface occurs on thin

wood ash dominated midden deposits and the lower surface on a truncated and human modified palaeosol. In addition, on the surface and in the upper c. 50-75cm of the hillwash/midden deposits there are very large quantities of iron slag. This may be from the Iron Age and Roman

periods, but may also reflect much more recent exploitation of the iron-rich bedrock outcropping on the margins of the hill-top.

The evidence from the buried soils and the augering survey of the adjacent floodplain indicates that the Zecovi landscape has been highly modified during the mid-later Holocene period. Initially, weakly acidic, humic and argillic or clay-enriched, brown earth soils developed on the hill-tops, probably under woodland, as in many other places in Europe and Britain at this time.³⁹ These had already become disrupted by the time of the Eneolithic occupation from the mid-3rd millennium BC, presumably by clearance and associated agriculture. These soils soon became eroded and truncated as a result of human use and activities. In later prehistoric times, most probably in association with the 1st millennium BC occupation of the hill-top and shoulder areas, both soil/organic midden accumulation and soil erosion increased and led to substantial accumulations of either anthropogenic debris and/or hillwash on the eastern flanks of the hill. At the same time, the adjacent floodplain was presumably subject to the aggradation of these eroded soils as overbank alluvial deposits, a process which probably continued throughout historic times (the subject of another current research project by French and Rajkovača). In addition, the deposition of alluvium from human intervention in the Sana catchment probably also led to the burial of an earlier palaeo-channel of the Sana River located at the foot of the Zecovi hill-slope. More recently, but at a time yet to be discovered, the modern river has become incised into this wide, silty clay filled, alluvial floodplain.

In conclusion, this site and landscape has presented the beginnings of a narrative of proto-urban settlement from the mid-3rd millennium BC continuing through the Bronze and Iron Ages to the Roman period in central Bosnia, but only future, grander scale, investigations will provide the detailed elaboration required to answer what the successive Zecovi occupations may actually be comprised of and their economic basis.

Acknowledgements

We would like to thank Milenko Radivojac, Zoran Radonjić and Danijela Radosavac of Kozara Museum,

³⁹ Bridges 1978.

Ljubica Srdić and Ljiljana Parežan of Bosnian National Heritage, Slobodan Nagradić, Goran Milojević and Svetlana Šiljegović, present and past Directors of National Heritage, Ivana Pandžić of Banja Luka Museum, as well as the staff and students of the Universities of Sarajevo and Banja Luka. The land owner at Zecovi, Midhat Musić, was a very gracious host for our work. We would especially like to thank the British Academy, McDonald Institute for Archaeological Research and the EU Tempus BIHERIT programme for funding this fieldwork and laboratory analyses. Dr Marc Vander Linden and the EU/ERC-funded Eurofarm project kindly funded the radiocarbon dates. We would also like to thank Aleksandar Jašarević from Doboj Museum for the pottery assessment, the Arhej coring team from Ljubljana, Adnan Rahimić and Professor Predrag Novaković of the University of Ljubljana for advice and the Tempus BIHERIT project assistance, and Tonko Rajkovača of the McBurney Geoarchaeology Laboratory, Department of Archaeology and Anthropology, University of Cambridge, for making the thin section slides, and David Redhouse and Vicki Herring for producing the publication figures.

Rezime

Nova arheološka i geoarheološka istraživanja na praistorijskom lokalitetu Zecovi kod Prijedora, Bosna i Hercegovina

Istraživanja samog lokaliteta kao i predjela oko lokaliteta Zecovi su umnogome doprinela našem razumijevanju o istoriji upotrebe lokaliteta i prirodnog okruženja koje mu pripada. Evidentno je da lokalitet nije bio u upotrebi samo u prvom mileniju pr. n. e., kao i u rimskom period (otkriven od strane Benca 1950tih godina), već je bio korišten kao naselje najmanje dva milenijuma ranije nego što se isprva mislilo. Otkriveno je izraženo prisustvo ranijeg naselja, datovanog u period kasnog eneolita i bronzanog doba, uz prisustvo rano eneolitskog materijala u keramičkom asemblažu, kako na vrhu, tako i na padinama sa sjeveroistočne strane brda Zecovi. Novi radiokarbon datumi su proizvedeni: za najranije slojeve sa vrha imamo datume koji nas vezuju za sredinu trećeg milenija pr.n.e. ili za period kasnog eneolita (2680-2548 cal BC; GU38006), pri čemu se okupacija naselja na vrhu i na padinama nastavlja u kasni prvi

milennij pr. n. e. (519-384 cal BC; GU38007). Šta više, naselje sa datumima iz istog perioda (kasni eneolit) otkriveno je i istraženo na lokalitetu Topića Brdo, sa druge strane doline rijeke Sane, neka dva kilometra ka jugoistoku. Na ovom lokalitetu, otkrivene su debele naslage kućnog otpada preko *in situ* ognjišta i glinenih podnica, datovane na sredinu trećeg milenija pr. n. e. (3968+/-27 BP or 2573-2453 cal BC (at 95.4% combined probability; GU38005).

Terenska istraživanja Zecova ukazala su na postojanje dvije izdvojene zone sa tragovima naseljavanja u praistoriji. Predio na samom vrhu, prethodno identifikovan od strane Benca (1956), sadržava je izuzetno dobro očuvani sloj naselja, velikog prostiranja i debljine do 2.75m, kao i slojeve naseljavanja preko južne polovine prominentne pozicije na vrhu. Upravo ta zona sadrži seriju arheoloških cjelina, naslage nalik telu, jame koje 'sijeku' jedna drugu, tragove podnica, kao i vjerovatne ostatke zemljišta izbačenog za vrijeme Benčevih iskopavanja. Takođe je registrovano i miješanje slojeva zbog oranja koje je imalo uticaj na gornjih 50 do 80 cm profila na vrhu. Ovi slojevi zahvataju period od oko 2.500 godina pr.n.e. do prvih nekoliko stoljeća n. e. rimskog perioda.

U suprotnosti sa ovim, na sjeveroistočnom prevoju brda Zecovi, otkrivena je lokalizovana zona od nekih 50 kvadratnih metara naseljavanja iz praistorije, sačuvana ispod kombinacije slojeva zemlje spranih sa vrha i kasnijih praistorijskih slojeva (uglavnom bronzanodopskog i gvozdendopskog materijala). Veliki dio ogranskog materijala otkrivenog u ovim slojevima je vjerovatno otpad od proizvodnje žitarica. U jamama (4 i 5) su takođe otkrivene podnice, vjerovatno iz ranije gvozdene doba (6. do 4. stoljeća pr. n. e.), sudeći po keramičkom materijalu i jednom datumu iz TP4 (2012; 519-384 cal BC (GU38007)), kao *in situ* površine naselja, dvorišta, podnica i kuća.

Rezultati dobijeni analizom bušenja kroz slojeve pohranjenog zemljišta (bivših površina naseljavanja) u obližnjoj dolini pokazali su da je predio oko lokaliteta Zecovi bio modifikovan u srednjem do kasnom holocenu. Isprva nastali kao blago kiselo zemljište, organski i bogato glinom, smeđa zemlja je nastala na vrhu brda, verovatno ispod šume, kao širom Evrope u isto vreme (Bridges 1978). Ovo se mijenja u vreme eneolitskog perioda od sredine trećeg milenija pr. n. e., vjerovatno kao rezultat krčenja šuma i poljoprivrede. Ovo zemljište je ubrzo erodiralo kao rezultat korištenja od strane ljudi. U vreme kasnije praistorije, vjerovatno prvog milenija pr.n.e., akumulacija slojeva na vrhu je porasla, kao i erozija slojeva sa vrha ka dnu, što je dovelo do znatne akumulacije slojeva sa istočne strane brda. Istovremeno, obližnja dolina je poslužila kao predio gde se slojevi mogu slagati, process koji je vjerovatno nastavio da traje i u kasnijim periodima

(predmet studije/ projekta koji je još uvek u toku od strane French i Rajkovače).

Konačno, sami lokalitet i predio oko njega izuzetno dobro ilustruju početke proto-urbanog naseljavanja od sredine trećeg milenija pr.n.e. sa nastavkom kroz bronzano i gvozdeno doba, kao i rimski period u centralnoj Bosni. Samo će buduća istraživanja većih razmjera moći da pruže detaljnije odgovore o karakteru naseljavanja i ekonomiji na lokalitetu Zecovi.

Prevela Vida Rajkovača

Bibliography

- Ascenzi, A. 1969. Microscopy and prehistoric bone, In: Brothwell, D. / Higgs, E. (eds.) Science in Archaeology (2nd edition), pp. 526-538. London: Thames and Hudson 1969.
- Benac, A. 1956. Prehistorijska gradina Zecovi kod Prijedor, Glasnik XI, Sarajevo 1956, 147-166.
- Benac, A. 1959. Slavenska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XIV (n. s.), Sarajevo 1959, 13-51.
- Benac, A. 1961. Pivnica kod Odžaka i neki problemi kostolacke kulture, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XVII (n.s.), Sarajevo 1961, 21-40.
- Benac, A. 1980. Eneolitsko doba u BiH (Neka nova razmatranja), GZM – sveska XXXIV, Sarajevo 1980, 15-26.
- Bridges, E. M. 1978. World Soils (2nd Edition). Cambridge: Cambridge University Press 1978.
- Bullock, P. / Fedoroff, N. / Jongerius, A. / Stoops, G. / Tursina, T. 1985. Handbook for Soil Thin Section Description, Waine Research, Wolverhampton 1985.
- Clark, A. 1996. Seeing beneath the Soil: prospecting methods in archaeology (2nd edition), London: Routledge 1996.
- Courty, M-A. / Goldberg, P. / Macphail, R. I. 1989. Soils and micromorphology in archaeology, Cambridge: Cambridge University Press 1989.
- Čović, B. 1956. Ilirska nekropola u Čarakovu, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XI (n. s.), Sarajevo 1956, 187-203.
- Čović, B. 1965. Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XX (n. s.), 27-145.
- Čović, B. 1987. Grupa Donja Dolina-Sanski Most, In: Benac, A. (ed.) Praistorija jugoslovenskih zemalja V, pp. Sarajevo 1987, 232-286.

- Cresser, M. / Kilham, K. / Edwards, T. 1998. Soil chemistry and its applications, Cambridge: Cambridge University Press 1998.
- Dimitrijević, S. 1979. Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks, Praistorija jugoslavenskih zemalja III, Sarajevo: Svjetlost – ANUBiH, 1979, 267-343.
- Dular, J. 1982. Halštatska keramika v Sloveniji, Dela 23. Ljubljana: Institut za arheologiju, SAZU 1982.
- Durman, A. 1983. Metalurgija Vučedolskog kulturnog kompleksa, Zagreb 1983.
- Fleisher, J. / Sulas, F. 2015. Deciphering public spaces in urban contexts: Geophysical survey, multi-element analysis, and artefact distributions at the 15th-16th-century AD Swahili settlement of Songa Mnana, Tanzania. *Journal of Archaeological Science* 55, 55-70.
- French, C. 2012. 'Micromorphological and geochemical analyses of the deposit sequences at Zecovi and Kočićevo, Bosnia.' Unpublished report, University of Cambridge 2012.
- French, C. / Marriner, G. / Rajkovača, T. 2011. 'Geoarchaeology of the Sava River valley around Prijedor, Bosnia.' Unpublished report, University of Cambridge 2011.
- Gavranović, M. 2011. Die Spätbronze- und Frühheisenzeit in Bosnien, p. 195. Bonn: Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 2011.
- Goldberg, P. / Macphail, R. I. 2006. Practical and Theoretical Geoarchaeology, Oxford: Blackwell Publishing 2006.
- Jamaković, O. / Žeravica, Z. 2010. Praistorijsko naselje Brdašće u Laktašima, Godišnjak CBI knj. 39, Sarajevo 2010, 35-52.
- Lindbo, D. L. / Stolt, M. H. / Vepraskas, M. J. 2010. Redoximorphic features, In: Stoops, G. / Marcelino, V. / Mees, F. (eds.) Interpretation of Micromorphological features of Soils and Regoliths, pp. 129-147. Amsterdam: Elsevier 2010.
- Kuhn, P. / Aguilar, J. / Miedema, R. 2010. Textural pedofeatures and related horizons. In: Stoops, G. / Marcelino, V. / Mees, F. (eds.) Interpretation of Micromorphological features of Soils and Regoliths, pp. 217-250. Amsterdam: Elsevier 2010.
- Marić, Z. 1961. Vis kod Dervente, naselje kasnog bronzanog doba, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XV-XVI (n. s.), Sarajevo 1961, 151-171.
- Marić, Z. 1964. Donja Dolina, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XIX (n. s.), Sarajevo 1964, 5-128.
- Marić, Z. 1971. Vis près de Derventa: site préhistorique à plusieurs couches. In: Novak, G. (ed.) Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie, p. 76. Beograd: Société Archéologique de Yougoslavie 1971.
- Majnarić-Pandžić, N. 1986. Prilog poznavanju kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na Kordunu i Baniji, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 10, 29-41.
- Marjanović, B. 2003. Eneolitik i eneolitičke kulture u BiH, Mostar 2003.
- Marriner, G. / French, C. / Rajkovača, T. 2011. Geoarchaeological reconnaissance of the Banja Luka and Doboj area of northern Bosnia and Herzegovina, Godišnjak 40, Sarajevo 2011, 7-43.
- McDonnell, J. G. 2001. Pyrotechnology. In Brothwell, D. R. and Pollard, A. M. (eds.) Handbook of Archaeological Sciences, pp. 493-505. London: Wiley 2001.
- Medović, P. / Medović, I. 2010. Gradina na Bosutu – naselje starijeg gvozdenog doba. Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture AP. Novi Sad: Srbija 2010.
- Murphy, C. P. 1986. Thin section preparation of soils and sediments. Berkhamsted: A.B. Academic 1986.
- Oonk, S. / Slomp, C. P. / Huisman, D. J. 2009. Geochemistry as an aid to archaeological prospection and site interpretation: Current issues and research directions. *Archaeological Prospection* 16, 35-51.
- Potrebica, H. 2003. Požeška kotlina i Donja Dolina u komunikacijskoj mreži starijeg željeznog doba, *Opvsc. archaeol.* 27, 217-242.
- Rajkovača, T. 2010. Kratki arheološki priručnik (Manual for Archaeological Excavation), Banjaluka: BLC 2010.
- Raunig, B. 1996. Krčana - naselje mlađeg željeznog doba u selu Trnovi u sjeverozapadnoj Bosni, *Opvsc. archaeol.* 20, 39-69.
- Stoops, G. 2003. Guidelines for analysis and description of soil and regolith thin sections, Madison, Wisconsin: Soil Science Society of America, Inc 2003.
- Stoops, G. / Marcelino, V. / Mees, F. (eds.) 2010. Interpretation of Micromorphological features of Soils and Regoliths, Amsterdam: Elsevier 2010.
- Vander Linden, M. 2014. 'C14 za Topića Brdo i Zecove datumi su dobiveni od Eurofarm projekta koji je pod rukovodstvom.' Unpublished report, University College London, Institute of Archaeology 2014.
- Whittle, A. 1996. Europe in the Neolithic, Cambridge: Cambridge University Press 1996.
- Wilson, C. A. / Davidson, D. A. / Malcolm, S. / Cresser, M. 2008. Multi-element soil analysis: an assessment of its potential as an aid to archaeological interpretation. *Journal of Archaeological Science* 35, 412-424.

New archaeological and geoarchaeological investigations of the prehistoric site of Zecovi, near Prijedor, Bosnia i Herzegovina

Appendix 1: Stratigraphic profiles of the test pits and palaeo-channel borehole 114

2011-12:

Test Pit 1 (44 55.613N/16 41.152E)

0-18	brown silty clay loam; modern ploughsoil
18-36	greyish/yellowish brown silty clay loam; lwer A/upper B horizon
36-61	mottled yellowish to greyish brown silty clay loam; lower B horizon
61+cm	orangey/reddish brown silty clay; weathered B/C

Samples taken:

Small bulk samples at 0-10, 25-30, 40-45 and 55-60cm

Micromorphology samples at 13-23 and 41-55cm.

Test Pit 4 (44 55.630N/16.41.191E)

0-20	very dark brown to black humic silty clay loam; modern Ah topsoil
20-60	reddish brown, aggregated loam; ?colluvial or made-ground deposit
60-95	dark greyish brown to black silt loam with common charcoal, artefacts, tile, etc.; midden/occupation deposit
95-120	greyish brown silty clay mixed with fine gravel and common charcoal; ? possible floor/occupation surface in/on upper B horizon
120-145	greyish brown silty clay with common sub-rounded chalk aggregates; lower B horizon
145+cm	pale greyish white calcareous silt and coarse gravel; B/C substrate

Samples taken:

Spot C-14 sample of charcoal at 115-120cm

Small bulk samples at 30-40, 70-80, 110-120 and 130-140cm

Micromorphology samples at 55-69, 80-92 and 120-130cm.

Test Pit 5 (N 44 55.626/E 016 41.186)

East-facing section:

0-25	very dark brown to black humic loam; modern Ah topsoil
25-60	dark brown to black humic loam with common fine fragments of fired clay and charcoal, with abundant prehistoric pottery; midden/occupation deposit
60-73	dark brown silt with common charcoal; midden/occupation deposit
73-80	grey silt with lumps of fired clay and common charcoal; ? possible floor
80-100	dark brown silt with abundant wood charcoal; distinct charcoal lenses at 93-4 and 98-99cm, and large horizontal lumps of fired clay
100-102	grey clay; ? possible floor
102+cm	grey fine gravel and sandy silt; B/C substrate

West-facing section:

0-16	very dark brown to black humic loam; modern Ah topsoil
16-30	dark brown to black humic loam with common fine fragments of fired clay and charcoal, with abundant prehistoric pottery; midden/occupation deposit
30-45	laminar greyish white/ brown silt; possible floor levels
45-75	dark brown silt with abundant wood charcoal; occupation deposit
75-80	yellowish brown fine gravel and pea-grit; ? possible floor
80-100	dark brown silt with abundant charcoal; buried soil
100+cm	weathered stone; B/C substrate

Samples taken:

Charcoal and macro-botanical bulk samples at:

KV3 V 05 occupation deposit

KV6 V 05 occupation deposit

KV2 VIII 05 floor

KV1 XI 05 basal soil level

Small bulk samples from east-facing section at:

0-10, 30-40, 65-70, 90-95, 95-100cm

Micromorphology samples at:

East-facing section (Pr 10): 38-50, 54-66, 74-82 (+ duplicate), 82-100cm

West-facing section (Pr 11): 20-33, 33-46, 57-69cm

2013:

Test Pit 1 (Grid square 6000/1000)

0-14	0001; brown organic silt with occasional small stones (<5cm) and root matt; modern turf and topsoil
14-38	0002; dark brown silty clay with minor small stones
20-44cm	0007; pale yellow/orange silty clay loam with common degraded stone bedrock fragments; weathered B/C

Test Pit 2 (Grid square 6020/1000)

0-10	0001; brown organic silt with occasional small stones (<5cm) and root matt; modern turf and topsoil
10-18	0002; dark brown silty clay with minor small stones
18-80	0003; dark brown silty clay with frequent small/occasional large (>10cm) stones and occasional slag fragments
80-90	0009; pale brown/orangey brown silty clay with frequent small stones
90-100	0010; pale brown/orangey brown silty clay with frequent small-fine (<2cm) stones
100-125	0005; compact pale brown silty clay loam with minor small stones and rare charcoal fragments; buried soil
125-150cm	0007; pale yellow/orange silty clay loam with common degraded stone bedrock fragments; weathered B/C

Test Pit 3 (Grid Square 6040/1000)

0-10	0001; brown organic silt with occasional small stones (<5cm) and root matt; modern turf and topsoil
10-25	0002; dark brown silty clay with minor small stones
25-55	0003; dark brown silty clay with frequent small/occasional large (>10cm) stones and occasional slag fragments
55-113	0010; pale brown/orangey brown silty clay with frequent small-fine (<2cm) stones
113-122	0005; compact pale brown silty clay loam with minor small stones and rare charcoal fragments; spine of buried soil material between two cut features

F4:

113-180	0020; medium to dark brown silty clay with occasional sub-angular stones (<5cm)
---------	---

F1:

120-187cm	0012; pale-medium brown silty clay with common angular/sub-angular stones (<10cm)
-----------	---

Test Pit 4 (Grid Square 6060/1000)

0-8	0001; brown organic silt with occasional small stones (<5cm) and root matt; modern turf and topsoil
8-26	0002; dark brown silty clay with minor small stones
26-100	0003; dark brown silty clay with frequent small/occasional large (>10cm) stones and occasional slag fragments
100-116	0005; compact pale brown silty clay loam with minor small stones and rare charcoal fragments; spine of buried soil material between two cut features
116-178	0011; pale brown silty clay loam with occasional fine gravel (<1cm) and rare large stones (>0cm)

178-189cm 0007; pale yellow/orange silty clay loam with common degraded stone bedrock fragments; weathered B/C

Samples taken:

Small bulk samples at 10-20, 40-50, 90-100, 110-120 and 180-190cm

Micromorphology at c. 105-112, 125-15 and 180-189cm

Test Pit 5 (Grid Square 5980/980)

0-16 0001; brown organic silt with occasional small stones (<5cm) and root matt; modern turf and topsoil

16-56 0003; dark brown silty clay with frequent small/occasional large (>10cm) stones and occasional slag fragments

56-58cm 0008; orangey/reddish brown silty clay; weathered B/C

Test Pit 6 (Grid Square 6000/980)

0-17 0001; brown organic silt with occasional small stones (<5cm) and root matt; modern turf and topsoil

17-42 0003; dark brown silty clay with frequent small/occasional large (>10cm) stones and occasional slag fragments

42-60 0008; pale yellow/orange silty clay loam with common degraded stone bedrock fragments; weathered B/C

F3:

60-112cm 0016; brown silt with frequent small angular/sub-angular stones (<2cm)

Test Pit 7 (Grid Square 6020/980)

0-15 0001; brown organic silt with occasional small stones (<5cm) and root matt; modern turf and topsoil

15-35 0002; dark brown silty clay with minor small stones undulating boundary over c. 20cm

35-90 0003; dark brown silty clay with frequent small/occasional large (>10cm) stones and occasional slag fragments

90-109cm 0008; pale yellow/orange silty clay loam with common degraded stone bedrock fragments; weathered B/C

Test Pit 8 (Grid Square 5980/960)

0-5 0001; modern turf topsoil

5-26 0002; dark brown silty clay with minor small stones

26-43 0027; pale to mid-brown silt with frequent angular/sub-angular small stones (<5cm)

43-60 0018; dark brown, very friable sandy silt

60-91 0022; brown/yellowish grey friable sandy silt with occasional fine charcoal

91-105 0025; dark brown, friable, ? micro-laminar sandy silt with abundant fine charcoal

105-122/138 0026; pale grey loose fine-medium sand
cm

Samples taken:

Small bulk samples at 40-50, 90-100, 105-115 and 127-135cm

2014:

Hill-top Test Trench 1 (44 55.572N/016 41.132E)

Section 1/2

0-22 dark greyish brown silt loam topsoil

22-48 dark brown silt with common fired clay and stone fragments (<10cm); pre-1956 topsoil/ploughsoil

48-82 brown silt loam with even mix of stone and fired clay fragments and frequent charcoal fragments; mixed soil and archaeological deposits

82-85 horizon of orangey red fired clay; archaeological surface

85-100 brown silt loam with pottery, stone, fired clay and charcoal fragments; archaeological deposit

100-150	dark brown silt loam with abundant charcoal; fill of large pit
150-180	mix of fired clay fragments, brown loam and yellowish brown silty clay subsoil material; archaeological deposit
180-270	dark brown silt loam with pottery and fired clay fragments; archaeological deposit
215-225+	brown silt loam; possible old land surface
270+cm	yellowish brown silty clay; weathered B/C subsoil

Samples taken:

Small bulk samples at 50-60, 80-90, 180-190 and 215-220cm;

Micromorphology samples at: 50-60, 180-190 and 215-222cm;

Charcoal for radiocarbon assay: 210-220cm.

Borehole 114 (N44° 55:599' E016° 41:312')

0-10	brown (10YR3/3) sandy silty clay loam; humic ploughsoil
10-140	dark yellowish brown (10YR3/4) silt loam; upper alluvium
140-230	dark greyish brown (10YR4/2) silty clay loam; lower alluvium as palaeo-channel fill
230-430	dark grey (10YR4/1) silty clay loam; gleyed to strongly gleyed; palaeo-channel fill
430-440+cm	grey (10YR5/1) coarse sand; channel bed

Appendix 2: Topographical survey grid positions

The coordinates of the permanent monuments are recorded below:

	Local easting	Local northing	Local elevation
PM1000	6187.024 m	1011.629 m	218.077 m
PM1001	6105.391 m	1006.819 m	210.749 m
PM1002	5962.707 m	988.999 m	194.767 m
	Latitude (WGS 1984)	Longitude (WGS 1984)	
PM1000	44.925201 degrees	16.68575 degrees	
PM1001	44.925934 degrees	16.685833 degrees	
PM1002	44.927215 degrees	16.686098 degrees	
	UTM easting	UTM northing	EGM96 elevation
PM1000	633035.732 m	4976023.45 m	189.199 m
PM1001	633040.608 m	4976105.079 m	181.871 m
PM1002	633058.543 m	4976247.749 m	165.889 m

PM denotes a permanent monument left on site. The latitude and longitude are recorded with respect to the WGS 1984 datum (note that these figures are likely to be markedly different to those determined from local mapping that uses the Bessel 1841 datum). The UTM coordinates are UTM Zone 33 North on the WGS 1984 ellipsoid. The elevations derived from the GPS observations are recorded with respect to a realisation of the EGM96 geoid and are likely to differ significantly from elevations recorded locally with respect to mean sea level.

The total station records were transformed from the site grid to Universal Transverse Mercator coordinates (UTM Zone 33 North, WGS 1984) through a scale-invariant 2D linear conformal transformation using the formulae provided by R.E. Deakin at of the School of Mathematical and Geospatial Sciences at RMIT University (http://user.gs.rmit.edu.au/rod/files/publications/COTRAN_3.pdf). The resulting records were imported into ESRI ArcGIS version 10.0, which was used for all subsequent processing and presentation. A ZIP archive containing an ESRI version 10 File Geodatabase of the data created during and after the survey may be downloaded from: www-comp.arch.cam.ac.uk/~dir21/BiH_Zecovi.zip.

Appendix 3: The detailed soil thin section descriptions

2011-12:

Test Pit 1

Sample 1: 13-23cm

Structure: weakly developed irregular blocky, <5mm; with irregular pellety microstructure, <500um; *Porosity*: 10-15% vughy, irregular to sub-rounded, <0.75mm; few (<5%) irregular lengths of channels, <1cm long, <500um in width, all orientations; *Mineral components*: limit = 100um; coarse/fine ratio = 5/95; coarse fraction: 5% fine quartz, 100-25um, sub-rounded to sub-angular; fine fraction: 40% very fine quartz sand, 50-100um, sub-rounded; 20% silt; 35% clay; yellowish/reddish brown (CPL/PPL); *Organic components*: very few (<2%) very fine charcoal fragments, <100um; *Pedofeatures*: *Textural*: 30% dusty clay in groundmass and as void linings, moderate birefringence, striated to reticulate striated in groundmass, yellowish brown (CPL); 15% pure clay as fragments, <50um, moderate birefringence, yellow (CPL); few (<5%) fine dusty clay crescentic infills of voids, reddish gold (CPL), strong birefringence; *Amorphous*: 10-25% zones of strong amorphous sesquioxide staining with pellety aspect, sub-rounded.

Sample 2: 41-55cm

As for sample 1, except for:

Porosity: less vughy with depth, to 5-10%; *Mineral components*: at base are 5-10% fine channel linings with dusty clay or slickensides, golden brown (CPL); *Amorphous*: common (10-20%) sesquioxide nodules, <2mm, sub-rounded.

Test Pit 4

Sample 1: 55-69cm

Structure: 3 fabrics, heterogeneous, all pellety, <3mm, irregular to sub-rounded; *Fabrics*: 1) c. 50% soil fabric as for Sample 1 in TP 1; c. 30% calcitic ash with 10% very fine sand, 40% micro-charcoal fragments; 3) c. 20% irregular aggregates, <5mm, of amorphous iron cemented clay with sparite calcium carbonate; *Organic components*: 10% fine charcoal, <1mm; few (<2%) burnt and unburnt bone fragments, <1mm.

Sample 2: 80-93cm

Structure: Two horizons/fabrics: *Upper fabric unit* (80-86cm): Same as fabric 2) of sample 1 above; clear contact, but very open and pellety fabric; *Lower fabric unit* (86-93cm): 80% as in Upper fabric unit, with 20% irregular blocky peds of silty clay soil as for the fabric in both samples in TP1.

Sample 3: 120-130cm

Mineral components: 5-10% very fine gravel content, <6mm, sub-rounded; main fabric as for main fabric in both samples of TP1, but with no void infills, and the addition of: rare (<2%) fine bone fragments; <2% sparite; 5% sesquioxide nodules, <500um, sub-rounded; rare (<2%) papules of clay, <1mm; *Organic components*: <2% amorphous iron replaced plant tissue fragments.

Test Pit 5 (KV1)

Profile 10

Sample 10/1, 38-50cm

Structure: small aggregated, irregular to sub-rounded, <5mm, to pellety, <500um; *Porosity*: 5-20% fine channels between peds, <500um wide, <2cm long, weakly serrated, partly accommodated; *Mineral components*: limit 100um; coarse/fine ratio = 10/90; coarse fraction: 5% medium and <5% fine granite and quartz sand, sub-rounded to sub-angular, 100-750um; fine fraction: 15% very fine quartz sand, 50-100um, sub-rounded; 20% fine organics; 50% dusty clay; <5% pure clay; reddish golden brown (PPL), very dark reddish brown (CPL); *Organic components*: very strong dark brown to black humic staining throughout groundmass; 20% punctuations, <50um; 5-20% fine charcoal fragments, <1mm; few (<5%) plant cell tissue fragments (probably of grasses); rare (<1%) very fine bone fragments, <500um; *Pedofeatures*: *Textural*: 50% dusty clay in groundmass, yellowish brown (CPL), weak birefringence; <5% pure clay, in channels and groundmass, reddish gold (CPL), moderate birefringence; *Amorphous*: strong amorphous sesquioxide staining throughout groundmass; *Fabric inclusions*: few (<5%) sub-rounded

aggregates of golden (CPL) silty clay with included very fine quartz sand, <750um; occasional (<2%) calcitic ash with very fine charcoal dust in channels.

Sample 10/2, 54-66cm

Structure: small aggregated, irregular to sub-rounded, <5mm, to pellety, <500um; *Porosity*: 5-20% fine channels between peds, <500um wide, <2cm long, weakly serrated, partly accommodated; *Mineral components*: limit 100um; coarse/fine ratio = <10/>90; coarse fraction: <2% coarse granite, 1-2mm, sub-rounded; 5% medium and 2-3% fine granite and quartz sand, sub-rounded to sub-angular, 100-750um; fine fraction: 15% very fine quartz sand, 50-100um, sub-rounded; 20% fine organics and phytoliths; 50% dusty clay; reddish golden brown (PPL), very dark reddish brown (CPL); *Organic components*: very strong dark brown to black humic staining throughout groundmass; 20% punctuations, <50um; 5-20% fine charcoal fragments, <1mm; few (<5%) large charcoal fragments, sub-rounded, <8mm; few (<5%) plant cell tissue fragments and phytoliths (probably of grasses); rare (<1%) very fine bone fragments, <500um; *Pedofeatures: Textural*: 50% dusty clay in groundmass, yellowish brown (CPL), weak birefringence; <5% pure clay, in channels and groundmass, reddish gold (CPL), moderate birefringence; *Amorphous*: strong amorphous sesquioxide staining throughout groundmass; *Fabric inclusions*: few (<5%) sub-rounded aggregates of golden (CPL) silty clay with included very fine quartz sand, <750um; few irregular to sub-rounded zones (5-10% of total groundmass) of calcitic ash with very fine charcoal dust, <2mm; rare large pottery sherd fragments, sub-angular, <1.5cm.

Sample 10/3, 74-82cm

Structure: apedal, poorly sorted; *Porosity*: 10% vughs, <1mm, sub-rounded; c. 10-20% open vughy, irregular, probably mainly once where organic matter present, now humified and shrunken; *Mineral/organic components*: all fine fraction: 10% very fine quartz sand, 50-100um, sub-rounded; 10% dusty clay; 30% micrite; 20% fine organics and phytoliths; very strong dark brown to black humic staining throughout groundmass; 10% punctuations, <50um; 5-20% fine charcoal fragments, <1mm; few (<5%) large charcoal fragments, sub-rounded, <1cm; few (<5%) plant cell tissue fragments, often clay and iron replaced; few to common (5-10%) phytoliths (probably of grasses); rare (<1%) very fine bone fragments, <500um; brown to dark brown (PPL), very dark reddish brown (CPL).

Sample 12/1 (same context as sample 10/3)

As for ashy matrix of sample 10/3; but with 5% large pottery sherd fragments, <3cm, sub-angular; few (<5%) amorphous iron replaced plant tissue fragments; few (<5%) aggregates of gold (CPL) clay.

Sample 10/4, 82-100cm

Upper unit (82-84cm): as for sample 10/3 above; lower unit (84-100cm): as for sample 10/2 above; but more compact/dense (<5% porosity), with 5% organic dust and few yellow to gold (PPL) degraded bone fragments in an ashy matrix in upper 2cm; and horizontally organised fine charcoal fragments in lower 3cm of slide.

Profile 11

Sample 11/1, 20-33cm

Upper unit (20-26cm): as or sample 10/1; distinct boundary with fine undulations, marked by very fine pure to dusty clay in voids, often micro-laminar, weak to moderate birefringence, and irregular zones of degraded bone; lower unit (26-33cm): mixture of small aggregates of upper unit fabric, c. 10% of total groundmass, <2mm, sub-rounded; and 90% of a second fabric which is the same as the lower unit of sample 10/4 above; but with fine speckled to crystallitic b-fabric and few zones of tissue and cell and tissue residues with yellow organic pigment, and few amorphous iron replaced plant tissue fragments.

Sample 11/2, 33-46cm

Components: mixture of c. 20% of fabric 1 from sample 10/1 and 80% of the lower ashy fabric unit of sample 10/4; all in irregular to sub-rounded aggregates, <4mm; *Inclusions*: 2% large pottery sherd fragments, sub-rounded, <1cm; rare (<1%) pure clay fragments, <500um, highly birefringent, gold (CPL); <2% fine charcoal, <100um; <1% fine bone fragments, <100um.

Sample 11/3, 57-69cm

As for the main ashy fabric of sample 11/2 above; but with common (10-20%) degraded bone fragments and highly humified plant tissue fragments throughout groundmass.

2013:

Test Pit 4

Sample context 0005

Structure: apedal, massive; porphyric; *Porosity*: 5-10% channels, <4cm long, <500um wide, partly accommodated; <5% vughs, <500um and <1mm, irregular to sub-rounded; *Mineral components*: <10% fine stone/gravel, <4mm, sub-rounded to sub-rectangular; coarse/fine ratio: 20/80; coarse fraction: <5% coarse and >5% medium fine sand-size material and 10% fine quartz sand; fine fraction: 30-40% very fine quartz sand, 50-100um, sub-rounded to sub-angular; 30% silt; 10-15% clay, as 'slivers' of pure clay, gold (CPL), weak birefringence, and as dusty clay in groundmass and lining voids, yellowish/golden brown (CPL), weak to moderate birefringence, few laminar dusty clay infills of voids; few (<5%) sub-rounded aggregates of amorphous iron stained pure to dusty clay, red (CPL/PPL), <1mm; *Organic components*: 10% organic punctuations, <50um; 5% very fine to fine charcoal fragments, <100um; c. 20-25% of groundmass stained brown (CPL), reddish brown (PPL).

Sample context 0007

Structure: Main fabric and structure as for sample 0005 above, but with 8.5mm wide zone in middle of slide (at 4-5cm down-slide) as follows:

Above (1-4cm): golden brown fine sandy clay loam with striated dusty clay in groundmass

0-3.0mm: wood charcoal

3-3.5mm: brown organic silt

3.5-3.7mm: golden to reddish brown silty clay with some amorphous iron impregnation

3.7-4.2mm: brown organic silt

4.2-5.0mm: golden to reddish brown silty clay

5.0-6.0mm: mixed, poorly sorted lens of organic silty clay

6.0-7.5mm: mixed lens of wood charcoal fragments and fine stone

7.5-8.5mm: reddish brown cemented fine-medium sandy silt

Below (5-9.5cm): golden brown fine sandy clay loam with striated dusty clay in groundmass with one 1-2cm stone fragment and few charcoal fragments

Sample context 0011

Structure: apedal, heterogeneous; porphyric; *Porosity*: 10% channels, <1cm long, <500um wide, partly accommodated; 10-20% vughs, <500um, sub-rounded; *Mineral components*: 20% fine stone/gravel, <8mm, sub-rounded to sub-rectangular, in all orientations; coarse/fine ratio: 30/70; coarse fraction: 10% coarse and 10% medium and fine sand-size material, and 10% fine quartz sand; fine fraction: 30% very fine quartz sand, 50-100um, sub-rounded to sub-angular; 30% silt; 10% clay, as dusty clay in groundmass and partly lining voids, yellowish/golden brown (CPL), weak to moderate birefringence; *Organic components*: 20% organic punctuations, <50um; 20% very fine to fine charcoal fragments, <100um; whole groundmass stained brown (CPL/PPL).

2014:

Hill-top Test Trench 1

Sample 23: 50-60cm

Structure: weakly small aggregated, <1cm; well sorted; *Porosity*: 5% channels, <2cm long, <250um wide, accommodated; c. 10% vughs, sub-rounded, <500um; *Mineral components*: c/f ratio: 5/95; coarse fraction: 5% fine quartz sand, 100-200um, sub-rounded to sub-angular; fine fraction: 30% very fine quartz sand, 50-100um, sub-rounded to sub-angular; 30% silt; 60% dusty clay; 5% pure clay; dark reddish to reddish brown (CPL), yellowish/golden brown (CPL); *Organic components*: 15% organic/very fine charcoal punctuations, <50um; 2% fine charcoal fragments, <500um; rare (<1%) large charcoal fragments, <4mm; *Anthropogenic components*: 1 large pottery fragment, 1-3cm; few (5-10%) fired clay aggregates, sub-rounded to irregular, <5mm, orangey red (CPL); *Pedofeatures*: *Textural*: 5% pure clay, in irregular zones in groundmass and aggregates, <500um, strong birefringence, strong extinction, dark gold (CPL); 60% dusty clay in groundmass and coating voids, weak to moderate birefringence, stipple speckled to striated, gold to orange (CPL), orangey brown (PPL); *Amorphous*: moderate sesquioxide impregnation of whole fabric, with 10% irregular zones of strong amorphous sesquioxide staining.

Sample 22: 180-190cm

As for Sample 23 above, except for:

Fabric pedofeature: large irregular zone, c. 2cm, of striated fine sandy/silty clay with abundant fine dusty clay in groundmass and as infills, moderate to strong birefringence, reddish orange to gold (CPL), orangey brown (PPL).

Sample 18: 215-222cm

Two fabric units: upper fabric unit (0/1-3cm): as for sample 23 above, with the addition of:

few (<10%) aggregates of humic sandy/silt loam, reddish brown to brown (CPL/PPL); few (<10%) humified and charred organic matter, in irregular zones, <1cm; common fragments of fired clay, <3mm, sub-rounded; few (<10%) irregular zones of calcitic ash with very fine charcoal; lower fabric unit (1/3-10cm): as for sample 23 above, but only weak to moderate amorphous sesquioxide impregnation.

Kulturne interakcije na egejsko-jadranskom prostoru krajem brončanog i početkom željeznog doba sa posebnim naglaskom na razvoj i strukturu mita

Tijana Križanović
Sarajevo

Abstract: Colonisation as a term is well known, but once seen from a wider aspect it can include every significant contact that was passed through decades. On that way it could be observed as a linear process through several phases. Great mythological stories as representatives of pre-colonisation contact phase reflect direct contacts between the Greece and the inland. The most significant ones from that point of view are Cadmus and Harmony myth, as well as Jason and the Argonauts myth, which carefully divided on their *gross constituent units* are giving clear and obvious insight in the actual base of a mythological story and indirect colonisation of this area by Greek invaders. Strong foundation for the second phase of colonization can be found in texts of ancient Greek authors, and numerous archaeological material that strongly implies direct contacts. The most credible example of it is the Iliad of Homer, and princely graves as most authentic evidences of inland colonisation, that are in the same time the best indicators of its existence based on direct implication of contacts. The third phase is a classical colonisation phase which implies direct establishment of Greek colonies on the coast area of Adriatic Sea. Besides, this phase also represents the greatest colonizing activity and in the same time could be characterized as a *beginning of the end* of the process. One common fact for all three different phases is a lack of possibility to negate Greek presence and activity on the coast of east Adriatic which would, in a context of colonisation in a wider aspect, represent the most significant link, and so the direct affirmation of early existence of it.

Key words: colonisation, myth, gross constituent units, first phase, second phase, third phase, princely graves, archaeological material.

Kolonizacija bi u užem smislu označavala doseljavanje grupe na određeni prostor te osnivanje vlastitih kolonija, bilo mirnim putem ili borbom s lokalnim stanovništvom. Međutim, ako se kolonizacija osmotri u širem smislu, posebno govoreći u prahistorijskim okvirima, pod njeno okrilje mogli bi se svrstati svi kontakti većeg značaja između dva geografski različita područja te bi se mogla posmatrati u nekoliko svojih faza, različitog karaktera. U novijoj literaturi kao *terminus ante quem* kontakata između Grčke i Jadrana uzima se period grčke kolonizacije VII–VI st. pr. n. e.,¹ ali kontakti Grčke s područjem obala istočnog Jadrana sežu mnogo prije, što potvrđuju pisani izvori, kao i arheološki materijalni ostaci. Rano grčko poznavanje obala istočnog Jadrana

također je jasno vidljivo iz određenih antičkih izvora te je obradu ove problematike najadekvatnije započeti najranijim poznatim kontaktima između ovih područja, sačuvanim u mitovima i legendama, koji bi se mogli uvjetno posmatrati kao predokolonizacijska faza istočnojadranskih obala. Legende predstavljaju jasan pokazatelj tih kontakata jer u sebi sadrže stvarne lokacije i arheološki potvrđene događaje pa se mogu uzimati u obzir kao njihov validan dokaz.² Međutim, i

¹ Kaljanac 2010, 55.

² A. Kaljanac u svome radu Legenda o Kadmu i problem Enhelejaca iz 2010. godine jasno navodi razliku između legende i mita te razloge i naučno potvrđene činjenice zašto je opravdano legendu smatrati relevantnim izvorom, pa se u tom smislu legenda o Kadmu i u ovome radu uzima kao takva. Za više informacija pogledati Kaljanac 2009, str. 54. Tako, npr., grobove Kadma i Harmonije spominje i Apolonije Rođanin u još jednoj mitskoj priči o Argonautima te govori da se nalaze oko crne i duboke ilirske rijeke u zem-

mitovi su u određenim slučajevima samo drugačije ispričana legenda, te se ne ni njih ne treba zanemariti, posebno ako se u obzir uzme Straussovo mišljenje da *its substance does not lie in its style, its original music, or its syntax, but in the story which it tells. It is language, functioning on an especially high level where meaning succeeds practically at „taking off“ from the linguistic ground on which it keeps on rolling.*³ Iako po svojoj osnovnoj strukturi mit jeste dio jezika i da bi zaživio mora biti ispričan, te kao takav sadrži dvije osnovne varijable – reverzibilnu i ireverzibilnu, za razliku od ostalih jezičkih struktura, mit sadrži i treću varijablu, s obzirom na to da govori o davno prošlom vremenu primjenjivom u sadašnjem i budućem trenutku, što ga čini vječnim,⁴ te ga se tako treba i posmatrati kao nešto više od puke lingvistike. Nerijetko je mit okarakterisan kao plod ljudske mašte,⁵ što Strauss negira govoreći da mit ne predstavlja *primitive mind* te da mitološko razmišljanje i naučnu misao ne treba razlikovati, s obzirom na to da su i jedno i drugo samo produkt vremena, okruženja i svrhe u koju nastaju, te da je suština u otkrivanju novih stvari u čijem prikazivanju ljudske sposobnosti nadilaze sve granice i ostaju nepromijenjene.⁶ To potvrđuje i Finkelberg, govoreći da su mitovi samo modificirani *according to its own cultural sensibilities and social agenda.*⁷ U tom smislu se kroz mitove i legende može posmatrati indirektna kolonizacija, i to njeni najraniji oblici, a to je prije svega izraženo u Legendi o Kadmu koja ima svoje relevantne potvrde iz više aspekata, kao i mit o Jasonu i Argonautima. Tako oni zapravo predstavljaju nova otkrića prikazana u svjetlu mitoloških priča, odnosno oni su prepričane fascinirajuće novootkrivene činjenice, koje su intelektualno sasvim dobro prikazane i strukturirane. To je cijeli jedan svijet, koji u sebi, pored novih

otkrića, sadrži i religiozne osnovne zajedničke široj populacijskoj grupi, kao i objašnjenje neobjašnjivog.⁸ S obzirom na to da se takvi primjeri primjene mitološkog principa objašnjavanja neobjašnjivog mogu pronaći u svijetu naučne misli, sve dok se on primjenjuje, mitovi se ne smiju uzimati kao irelevantni. *In the last analysis magic, religion, and science are nothing but theories of thought; and as science has supplanted its predecessors, so it may hereafter be itself superseded by some more perfect hypothesis, perhaps by some totally different way of looking at the phenomena – of registering the shadows on the screen – of which we in this generation can form no idea.*⁹ Legenda o Kadmu je tako našla svoje uporište u više aspektata i pravaca, od kojih je jedan i Ovidijevo djelo *Metamorfosis*, u kojem on objašnjava pretvaranje Kadma i Harmonije u zmije,¹⁰ a zatim i djela nekih antičkih pisaca. Sama legenda govori o Kadmu koji, u potrazi za svojom sestrom Europom, preko Grčke stiže do Jadrana. Elementi pretkolonizacijskih kontakata vidljivi su u osnivanju gradova Kadmeje,¹¹ citadele današnjeg grada Tebe,¹² zatim Lihnida, čije je postojanje potvrđeno natpisom pronađenim u okolini Ohrida,¹³ iako njegova ubikacija još uvijek nije precizirana,¹⁴ te u konačnici i grada Butoe¹⁵ na mjestu današnje Budve. Iako postoje oprečna mišljenja i verzije cjelokupnog pravca Kadmovog kretanja, sve posjeduju jednu zajedničku crtu, koja krajnji ishod legende smješta upravo na Jadran, među Ilire. Neposredno svjedočanstvo o tome očuvalo se i u djelu Pseudo-Apolodora, koji piše o Kadmovom sinu imena Ilirije.¹⁶ Tako legenda o Kadmu iz Sidona, kao jedna od mnogih koje su prenosili antički autori, pokazuje čak i rijetkim fragmentima koji su se očuvali, da su područje Jadranskog mora, kao i stanovnici njegovih obala, već od najranijih vremena pobuđivali interes starih Grka, Mikenjana, Minojaca, ali i šire.¹⁷ Podudarnost između legende i stvarnih događaja mogla bi biti potvrđena ako se kao egzaktna uzme verzija o odlasku

lji Enhelejaca, koja se prema Šašel-Kos može poistovjetiti s Drimom (za više informacija vidi Šašel-Kos 2002). O njihovim grobovima govori i Pseudoskilak opisujući moreplovcima put Jadranske obale te kaže da se nalaze kod Rhizona u Boki Kotorskoj, dok je Eratosten zabilježio da su kod Epidamnosa, a na osnovu svih navoda mogu se poistovjetiti s tumulima Mala Gruda i Velika Gruda (za više detalja vidi: Šašel-Kos 1993, 113-136).

³ Strauss 1995, 430-431.

⁴ Ibid., 430.

⁵ Segal 1999, 16.

⁶ Strauss 1995, 444.

⁷ Finkelberg 2006, 11.

⁸ Strauss 1995, 429.

⁹ Frazer 2002, 624b.

¹⁰ Ovidije IV, 570-600.

¹¹ Kaljanac 2010, 57.

¹² Smith 1857, 1154; Heckel 2008, 29.

¹³ Kaljanac 2010, 66.

¹⁴ Šašel-Kos 1993, 129.

¹⁵ Wilkes 2001, 110-111.

¹⁶ Pseudo-Apollodorus III, 39, 1-9.

¹⁷ Kaljanac 2010, 62.

Agave na sjever među ilirske zemlje, s kojom su krenuli i beotski Enhelejci. To bi ujedno bila potvrda dva podatka poznata o Ehelejcima te poveznica među njima, pa bi se tako mogla posmatrati kao izvjesna medijatorska supstanca u kontekstu rasvjetljavanja do sada neriješenog problema ubikacije Enhelejaca.¹⁸ S obzirom na oprečna svjedočanstva antičkih pisaca o ovom problemu, koja su u velikoj mjeri nastajala na osnovu fragmentiranosti podataka sadržanih u legendi te zavisila dijelom od lične percepcije autora, strukturalni elementi same legende, odnosno njihova kombinacija, mogli bi biti ključni u iznalaženju jedinstvene, suštinske podloge mita, primjenjive na arheološki materijal i kulture, odnosno u razotkrivanju stvarnih događaja, prekrivenih velom mitoloških priča i likova. Kadmejski put¹⁹

¹⁸ Naime, postoje dosta oprečna mišljenja antičkih autora o prostoru koji su naseljavali Enhelejci, pa i sama legenda u nekim segmentima nije potpuno jasna u tome. Hekatej ih smješta u susjedstvo haonskih Deksara, međutim, legenda govori o njihovom dolasku s Kadmom u Beotiju, o čijem prisustvu tamo pišu Diodor i Helanik. Kako je Kadmo porazio autohtono stanovništvo u Beotiji i naselio se tu, kockom je zemlja raspodijeljena po grčkoj tradiciji te je jedan dio trebao krenuti dalje. Unutar legende to se može povezati s odlaskom Agave na sjever u ilirske zemlje, koja je sa sobom mogla povesti upravo Enhelejce, što bi objasnilo njihovoj pojavu na Jadranu. Međutim, s tim je u suprotnosti predanje o odlasku Kadma i Harmonije na sjever u pomoć Ilirima u borbi protiv Enhelejaca, stoga nije sasvim jasno ko bi bili ti Enhelejci i da li su to Hekatejevi Enhelejci (za više informacija vidi Wilkes 2001). Možda je tačna tvrdnja da su Enhelejci bili jedno veće kraljstvo od kojeg je kasnije ostala mala zajednica Enhelejci i koji su ilirizirani te bi se u tome našlo i objašnjenje zašto su tek naknadno oni svrstani u Ilire, o čemu govori i Marieta Šašel-Kos spominjući *enheleian kingdom* (za više informacija pogledati Šašel-Kos 1993). Kadmejski put, kao stvarni trgovački put kojim je kasnije išla i rimska cesta *Via Egnatia*, potvrdio bi njihovo prostiranje od Beotije do Jadrana. Također nije jasno jesu li Enhelejci Iliri ili nisu te i o toj problematici postoje dosta opsežna i oprečna mišljenja. S obzirom na to da bi rasprava o tome u velikoj mjeri izlazila iz okvira rada, to ovdje neće biti detaljnije razmatrano. U kontekstu grčke kolonizacije obala istočnog Jadrana, značajna je njihova geografska odrednica te su u tom smislu oni i korišteni kako bi ukazali na određene kontakte između Grčke i Jadrana u geografskom smislu. Bilo da su to beotski Enhelejci ili oni Enhelejci koji su s Agavom krenuli na sjever u ilirske zemlje, ili pak oni Enhelejci protiv kojih su se Iliri borili kada su zatražili pomoć od Kadma, neupitno je da predstavljaju upravo dokaz o kontaktu grčkog svijeta s Jadranom, širenju vidika, ideja, materijala itd. te se u tom kontekstu geografske potvrde trebaju smatrati relevantnim za ovaj rad, a priču o njima kao Ilirima treba, za sada, ostaviti po strani.

¹⁹ Šašel-Kos 1993, 128.

bio bi još jedna potvrda podudarnosti legende i faktografskih činjenica, što je najbolje dočarao hrvatski lingvista i klasični filolog Radoslav Katičić, okarakteriziravši ga kao *najznatnije mitološko osmišljenje starih veza, što su još od neolitika povezivale Jadran s Egejom i kretanja ljudi i robe što se od prirode nude kao spojnice među nekada vrlo udaljenim predjelima*.²⁰ Pretpostavlja se da je put prelazio preko lokaliteta Trebenište, u čijem se kontekstu na sceni u jednoj od nekolicine njihova pripadajućih verzija ponovno pojavljuju Enhelejci kao nosioci istoimene arheološke kulture.²¹ Antički pisci Herodot, Hekatej i Helanik te moderni autori kao S. Symenoglu datiraju ove događaje u period oko XV st. pr. n. e.²², što potvrđuju i arheološki nalazi Parskog mramora.²³ Tako datiranje, bez obzira na kontradiktornosti o njihovoj ubikaciji, opravdava tezu o Enelejcima kao začetnicima kontakata između Grčke i Jadrana te bez sumnje *vijesti o Enhelejcima i legenda o Kadmovu svršetku predstavljaju prvi ulazak jadranskih krajeva u grčki krugozor*,²⁴ a ako bi pretpostavka o uspostavljanju trgovačkih odnosa²⁵ bila tačna, legenda o Kadmu i Harmoniju našla bi jako uporište u tome te bi se mogla svrstati u kontekst *pretkolonizacijskih kontakata* s obzirom na poznatu činjenicu da kolonije nastaju kao direktna posljedica trgovine. Najstariji podaci o Enhelejcima kod antičkih pisaca pronalaze se u Hekatejevom djelu, što se očuvalo u djelu Stefana Bizantinca o Deksarima, susjedima Enhelejaca, a pored njega spominju ih i Mnasej²⁶ i Polibije,²⁷ dok o Enhelejcima u Beotiji pišu Helanik, Diodor i Kefalion.²⁸ Tako je legenda o Kadmu i Enelejcima ostala zapisana i potvrđena i u izvorima te, iako *antičke vijesti o području Enelejaca sadrže veliko i nepremostivo proturečje*,²⁹ legenda ipak može naći stvarno uporište.³⁰ Samim time kadmejski put, kao trgovački put, objašnjava izvje-

²⁰ Katičić 1977, 79-80.

²¹ Šašel-Kos 1993, 129.

²² Kaljanac 2010, 61.

²³ Na osnovu Parskog mramora osnivanje Tebe datira se u 1509/8 g. pr. n. e.

²⁴ Katičić 1977, 80.

²⁵ Kaljanac 2010, 74.

²⁶ Mnaseas 13, 1.

²⁷ Polybios V, 108, 8, 4.

²⁸ Vidi bilješku 18.

²⁹ Katičić 1977, 55.

³⁰ Vidi bilješku 2.

sne nesuglasice u izvorima³¹ te potpuno opravdava smještanje ove legende unutar faze *pretkolonizacijskih kontakata* Jadrana. Prema Straussu, mit je konstruiran od specifičnih sastavnih jedinica koje su udružene u jednu priču, a mitološka podloga i suština ne mogu se izdvojiti iz pojedinih elemenata mita, nego samo iz načina na koji su kombinovani³² te on također smatra da ne postoji prava verzija mita od koje su nastale sve ostale, nego da su one produkt iskrivljivanja, ali da svaka od njih pripada mitu.³³ Posmatrajući na taj način, mit je razgradiv te se može rastaviti na *gross constituent units*, kako ih Strauss naziva, od kojih su sve u međusobnoj korelaciji.³⁴ Relacije među njima često se pojavljuju u dijahroničnom odnosu, ali kao rezultat njihovog grupisanja nastaje rekonstruiran mit čiji je finalni produkt dvodimenzionalna vremenska referenca koja je istovremeno sinhronična i dijahronična³⁵ te kao takva predstavlja samu suštinu mita, odnosno historijsku podlogu na kojoj je on nastao. Ako se Straussov princip *jednosmjernog grafikona s mogućnošću dvosmjernog posmatranja*³⁶ primijeni na mit o Kadmu, mogli bi na vidjelo doći, mitološkom pričom zavijeni, stvarni podaci o *pretkolonizacijskim kontaktima* na Jadranu još u XV st. pr. n. e, vidi grafikon 1.

³¹ Katičić 1977, 57.

³² Strauss 1995, 431.

³³ Strauss 1974, 269.

³⁴ Strauss 1995, 431.

³⁵ Ibid., 432.

³⁶ Naime, Strauss primjenjuje princip jednosmjernog grafikona, koji čitan na taj način – horizontalno, daje kompletnu sliku mita, ali u sebi sadrži njegove sastavne jedinice, koje su grupirane u vodoravnim kolonama, a od kojih svaka govori o nekoj drugoj specifičnoj jedinici mita te ga je na taj način moguće realnije procijeniti i uočiti stvarne događaje na kojima je nastao, odnosno samu suštinu mita, koja je uvijek ista, bez obzira na razne varijante cjelokupne priče koje vremenom nastaju. Najjednostavniji način predstavljanja i objašnjavanja ovoga metoda jeste brojčani grafikon ovdje primjenjivanog principa – *As if, for instance, we were confronted with a sequence of the type: 1, 2, 4, 7, 8, 2, 3, 4, 6, 8, 1, 4, 5, 7, 8, 1, 2, 5, 7, 3, 4, 5, 6, 8 ..., the assignment being to put all the 1's together, all the 2's, the 3's, etc.; the result is a chart:*

¹ 2 4 7 8

² 3 4 6 8

¹ 4 5 7 8

¹ 2 5 7

³ 4 5

⁶ 8

^{Na} principu na kojem je urađen ovaj grafikon moguće je rastaviti mit na njegove sastavne jedinice; Strauss 1995, 432-433.

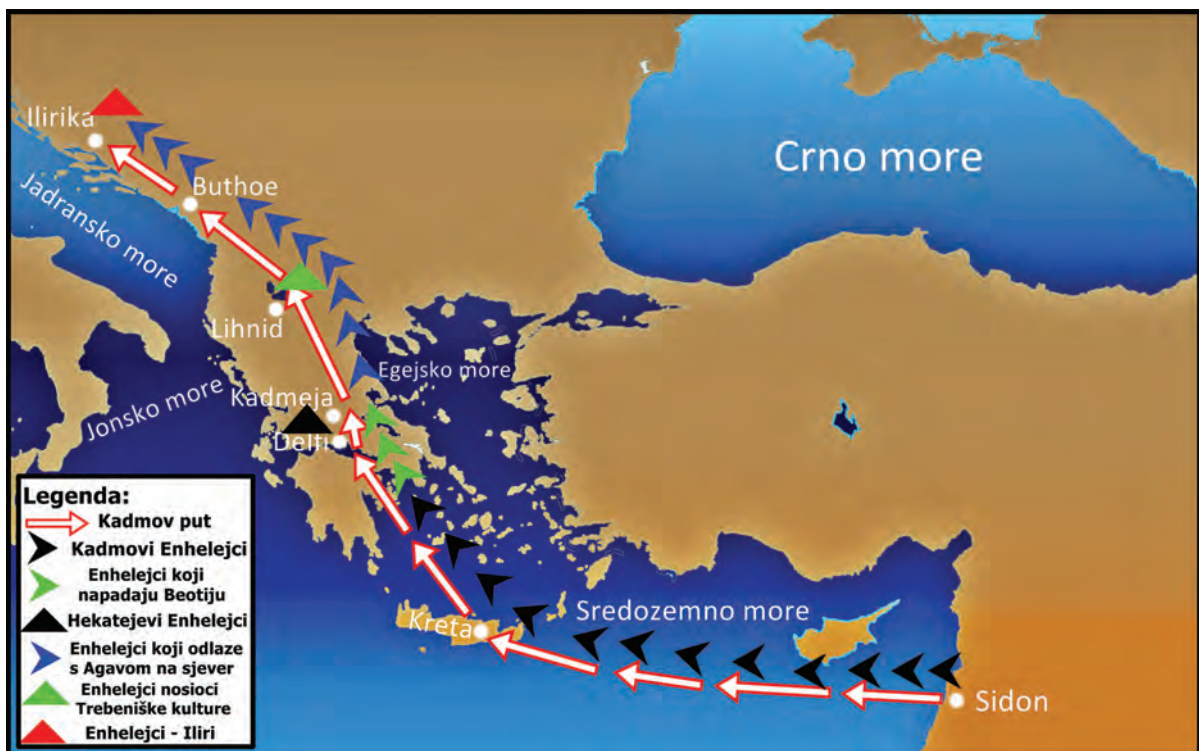
Kako je iz grafikona vidljivo, postoje četiri kolone, odnosno četiri vrste jedinica od kojih je mit sastavljen, a svaka od njih sadrži podjedinice, koje predstavljaju Straussove *gross constituent units*. Ako se grafikon sagleda jednosmjerno, odnosno čitajući jedinice horizontalno, dobije se hronološkim redoslijedom ukratko prepričan mit, to jeste njegova suštinska tematika. Međutim, ako se jedinice posmatraju nezavisno jedna od druge, primjetna je izvjesna kontradikcija u cjelokupnoj priči, očitovana prije svega u smještanju Enhelejaca u geografske okvire, što je posljedica predstavljanja različitih verzija istog mita unutar ovog grafikona. Iako ovo može izgledati kao nedostatak primijenjenog principa, to je zapravo njegova prednost s obzirom na to da je suština mita, usprkos tako spojenim oprečnim podacima, saglediva u cjelini i ostaje nepromijenjena. Tako se Enhelejci, bez obzira na to da li su došli s Kadmom ili ih je on tamo zatekao, da li su to Hekatejevi Enhelejci ili su se selili s Agavom, da li su Iliri ili su vremenom ilirizirani,³⁷ savršeno uklapaju u cjelokupnu priču te je, štaviše, zaokružuju i daju joj realističke okvire, predstavljajući tako potvrdu suštinske supstance mita, odnosno akreditujući i smještajući u vremenske i prostorne okvire stvarne događaje koji su uzrokovali nastanak samoga mita. Takva situacija bi, sama po sebi, predstavljala i potvrdu Straussovog mišljenja o jedinstvenoj podlozi na kojoj mit nastaje³⁸ te bi na kraju bila potvrda njene realističnosti. Ako se, pak, svaka kolona posmatra kao zasebna cjelina, sasvim je primjetno nekoliko tematika koje ovaj mit u sebi nosi. Tako su npr. u prvoj koloni izražene sve rodbinske veze, treća kolona izražava religiozna štovanja, dok su u četvrtoj jasno izražene upravo nesuglasice oko geografske ubikacije Enhelejaca. Druga, u ovom kontekstu najznačajnija kolona pokazuje jasno izdvojen cjelokupan put koji je Kadmo prešao, odnosno jasan je pokazatelj, u najmanju ruku, stvarnih kontakata između Grčke i Jadrana već u tom periodu. Ipak, posmatrane kao zasebne jedinice, *gross constituent units* mogu izgledati kao irelevantni dokazi u kontekstu kolonizacije, ali način na koji su kombinovane značajno mijenja tu sliku. U kontekstu *pretkolonizacijskih kontakata* dovoljno je predstaviti jednostavno rješenje

³⁷ Vidi bilješku 18.

³⁸ Vidi bilješku 33.

Kadmo – sin sidonskog kralja Agenora i Telefase			
Kadmo kreće u potragu za sestrom Europom	Stiže u Grčku s Enhelejcima	Kadmo dolazi u Delfe po proročanstvo	
	Kadmo s Feničanima preko Krete stiže u Beotiju	Kadmo ubija Aresovog zmaja	Enhelejci u Beotiji
	Kadmo osniva Kadmeju	Kockom je podijeljena zemlja Feničanima koji su došli s Kadmom	
		Jezero Kopaida – kult štovanja zmije	Deksari susjedi Enhelejaca
Agava, Kadmova kćer, ubija sina Panteja i bježi iz Kadmeje na sjever u Ilirske zemlje			Enhelejci napadaju Beotiju i Kadmo bježi
Kadmo sa suprugom Harmonijom ide na sjever u pomoć Enhelejcima	Kadmo stiže do Ohridskog jezera i osniva grad Lihnid		Trebenište – Enhelejci
	Kadmo stiže do današnjeg grada Budve i osniva grad Buthoe		
Likoters, Agavin muž, biva poražen od Kadma			Enhelejci – Iliri uzimaju Kadma za vođu
Kadmo postaje kralj Ilira i nakon nekoliko godina rađa mu se sin Ilir		Iliri – kult zmije	

Grafikon 1. Struktura mita o Kadmu i Harmoniji (Izradila: Križanović T.)

Sl. 1. Karta Kadmovog kretanja i različite ubikacije Enhelejaca

grafikona: rodbinske veze predstavljaju razlog pothvata, a dijelom i opravdanja za određene postupke ili pravac u kojem ide mit. Druga veza među jedinicama mogla bi se naći u religioznim štovanjima koja naizgled mogu prevariti čitaoca izgledajući kao samo jedan način objašnjavanja neobjašnjivog ljudima tog doba, ali zapravo su intelektualno vrlo dobro osmišljena predstava novog, ukomponovana u cijeli jedan drugačiji svijet. U samoj njihovoj suštini zapravo su jako dobro vidljivi utjecaji jedne kulture na drugu, jednog područja na drugo te njihovo preseljavanje s istoka na *krajnji sjever*. U konkretnom primjeru najjasnija slika prednosti strukturalističkog pristupa mitovima i legendama izražena je u suprotnostima vezanim za Enhelejce, pa tako Kadmovi Enhelejci, oni iz Beotije, kao i Enhelejci Iliri, posmatrani u međusobnoj, kao i korelaciji sa samim pravcem Kadmovog putovanja, predstavljaju direktnu potvrdu kontakata Grčke i Jadrana.

Veza između sastavnih jedinica mita kao nezavisnih elemenata jasan je pokazatelj izvjesne *naučne misli* tog vremena, ali i relevantan dokaz *pretkolonizacijskih kontakata* kojima su Grci upoznali Jadranski svijet, prenijeli svoje utjecaje, ali u određenoj mjeri i prihvatili autohtone, a također predstavljaju polaznu tačku brojnih kasnijih antičkih pisaca koji su pisali o obalama istočnog Jadrana te se zbog toga nikako ne smiju uzimati kao puki plod mašte.³⁹

Mit o Jasonu i Argonautima također je značajan u konceptu kolonizacije obala Jadranskog mora te, kao i priča o Kadmu i Enhelejcima, u literaturi ne predstavlja direktan izvor za kolonizaciju, s obzirom na to da se radi upravo o mitu,⁴⁰ ali kroz opise putovanja Argonauta vidljive su izravne veze Jadrana s grčkim svijetom. Apolonije Rođanin zapisao je ovu legendu oko 265–260 g. pr. n. e., odnosno oko 1000 godina nakon⁴¹ samog

dešavanja radnje.⁴² Legenda je, kao i svaka druga, sačuvana unutar dosta oprečnih fragmentiranih podataka, ali u ovom slučaju i još uvijek nedefi-

Mileta, Timaget, Hesiod, Pindar i drugi, koji su živjeli i pisali prije Apolonija, a kod kojih se mogu pronaći, za trenutnu geografsku sliku Jadrana preciznije geografske odrednice. Očigledno je da je Apolonije nastojao očuvati autentičnost samog epa prepisujući ga u okvirima *mitske geografije*. Iz toga proizilazi da je Apolonije, pored navedenih pisaca, poznavao i prepisivao djelo nekog od starijih, autentičnijih i sasvim sigurno tom vremenu bližih pisaca te je tako mogao zadržati pojmove *mitske geografije*, koju je, pak, pokušao uklopiti u realistične okvire. Tako se u većini slučajeva poziva na Timageta, odnosno prepisuje njegove tvrdnje, dajući mu preciznije odrednice, pa se npr. kod Apolonija Argonauti ne vraćaju prego Timagetove *mitske rijeke*, nego preko stvarnog *Istroa* i njegova dva ušća. Brojne su rasprave o tačnosti podataka Apolonijeve Argonautike, s obzirom na razliku od 1000 godina između vremena u kojem se radnja odvija i vremena u kojem ju je on zapisao, ali je i pored toga općeprihvaćena, s manjim izmjenama, u novije vrijeme (kao npr. činjenica da su Argo prebacili na ramenima preko Velebita, s obzirom na to da ne postoji rijeka koja se iz Dunava ulijeva u Jadransko more). Brojne su također razlike kod navedenih autora u ubikaciji određenih mjesta iz Argonautike, što je samo još jedan dokaz da su i oni, kao i Apolonije, poznavali ranije izvore o tom mitu, ali nisu težili njegovom autentičnom prikazivanju, nego smještanju u za njih poznate geografske odrednice. Sama ta činjenica nepoznavanja geografije pokazuje da je sam mit i njegova radnja nastao prije Homerovih epova koji su zapisani u 8 st. pr. n. e. Radoslav Katičić smatra i da se radnja Argonautike odvija prije tebanskog i trojanskog ciklusa (za više informacija pogledati: Katičić 1970). Sam nastanak mita, brojne rasprave o autentičnosti, kao i oprečna mišljenja ovdje nisu detaljnije obrađena, s obzirom na to da izlaze iz okvira tematike, kao i s obzirom na činjenicu da zahtijevaju opsežna razmatranja. Ovdje su ukratko predstavljene određene nedoumice u pogledu same Argonautike, koje su relevantne za određivanje faza kolonizacije na Jadranu, pa je tako predloženo smještanje ovoga mita u prvu fazu kolonizacije Jadrana, dok su Homerovi epovi smješteni u drugu fazu, iako govore o istom vremenu. Potrebno je bilo razjasniti da se mit o Argonautima može smatrati starijim od Homerovih epova u toj mjeri što je evidentno da se sam Apolonije poziva na znatno starije tradicije, odnosno tekstove ili usmena predanja, za koja je jasno da su nastala prije Homerovih epova. U kontekstu kolonizacije Argonautika i mit o Argonautima daje jasnu potvrdu ranih kontakata Grčke s Jadranskom obalom te se kao takav treba smatrati autentičnim u toj mjeri da dokazuje da su postojali kontakti između ta dva svijeta, ali ne i u smislu izravne kolonizacije, odnosno uspostavljanja grčke prevlasti na Jadranu. Njegova arheološka potvrda nalazi se u brojnim ostacima grčke keramike iz tog perioda na prostoru Jadrana, kao i Crnog mora, te u samom sadržaju epa u kojem je vidljivo oružje i oprema mikenskog perioda, autentična i podudarna s arheološkim nalazima, te predstavlja još jednu potvrdu Apolonijevog prepisivanja starijih izvora (za više informacija vidi Kleiner, 2010).

⁴² Novak 1961, 149.

³⁹ Vidi bilješku 5.

⁴⁰ Vidi bilješku 2.

⁴¹ Apolonije Rođanin je geograf koji je radio u Aleksandrijskoj biblioteci i zanimao se za *prastara vremena*. Kao zaposlenik te biblioteke imao je pristup mnogim djelima koja su danas izgubljena. Argonautika ujedno, pored Periplusa, predstavlja i jedno od najpodrobnijih djela o geografskim odlikama Jadrana. Naime, Apolonije je, u želji da epski i što autentičnije prenese mit o Argonautima, upotrebljavao *mitsku geografiju* kakvu su poznavali u vrijeme kada se radnja Argonautike dešava. Poznato je da su o Argonautima i njihovoj pustolovini pisali antički pisci kao Herodot, Hekatej s

niranih. Straussov princip grafikona mogao bi se primijeniti i na ovaj mit, kako bi njegove strukturalne jedinice, bez obzira na izvjesne nejasnoće, jasno pokazale historijsku podlogu na kojoj je nastao. Ako bi se to pratilo hronološki unutar samoga mita, ali i usporedno s do sada poznatim ubikacijama određenih prostora koje Apolonije spominje, slika određenih neubiciranih lokacija mogla bi biti uveliko jasnija. Pored toga, pojedine *gross constituent units* jasno bi poistovjećivale mit sa stvarnim događajima, dok bi tok putovanja bio presudan u kontekstu kolonizacije. Tako npr. Kolhiđansko naseljavanje na otoke *Apsirtide*⁴³ direktno ukazuje na njihov boravak na obalama Jadrana, a njihovo susretanje s Argonautima kod Feačana⁴⁴ te dalje naseljavanje kod rijeke *Ilirike*⁴⁵ i *Keraunskog gorja*⁴⁶ jasno impliciraju upoznavanje većeg dijela Jadrana te miješanje s autohtonim stanovništvom. Iako se zbog Apolonijeve *mitske geografije* cjelokupna priča Argonautike može činiti zaista kao puki produkt ljudske mašte, u kontekstu strukturiranja mita predstavlja veliku prednost, s obzirom na to da jasno implicira korištenje identične podloge za konstruiranje kako mita, tako i kasnijih djela antičkih pisaca, pa i naučnih istraživanja novog vijeka. Direktno spominjanje gradova na Jadranskoj obali, kao i podudarnost s legendom o Kadmu i Harmoniji te ubikaciji Enhelejaca,⁴⁷ nezaobilazna su potvrda autentičnosti mita, a samo spominjanje Kadmovog putovanja unutar mita o Argonautima moglo bi se okarakterisati kao *arheološki intertekst*, s obzirom na to da jedan mit sadrži podatke o drugome, a samim time predstavlja i njegovu potvrdu. Iako sagledan u cjelini, mit o Jasonu i Argonautima izgleda neznatno realističan, njegove *gross constituent units*, posmatrane kao takve, direktno govore o njegovoj autentičnosti. Tako se, na primjer, jedna epizoda Argonautike odvija na Hilejskom poluotoku,⁴⁸ koji je poznat iz izvora kao što su Pseudo Skilak i Pseudo Skimno, a uprkos *mitskoj geografiji*, on u djelu Apolonija Rođanina nosi upravo naziv *city of Hillus*,⁴⁹ što s naučne strane predstavlja i mito-

lošku potvrdu toponomastičkog grada Herakleje, kao i grčki utjecaj u njemu. Iako Apolonijeve Argonautika ne slovi kao istinska verzija mita, ako se u obzir uzme Finkelbergova pretpostavka o nastanku različitih verzija mita,⁵⁰ a s obzirom na to da je Apolonije izbjegao njegovo prilagođavanje geografskim uslovima vremena u kojem je živio i pisao, njegova verzija bi se trebala uzimati u obzir kao najautentičnija, a posebno s obzirom na činjenicu da original nije pronađen te da ova verzija ujedno predstavlja i najstariju od svih zapisanih verzija. Naravno, dalo bi se diskutuirati o preciznosti podataka koje donosi Apolonije Rođanin, što nije od krucijalne važnosti za ovaj rad, s obzirom na to da se kontakti i grčko prisustvo i poznavanje Jadrana koje Argonautika potvrđuje ne mogu negirati. Ako se prema Straussovom principu mit o Jasonu i Argonautima izdvoji na svoje *gross constituent units*, dobijamo grafikon 2.

Kao i u prethodnom slučaju, grafikon, sagledan horizontalno, daje cjelokupnu sliku mita, ali za razliku od prethodnoga, njegove *gross constituent units*, umjesto opozicija, jasno pokazuju sve nejasnoće i nesuglasice među autorima nastale na osnovu ovoga mita, a koje su posljedica upravo korištenja *mitske geografije* unutar njegovog sadržaja. Prva kolona pokazuje sve rodbinske veze, kao i njihovo kontinuirano nastajanje u toku putovanja, a četvrta kolona predstavlja čistu mitološku podlogu, koja u realističnim okvirima izražava religiozna štovanja. Druga i treća kolona direktno su vezane za kolonizaciju, s obzirom na to da predstavljaju put kojim su Argonauti, kao i Kolhiđani, putovali, a čiji se dio radnje dešava upravo na Jadranu. Peta kolona sadrži sve izraze *mitske geografije*, koje je Apolonije veoma dobro etablirao u tok putovanja opisan u mitu, a koje se posmatrajući *gross constituent units* kao zasebne cjeline jednostavno mogu projicirati na današnju geografsku sliku Jadrana. Razdvajajući cjelokupnu mitsku priču na proste faktore te posmatrajući njihove korelacije, bez obzira na i dalju prisutnost nekonkretne definiranosti nekih od njih, pravac Jasonovog putovanja postaje geografski poveziva struktura. Tako, na primjer, relacije između religijske podloge mita i samog pravca putovanja daju izvjesna objašnjenja koja omogućavaju iscrtavanje kretanja Arga na geografskoj karti.

⁴³ Apolonije Rođanin IV, 515.

⁴⁴ Ibid., 982-1002.

⁴⁵ Ibid., 516.

⁴⁶ Ibid., 519.

⁴⁷ ... by the dark deep Illyrian river, where is the tomb of Harmonia and Cadmus, dwelling among the Encheleans...; Ibid., 517.

⁴⁸ Ibid., 982-1228.

⁴⁹ Ibid., 534.

⁵⁰ Vidi bilješku 7.

Jason – sin Jolskog kralja Ezona				
Kretej, Jasonov djed, utemeljio grad Jolk	Pelij preuzima vlast	Jason gubi sandalu		Jolk – Volos u Tesaliji
Eson proglašava sina mrtvim	Jason traži povrat prijestola			
Pelij šalje nećaka Jasona po zlatno runo u Kolhidu	Jason s Argonautima prolazi Helespont te preko Helade stiže do Kolhide	Hera i Atena mu pomažu	Helespont – Dardanel Helada – Stara Grčka	
Medeja, Ejetova kći, zaljubljuje se u Jasona	Jason pobjeđuje zmajevе vojnike, ali ne dobiva runo			
	Medeja i Jason bježe; stižu do Istrosa	Kolhiđani kreću za njima	Istros – Dunav	
Medejin brat Apsirt strada	Jason, Medeja i Argonauti stižu do otoka Elektre	Kolhiđani se naseljavaju na otoke Apsirtidi	Otok Elektra – na ušću rijeke Po Apsirtidi – po Apsirtu	
	Argonauti stižu do Hilejske zemlje te prolaze pored otoka: Liburnskih, Isse, Dysceladus, Pityeia, Korikira, Melita	Kolhiđani se naseljavaju jedni kod rijeke Ilirika, a drugi kod Gromovite planine	Hera šalje oluju na njihov put te se vraćaju nazad do Elektre	Issa – Vis Pityeia – Jelsa? Korikira – Korčula Melita – Mljet Ilirika – Neretva Gromovita planina – Keraunsko gorje
	Preko Ausenskog mora ulaze u Rhodanus, a zatim u Eridanus		Hera završiti tako jako da se vraćaju nazad i stižu do Kirke	Ausensko more – Tirensko more Rhodanus – Rona Eridanus – Rajna
	Preko Kerauskog mora stižu do Drepane			Drepana – zemlja Feačana
Medeja i Jason se vjenčaju	Od Hilejske luke stižu do Peloponeza, a odatle u Libiju	Hilo, Heraklov sin	Hilejska luka – Na Hilejskom poluotoku (između Splita i Šibenika)	
	Stižu u Jolk			
Medeja, Jasonova žena, ubija Pelija	Jason preuzima prijestolje			

Grafikon 2. *Struktura mita o Jasonu i argonautima* (Izradila: Križanović T.)

Na karti je vidljiva promjena pravca Argonauta u dva navrata, odnosno njihovo vraćanje putem kojim su došli, za šta je unutar mita kao razlog navedena volja Bogova i njihovo usmjerenje prirodnih pojava, što predstavlja klasičan primjer načina objašnjavanja neobjašnjivog za događaje koji su se zaista odigrali. Tako, na primjer, Herino pokretanje oluje te vraćanje Arga ne Elektru⁵¹ zapravo je prikaz rezonovanja ljudi tog doba o iznenadnim promjenama prirodnih pojava, ili se, pak, može smatrati direktnom in-

dikacijom *naučne misli* tog doba u predstavljanju i očuvanju krucijalnih historijskih događaja. Oni su potvrđeni i arheološkim nalazima šireg karaktera,⁵² od kojih je značajno izdvojiti tzv. *Ficeronica* iz Palestrine, na kojoj je prikazana jedna epizoda pohoda Argonauta, a datirana je u 4 st. pr. n. e.

Time bi fata *pretkolonizacijskih kontakata* na obalama Jadranskog mora bila završena, a njena glavna odlika jeste ekspedicijska, medijatorska uloga s obzirom na to da se grčki posjetioci, koji

⁵¹ Apolonije Rođanin IV, 575-578.

⁵² Vidi bilješku 41.

Sl. 2. Karta putovanja Jasona i Argonauta

se s pravom mogu tako nazvati, ne zadržavaju na ovim prostorima, ne osnivaju svoje kolonije te s obzirom na to da su tu u prolazu, odnosno da teže povratku kući. Razlog tome može biti i prevlast Istoka, koji u to vrijeme osniva svoje kolonije, što je također vidljivo u ovdje iznesenoj legendi o Kadmu. Strukturalni pristup mitu svakako je, bez obzira na konzistentne nejasnoće i nesuglasice, korelacijom svojih *gross constituent units* potvrdio kontakte Grčke i Jadrana, sačuvane u mitovima i legendama, a koje zavijene velom mitoloških likova, pojmova i pojava ostaju u pozadini cjelokupne priče, te tek njihovim izdvajanjem kao zasebnih jedinica mita postaju relevantni izvori i dokazi kolonizacije u širem smislu, odnosno njene predface.

Također bi se mogla uočiti izvjesna veza između ova dva mita, odnosno fragmenti jednoga u drugom, što bi predstavljalo direktnu potvrdu očuvanja suštinske podloge legendi i mitova te njenog prenošenja s generacije na generaciju. Tako se Kadmejski put poistovjećuje s rimskom *Via Egnatiom*, kojom je išao i raniji *čilibarski put*, a Jasonovo zlatno runo direktno se povezuje s čilibarom i njegovim prenošenjem na Balkan. Drepani i Feačani koji žive tu u Argonautici su okarakterisani kao susjedi Enhelejaca, dok je Kadmova ishodišna tačka na sjeveru, gdje je došao u

Sl. 3. Ficeroni cista iz Palestrine

pomoć Enhelejcima, rijeka *Ilirika*, koja se nalazi prekoputa Korčule, Alkinojevog otoka, odnosno zemlje Feačana, a gdje se, prema Argonautici, na-

lazi kamen Kadma i Harmonije. To se podudara s predanjem o pretvaranju Kadma i Harmonije u zmije, upravo na sjeveru, kod Ilira. Reminiscencije međudinastičkih vjenčanja, koja su poznata od željeznog doba kada su već nastupili socijalna diferencijacija društva i njegovo staleško raslojavanje, vidljivi su također u mitovima i brakovima sklopljenim u okvirima njihovih priča. Tako je na primjeru legende o Kadmu ta tradicija vidljiva konkretno na primjeru braka između njegove kćerke Agave i ilirskog kralja Likotersa što, pored autentičnosti mita, implicira i na postojanje socijalne stratifikacije i sklapanja međudinastičkih brakova prije *epohe kneževskih tumula* kojoj se takva situacija pripisuje kao njeno osnovno obilježje i promjena koju donosi sa sobom, a koja bi direktno ulazila u okvire druge faze kolonizacije obala Jadranskog mora.

Druga faza kolonizacije očitovala bi se u djelima antičkih pisaca iz kojih je jasno poznavanje obala istočnog Jadrana u VIII, VII i VI st. pr. n. e. Antički pisci kao Homer, Alkman, Hekatej, Herodot i Tukidid spominju neke narode na Jadranu te daju njihovu preciznu ili okvirnu ubikaciju. U tom kontekstu prvenstveno treba navesti Homera koji je, kako se pretpostavlja, živio negdje u VIII/VII st. pr. n. e. U svome djelu *Ilijada* on spominje skupine Enete i Peonce,⁵³ kao i Dardance.⁵⁴ Nakon njega, Peonce i Enete spominje i Alkman koji piše u VII st. pr. n. e.,⁵⁵ dok Peonce poznaje i Hekatej iz Mileta koji je živio i pisao u VI st. pr. n. e.⁵⁶ te Herodot u V knjizi svoje *Historie*.⁵⁷ A da su Grci još u VI st. pr. n. e. poznavali južni dio Balkanskog polutoka potvrđuje i pjesnik Pindar.⁵⁸

⁵³ A Peonce krivoluke Pirehmo vođaše junak,
iz daleka Amidona od Aksija široke reke,
Aksija, koji zemlju oploduje najlepšom vodom.
A Pafagoncima vođa Pilemen beše rutavko
junak iz Enetske zemlje, gde divlje prebivaju
mazge,

oni u Kitoru gradu i Sesamu življahu onde,
oko Partenija reke u slavne nastavahu kuće,
Kromni, Egijalu i Eritinu visokom gradu; Homer, *Ilijada*, II, 848-855.

⁵⁴ Vođa Dardancima beše Anhisov čestiti sinak
Eneja, koga rodi Anhisu Afroditu divna
pošto u dolama idskim sa čovekom spavaše smrtnim; Homer, *Ilijada*, II, 819-821.

⁵⁵ Alcman, Fr. I, 1, 50-54.

⁵⁶ Hecataeus, *Histories*, Fragmenta FGrH: Volume-Jacoby-F 1a, 1, F. Frg. 154, 2.

⁵⁷ Herodot, V, 12, 3; V, 14, 4; V, 15, 6; V, 17, 2; V, 23, 2-8; V, 98, 5-19; VII, 113, 2.

⁵⁸ Novak 1961, 150, bilješka 16.

Za ovu fazu bi također bilo prikladno uzeti u obzir arheološka istraživanja i nalaze, koji bi potvrdili kontakte i djelovanje Grka na obalama istočnog Jadrana i unutrašnjosti. Arheološkim nalazima mogu se pratiti izvjesni kontakti Grčke s Jadranom i unutrašnjosti još od neolita, ali u tom kontekstu se ne može govoriti o kolonizaciji, iako ih svakako treba uzeti u obzir kao izravne dokaze o kretanjima još od najranijih vremena.⁵⁹ Od arheoloških nalaza relevantnih za drugu fazu kolonizacije treba prije svega uzeti u obzir one koji ukazuju na direktne kontakte između Jadranske obale i Grčke. Najstariji takav spomenik bila bi nadgrobna stela iz Novilare kod Pesara, na kojoj se nalazi urezana pomorska bitka s prisutnim jakim utjecajem grčke umjetnosti, datirana u VIII, možda čak i u IX st. pr. n. e.⁶⁰ U Vizačama kod Pule nađeno je nekoliko kamenih ploča s raznim ornamentima iz VII i VI st. pr. n. e. te nekoliko grčkih slikanih vaza.⁶¹ Poznata brončana situla Vače, s istoimenog lokaliteta, rađena je pod jakim utjecajem grčke arhajske umjetnosti.⁶² Korintski aryballos s prostora današnje Dalmacije, datiran u VI st. pr. n. e., ukazuje na trgovačke veze tog prostora s Grčkom.⁶³ Brojne druge grčke posude te oružje grčkog porijekla tog prostora iz VI i V st. pr. n. e. jasno ukazuju na prisustvo Grka te njihovo poznavanje obala istočnog Jadrana tokom VIII, VII, VI i V st. pr. n. e.⁶⁴ U tom pogledu, ranim kontaktima Grčke s Jadranom i unutrašnjošću najviše doprinose kneževski tumuli. Tako je npr. na Glasinačkom području u Bosni i Hercegovini pronađena nekolicina materijala grčke provenijencije, koja izravno dokazuje kontakte tog područja s Grčkom. Korintska kaciga iz najmlađeg kneževskog tumula Arareva gromila datirana je u VI st. pr. n. e.,⁶⁵ dok su na lokalitetu Čitluk pronađene importirane grčke posude te knemide s grčkim elementima.⁶⁶ Grčki utjecaji nisu vidljivi samo u zaleđu Jadranske obale već

⁵⁹ Novak donosi podatke o iskopavanjima u Markovoj i Grapčevnoj pećini, zatim pećini Rači na Lastovu, Veljoj spilji na Korčuli te spilji Pokrivenik na Hvaru, u kojima navodi nalaze grčke keramike kao izravne dokaze postojanja kontakta (za više informacija vidi: Novak 1961).

⁶⁰ Caddeo 1942, 5.

⁶¹ Novak 1961, 152.

⁶² Stare 1954.

⁶³ Novak 1961, 153.

⁶⁴ Ibid., 153-154.

⁶⁵ Babić 2004, 86.

⁶⁶ Ibid., 84-85.

sežu duboko u unutrašnjost pa se tako na sjeveru Bosne, u Donjoj Dolini javlja grčko-ilirska kacija te drugi grčki materijal.⁶⁷ *Kneževski tumuli* su sredstvo koje govori o kolonizaciji iz dva aspekta, onoga šta je ista donijela i onoga na šta je naišla. U tom kontekstu oni donose uvid u važnu činjenicu postojanja društvene strukture u smislu socijalne diferencijacije prije procesa Grčke kolonizacije, tačnije čak i prije njenih ranih faza, a koja je bila jasno definirana u kasnom brončanom dobu.⁶⁸ Oni bi mogli ukazivati i na postojanje onoga što je Vasić još 1975. godine okarakterizirao kao prvi kontaktni put Grčke sa zapadnim Balkanom,⁶⁹ a samim time i prvi i najraniji put kontakta između Grčke i balkanskog prostora. *A analogni nalazi iz bogatih i grčkom svijetu bliskih kneževskih grobova u Trebeništu kod Ohrida, u kneževskom grobu „Arareva gromila“ na Glasincu te iz Donje Doline na Savi, označavali bi trgovačke pravce kojima je grčka roba kasnog 7. i 6. stoljeća prije Krista stizala čak do ruba južne Panonije. Konkretno pravce trgovačkih putova još ne možemo odrediti, a posebno je zanimljivo, no još otvoreno pitanje je li tako rano – na kraju 7. stoljeća bio otvoren neretvanski put ulaska s Jadrana u unutrašnjost.*⁷⁰

U drugu fazu kolonizacije moglo bi se svrstati i nekoliko apoikija osnovanih u periodu u kojem pišu navedeni antički autori, od kojih nekolicina nije tačno ubicirana. Korint i Korkyra su u VII st. pr. n. e., odnosno 627. g. pr. n. e., osnovali apoikiju Epidamnos,⁷¹ a drugu apoikiju Grci su osnovali odmah 588. g. pr. n. e.⁷² Pretpostavlja se da su one postojale i ranije, kao trgovačke luke, ali ne kao kolonije grčkih doseljenika. Grčki element u Epidamnusu potvrđen je prisustvom korintskih kaciga u grobovima,⁷³ a većina ostataka tog antičkog grada leži ispod današnjeg grada Drača.⁷⁴ Te dvije luke ostale su u upotrebi stoljećima.

Među prvim apoikijama treba izdvojiti Spinu, koja se nalazi u današnjoj Italiji, a datira se u VI–V st. pr. n. e. Njen status, odnosno pitanje je li ona zaista grčka apoikija, još uvijek nije rije-

šeno. Postoje i oprečna mišljenja o ubikaciji ove apoikije, ali arheološka iskopavanja nekropole Valle Treba u izvjesnoj su mjeri potvrdila da se ovaj grčki grad nalazio tu.⁷⁵ Mnogi grčki pisci također definiraju Spinu kao grčki grad, a brojni grčki materijal i grčka tradicija potvrđuju prisustvo grčkih kolonista na ovom prostoru.⁷⁶

Herakleja je također kolonija bez tačne ubikacije te i u novije vrijeme predstavlja predmet brojnih naučnih rasprava. Tako Suić smatra da se može ubicirati na području nasuprot Krfa,⁷⁷ Novak je u svome djelu iz 1924. godine smješta na prostor Rogoznice,⁷⁸ iako u djelu iz 1961. godine sam napominje kako je to ishitren zaključak te se treba uzeti s dozom rezerve,⁷⁹ dok Lisičar navodi da bi mogla biti i u Saloni, ali i drugdje.⁸⁰ Nakon njih Rendić-Miočević se najviše bavio ovim pitanjem, te ubikaciju Herakleje smješta negdje na prostor Korčule,⁸¹ a zanimljivo je i to da on poistovjećuje Herakleju s knidskom kolonijom,⁸² koju spominje i Pseudo Skimno.⁸³ Od antičkih pisaca, Herakleju spominju Pseudo Skilak i Pseudo Skimno, koji se poziva na Timeja i Erastotena.⁸⁴ Pseudo Skilak jasno navodi Herakleju kao grčki grad s lukom,⁸⁵ o čemu govori i Pseudo Skimno.⁸⁶ Brojka od 15 grčkih gradova na Hilejskom polutoku koje spominje Timej⁸⁷ je pretjerana, ali značajna zbog toga što direktno ukazuje na grčko prisustvo na tom polutoku, za koji tvrde da

⁷⁵ Novak 1961, 155.

⁷⁶ Ibid., 154.

⁷⁷ Zaninović 1991–92, 36.

⁷⁸ Novak 1924, cit. 657.

⁷⁹ Novak 1961, 158.

⁸⁰ Lisičar 1951, 26.

⁸¹ Zaninović 1991, 92, 36.

⁸² Gorické-Lukić / Bonačić-Mandinić 2010, 179.

⁸³ Pseudo Skimno, 428.

⁸⁴ *Pripovijedaju naime da ih je tamo naselio Heraklov sin Hilo, ali su se s vremenom pobarbarili pod utjecajem običaja svojih susjeda, kako kažu Timej i Eratosten; Pseudo Skimno, 402–412.*

⁸⁵ *Tamo je smješten grčki grad nazvan Herakleja s lukom. Tamo stanuju Lotofazi, barbarski narodi po imenu Herastamni, Bulini i Hili, koji su susjedi Bulina. Taj narod govori da je Hilo, Herkulov sin, živio s njima; Pseudo Skilak, pogl. 22.*

⁸⁶ *A zemlju što leži u blizini drže Pelagonci i Liburni. S njima se dodiruje narod Bulina; a dalje je veliki Hilički poluotok, koji po veličini izjednačuju nekako s Peloponezom; a na njem kažu da u petnaest gradova stanuju Hili, koji su rodom Grci. Pripovijedaju naime da ih je tamo naselio Heraklov sin Hilo, ali su se s vremenom pobarbarili pod utjecajem običaja svojih susjeda, kako kažu Timej i Eratosten; Pseudo Skimno, 402–412.*

⁸⁷ Vidi bilješku 85.

⁶⁷ Vasić 1975, 89.

⁶⁸ Potrebica 2013, 12.

⁶⁹ Vasić 1975, 91.

⁷⁰ Marjanić-Pandžić 1998, 241.

⁷¹ Novak 1961, 150.

⁷² Wilkes 2001, 124.

⁷³ Ibid., 123.

⁷⁴ Ibid., 125.

se tu nalazio i grad Herakleja. Moguće je da je on vremenom izgubio svoje grčko obilježje te se zato u novijoj literaturi ne prepoznaje jasno kao grčka kolonija.⁸⁸ Spominjanje osnivanja grada od strane Hila, Heraklovog potomka, koje je vidljivo kod oba antička pisca, ukazuje na podudarnost u mitološkom predanju i antičkim izvorima.⁸⁹ S obzirom na 120 komada novca pronađenog na Hvaru, s jasnom legendom Herakleje, bilo bi neosnovano tvrditi da grad nije postojao.⁹⁰ Novac Herakleje se još povezuje i s legendom IONIO, jer se radi o prekovanim novcima, od kojih su Jonios kovani obično mlađi.⁹¹ Za sada je sigurno je da je grad postojao u IV st. pr. n. e., ali legenda je poznata još od V st. pr. n. e. te bi se moglo pretpostaviti da je nastao i ranije. Pored toga, Herodot u V st. pr. n. e. govori o putovanju davora Hiperborejaca preko Jadrana do Delosa⁹² pa Novak zaključuje da su Grci morali na Jadranu imati sigurne luke, među koje svrstava i Herakleju.⁹³ Stoga *nije potrebno posebno naglašavati ulogu koju je narod Hila odigrao u kontaktima između starih grčkih moreplovaca i istočne jadranske obale*,⁹⁴ što čini jednu kariku u fazama kojima je kolonizacija tekla.

Korkyra Melaina također, kao ni Herakleja, nema jasno razjašnjen status. Pseudo Skilak ne spominje njeno postojanje,⁹⁵ što može biti greška prepisivača,⁹⁶ dok Pseudo Skimno jasno navodi postojanje Korikire Melaine koju su osnovali Knidani.⁹⁷ Međutim, kako kod njega, tako i kod

Strabona⁹⁸ i Plinija Starijeg, očituje se da je još u VI st. pr. n. e. bio poznat otok Korkyra Melaina na kojem se nalazio grčki grad. Iako nijedan od njih ne tvrdi da se taj grad naziva isto,⁹⁹ s obzirom na činjenicu da su i Strabon i Plinije Stariji živjeli na prelazu iz stare u novu eru, taj podatak treba posmatrati s dozom rezerve. Nađena su samo četiri primjerka novca Korkyre Melaine, od kojih samo jedan ima natpis na reversu KOP-KYPAION. Jedan je nađen na prostoru današnjeg otoka Korčula, a svi su datirani u IV st. pr. n. e.¹⁰⁰ Što se tiče arheoloških ostataka na Korčuli, poznat je grčki natpis iz Lumbarde,¹⁰¹ koji potvrđuje postojanje grčkog prisustva na ovom otoku, a datiran je u IV/ III st. pr. n. e.¹⁰²

Kao treća faza kolonizacije mogla bi se definirati klasična kolonizacija obala istočnog Jadrana koja je tekla od IV st. pr. n. e., a koja je u literaturi sasvim poznata te detaljno definirana. U toku ove faze nastale su dvije glavne apoikije, Issa i Pharos, koje se osamostaljuju te stvaraju svoje kolonije.

Issa je grčki grad na današnjem otoku Visu, koji predstavlja jednu od dobro dokumentovanih grčkih kolonija na Jadranskom moru. Njegova ubikacija je precizna te se sa sigurnošću zna da se nalazi na zapadnoj strani otoka Visa te da predstavlja veliku prirodnu luku.¹⁰³ Njegovo osnivanje veže se uz Dionizija Sirakuškog, s čime

⁸⁸ Novak 1961, 157, 160.

⁸⁹ Legenda govori o Hilu, sinu Herakla, koji je odredio Hilima da se nastane na istočnoj obali Jadranskog mora, a legendu donose Pseudoskilak, te kasnije i Pseudo Skimno, pozivajući se na Timeja. Legenda se treba uzeti u razmatranje u kontekstu II faze kolonizacije, iz razloga što ukazuje na mogućnost postojanja grčkih kolonija na Jadranu i prije IV st., a prema toponomastičkom ostatku imena u nazivu grada Herakleja, za koji i antički pisci navode da je osnovan od Hila, Heraklovog sina, dobila bi se potvrda, odnosno podudarnost mita s faktografskim činjenicama. Toponomastički ostatak zabilježen je i na novcu grada Herakleje, pronađenom na Hvaru.

⁹⁰ Novak 1961, 157.

⁹¹ Rendić-Miočević 1970, 360.

⁹² Herodot IV, 32.

⁹³ Novak 1961, 161.

⁹⁴ Kaljanac 2009, 46.

⁹⁵ Novak 1944, 43.

⁹⁶ Novak 1961, 161.

⁹⁷ *Nedaleko ovih leži otok Far, koji je naseobina Parana i Korkira nazvana Crnom koju naseliše Knidani*; Pseudo Skimno 426-428.

⁹⁸ Novak 1944, 43.

⁹⁹ Novak 1961, 162.

¹⁰⁰ Ibid., 163.

¹⁰¹ Lumbaradska psefizma je najstariji grčki epigrafski natpis koji je prvi obradio Brunšmid 1998. godine u svome radu *Natpisi i novac grčkih gradova u Dalmaciji*. Tekst je podijeljen u dva dijela, od kojih prvi govori o osnivanju kolonije i regulisanju imovinskih odnosa grčkih doseljenika na Korčuli, dok drugi dio donosi popis kolonista razvstanih u tri dorska plemena: Dimane, Hile i Pamfile. Značajna je jer predstavlja izravan dokaz o osnivanju kolonije, ali i pokazuje izgrađen odnos koji su Grci već imali s Ilirima, s obzirom na to da su pravili i pismenu potvrdu o regulisanju odnosa te podjeli zemlje, što dokazuje da ih nisu smatrali *barbarima* (za više informacija vidi: J. Brunšmid, 1998). Lumbaradska psefizma također predstavlja pokazatelj načina osnivanja grčkih kolonija na Jadranu, kao i odnos između Ilira i grčkih doseljenika. Također pokazuje i zemljoradnički karakter početnih grčkih kolonija, koje se kasnije razvijaju, ali se može pretpostaviti da su sve grčke kolonije, kako na Korčuli, tako i šire, nastajale na isti način (za više informacija vidi: Rendić-Miočević 1989, 156).

¹⁰² Solarić / Solarić 2009, 87; Rendić-Miočević 1971, 38.

¹⁰³ Kirgin 2010, 119.

Sl. 6. Lumbardska psefizma
(Po: Rendić-Miočević 1971)

se slažu brojni autori,¹⁰⁴ dok se numizmatičari pozivaju na mitsku ličnost Jonija, čija je legenda – IONIO – ostala zapisana na Issejskom novcu,¹⁰⁵ a koji se spominje i na grčkom natpisu pronađenom na Issi, na kojem se naziva *Jonijevim otokom*.¹⁰⁶ Tako se još jednom legenda isprepliće sa stvarnim događajima i antičkim spisima te ih dijelom i potvrđuje. S obzirom na brojna pisanja, kao i arheološke ostatke koji su vidljivi i neosporni,¹⁰⁷ jedini podatak koji nedostaje o Issi jeste tačno vrijeme osnivanja ove kolonije. Autonomno kovanje novca započelo je u IV st. pr. n. e., dok postoji nekoliko novčića iz ranijeg perioda, tačnije V st. pr. n. e.¹⁰⁸ Pseudo Skilak, koji je pisao u IV st. pr. n. e., navodi da je Issa grčki grad,¹⁰⁹ dok Pseudo Skimno u II st. pr. n. e. tvrdi da je to

¹⁰⁴ Novak 1961, 174.

¹⁰⁵ Gorické-Lukić / Bonačić-Mandinić 2010, 175-176.

¹⁰⁶ Brunšmid 1998, 42-43.

¹⁰⁷ Gradinsko naselje Talež na kojem se nalazi mnoštvo grčke slikane keramike, kao i najveća grobna humka na otoku, Vela gomila, dokazuju kontakte s Grčkom i prije osnivanja samog grada Isse. Opis grada Isse te ostaci Issejske luke: Kirgin 2010, 119-120.

¹⁰⁸ Kirgin 2010, 120.

¹⁰⁹ Prvi je sada Pharos grčki otok, a drugi Issa, a na oba se nalaze grčki gradovi; Pseudo Skilak, pogl. 23.

sirakuška apoikija.¹¹⁰ Što se tiče arheoloških ostataka, pronađeno je mnoštvo grčkog materijala, od kojeg neki potječe čak s kraja VI st. pr. n. e.¹¹¹ U vrijeme najvećeg uspona u III st. pr. n. e. Issa osniva naseobine¹¹² u Lumbardi na otoku Korčuli,¹¹³ u Trogiru,¹¹⁴ Stobreču¹¹⁵ i Solinu.¹¹⁶

Sl. 7. Novac s IONIO emisijom
(Po: Rendić-Miočević 1989)

Pharos je dobro poznat u literaturi te nema dvojbi niti o ubikaciji, niti o vremenu osnivanja, a predstavlja značajnu kariku u lancu grčke kolonizacije obala istočnog Jadrana. Osnovan je 385/4. godine, o čemu najpodrobnije govori Diodor,¹¹⁷ dok se i on i kasniji antički pisci, kao Pseudo Skimno¹¹⁸ i Strabon,¹¹⁹ slažu u tome da su ga osnovali Parani, odnosno grčki doseljenici s otoka Para. Njegova tačna ubikacija je na mjestu današnjeg Starog Grada na otoku Hvaru,¹²⁰ gdje je nađen i natpis s imenom *Φαριοι*.¹²¹ Novac je

¹¹⁰ Kod ovih je otok zvan Isa, koji ima naseobinu Sirakužana; Pseudo Skimno, 413-414.

¹¹¹ Kirgin 2010, 120.

¹¹² Novak 1944, 43.

¹¹³ Issa je u IV st. pr. n. e. osnovala svoju koloniju u Lumbardi na Korčuli, o kojoj postoji jasno svjedočenje – Lumbardska psefizma. Kolonija je bila aktivna i tokom III i II st. pr. n. e.

¹¹⁴ Tragurion je osnovan nakon 219 g. pr. n. e. Prvi put se spominje, kao i Epetion, kao issejska kolonija koju su napadali Delmati. Postoje dvije teorije o porijeklu imena, jedna je da je ilirsko, a druga da je grčko.

¹¹⁵ Osnovan od Isse u III st. pr. n. e., korišten kao luka. Postoji mogućnost da je već ranije na tom mjestu postojalo naselje Aspalathos, ali to nije potvrđeno. Od arheoloških ostataka sačuvan je dio grčkog zida sagrađen krajem III i početkom II st. pr. n. e., a epigrafski spomenici nisu pronađeni.

¹¹⁶ Salona je osnovana u drugoj polovini II st. pr. n. e. ili na početku I st. pr. n. e. Pronađeni natpisi pokazuju da se tu prvobitno nalazilo Ilirsko naselje Salona, uz koje je osnovana i Issejska kolonija, koja se nalazila na zapadnom dijelu ilirskog naselja.

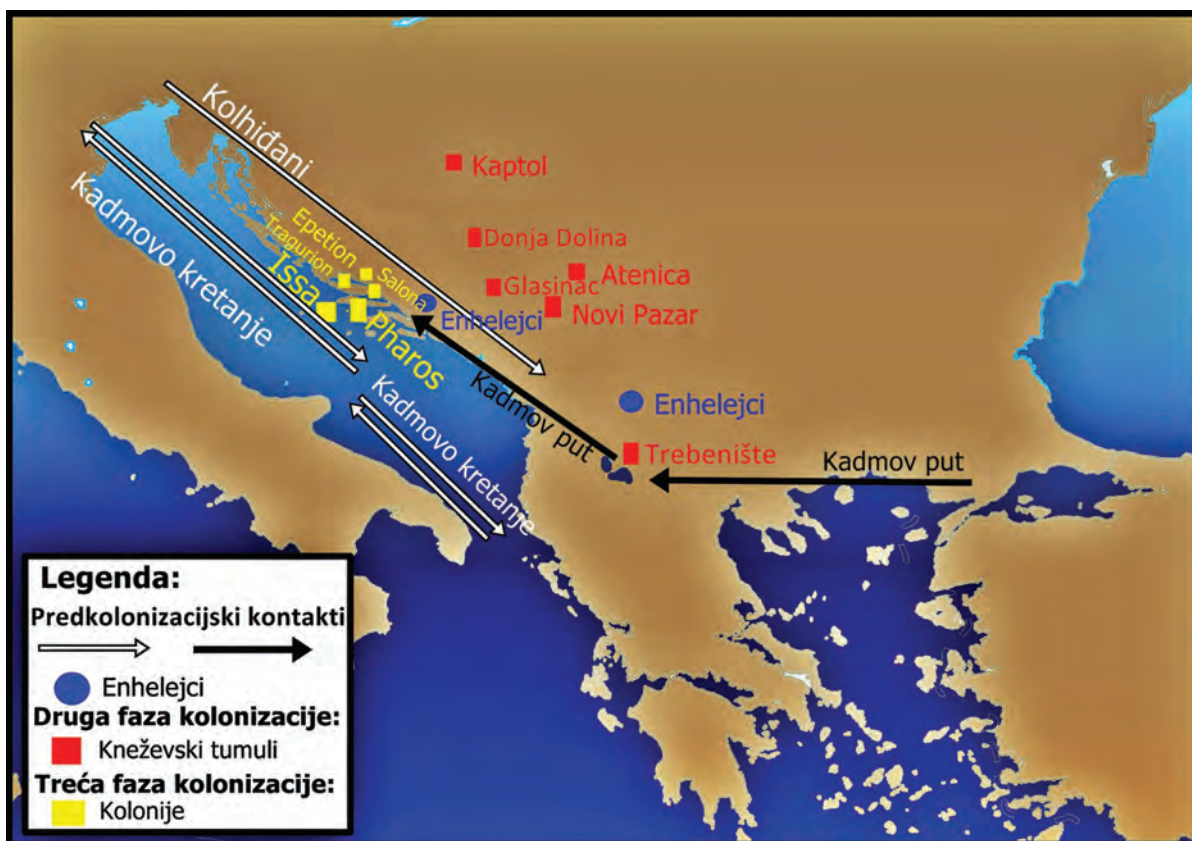
¹¹⁷ Diodor XV, 13, 4-5.

¹¹⁸ Vidi bilješku 86.

¹¹⁹ Novak 1961, 190.

¹²⁰ Jeličić-Radonić 2010, 125.

¹²¹ Novak 1961, 191.

Sl. 8. Karta faza kolonizacije

Pharos počeo kovati od IV st. pr. n. e.¹²² i to ne samo za lokalnu upotrebu.¹²³ Brojni arheološki materijal, kao i ostaci grada, pronađeni su na Hvaru, na mjestu Starog Grada, te bez sumnje ukazuju na grčku koloniju na ovom mjestu,¹²⁴ a poznata samostalnost¹²⁵ Pharosa dokazuje njen značaj u trgovačkim odnosima i kolonizaciji. Međutim, samo osnivanje grada nije proteklo jednostavno, niti mirno. Naime, Parani su naišli na otpor domaćeg stanovništva, koje je u pomoć pozvalo susjedne Ilire, o čemu piše i Diodor te naglašava da ih je bilo preko deset hiljada, kao i to da su pobili mnogo Helena.¹²⁶ Postoji također i arheološka potvrda ovih činjenica, s obzirom na to da se ostaci spaljivanog i dva puta obnavljanog ilirskog naselja nalaze na Hvaru, na mjestu gdje su Parani osnovali svoj grad.¹²⁷ Paranima su u pomoć pristigle sirakuške flote te je ilirski otpor slo-

mljen, što potvrđuje i natpis na bazi spomenika pronađenog na Hvaru,¹²⁸ na kojem se navodi da su Farani osvojili oružje od Jadasina¹²⁹ i njihovih saveznika. Još jedan natpis pronađen na Hvaru koji potvrđuje sukobe grčkih doseljenika s lokalnim stanovništvom potječe s kenotafa jonskog heroja Kalije, koji je poginuo u pomorskoj bitki s Ilirima.¹³⁰ Otpor autohtonog stanovništva dokazuje da kolonizatorsko djelovanje nije uvijek teklo mirnim putem te potvrđuje postepeni napredak grčkih doseljenika na koloniziranim područjima, koji je vidljiv s natpisa iz Lumbarde.¹³¹

Time bi posljednja faza kolonizacije Jadrana i unutrašnjosti bila završena, a svaka faza, iako posmatrana zasebno, sadrži i zajedničke karak-

¹²² Gorické-Lukić / Bonačić-Mandinić 2010, 175.

¹²³ Brunšmid 1998, 53.

¹²⁴ Jeličić-Radonić 2010, 126-129.

¹²⁵ Novak 1944, 42.

¹²⁶ Diodor XV, 14, 1.

¹²⁷ Jeličić-Radonić 2010, 126.

¹²⁸ *FAROI APO IADASINWN KAI TWN SUMMAHWN TA OPLA...*; Ibid, 126.

¹²⁹ Za Jadasine se pretpostavlja da su autohtono stanovništvo Hvara, koje je zvalo susjedne Ilire u pomoć, iako postoje i druge teorije.

¹³⁰ *Ovaj grad, iz kojega si jednom otplovio, gine za tvojim junaštvom. Ti pogibe, nasrnuvši na ilirsku lađu, a Harma, dijete svoje... ostavi siročetom. Kalijo, ostavio si primjer velikog junaštva*; Rendić-Miočević 1989, 160.

¹³¹ Vidi bilješku 100.

teristike te bi se na osnovu njih mogla stvoriti jasna slika ranih kontakta Grčke i tih prostora, bez obzira na to imaju li trgovačku, ekspedicijsku ili jasnu kolonizatorsku ulogu. Osnovna zajednička karakteristika svim fazama jeste neporecivo prenošenje ideja, robe i običaja te međusobni dodiri Grčke, Jadrana i unutrašnjosti.

Zaključak

Kolonizacija je, u svojim osnovnim definicijama, izravno doseljavanje i osnivanje kolonija na određenom prostoru, ali gledano iz šireg aspekta, u njene okvire mogli bi se svrstati svi značajniji kontakti koji su ostali zapamćeni i prenošeni stoljećima poslije. Tako bi faza pretkolonizacijskih kontakata bila vjerno predstavljena velom mitoloških priča, koji na poseban način pod okriljem potpuno drugačijeg mitološkog svijeta i geografije vjerno iznose stvarne događaje u kojima se očituju izravni kontakti Grčke s Jadranom i unutrašnjošću. U tom smislu najznačajniju ulogu imaju mit o Kadmu i Harmoniji te mit o Jasonu i Argonautima koji podijeljeni na najmanje sastavne jedinice, odnosno *gross constituent units*, jasno ukazuju na stvarnu podlogu mitološke priče te indirektnu kolonizaciju prostora od strane grčkih posjetilaca. Posmatrani u cijelosti, ova dva mita naizgled su još jedna predstava religijskih i prirodnih pojava, ljudi prahistorijskog razdoblja, ali njihove *gross constituent units* jasno ukazuju na njihovo posljedično nastajanje, odnosno pokušaj *objašnjavanja neobjašnjivog*, ali stvarnog u njihovim životima. Prema tome, treba ih uzeti u razmatranje kada je riječ o *pretkolonizacijskog fazi*, kojoj se zbog vraćanja većine svojim domovima može pripisati ekspedicijska uloga. Ipak, onaj dio *putnika* koji ostaju naseljeni na prostoru Jadrana ili unutrašnjosti, ukazuje na početke direktne kolonizacije. Druga faza, pak, svoje uporište nalazi u djelima antičkih pisaca te brojnom arheološkom materijalu koji ukazuje na izravne kontakte. Najvjerodostojni primjer toga jeste Homerova *Ilijada* u kojoj jasno spominje narode Enete, Peonce kao i Dardance. Njih spominju i Tukidid, Mnasej i Polibije, a Pseudo Skimno i Pseudo Skilak ostavili su dva djela koja jasno potvrđuju istraživanje obale Jadrana, jedan morskim, a drugi kopnenim putem, što jasno implicira odlazak i boravak na tom prostoru te

samim time i upoznavanje njihove tradicije. Od arheoloških nalaza najznačajniju ulogu imaju kneževski tumuli, koji su ujedno i najvjerodostojniji dokaz kolonizacije u unutrašnjosti, odnosno na prostoru Bosne i Hercegovine, Crne gore, Makedonije i Srbije. U konceptu kolonizacije kneževski tumuli predstavljaju i najčvršći dokaz za njeno postojanje, s obzirom na to da direktno implicira i potvrđuje jasne kontakte. Treća faza je faza klasične kolonizacije, koja je dosta dobro dokumentovana i u literaturi detaljno obrađena, a predstavlja direktno osnivanje grčkih kolonija na prostoru Jadranske obale, koja će duže vrijeme biti jako uporište. Najzačajnije od tih su kolonije Issa na današnjem otoku Vis te Pharos na mjestu Starog Grada na otoku Hvaru. Klasična kolonizacija ujedno bi predstavljala vrhunac kolonizatorskog djelovanja, ali i *početak kraja*, te nikako ne bi trebala biti uzimana drugačije nego kao samo jedna faza u procesu kolonizacije koji je trajao linearno od bronzanog doba dalje. Neosporna je činjenica da je grčko prisustvo na obalama istočnog Jadrana evidentno još od najranijih vremena, što je posvjedočeno ovdje navedenim legendama i mitovima koji se isprepliću sa stvarnim mjestima i događajima te činjenicama u djelima antičkih pisaca, kao i arheološkim nalazima, ali i evidentiranim ranim kolonijama, kao što su Spina, Adrija, Herakleja i sl. Uočljive su i izvjesne razlike između predloženih faza te tako *pretkolonizacijska faza* ima apsolutno mitološku podlogu i ekspedicijski karakter, druga je uokvirena djelima antičkih pisaca, koji svjedoče o poznavanju obala istočnog Jadrana, kao i arheološkim istraživanjima i nalazima, a posebno *kneževskih tumula*, koji potvrđuju postojanje osnovnih elemenata koji čine kolonizaciju, dok se u trećoj fazi jasno prepoznaje klasično kolonizatorsko djelovanje, koje podrazumijeva osnivanje grčkih gradova te postepeno preuzimanje prevlasti u njima. Zajedničko svim fazama jeste neminovna potvrda grčkog prisustva i djelovanja na obalama istočnog Jadrana, u većoj ili manjoj mjeri potvrđenog kako arheološkim dokazima tako i pisanim izvorima, ali i prepoznatljivog u brojnim grčkim mitovima i legendama, te nemogućnost njegovog negiranja, što u kontekstu kolonizacije u širem smislu predstavlja daleko najznačajniju kariku te izravnu potvrdu njenog ranog postojanja.

Summary

Cultural interactions in Aegean-Adriatic area in the end of Bronze and beginning of Iron Age with an emphasis on development and structure of myth

Colonization as a general term is direct invasion and colonies establishment on a certain area, but once seen from a wider aspect it can include every significant contact that was remembered and passed through decades. In that sense pre-colonization contact phase is deeply represented by mythological stories, which happen to have a completely different mythological world and geography in which they succeed to incorporate real events with visible direct contacts between Greece and Adriatic. The most significant ones from that point of view are Cadmus and Harmony myth, as well as Jason and the Argonauts myth, which carefully divided on their *gross constituent units* are giving clear and obvious insight in the actual base of a mythological story and indirect colonization of this area by Greek invaders. Observed in full these myths are seemingly not more than another presentation of religious and natural phenomenon of the people of prehistoric period, although their *gross constituent units* are clearly showing their consequent formation, and are in fact explaining inexplicable but factual in their lives. Therefore those should be taken into consideration when researching about pre-colonization phase which could, by the return of majority, be characterized as expeditionary. Although the beginning of direct colonization is visible in a settlement of the minority that stays in the area of Adriatic coast and inland. Strong foundations of the second phase of colonization are works of ancient Greek authors, and numerous archaeological material that strongly implies direct contacts. The most credible example of it is the work Iliad of Homer that mentions demos Eneti, Peonians and Dardans. Those are also mentioned in the works of Tucydides, Mnaseus, Polibius, and especially Pseudo-Skimnos and Pseudo-Skylax who have left description of the Adriatic coast which gives a clear confirmation of arrival and stay on that area, making connections. As for archaeological material the most important roll lies in princely graves as most authentic evidences of inland colonization of the area of Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Macedonia and Serbia. In the concept of colonization princely graves are also the best indicators of its existence based on direct implication of contacts that they contain. The third phase is a classical colonization phase which

implies direct establishment of Greek colonies on the coast area of Adriatic sea, which will for a longer time be a strong point. The most significant one are Issa on today's island Vis, and Pharos on today's old city on the island Hvar. Besides, this phase also represents the greatest colonizing activity and in the same time could be characterized as a *beginning of the end* of the linear process, that lasted from Bronze age up. The fact of Greek presence on the coast of east Adriatic since very early is indisputable, what is confirmed with above mentioned legends and myths, as well as facts in ancient authors works, archaeological findings and documented early colonies as Spina, Adria, Herakleia etc. Certain differences between three proposed phases are notable and so the first of them, pre-colonization phase, has absolutely mythological base and expeditionary character. The second one is framed with the works of ancient author who witness about knowing the coast of Adriatic sea, as well as with archaeological research and findings, in which princely graves are standing out as a confirmation of fundamental elements of colonization. On the other side the third phase gives clear recognition of colonizing activity which includes foundation of Greek cities and gradual overtake of supremacy in them. One common fact for all three different phases is a lack of possibility to negate Greek presence and activity on the coast of east Adriatic which is confirmed as with archaeological findings with written sources and numerous Greek myths and legends as well, and which would, in a context of colonization in a wider aspect, represent the most significant link, and consequently the direct affirmation of early existence of it.

Izvori

- Alcman, Fragmenta, ed. Page, D. L., Poetae melici Graeci, Clarendon Press, Oxford 1962.
- Apollonius Rhodius, Argonautica, Translated by Seaton, R. C. Loeb Classical Library, Volume 001, William Heinmann Ltd, London 1912.
- Diodorus Siculus, Bibliotheca historica, ed. Vogel, F. / Fischer, K. T., Lib. 19-20, vol. 5, ed. Fischer, Teubner, Leipzig 1906.
- Hecataeus, Histories, Fragmenta FGGrH, Volume-Jacoby, F 1a, 1.
- Herodotus, Historiae, ed. Legrand, Ph. E. Hérodote, Histoires, 9 vols. Les Belles Lettres, 1, Paris 1932.
- Homerus Epic., Ilias, ed. Allen, T. W., Homeri Ilias, vols. 2-3. Clarendon, Press, Oxford 1931.
- Mnaseas, Perieg., Fragmenta, ed. Müller, K., FHG 3, Didot, Paris 1841–1870.

Periplus of Pseudo Scilax, Oxford 2002.
 Polybius, *Historiae*, ed. Büttner-Wobst, T., Polybii historiae, vols. 1-4. Teubner, Leipzig, 1: 1905; 2:1889; 3:1893; 4:1904.
 Pseudo-Apollodorus, *Bibliotheca* (sub nomine Apollodori), ed. Wagner, R., Apollodori bibliotheca, *Pediasimi libellus de duodecim Herculis laboribus*, *Mythographi Graeci* 1, Teubner, Leipzig 1894.
 Pseudo Scymnus, *Ad Nicomedem regem*, vv. 1-980 (sub titulo *Orbis descriptio*), ed. Müller, K., *Geographi Graeci minores*, vol. 1, Didot, Paris 1855.

Literatura

- Babić, S.* 2004, Poglavarstvo i polis, Beograd 2004.
Brunšmid, J. 1998, Natpisi i novac grčkih gradova u Dalmaciji, Split 1998.
Caddeo, R. 1942, *Storia marittima dell'Italia*, volumen I, Milano 1942.
Finkelberg, M. 2006, *Greeks and Pre-Greeks, Aegean Prehistory and Greek Heroic Tradition*, Cambridge 2006.
Frazer, J. G. 2002, *The Golden Bough*, Mineola, New York 2002.
Goriček-Lukić, H. / Bonačić-Mandinić, M. 2010, *Nu-mizmatika*, U: Antički Grci na tlu Hrvatske, Zagreb 2010.
Jeličić-Radonić, J. 2010, *Far u svjetlu novih arheoloških istraživanja*, U: Antički Grci na tlu Hrvatske, Zagreb 2010.
Kaljanac, A. 2009, Problem etnonima Iliri u Periplusu Pseudo Skilaka, Centar za balkanološka ispitivanja, Godišnjak, 38, Sarajevo 2009.
Kaljanac, A. 2010, Legenda o Kadmu i problem Enhelejaca, Centar za balkanološka ispitivanja, Godišnjak, 39, Sarajevo 2010.
Katičić, R. 1970, Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina, Centar za balkanološka ispitivanja, Godišnjak, 7, Sarajevo 1970.
Katičić, R. 1977, Enhelejci, Centar za balkanološka ispitivanja, Godišnjak, 15, Sarajevo 1977.
Kirgin, B. 2010, *Isa*, U: Antički Grci na tlu Hrvatske, Zagreb 2010.
Kleiner, F. S. 2010, *A History of Roman Art*, Boston 2010.
Lisičar, P. 1951, *Crna Korikira i kolonije antičkih Grka*, Skopje 1951.
Marjanić-Pandžić, N. 1998, *Brončano i željezno doba*, Kulturna grupa Martijanec-Kaptol, Prapovijest, Zagreb 1998.
Novak, G. 1924, *Dimos i Herakleia*, Bulićev Zbornik, Zagreb – Split 1924.
Novak, G. 1944, *Povijest Dalmacije*, Zagreb 1944.
Novak, G. 1961, *Stari Grci na Jadranskom moru*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1961.
Potrebica, H. 2013, *Kneževi željeznog doba*, Zagreb 2013.
Rendić-Miočević, D. 1970, *ΙΟΝΙΟΣ “ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΙΑΛΥΠΙΟΣ”* i novci grčko-ilirskih kovnica na Jadranu, *Adriatica Praehistorica et Antiqua*, Zbornik radova posvećen Grgi Novaku, Zagreb 1970.
Rendić-Miočević, D. 1971, Some New Fragments of the Greek Inscription from Lumbarda, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 4, No. 1, Zagreb 1971.
Rendić-Miočević, D. 1989, *Iliri i antički svijet*, Split 1989.
Segal, R. A. 1999, *Theorizing about myth*, USA Massachusetts 1999.
Solarić, M. / Solarić, N. 2009, *Lumbardska psefizma najstariji dokument o podjeli zemlje u Hrvatskoj iz početka 4. ili 3. stoljeća pr. Kr., Kart+ografija i geoinformacije*, Vol. 8, No. 12, Zagreb 2009.
Stare, F. 1954, *Prazgodovinske Vače*, Ljubljana 1954.
Strauss, C. L. 1955, *Structural Study of Myth*, *The Journal of American Folklore*, Volume 68, No. 270, *Myth: A Symposium* (Octobar–Decembar 1995), Illinois 1995.
Strauss, C. L. 1974, *How Myth Die*, *New Literary History*, Volume 5, No. 2, *Changing Views of Character*, Baltimore 1974.
Šašel-Kos, M. 1993, *Cadmus and Harmonia in Illyria*, *Arheološki vestnik* 44, Zagreb 1993, 113-136.
Šašel-Kos, M. 2004, *Mythological stories concerning Illyria and its name*, *L'Illyrie meridionale et l'Épire dans l'Antiquité – IV*, *Actes du IV colloque international de Grenoble* 2002, Pariz 2004.
Zaninović, M. 1991, *Heraclea Pharia*, *VAMZ*, XXIV–XXV, Zagreb 1991.
Vasić, R. 1975, *Donja Dolina i Makedonija*, Institut za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti, br. 12, Sarajevo 1975.
Wilkes, J. 2001, *Iliri*, Zagreb 2001.

Unpublizierte Bronzefunde aus dem Lašvatal in Zentralbosnien

Mario Gavranović¹

Wien

Ajla Sejfuli

Travnik

Abstract: In dem Aufsatz werden erstmalig einige bereits mehrmals in der Literatur erwähnte Bronzefunde aus der Nekropole Klaonica, ein bislang nicht registrierter Depot- oder Grabfund aus dem Dorf Rankovići bei Novi Travnik sowie zwei Einzelfunde aus der Umgebung der Stadt Travnik präsentiert. In allen Fällen handelt es sich um durch verschiedene Baumaßnahmen gestörte Fundkontexte ohne genaue Information über den archäologischen Hintergrund. Die Funde lassen sich anhand der typologischen Merkmale in die Zeitspanne zwischen den Stufen Ha B1 und Ha B3 nach der mitteleuropäischen Chronologie bzw. in den Zeitraum zwischen dem 11. und dem 9. Jh. v. Chr. datieren². Sowohl das Fundensemble aus Novi Travnik als auch die als Teile der Grabtracht interpretierbare Schmuckformen aus Klaonica und Travnik geben dabei neue Einblicke in die Glaubenswelt der prähistorischen Gemeinschaften in diesem Teil Zentralbosniens und zeigen gleichzeitig ihre vielseitigen Beziehungen mit den benachbarten Regionen auf.

Keywords: Spätbronzezeit, Bestattungen, Depots, Schmuck, Zentralbosnien

Lage

Das Tal des kleinen Flusses Lašva ist eine in sich geschlossene Mikroregion Zentralbosniens, die sich in West-Ost Richtung erstreckt und die Täler der Flüsse Vrbas im Westen und Bosna im Osten verbindet (Abb. 1). Vom Norden ist das Tal durch das steil ansteigenden Gebirgsmassiv von Vlašić eingerahmt, während die südliche Grenze durch die etwas sanfter abfallenden Ausläufer des Zentralbosnischen Schiefergebirgsmassivs markiert ist. Der knapp 40 km lange Fluss Lašva entsteht durch den Zusammenschluss zweier Bergbäche bei der Ortschaft Turbe, fließt dann zum Westen hin und mündet schließlich beim Ort namens Dolac an der Lašva in die Bosna ein. Das eigentliche Tal ist ca. 17 km lang und zwischen 3 und 5 km breit. Die bereiteren Abschnitte befinden sich

unmittelbar östlich der Stadt Travnik (Travničko polje), um die heutige Stadt Vitez (Viteško Polje), in dem nördlichen Seitental des Flüsschens Bila sowie in dem südlichen Seitental des Flüsschens Grlovnica (Stadt Novi Travnik). Zusammen mit den benachbarten Tälern im Oberlauf des Flusses Vrbas im Westen sowie mit den Becken (Zenica, Visoko-Kakanj) des Bosnaflusses im Osten, zählt das Lašvatal zu den primären Siedlungsgebieten in der durch Berge geprägten Landschaft Zentralbosniens.

Grab- und Depotfunde der Spätbronzezeit im Lašvatal

Die in dieser Arbeit besprochenen Objekte stellen eine Fortsetzung der langen Liste von nicht ausreichend dokumentierten, gestörten, geplünderten und durch die wechselvolle Geschichte der letzten zwei Jahrhunderte verloren gegangenen Grab- und Depotfunde der spätbronze- und früheisenzeitlichen Periode des Lašovats dar. Die meisten davon wurden im Zuge der Straßen-

¹ Der Arbeit ist entstanden als Teil des Projekts „Burial“, unterstützt von der Europäischen Kommission im Rahmen von Marie Skłodowska-Curie Action, Research Fellowship Programm, Projektnummer: EUP0231.

² Zur absoluten Datierung der urnenfelderzeitlichen Stufen (Ha A1 bis Ha B3) siehe Rychner 1995; Pare 1998; Teržan/Črešnar 2014.

Abb. 1. Lage der drei Fundorte in Zentralbosnien (1-3) sowie einiger im Text erwähnten Fundorte (4-28).
 1. Klaonica; 2. Travnik; 3. Rankovići; 4. Veliki Mošunj; 5. Čatići; 6. Donja Zgošća; 7. Srijetež; 8. Brgule; 9. Tešanj;
 10. Bokavić; 11. Grapska; 12. Monj; 13. Drenov Do; 14. Gornja Tuzla; 15. Jablanica; 16. Pod; 17. Donji Vakuf;
 18. Jajce; 19. Gradac-Sokolac; 20. Varvara; 21. Ometala; 22. Krehin Gradac; 23. Otok, Ljubuški; 24. Donja Dolina;
 25. Petkovo Brdo; 26. Matijevići; 27. Ostrožac; 28. Pivnica.

und Eisenbahnbau während der Österreichischen Besatzung zwischen 1878 und 1918 oder bei verschiedenen späteren Baumaßnahmen entdeckt³. Eine begleitende Dokumentation ist nicht vorhanden, aufgesammelt wurden vornehmlich die Metallgegenstände und anschließend entweder dem Landesmuseum in Sarajevo oder der Sammlung des Katholischen Gymnasiums in Travnik übergeben. Ein Teil der Funde aus der Gymnasiumsammlung landete nach ihrer

Schließung (1945) ins Depot des 1950 gegründeten Heimatmuseums in Travnik.

Bereits 1894 veröffentlicht wurde das kleine Depot aus Dolac bei der Einmündung der Lašva in die Bosna mit einem Griffzungendolch und einer durch Spiralen verzierten Zierscheibe⁴, eine Ausstattung, die man letztendlich auch als Grab bzw. als eine persönliche Hinterlassenschaft interpretieren kann⁵. Anhaltspunkte für die Da-

³ Siehe Übersicht bei Korošec 1950, 265-267.

⁴ Radimský 1894, 431, Abb. 4; Čović 1983, 440, Abb.30, 4-5; König 2004, Taf. 20A

⁵ König 2004, Taf. 79; Gavranović 2011, 119.

tierung bietet vor allem die ovale Zierscheibe bzw. ihre spiralförmige Verzierung, die in sehr ähnlicher Art auf den runden Scheiben in den Depots der Stufe Ha A1 aus Kik in Ostbosnien⁶ und Šimanovci in Syrmien⁷ erscheint. Auf die ältere Urnenfelderzeit weisen auch die Vergleichsfunde für den Griffzungendolch aus einem Grab im westserbischen Arilje⁸ und ein Fund aus dem Fluss Cetina im dalmatinischen Hinterland⁹ hin. Vergleichbare Dolche wurden noch in den Siedlungen Debelo Brdo bei Sarajevo und Donja Dolina an der Save gefunden, allerdings ohne begleitenden Kontext¹⁰.

Mehrere persönliche Ausstattungen enthält auch das einige Jahrhunderte jüngere und im Jahr 1913 erstmalig publizierte Depot aus Veliki Mošunj bei Vitez¹¹. Bekannt ist dieser Fund vorrangig wegen seltener Prunkobjekte aus Bronze, die man sich nur schwer als alltägliche Tracht- und Funktionsgegenstände vorstellen kann. Hervorzuheben sind ein kurzes (41 cm) Vollgriffschwert, das in einer verzierten Bronzescheide steckte¹², eine überdimensionierte (Dm. 33 cm), verzierte Gürtelschließe¹³, vier sonderbaren, zwischen 1,5 und 2 kg schweren, Arm- oder Beinringe mit einer verzierten Außenseite¹⁴ sowie das Rahmengeränge und die dazu gehörigen, gegossenen Wasservögel¹⁵. Die nächsten Parallelen zum Vollgriffschwert und Bronzescheide finden sich in den benachbarten zentralbosnischen Gemeinden Bugojno (Pakline)¹⁶ und Jajce¹⁷, während vergleichbare Gürtelschließen aus den herzegowinischen Depotfunden Krehin Gradac und Ometala¹⁸ und einmal als Einzelfund aus Mali Drnić im dalmatinischen Hinterland¹⁹ bekannt

sind. Die kürzen Vollgriffschwerter vom Typ Veliki Mošunj sind typologisch mit den Griffzungenschwerter vom Typ Kostel und Tešanj in Verbindung zu bringen. Zusammen stellen sie eine späturnenfelderzeitliche Waffenform des westlichen Balkans dar²⁰. Die Datierung der Gürtelschließen in den gleichen Zeitabschnitt sichern die Funde aus Krehin Gradac und Ometala mit weiteren charakteristischen Bronzen des 9. Jh. v. Chr. (kleine Tüllenbeile und mit Kanneluren verzierte Lanzen spitzen)²¹.

Hinzuweisen ist noch auf die einzelnen Verzierungsmotive auf den Bronzen aus Veliki Mošunj, wie z. B. sichelförmige Einstiche auf der großen Gürtelschließe und schweren Beinringen, die in den benachbarten Höhensiedlungen wie Varvara oder Pod mit zu den häufigsten Zierelementen auf der Keramik der Zeit zwischen dem 11. und dem 9. Jh. v. Chr. zählen²². Ein Zusammenhang zwischen den umliegenden Siedlungen und Depotfunden ist demnach sehr wahrscheinlich, kann jedoch nicht für die genauere Datierung der Bronzen in Horten herangezogen werden, da die Ziermotive auf der Keramik, wie die Stratigraphie von Pod eindeutig zeigt, relativ lange überdauern und nur in Ausnahmefällen zeitlich auf eine Stufe einzugrenzen sind²³.

Über die bisher entdeckten Grabfunde der Spätbronzezeit aus dem Lašvatal gibt es widersprüchliche Angaben in der Literatur, insbesondere im Hinblick auf die Grabarchitektur und den Bestattungsritus. So wurden in den ursprünglichen Kurzberichten zu den Gräbern aus Putičevo²⁴, Nević Polje²⁵, Velika Bukovica²⁶ sowie zum früheisenzeitlichen Fund aus Grbavica-Stara Bila²⁷, keine Zweifel daran geäußert, dass es sich um Bestattungen unter Tumuli handelte. In den 1924 durchgeführten Ausgrabungen in Velika Bukovica wurden z. B. sieben Erdtumuli mit mehreren Brandbestattungen freigelegt²⁸. Auch bei den Bronzen aus Putičevo wurde ausdrücklich betont, dass es sich um Funde aus einem

⁶ Čović 1975, 13; König 2004, Taf. 22, A2.

⁷ Popović 1975, Taf. 46, 1.

⁸ Zotović 1985, 53.

⁹ Glogović 1998, 569.

¹⁰ Gavranović 2011, 119 mit weiterer Literatur.

¹¹ Truhelka 1913, Abb. 1-15; Holste 1951, Taf. 42; Čović 1983, 435; König 2004, 225, Taf. 63-66.

¹² Holste 1951; 25; Čović 1983, 440; Harding 1995, 58; König 2004, 125.

¹³ König 2004, 141.

¹⁴ König 2004, 143.

¹⁵ Marijan 2002, 214; König 2004b, 17.

¹⁶ Truhelka 1913, 328; Čović 1983, Sl. 30, 2; Harding 1995, Taf. 36, 271.

¹⁷ Zwei Vollgriffschwerter mit erhaltener Bronzescheide in Privatbesitz, momentan nicht zugänglich zur Publikation.

¹⁸ König 2004, 141, Taf. 67, 5; 72-74.

¹⁹ Milošević 1999, Abb. 3.

²⁰ Müller – Karpe 1961, 69; Vinski – Gasparini 1973, 168; Čović 1983, 620; Harding 1995, 58; König 2004, 125.

²¹ König 2004, Taf. 70 – 75.

²² Čović 1983, 444; Gavranović 2011, 88, Karte 24.

²³ Gavranović 2011, Diagramme 1-5.

²⁴ Fiala 1894, 32%.

²⁵ Korošec 1950, 266.

²⁶ Mandić 1926, 35.

²⁷ Sielski 1931.

²⁸ Mandić 1926, 37; Perić 2002, 184;

Hügelgrab handelt²⁹. In seiner 1950 publizierte Übersicht über die Vorgeschichte der Gemeinde Travnik zählt J. Korošec zahlreiche und damals noch gut sichtbare, allerdings nicht näher datierbare, Tumuli auf. Eine kurze Übersicht der bislang registrierten und unerforschten Tumuli in Zentralbosnien ist auch bei S. Perić zu finden³⁰.

Im Gegensatz zu diesen Angaben hat B. Čović in seinen Studien immer wieder die Körperbestattung in Flachgrab als die charakteristische Bestattungsart der spätbronzezeitlichen Periode in Zentralbosnien bezeichnet³¹. Tatsächlich gibt es einige Grabfunde wie z. B. Srijetež bei Kakanj³² oder Donji Vakuf³³, bei denen man mit großer Wahrscheinlichkeit von Skelettbestattungen in flachen oder zum Teil mit Steinplatten verkleideten Gräbern ausgehen kann. Die Möglichkeit, dass es differenzierte Bestattungsarten mit unterschiedlichem Ritus gab, wie die Fundberichte letztendlich suggerieren, wurde allerdings nicht in Erwägung gezogen. Die vermeintliche Uniformität der Bestattungssitten in Zentralbosnien fällt es deshalb schwer zu akzeptieren, vor allem wegen der Tatsache, dass bislang kein einziges intaktes und sachgemäß ausgegrabenes Grab bekannt ist. Außerdem wie die Beispiele aus den größeren Nekropolen Mekota-Rakani³⁴ oder Donja Dolina³⁵ in den benachbarten Regionen West- und Nordbosniens zeigen, gab es selbst unter der gleichen Bestattungsgemeinschaft offenbar erhebliche Unterschiede im Grabbau- und Ritus bzw. in der Vorstellung wie die verstorbenen Angehörigen beigesetzt werden sollen.

Unter den bislang veröffentlichten Bronzen aus den zerstörten Grabkontexten im Lašvat tal können Typen mit überregionaler, westbalkanischer Verbreitung als auch einige lokale, zentralbosnische Formen erkannt werden. Im 1893 gegrabenen Tumulus in Putićevo wurden mehrere kleine Spiralen (zwischen 2 und 5 cm) mit eingerollten Enden, wahrscheinlich Teile der Haartracht, je zwei Fingerringe aus rundem Bronzedraht, Saltaeloni sowie eine kleine (3,8 cm) Bogenfibel mit dreieckiger Fußplatte und

rhombischen Bügelquerschnitt gefunden³⁶. Vergleichbare Bogenfibeln sind noch aus den zerstörten Grabfunden in Čatići und Donja Zgošća im benachbarten Bosnatal bekannt, wo sie offensichtlich ebenfalls mit Spiralarmringen, Saltaleoni und Brillenanhängern kombiniert wurden³⁷. Bezeichnend für diese Fibelform, die als Typ Kakanj zusammengefasst wurde, ist ihre auf Zentral- und Südbosnien limitierte Verbreitung³⁸. Chronologisch aufschlussreich ist vor allem ein Exemplar aus der letzten Phase in Siedlung Varvara³⁹, die sich mit der ersten Besiedlungsschicht in Pod im oberen Vrbastal parallelisieren lässt und somit ins 11. Jh. v. Chr. zu datieren ist⁴⁰. Ob die Fibeln vom Typ Kakanj tatsächlich bis zur Zeit der Stufe Ha B3 (9. Jh. v. Chr.) überdauern, wie schon postuliert wurde⁴¹, ist durch geschlossene Funde derzeit nicht zu belegen.

Gefunden im späten 19. Jh. beim Straßenbau und ins Landesmuseum nach Sarajevo übersandt wurden auch die Bronzen aus Nević Polje⁴². Über die Fundumstände und den genauen Fundort ist nichts bekannt. Allerdings sind in der unmittelbaren Gegend mehrere, im Durchmesser um 30 m große und relativ niedrige (um 2,5 m) Tumuli registriert worden⁴³. Zunächst veröffentlicht aus Nević Polje wurden die chronologisch relevanten früheisenzeitlichen Funde, wie z. b. eine zweischleifige Bogenfibel mit Schildfuß und eine Nadel mit kleinem Kopf und geritztem Hals⁴⁴, beides charakteristische Schmucktypen des 7. Jh. und des frühen 6. Jh. v. Chr. im westlichen und zentralen Balkan⁴⁵. Die restlichen Bronzen, wie z. b. ein tordierter Ösenhalsring und die großen Brillenspiralen mit langem Mittelteil, weisen allerdings auch auf die älteren Bestattungen hin⁴⁶. Vergleichbare Brillenspiralen wie aus Nević Polje mit längeren Zwischenwindungen⁴⁷ kommen

³⁶ Gavranović 2011, Taf. 22, 1-9.

³⁷ Čović 1975, 30; Gavranović 2011, Abb. 64-65.

³⁸ Gavranović 2016, Abb. 5.

³⁹ Čović 1983a, Taf. 58, 13

⁴⁰ Teržan 1995, 351; Della Casa 1996, 156; Gavranović 2011, 182.

⁴¹ Čović 1975, 31. Siehe für Glasinac Benac/Čović 1965, Taf. 34-36.

⁴² Korošec 1950, 266-267; Čović 1987, 483-484.

⁴³ Korošec 1950, 262.

⁴⁴ Čović 1987, 484.

⁴⁵ Gabrovec 1970, Karte 11; Bader 1983, 85; Čović 1987a, 602; Vasić 1999, 65; Vasić 2003, 97.

⁴⁶ Gavranović 2011, Taf. 21, 1.6-7.

⁴⁷ vgl. Čović 1970, Variante A; Della Casa 1996, Typ B4.

²⁹ Čović 1971, 322; Gavranović 2011, Taf. 22, 1-9.

³⁰ Perić 2002, 185-186.

³¹ Čović 1983, 439

³² Radimský 1893.

³³ Čović 1983, 439.

³⁴ Mulabdić 2010, 81.

³⁵ Čović 1987, 232.

hauptsächlich in den Grabfunden des 11. und 10 Jh. v. Chr. im dalmatinischen Hinterland und Südwestbosnien vor⁴⁸. Fasst man letztendlich die Funde aus Nević Polje als Teile der Grabausstattungen, so würde man folglich von einer Belegung durch den langen Zeitraum zwischen dem 11. und dem 7 Jh. v. Chr. ausgehen können.

In die Spätbronzezeit datieren vermutlich noch einige Bestattungen aus den im Jahr 1924 gegrabenen Tumuli auf dem Hang Bukovica, der unmittelbar nordwestlich von Travnik ansteigt und zum Berg Vlašić führt. Hier wurden auch mehrere vorgeschichtliche Höhensiedlungen identifiziert⁴⁹. Insgesamt gegraben wurden sieben Tumuli aus Erde in denen man u. a. Asche, Brandspuren, Tierknochen und verstreute Keramikfragmente fand⁵⁰. Unter den aufgezählten Funden tauchen u. a. eine einschleifige Bogenfibel aus Bronze, ein Tüllenbeil und zwei verzierte Bronzeknöpfe auf, die auf spätbronzezeitliche Gräber (Brandbestattungen?) hindeuten⁵¹. Der Großteil der geborgenen Objekte aus Bukovica stammt allerdings aus den spätrömischen Nachbestattungen (Öllampe, Münzen, Fibel, Drehscheibenkeramik).

Mit größerer Wahrscheinlichkeit prähistorisch sind Tumuli am Flur „Grbavica“ in Stara Bila bei Vitez, bzw. bei der Mündung des Flusses Bila in die Lašva⁵². Im Jahr 1931 wurden mehrere, auf einem Ackerfeld gefundene, Bronzen veröffentlicht, darunter auch eine zweischleifige Bogenfibel mit Schildfuß, eine Armspirale und ein tordierter Ösenhalsring⁵³. Ob die frühisenzeitlichen Funde tatsächlich aus einem durch Pflug zerstörten Tumulus stammen, ist ungewiss, da weder Knochen noch evtl. Brandreste registriert werden konnten⁵⁴.

Aus dieser kurzen Übersicht der publizierten oder in der Literatur erwähnten Funde lässt sich zusammenfassen, dass der Forschungsstand zur spätbronzezeitlichen Bestattungen im Lašvatal mehr als dürftig ist. In keinem Fall wurden

die entdeckten Gräber intakt mit menschlichen Überresten dokumentiert. Auch die hier behandelten Objekte aus Klaonica, Rankovići, Potur-mahala und „Travnik“ werden diese Lücke nicht vollständig schließen können, bieten aber mit ihrer typologischen Vielfalt neue Einblicke in die Formenwelt der Bronzen des westlichen Balkans. Somit erweitern sie erheblich den bestehenden Kenntnisstand über die Grabtrachten und Deponierungssitten zwischen dem 11. und dem 9. Jh. Chr. in diesem Teil Südosteuropas.

Klaonica, Gde Travnik

Die Fundstelle befindet sich unmittelbar östlich der Stadt Travnik im kurzen Engpass der Lašva zwischen dem letzten Ausläufer des Berges Vilenica und des Berges Vlašić (Abb. 1). Die prähistorischen Gräber entdeckte man bei Bau der 1894 eröffneten Eisenbahnstrecke⁵⁵ zwischen dem 27,3 und 27,4 km am rechten, südlichen Ufer der Lašva in der Nähe des damaligen Schlachthofes⁵⁶. Laut dem ersten Bericht von A. Hoffer konnten an dieser Stelle auch rezentere, orthodoxe Gräber (am Hang) sowie mittelalterliche Steinkisten und Steinstellen (Stećci) beobachtet werden, während die prähistorischen Gräber mit Skeletten in gestreckter Lage „am tiefsten lagen“⁵⁷. Vor Ort wurden noch mehrere Brillenanhänger, wohl im Schläfenbereich der Toten positioniert, sowie unbestimmbare Keramikfragmente gesammelt. Die von A. Hoffer aufgefundenen Funde brachte man schließlich nach Sarajevo ins Landesmuseum.

Die zweite Erwähnung dieses Fundortes findet man bei J. Korošec in seiner Übersichtsarbeit über die Vorgeschichte der Gemeinde Travnik⁵⁸. Darin beschreibt er mehrere Bronzen aus der Sammlung des Katholischen Gymnasiums, die alle „beim Schlachthof“, wahrscheinlich erst nach Hoffers Visite, gefunden wurden. Vergleicht man die Aufzählung Korošecs und die hier präsentierten Funde, wird man feststellen, dass es kaum Abweichungen gibt⁵⁹.

⁴⁸ Batović 1965, Karte 4; Marović 1969, 5; Čović 1970, Karte 3; Della Casa 1995, 151.

⁴⁹ Korošec 1950, 254-255.

⁵⁰ Mandić 1926, 37.

⁵¹ Ebd., 327.

⁵² Korošec 1950, 262.

⁵³ Sielski 1931, Taf. 10.

⁵⁴ Im Archäologischen Lexikon Bosnien und Herzegowinas wurde Grbavica dagegen als „vermutlich vorgeschichtliches Grab“ geführt, siehe Čović 1988, 199, Nr. 13.88.

⁵⁵ Renner 1896, 408.

⁵⁶ Hoffer 1895, 53.

⁵⁷ Ebd., 53.

⁵⁸ Korošec 1950, 266.

⁵⁹ Ebd., 266. Nach Korošec handelt es sich hierbei wahrscheinlich um Funde aus den Körperbestattungen

Wichtig ist noch darauf hinzuweisen, dass die Nekropole unmittelbar unter dem Hang des in West-Ost Richtung ca. 1 km langen Ausläufers von Vilenica liegt auf dem zwei spätbronze- bis früheisenzeitliche Siedlungen registriert wurden. Die Siedlung Gradac an der westlichen Spitze des Ausläufers wurde schon 1931 kurz beschrieben⁶⁰. Etwas mehr Angaben findet man bei Korošec Übersicht⁶¹. Es handelt sich um ein 87 x 50 Meter großes Plateau mit einer Erdwallanlage im Süden und Osten, während die nördliche und westliche Seite steil zum Lašva abfallen. Auf dem Erdwall sind noch Reste einer jüngeren Mauer (Mörtel) zu sehen. Auf der Siedlungsfläche liegen zahlreiche Keramikfragmente, die auf eine Besiedlung in der Spätbronzezeit hindeuten⁶².

Am östlichen, ca. 1 km entfernten, Ende des Ausläufers befindet sich noch eine Siedlung, die erst 2012 durch den Bau des Funkmastes entdeckt werden konnte. Dieses Plateau trägt den Namen Tarabovac. In der baubegleitenden Sondage wurden ebenfalls zahlreiche Keramikfunde gemacht, die in die Spätbronze- und Früheisenzeit datieren⁶³.

Die einstige Nekropole befand sich demnach direkt am rechten Flussufer, ziemlich genau zwischen den zwei höher positionierten Siedlungen (Gradac und Tarabovac). Zu erinnern ist noch an die stratigraphische Beschreibung der Gräberabfolge von Hoffer mit orthodoxen, mittelalterlichen und „am tiefsten“ gelegenen prähistorischen Bestattungen, die möglicherweise auf einen Tumulus mit späteren Nachbestattungen hinweist. Weitere Einzelheiten über die Zahl der entdeckten Bestattungen oder Grabkonstruktionen sind nicht bekannt.

unter Tumuli bzw. aus einer nicht mehr erkennbaren Hügelgräbernekropole.

⁶⁰ Petrović 1931, 10. Allerdings unter dem Namen Tarabovac, der eigentlich das östliche Ende des Ausläufers beschreibt.

⁶¹ Korošec 1950, 256.

⁶² Die Fundstelle sieht auch heute noch im Wesentlichen so aus, wie sie von Korošec 1950 beschrieben wurde. Unter der Keramik von der Oberfläche zu identifizieren sind u. a. die mit geometrischen eingeritzten Motiven verzierte Fragmente, die stratigraphisch am besten in der Siedlung Pod im benachbarten Tal des Flusses Vrbas erfasst wurden, siehe Čović 1983, 433; Gavranović 2011, 252.

⁶³ Die Untersuchungen führte das Museum Travnik unter der Leitung von A. Sejfuli durch.

Die Bronzefunde aus der Sammlung des Katholischen Gymnasiums hat schließlich das 1950 gegründete Heimatmuseum Travnik übernommen. Im Inventarbuch sind folgende Objekte unter dem Fundort Klaonica eingetragen:

1. Einschleifige Bogenfibel (Abb. 2, 1). – L. 9,5 cm; H. 6,8 cm – Zavičajni Muzej Travnik, Inv. 3.

Bogenfibel mit hoher, dreieckiger Fußplatte, die in jeder Ecke mit je einem doppelten Kreismotiv verziert ist. An der Vorderseite des im Querschnitt ovalen Bügels befinden sich flache Rippen, die von zwei schwach ausgeprägten Bügelknoten eingegrenzt sind. Auf der Rückseite gibt es keine Verzierungen. Die Schleife hat einen rhombischen Querschnitt, während die abgebrochene Nadel und der Teil zwischen dem Bügel und Schleife rund sind. Hellgrüne Patina mit glatter Oberfläche.

2. Brillenfibel (Abb. 2, 2) – L. 5,8 cm; H. 2,5 cm; Durchmesser des Bronzedrahts 2 mm – Zavičajni Muzej Travnik, Inv. 1.

Brillenfibel aus Bronzedraht runden Querschnittes mit sechs Windungen an jeder Seite und einer verbindenden Achterschleife, die einen rhombischen Querschnitt aufweist. Das eine Ende des Drahtes ist zum einen Haken verbogen, das andere ist die Nadel der Fibel. Hellgrüne Patina.

3. Armring aus Bronzeblech (Abb. 2, 3) – Dm. 5,8 cm; Höhe 3,5 cm – Zavičajni Muzej Travnik, Inv. 26.

Armring C- förmigen Querschnitts aus dünnem Bronzeblech. Die Enden sind nicht geschlossen, der Abstand dazwischen beträgt 2,8 cm. Die stark korrodierte Außenseite ist durch eingeritzte Ornamente verziert. Zu erkennen sind noch Motive an den beiden Enden mit mehreren Linien und einer Reihe schraffierter Dreiecke. Dazwischen befinden sich schräge und vertikale Linienbündeln mit begleitenden Stichreihen sowie Leitmotive in einer, durch die Beschädigungen der Oberfläche nicht mehr erkennbaren, Komposition.

4. Ösenhalsring (Abb. 2, 4) – Durchmesser in der Breite 14,5 cm; Höhe 13,3 cm, Durchmesser des Drahtes 8 mm – Zavičajni Muzej Travnik, Inv. 11.

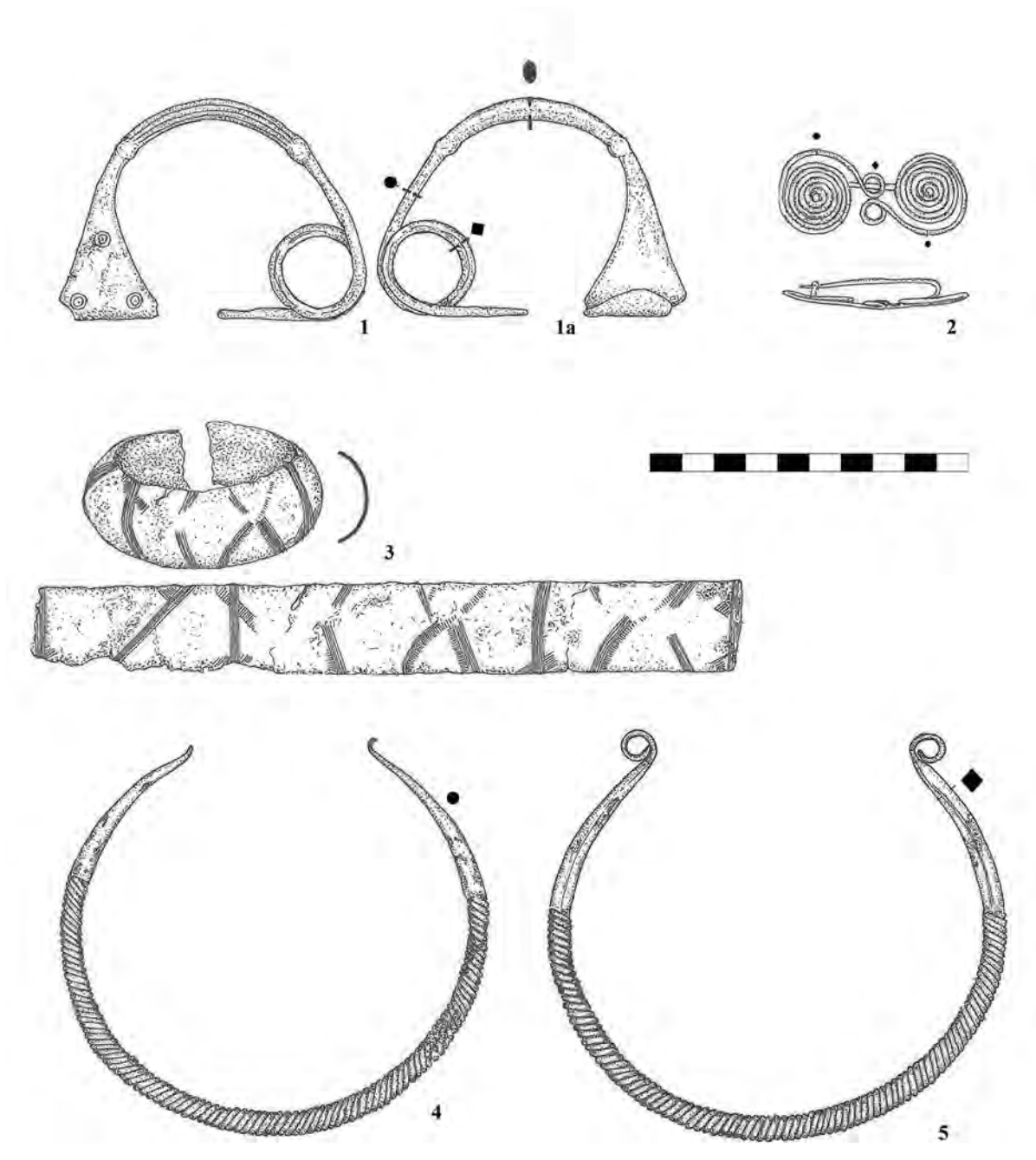

Abb. 2. Bronzefunde aus zerstörten Gräber in Klaonica (Zeichnungen S. Maslić)

Tordierter Ösenhalsring mit abgebrochenen Ösen. Die glatten Enden machen etwas weniger als 1/3 des gesamten Ringes aus und haben einen runden Querschnitt. Dunkelgrüne Patina.

5. Ösenhalsring (Abb. 2, 5) – Durchmesser in der Breite 14,5 cm; Höhe 14 cm, Durchmesser des Drahtes 8 mm – Zavičajni Muzej Travnik, Inv. 12.

Tordierter Ösenhalsring mit flachen Ösen. Die Enden haben einen rhombischen Querschnitt und machen etwas mehr als 1/3 der gesamten Ringlänge. Dunkelgrüne Patina.

6 – 8. Drei Arm- oder Beinringe (Abb. 3, 1-3) – Dm. 7 cm; Dm. des Drahtes 2 mm; Breite 7-9 mm – Zavičajni Muzej Travnik, Inv. 24a, 24b, 24c.

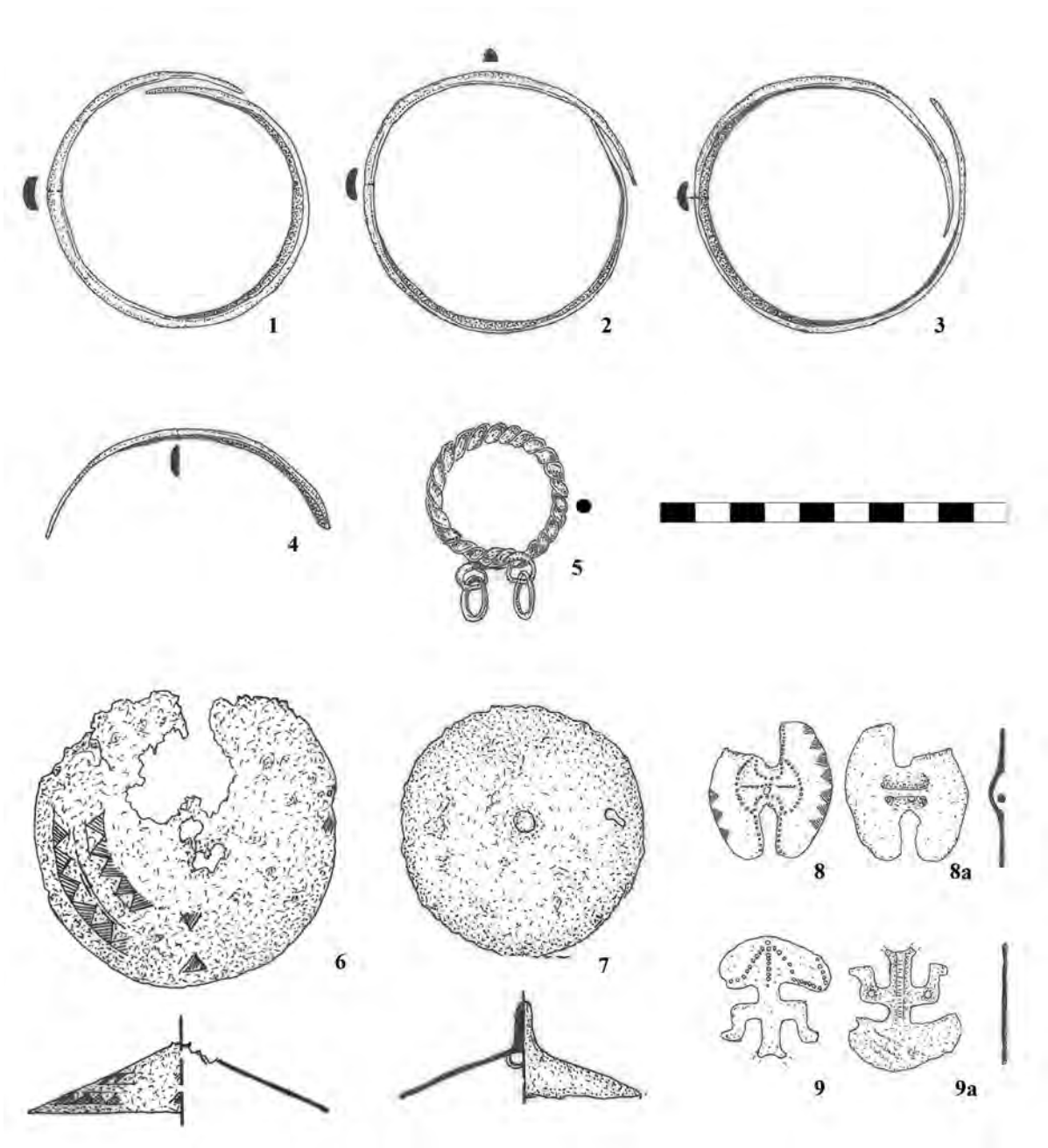

Abb. 3. Bronzefunde aus zerstörten Gräbern in Klaonica (Zeichnungen S. Maslić)

Drei Ringe aus Bronze mit übereinander geschlagenen, verjüngten Enden. Der gegossene Bronzedraht ist auf der Innenseite gerade und nach Außen leicht halbrund, so dass die Armringe einen länglichen halbmondförmigen Querschnitt aufweisen. Dunkelgrüne, glänzende Patina.

9. Ringfragment (Abb. 3, 4) – Dm. 8 cm; Dm. des Drahtes 3 mm; Breite 10 mm – Zavičajni Muzej Travnik, Inv. 25.

Etwas größerer, ebenfalls nicht verzierter, Ring mit einem halbmondförmigen Querschnitt. Laut des Inventarbuches gab es insgesamt vier Ringe, jedoch ist nur noch ein Fragment im Museumsdepot auffindbar.

10. Ring aus gewickeltem Bronzedraht (Abb. 3, 5) – Dm. 4 cm; Dm des Bronzedrahts 5 mm – Zavičajni Muzej Travnik, Inv. 7.

Ring aus Bronzedraht mit zwei flachen Ösen, die ca. 1,5 cm auseinander liegen. In den Ösen stecken noch zwei kleine Ringe. Beim leichten auseinanderziehen passen die Ösen mit den Ringen genau aufeinander, so dass der Ring vermutlich auch so getragen wurde. Grüne Patina ohne Glanz.

11. Bronzeknopf – Falere (Abb. 3, 6) – Dm. 8,3 cm; Höhe 2,7 cm, Blechstärke 0,5 mm. – Zavičajni Muzej Travnik, Inv. 21.

Konische, strak korrodierte Gürtelschließe oder Falere. Die Öse auf der Rückseite ist nicht mehr vorhanden. Von der Verzierung zu sehen sind noch zwei Reihen gegenüberhängender schraffierter Dreiecke mit Linien dazwischen. Die Verzierung ist nur an einem Viertel des Knopfes so erhalten, dass man sie erkennen kann. Auf der restlichen Fläche sind nur noch vereinzelte Dekorspuren sichtbar. Hellgrüne Patina, strak korrodiert.

12. Bronzeknopf mit Mitteldorn - Falere (Abb. 3, 7) – Dm. 7,2 cm; Höhe 2,8 cm; Blechstärke 1 mm. – Zavičajni Muzej Travnik, Inv. 19.

Konischer Bronzeknopf mit spitzem, dornartigem Mittelteil und Öse auf der Rückseite. Der spitzförmige Mittelteil ist gegossen und schließt sich direkt an die Öse auf der Rückseite. Hellgrüne Patina, stark korrodiert.

13. Applikation aus Bronzeblech (Abb. 3, 8) – 4,5 x 3,5 cm; Blechstärke 1 mm – Zavičajni Muzej Travnik, Inv. 20.

Bronzeblech in Form eines Doppelbeiles oder Dipylon-Schildes mit erhöhtem Mittelteil (Darstellung des Schildbuckels?). Die zwei Ausschnitte sind nicht gleichmäßig, sondern am Rand etwas enger als in der Mitte. Die breiteren Teile sind am äußeren Rand mit je einer Reihe eingeritzter schraffierter Dreiecke verziert. In der Mitte und entlang der beiden Ausschnitte ist das Ornament durch eingeprägte kleine Punkte ausgeführt. Dabei zu erkennen auf dem erhöhten Mittelteil ist die annähernde Form der Applikation bzw. des Dipylon-Schildes. Auf der Rückseite des mittleren Teils befindet sich eine Öse bzw.

ein querer Schlitz bzw. „Schildgriff“. Grün, wenig glänzende Patina.

13. Applikation aus Bronzeblech (Abb. 3, 9) – 3,5 x 3,5 cm; Blechstärke 1 mm – Zavičajni Muzej Travnik, Inv. 22

Anthropomorpher Bronzeblech mit abgebrochenem Ende, wahrscheinlich einem Ring.

Darstellung eines Kriegers mit Helm oder eines auf einem eiförmigen Untergrund stehenden Adoranten. Die Arme sind rechtwinklig nach unten bzw. nach oben gebogen und enden mit stilisierten Vogelkopfdarstellungen. Auf der Vorderseite ist der verbreitete Bereich durch Punktreihen verziert, die ein Dreieck mit einer mittigen Vertikallinie bilden. Auf der Rückseite befinden sich zwei flache, winzige Niete, jeweils im Ellenbogenbereich. Entlang des länglich-viereckigen Körpers verläuft auf der Rückseite eingeritztes Leitmotiv. Hellgrüne Patina.

Zeitstellung und Verbreitung:

Die einschleifige Bogenfibel (Abb. 2, 1) besitzt mehrere typologische Merkmale der jüngsten, in die Zeit der Stufe Ha B3 datierten Bogenfibeln vom Typ Golinjevo wie z. B. den auf der Vorderseite gerippten Bügel und zwei schwach ausgeprägte Bügelknoten, ist jedoch mit einer Länge von 9,5 cm im Unterschied zu den meisten bislang bekannten Exemplaren deutlich kleiner⁶⁴. Im Hinblick auf die ovale Bügelprofilierung sind gewisse Ähnlichkeiten mit den Fibeln der Variante Drenov Do erkennbar, obwohl der Fund aus dem namengebenden nordostbosnischen Depot der Stufe 4 nach König (Ha B1) zwei deutlich ausgeprägte Knoten und einen abweichenden, um einiges gedrungener, Gesamtumriss aufweist⁶⁵. In die Stufe 4 der bosnisch-herzegowinischen Depots datiert auch der Depotfund Brgule bei Vareš, ca. 30 km nördlich von Sarajevo mit vier weiteren Bogenfibeln der Variante Drenov Do⁶⁶, deren Rückseite, genauso wie bei dem Fund aus Klaonica, nicht verziert bzw. bearbeitet wurde⁶⁷. Vergleichbare Fibeln sind noch im Grab 2 (Doppelbestattung) der nordostbosnischen Nekropole Jablanica zu finden. Vermutlich zur Ausstat-

⁶⁴ Čović 1975, 27.

⁶⁵ Čović 1975, 28; König 2004, Taf. 56, 1.

⁶⁶ Čović 1980, 43.

⁶⁷ König 2004, 195.

tung einer erwachsenen Frau gehörte in diesem Körpergrab eine 11 cm lange Bogenfibel mit ovalem Bügelquerschnitt und einer hohen dreieckigen Fußplatte mit eingeritzten Kreismotiven in einer ähnlichen Anordnung wie beim Exemplar aus Klaonica⁶⁸. Allerdings besitzt die größere Fibel aus Jablanica noch zwei ringförmige, ausgeprägte Bügelknoten⁶⁹. Typologische Übereinstimmungen zeigt auch die kleinere, 6,5 cm lange Fibel aus Jablanica, die man wahrscheinlich einem mitbestatteten juvenilen Individuum oder einem Kleinkind zuordnen kann⁷⁰. Auch sie hat einen ovalen, wenn auch deutlich flacheren Bügelquerschnitt, einen hohen dreieckigen, unverzierte Fußplatte und vor allem nahezu identische, leicht verdickte Bügelknoten. Somit ist sie bereits zur Gruppe der jüngsten Bogenfibeln des Typs Golinjevo zuzuordnen, obwohl sie, wie eben auch die Fibel aus Klaonica, kleiner als die übrigen Exemplare dieser Variante ist. Schließlich ist noch auf eine kontextlose, aber typologisch gut vergleichbare Fibel aus Jajce am mittleren Vrbas hinzuweisen⁷¹. Gemeinsame Elemente sind hier wieder die schwach ausgeprägte Bügelknoten, ein gerippter Bügel und schließlich mit Kreismotiven verzierte, dreieckige Fußplatte. Dieser Fund wird auch in Verbindung mit den jüngsten Fibeln des Typs Golinjevo bzw. mit dem 9. Jh. v. Chr. gebracht⁷².

Fasst man die genannten typologisch-chronologischen Überlegungen zusammen, so ist die hier präsentierte Fibel der Tracht des ausgehenden 10. und des 9. Jh. Chr. im westlichen Balkan zuordnen. Sie steht in der gleichen Entwicklungslinie wie die jüngsten Fibeln des Typs Golinjevo und kann vor allem aufgrund des gerippten Bügel und der Kreiszier an der Fußplatte in deren Nähe gestellt werden. Zu betonen ist allerdings noch, dass alle bislang bekannte Exemplare des Typs Golinjevo letztendlich Einzelstücke mit spezifischen technischen und dekorativen Merkmalen sind, die man nicht alle a priori chronologisch auslegen muss⁷³.

⁶⁸ Gavranović 2011, Taf. 13, 5.

⁶⁹ Ebd., Abb. 167.

⁷⁰ Ebd., Taf. 13, 6.

⁷¹ Čović 1975, Taf. 4, 2.

⁷² Ebd., 21.

⁷³ Siehe dazu Teržan 2001; Pabst 2012, 61. Eine chronologische Gleichsetzung aller Bogenfibeln vom Typ Golinjevo bzw. die Datierung ins 11. und 10. Jh. Chr., wie von S. Pabst vorgeschlagen, scheint allerdings weniger wahrscheinlich.

Einen bislang in Zentralbosnien selten nachgewiesenen Schmucktyp stellt die einteilige Brillenfibel mit Achterschleife dar (Abb. 2, 2). Ausgehend vom rhombischen Querschnitt der Achterschleife und den im Querschnitt rundstabig erscheinenden Spiralscheiben ist sie dem Typ Matijevići nach der typologischen Einteilung von S. Pabst einzuordnen⁷⁴. Es handelt sich um eine relativ seltene Fibelform, die im westlichen Balkan bislang einmal im namensgebenden Depot an dem kroatischen Ufer des Flusses Una (u. a. zusammen mit einer weiteren Brillenfibel, einer an der Tülle facettierten Lanze, einem C-förmigen Armband und einem Kurzschwert vom Typ Tešanj) und einmal als Einzelfund aus dem Fluss Cetina im dalmatinischen Hinterland bekannt ist⁷⁵. Der Hort Matijevići wird nach Vinski-Gasparini in die Phase V der kroatischen Depotfunde bzw. ins 9. Jh. v. Chr. datiert⁷⁶. In ihrer Analyse der Brillenfibeln weist S. Pabst allerdings auch auf einige, bis in die jüngere Urnenfelderzeit zurückreichende Elemente (rückseitige Achterschleifenwindung) der Fibel aus Matijevići hin und geht deshalb von einer Datierung des Depotfundes ins späte 10. und beginnende 9. Jh. v. Chr. aus⁷⁷.

Als ein weiteres Argument für die etwas frühere Datierung von Matijevići führt S. Pabst auch das C-förmige, auf der Außenseite verzierte Armband an, das man mit den zwei Exemplaren aus dem ins 10. Jh. v. Chr. datierten und bereits im Zusammenhang mit den Bogenfibeln erwähnten Hort Brgule vergleichen kann⁷⁸. Ein Armband dieses Typs befindet sich auch unter den hier präsentierten Grabfunden (Abb. 2, 3). Die noch erkennbaren, eingeritzten Motive bestehen aus vertikalen und gebogenen Linienbündeln mit seitlichen kurzen Strichreihen sowie aus Reihen schraffierter Dreiecke. Die gleichen

Dagegen sprechen vor allem Exemplare aus geschlossenen und chronologisch klar trennbaren Depotfunden wie z. B. Bokavić (Stufe 4 -Ha B1) und Osredak (Stufe 5 -Ha B3), siehe dazu König 2004, Taf. 43, 126; Taf. 61A, 17.

⁷⁴ Pabst 2012, 32.

⁷⁵ Ebd., Karte 8, Liste 8 mit Originalliteratur. Weitere Exemplare sind noch aus Siebenbürgen (Depot Fizeșu Gherli), Nordostungarn (Depot Hajdúsámson-Farkasapost) und Süditalien (Grabfund aus Cairano, Kampanien) bekannt.

⁷⁶ Vinski-Gasparini 1973, 216.

⁷⁷ Pabst 2009, 8-9, Anm. 17-18; Pabst 2012, 32.

⁷⁸ Pabst 2009, Anm. 17; siehe König 2004, Taf. 57A, 6-7.

Ornamente sind an den zwei Funden aus Brgule vertreten, während das Armband aus Matijevići durch vertikale Winkelstichreihen und Linienbündel verziert ist⁷⁹. Der Hort von Brgule enthält neben den zwei Armbändern noch vier Bogenfibeln und ein Bronzeblechdiadem, weswegen man von der Deponierung eines besonderen, vermutlich weiblichen Trachtensembles ausgeht⁸⁰. Ob die Armbänder aus Brgule und das ähnlich verzierte Stück aus Klaonica tatsächlich als Produkte einer lokalen Werkstatt aufzufassen sind⁸¹, kann ohne entsprechende metallurgische Analysen letztendlich nicht beantwortet werden. Eine Datierung dieser Schmuckform ins 10. bis frühe 9. Jh. v. Chr. scheint jedenfalls plausibel zu sein.

Zum Schmuckrepertoire der jüngeren und späten Urnenfelderzeit in Bosnien gehören auch tordierte Ösenhalsringe, die unter den Funden aus Klaonica durch zwei Varianten vertreten sind (Abb. 2, 4-5). Das Exemplar mit abgebrochenen Ösen (Abb. 2, 4) zeichnet sich durch einen runden Querschnitt der glatten Enden aus und kann somit mit den Funden aus den Depots der jüngeren Urnenfelderzeit⁸² in Tešanj 2 und Bokavić verglichen werden⁸³. Ösenhalsringe mit rundstabigen glatten Enden treten im südlichen Karpatenbecken allerdings bereits in den Depots⁸⁴ und Grabfunden⁸⁵ der Stufe Ha A1 auf. Die Laufzeit dieser Variante schient im westlichen Balkan mit der Stufe Ha B1 bzw. mit dem 10. v. Chr. Jh. zu enden, was aber letztendlich nur als eine regionale Tendenz zu werten ist⁸⁶.

⁷⁹ Vinski-Gasparini 1973, Taf. 129,6.

⁸⁰ Čović 1980; 45; König 2004, 167.

⁸¹ Čović vermutet, dass es sich um eine Werkstatt handelt, die den „westbalkanischen geometrischen Still pflegte“, siehe 1980, 47. Kritisch dazu König 2004, 116. Die meisten Motive lassen sich nämlich nicht nur auf den westlichen Balkan limitieren und kommen schon ab der älteren Urnenfelderzeit vor, siehe König 2004, Anm. 29.

⁸² Für Tešanj 2 nimmt König eine Datierung in „Stufe 3 oder 4“, bzw. in die Zeit der Ha A2- Ha B1 an.

⁸³ König 2004, Taf. 32, 3-4; Taf. 43, 127-129.

⁸⁴ Vinski-Gasparini 1973, Taf. 52, 50,54; Taf. 71, 33; Rašajski 1975, Taf. 51, 1-6.

⁸⁵ Jankovits 1992, Abb. 29, 6.

⁸⁶ Gavranović 2011, 213. In der westslowenischen Nekropole Most na Soči (S. Lucia) erschienen tordierte Ösenhalsringe mit runden Enden auch in den Grabfunden der älteren Hallstattzeit (8.-7. Jh. v. Chr.), siehe Teržan/Lo Schiavo/Trampuž-Orel 1984, Grab 484.

Die Ösenhalsringe mit den rhombischen Enden, wie der besser erhaltene Stück (Abb. 2, 5), kommen in Bosnien-Herzegowina und in den angrenzenden Ländern ab der Stufe Ha B1 vor⁸⁷. Als gut datierbare Kontexte aus dieser Zeit können u. a. das Grab 2 aus Velika Gorica⁸⁸ in Kroatien sowie die nordostbosnischen Depots Monj und Drenov Do⁸⁹ genannt werden. In die gleiche Zeit datiert folglich auch der Grabfund oder das individualisierte Depot aus Jajce mit einem Ösenhalsring mit rhombischen Enden, einer Bogenfibeln vom Typ Golinjevo mit sternförmigem Bügelquerschnitt und einer Brillenspirale⁹⁰ sowie Grab 1 aus Brezije, Tum V im Glasinac Raum in dem der Ösenhalsring ebenfalls mit einer großen Bogenfibel zusammen vorliegt⁹¹. Dem Fund aus Klaonica entsprechende Ösenhalsringe mit rhombischen Enden erscheinen auch in den umliegenden Funden des 9. und 8. Jh. v. Chr.⁹² Eine Besonderheit dieses Zeitraumes scheinen allerdings die Ringsätze aus fünf bzw. drei Exemplaren zu sein, die im westbosnischen Grabfund Ostrožac⁹³ sowie in den herzegowinischen Depots Otok und Krehin Gradac⁹⁴ auftreten. Schon in die frühe Eisenzeit bzw. ins 8. Jh. v. Chr. datieren die Ösenhalsringe dieser Variante aus Taline, Tum X (Glasinac)⁹⁵ und aus Bare bei Tuzla (in beiden Fällen zusammen mit einer zweischleifigen Bogenfibel mit dreieckiger Fußplatte)⁹⁶. Bis auf den ostbosnischen Glasinacraum, wo sie als Schmucktyp ab dem 8. Jh. v. Chr., zumindest in der Grabtracht, keine Verwendung mehr fanden⁹⁷, bleiben die Ösenhalsringe in den restlichen bosnischen Landschaften offenbar auch im 7. und 6. Jh. v. Chr. ein fester Bestandteil des Bronzeschmucks. Beispiele sind u. a. in der Einleitung schon erwähnte Fund aus Grbavica bei Stara Bila mit einer zweischleifigen Bogenfibel mit Schildfuß⁹⁸, die südwestbosni-

⁸⁷ König 2004, 112.

⁸⁸ Vinski-Gasparini 1973, Taf. 104, 19; Karavanić 2013, 128.

⁸⁹ König 2004, Taf. 51, 7; Taf. 56, 11.

⁹⁰ Gavranović 2011, Taf. 74, 1-3.

⁹¹ Benac/Čović 1956, Taf. 42, 1-3.

⁹² Raunig 1982, 8; König 2004, 146; Gavranović 2011, 213.

⁹³ Raunig 1982, Tab. 1, 2.

⁹⁴ König 2004, Taf. 68- 69. 75.

⁹⁵ Benac/Čović 1957, Taf. 1, 3.

⁹⁶ Gavranović 2011, Taf. 23, 1-2.

⁹⁷ Čović 1987a, 585.

⁹⁸ Sielski 1931, Taf. 10; Gavranović 2011, Abb. 59.

schen Grabfunde „Pod Stražnicom“ bei Duvno⁹⁹ sowie einige Bestattungen in der Nekropole von Donja Dolina an der Save¹⁰⁰.

Bei dem Ösenhalsring mit rhombischen Enden käme somit als eine mögliche Zeitstellung eine über 400 Jahre lange Zeitspanne in Betracht. Angesichts der restlichen, chronologisch besser eingrenzbarer Funde, ist ein Datierungsansatz in die Zeit zwischen dem 10. und dem 8. Jh. v. Chr. am wahrscheinlichsten.

Ebenfalls chronologisch weniger spezifisch sind die Arm- oder Beinringe mit halbmondförmigem (Abb. 3, 1-3) bzw. D-förmigem (Abb. 3, 4) Querschnitt und übereinander geschlagenen Enden. So datierten einige Exemplare aus dem Glasinac Raum, wie z. B. im Grab 1, Tumulus VI in Sjeversko¹⁰¹ bereits in die beginnende Spätbronzezeit bzw. ins 13. Jh. v. Chr. In den nordbosnischen Horten der Stufe 2 (Ha A1) in Boljanić und Kućista liegen auch Fragmente vergleichbarer Ringe vor¹⁰². In Zentralbosnien findet man Ringe mit leicht übereinander geschlagenen Enden im Grabfund aus Donja Zgošća bei Kakanj, der ausgehend von den kleinen Fibeln vom Typ Kakanj in die Stufe Ha B1 datiert¹⁰³. Mehrere Ringfragmente D-förmigen Querschnitts sind noch im Depot der Stufe 4 (Ha B1) aus Bokavić bei Lukavac zu verzeichnen¹⁰⁴. Arm- oder Beinringe dieser Form kommen noch in den früheisenzeitlichen Funden des 8. und des 7. Jh. v. Chr. vor, wie z. B. in Gračanica bei Visoko, (wohl zusammen mit einer zweischleifigen Bogenfibel mit dreieckiger Fußplatte)¹⁰⁵, Semizovac¹⁰⁶, dem eben genannten Fund Grbavica im Lašvatal selbst¹⁰⁷ sowie im Grab 1, Tum. XX der Nekropole Ilijak im Glasinac Gebiet¹⁰⁸. Auch hier wird man sich folglich an die chronologisch aussagekräftigen Formen orientieren müssen, die auf eine Datierung der zerstörten Gräber Klaonica zwischen dem 10. und dem 8. Jh. v. Chr. hinweisen.

Eine vergleichbare Zeitstellung ist für den kleinen tordierten Ring mit zwei Ösen (Abb. 3,

5) anzunehmen. Zwei tordierte Ringe ähnlichen Durchmessers mit Ösen wurden in der Siedlung Sultanovići bei Bugojno im westlich angrenzenden Tal des Flusses Vrbas entdeckt¹⁰⁹. Die Ringe lagen dort wohl in der gleichen Schicht mit der durch die eingeritzten geometrischen Motive verzierten Keramik zusammen, die anhand der Stratigraphie in der benachbarten (ca. 1 km) Siedlung Pod in die Zeit Ha B3-Ha C1 einzuordnen ist¹¹⁰. Deutlich älter sind hingegen die Armringe aus tordiertem Bronzedraht und Ösenenden aus dem Depot der Stufe Ha A1 Poljanci I bei Slavonski Brod¹¹¹.

Der spätbronze- und früheisenzeitlichen Schmuckformenwelt des westlichen Balkans gehören auch zwei Bronzeknöpfe bzw. Falern an (Abb. 3, 6-7)¹¹². Das stark beschädigte, verzierte Exemplar kann vor allem aufgrund seines Dekors mit den größeren und aufwändiger ornamentierten Gürtelschließen mit profiliertem Mittelkopf verglichen werden, die u. a. aus den Grabfunden in Gornja Tuzla¹¹³ oder Petkovo Brdo bei Radosavska¹¹⁴ bekannt sind. Es handelt sich freilich nicht um die gleiche Form, aber zumindest wurde die Verzierung mit gleichen Mitteln (mithilfe des Zirkels) und unter der Verwendung eines vergleichbaren Motivspektrums ausgeführt. Die hauptsächlich in Nordbosnien vorkommenden, größeren Gürtelschließen lassen sich chronologisch gut eingrenzen und sind in erster Linie in den Grabfunden des 9. Jh. v. Chr. (Ha B3) zu finden¹¹⁵. Interessanterweise wurde die einzige Gürtelschließe dieses Typs, die nicht aus Nordbosnien stammt, in der Ortschaft Bila im Lašvatal, ca. 5 km östlich von Travnik entdeckt¹¹⁶. Auch wenn sie typologisch und womöglich auch funktionell nicht mit den genannten Gürtelschließen in einen unmittelbaren Zusammenhang zu bringen ist, ist die verzierte Falere aus den zerstörten Gräbern in Klaonica unverkennbar durch den gleichen Zierstill

⁹⁹ Čović 1962, 25.

¹⁰⁰ Truhelka 1904; Gavranović 2011, Abb. 166, 172.

¹⁰¹ Čović 1983b, Taf. 63,7; Della Casa/Fischer 1997, 214.

¹⁰² König 2005, Taf. 4, 84; Taf. 19, 83.

¹⁰³ Čović 1975, Taf. 5, 11-12.

¹⁰⁴ König 2004, Taf. 46, 219; Taf. 47, 228.

¹⁰⁵ Čović 1984; Gavranović 2011, Abb. 70.

¹⁰⁶ Gavranović 2013, Abb. 67.

¹⁰⁷ Sielski 1931.

¹⁰⁸ Benac/Čović 1957, Taf. 3, 3-4.

¹⁰⁹ Čremošnik 1951, 312, Abb. 2.

¹¹⁰ Gavranović 2011 Abb. 153, siehe noch Čović 1983, Taf. 51, 1.3.

¹¹¹ Miklik-Lozok 2009, 80-81.

¹¹² Blečić Kavur 2012, 43.

¹¹³ Čović 1957, 252.

¹¹⁴ Čović 1966, 152.

¹¹⁵ Gavranović 2016, Abb. 5.

¹¹⁶ Nikolić 1962, Abb. 26.

geprägt¹¹⁷ und demnach wahrscheinlich einem ähnlichen Zeitabschnitt zuzuweisen.

Einen hohen Stacheldorn und eine mittig platzierte Öse wie bei der unverzierten Falere aus Klaonica (Abb. 3, 7) weisen auch die ähnlich großen aber im Querschnitt doch unterschiedlich (abgestuft) aussehenden und vor allem reich ornamentierten Faleren aus dem herzegowinischen Depot des späten 9. Jh. v. Chr. in Krehin Gradac¹¹⁸ und aus Velika Kladuša in Westbosnien¹¹⁹. In ihrer Studie zu den ornamentierten Faleren mit dem Mitteldorn wies M. Blečić Kavrur dieser Gruppe auch die im Mittelteil nicht erhaltene Falere aus dem Depot Veliki Mošunj zu¹²⁰. Die verzierten Faleren wurden in der genannten Arbeit als besonders symbolträchtige Teile der Frauentracht mit einem überregionalen Erkennungsgrad bezeichnet¹²¹. Aufgrund der ähnlichen, aber keinesfalls exakten Analogien aus Krehin Gradac und Veliki Mošunj, wäre beim Fund aus Klaonica vorerst von einer Datierung in die endende Spätbronzezeit bzw. ins 9. Jh. v. Chr. auszugehen. Einen vergleichbaren Aufbau mit mittigem Dorn zeigen noch die in der Regel deutlich kleineren (Dm. zwischen 2 und 3 cm) Faleren oder Knöpfe, die in erster Linie zwischen Norddalmatien, Westbosnien und Herzegowina verbreitet sind¹²². Aus Zentralbosnien sind die kleineren Faleren mit Mitteldorn aus einer Schicht des 6. Jh. v. Chr. der Siedlung Pod bei Bugojno¹²³ überliefert und ein weiteres Stück befindet sich noch unter den unstratifizierten Funden aus der Siedlung Soukbunar bei Sarajevo¹²⁴.

Vielmehr einen symbolischen als chronologischen Wert haben die zwei verzierten Bronzeblechapplikationen (Abb. 3, 8-9). Entsprechende Vergleichsfunde sind in Bosnien und benachbarten Landschaften Westbalkans kaum auszumachen. Das mit den eingeritzten schraffierten Dreiecken verzierte Blech (Abb. 3, 8) erinnert in seiner Grundform an die doppelaxtförmigen Faleren, wie sie z. B. aus dem nordbosnischen Depot der Stufe 2 (Ha A1) Boljanić oder aus den

zeitgleichen kroatischen Horten in Slawonien wie Veliko Nabrđe¹²⁵, Brodski Varoš¹²⁶ oder Poljanci III¹²⁷ sowie Palotabozsok¹²⁸ und Kisapáti¹²⁹ in Ungarn überliefert sind. Im Unterschied zum Stück aus zerstörten zentralbosnischen Gräbern handelt es sich bei den genannten Vergleichen alles um gegossene und unverzierte Faleren. Auf die Ähnlichkeit der altturnfelderzeitlichen Faleren mit den griechischen Schildformen des 8. Jh. v. Chr. bzw. der spätgeometrischen Zeit wurde bereits von K. Vinski-Gasparini hingewiesen¹³⁰. Im Fall des Fundes aus Klaonica sind die Gemeinsamkeiten insbesondere mit der Form der Dypilon-Schilde festzustellen, wie sie z. B. auf der bronzenen Kriegerstatuette aus Karditsa in Thessalien¹³¹ oder in der Vasenmalerei¹³² des mittleren 8. Jh. v. Chr. dargestellt sind. Bemerkenswerterweise wurde die Form des Dypilon-Schildes noch einmal durch eine Punktzier in der Mitte der Blechapplikation wiedergegeben (Abb. 3, 8). Den ausgebuchteten Mittelteil könnte man folglich als Schildbuckeldarstellung mit dem auf der Rückseite platzierten Griff auslegen.

Mehrere Interpretationsmöglichkeiten bietet das zweite, anthropomorph anmutende Bronzeblech an (Abb. 3, 9). Betrachtet man das verbreitete Ende als Kopfbereich mit einem aufgesetzten Helm, so sind gewisse Ähnlichkeiten mit den Kriegerdarstellungen in der japodischen und liburnischen Kunst des 8. und 7. Jh. v. Chr. nicht zu bestreiten¹³³. Auch die rechtwinklig nach unten ausgerichteten Arme sind für einige anthropomorphe Bronzeanhänger aus Westbosnien, Lika und Norddalmatien charakteristisch¹³⁴. In der umgekehrten Ansicht (Abb. 3, 9a) erscheint der Körper der Figur allerdings als ein auf einem halbmondförmigen Unterteil stehender Adorant mit symmetrischen Armen und stilisierten Vogelhänden. Ikonographische und stilistische Vergleiche sind hierfür am ehesten unter den sog. „Mazedonischen Bronzen“ zu suchen, vor allem

¹¹⁷ vgl. hierzu Čović 1976, 210; Ders., 1983, 449.

¹¹⁸ König 2004, Taf. 70, 8-10, Taf. 71.

¹¹⁹ Ebd., 10.

¹²⁰ Blečić Kavrur 2012, Tip Dinarski, Abb. 5, 16.

¹²¹ Ebd., 56-57.

¹²² König 2004, 144, Anm. 10; Eine unvollständige Verbreitungskarte bei Gavranović 2011, Karte 67.

¹²³ Čović 1987, Taf. 51, 7.

¹²⁴ Fiala 1893; Gavranović 2011, Abb. 21, 7.

¹²⁵ Vinski-Gasparini 1973, Taf. 45, 22-26.

¹²⁶ Ebd., Taf. 53, 36.

¹²⁷ Miklik-Ložuk 2009, Abb. 15.

¹²⁸ Mozsolics 1985, Taf. 75, 3.

¹²⁹ Ebd., Taf. 134A, 4.

¹³⁰ Vinski-Gasparini 1973, 130.

¹³¹ Heilmayer 1985, Abb. 2.

¹³² Van Wees 2008, Abb. 19, 22, 26.

¹³³ Batović 1987, Taf. 40, 2; Raunig 2004, Taf. 23.

¹³⁴ Batović 1987, Taf. 40, 1; Raunig 2004, Taf. 25, 10-16; Taf. 26, 10-11.

bei den ähnlich gestalteten Deckeln der Pyxiden aus den reich ausgestatteten Frauenbestattungen des späten 8. und des 7. Jh. v. Chr.¹³⁵. Letztlich ist noch die Möglichkeit gegeben, dass der Anhänger intentional zweideutig gestaltet ist und somit zwei gegensätzliche Prinzipien (Krieger männlich - Adorant weiblich) in sich vereint.

Abschließend ist zusammenzufassen, dass die Bronzefunde aus Klaonica ausgehend von typologisch-chronologischen Parallelen in eine Zeitspanne zwischen dem 10. und 8. Jh. Chr. datieren. Es handelt sich demnach wahrscheinlich um Funde aus mehreren zerstörten Gräber eines mindestens durch 200 Jahre bzw. durch fünf bis sechs Generationen benutzten Bestattungplatzes am Flussufer der Lašva bzw. in der unmittelbaren Näher eines fließenden Gewässers. Es liegt nahe, die Nekropole mit den auf dem westlich ansteigenden Hang liegenden und vermutlich gleichzeitigen Siedlungen Gradac und Tarabovac in einen Zusammenhang zu bringen.

Rankovići, Gde. Novi Travnik

Das Dorf Rankovići liegt in Tal des Flusses Grlovnica, das ca. 3 km weiter nördlich bei Nević Polje in die Lašva mündet (Abb. 1). In diesem Seitental befindet sich auch die Stadt Novi Travnik, ca. 1 km südwestlich von Rankovići. Über dem Dorf erheben sich unmittelbar östlich die letzten nordwestlichen Ausläufer des Zentralbosnischen Schiefergebirge. Auf einer der Anhöhen über dem Dorf wurde die Siedlungsstelle namens „Gradac“ lokalisiert mit einem ca. 40 x 75 Meter großes Plateau und einer noch immer erkennbaren Wallanlage mit einem Bastion bzw. dem sog. Grenz Tumulus¹³⁶. Oberflächenfunde gibt es nur wenige, da die Kulturschicht größtenteils wegerodiert wurde. Bis auf die allgemeine Zeitstellung in die Bronze- und Eisenzeit, ist eine genauere Datierung der Siedlung derzeit nicht möglich.

In Rankovići selbst befand sich ein größer, beim Bau der Kirche abgetragener, Tumulus in dem man wohl noch Skelettreste fand¹³⁷. Darüber hinaus gab es noch drei weitere, kleinere

Tumuli, wovon einer als römisch identifiziert wurde¹³⁸.

Die hier präsentierten Bronzen entdeckte man beim Bau eines Familienhauses im Jahr 1985. Nach der Aussage des Finders Fabijan Banović, der die Funde anschließend dem Museum schenkte, lagen die Objekte unter einem „Erdhaufen“. Sonstige Funde gab es nicht. Unter dem Vermerk „Depotfund–Novi Travnik“ sind im Museum folgende Bronzen aufbewahrt:

1. Lanzenspitze aus Bronze (Abb. 4, 1) – Länge 16, 6 cm, Dm. der Tülle 2,5 cm – Zavičajni Muzej Travnik.

Lanzenspitze mit kurzem Tüllenteil und einem lorbeerblattförmigen Blatt. Ab dem Blattansatz ist der mittige Tüllenteil mit flachen vertikalen Kanneluren versehen, die kurz vor der Blattspitze enden. Die breiteste Stelle des Blattes liegt in seinem unteren Drittel. An dem unteren, freien und durch Korrosion stark beschädigten Tüllenteil befinden sich zwei seitliche Löcher.

2. Griffzungensichel (Abb. 4, 2) – Länge 15 cm; Breite 2 cm – Zavičajni Muzej Travnik.

Stark abgenutzte Bronzesichel mit zwei durchgehenden, bogenförmigen Rippen am Rücken und auf der Innenseite. Die innere Rippe setzt am Grifftrand an und verläuft nach der Biegung durch die Blattmitte. Am Ende des Griffes befindet sich ein V-Ausschnitt. Blattschneide ist stark in Anspruch genommen worden und teilweise abgebrochen. Die relativ lange Griffzunge liegt in der Höhe der Rippenbiegung.

3–9. Sieben Arm- oder Beinringe (Abb. 4, 3–9) – Dm. zwischen 9 und 9,2 cm – Zavičajni Muzej Travnik.

Ornamentlose, fragmentierte Ringe mit einer geraden Innenseite und halbkreisförmiger Außenseite bzw. mit einem D-förmigen Querschnitt. Enden sind nicht erhalten.

Zeitstellung und Verbreitung:

Chronologisch relevant ist in erster Linie die Lanzenspitze mit vertikalen Kanneluren am Mittelteil (Abb. 4, 1). Ähnliche kürzere Lanzen spitzen mit Kanneluren oder vertikalen Facetten sind im nordwestlichen Balkan aus den Funden

¹³⁵ Mitrevski 1988, Taf. 1, 4; Ders., 2007, Abb. 4, 4. 23. 24.

¹³⁶ Mandić 1924, 83; Korošec 1950, 260.

¹³⁷ Korošec 1950, 262.

¹³⁸ Ebd., 262.

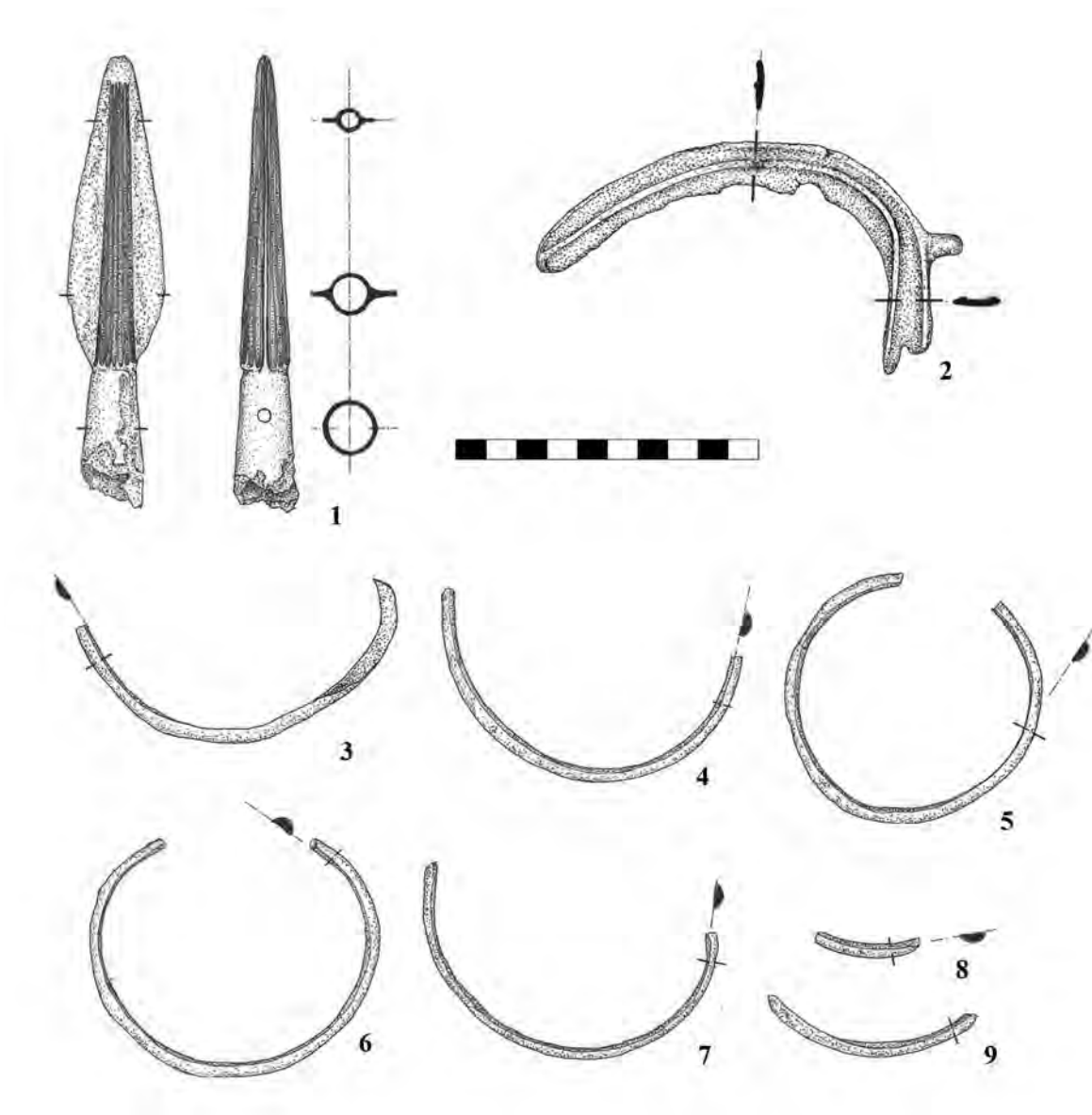

Abb. 4. Bronzefunde aus zerstörten Gräbern in Klaonica (Zeichnungen S. Maslić)

der jüngeren (Ha B1) und späten Urnenfelderzeit (Ha B3) bekannt¹³⁹. Eine vergleichbare chronologische Stellung nehmen auch die Lanzen spitzen mit facettiertem Tüllenteil in Italien ein, die allerdings in der Regel länger sind und einen geschwungenen („flammenförmigen“) Blatt auf-

weisen¹⁴⁰. Ob die Verzierungsart (flache Facette oder tiefere Kanneluren) bei den westbalkanischen Waffen tatsächlich chronologisch zu werten ist¹⁴¹, bleibt es noch zu beweisen.

In Bezug auf die Verzierungszone und Blattform vergleichbar mit dem Exemplar aus Rankovići sind zunächst zwei Lanzen spitzen aus dem ca. 60 km in die nordöstliche Richtung entfernten Hort der Stufe 5 (Ha B3) Tešanj 1, in dem lediglich noch ein kleines Tüllenbeil deponiert

¹³⁹ Čović 1975, 23; Hansen 1994, 69; Pare 1998, 356; König 2004, 96.129; Gavranović 2011, 125. Die von König angeführte Lanzen spitze aus dem slowenischen Hort der Stufe Ha A1 Hočko Pohorje (Špure) bei Maribor weist unterschiedliche Facetten auf und kann nicht in den gleichen typologisch-technischen Zusammenhang wie die Funde aus Bosnien und Herzegowina gebracht werden, siehe Čerče/Šinkovec 1995, Taf. 75,16.

¹⁴⁰ Bruno 2007, 184, Tipo L49.

¹⁴¹ Siehe Čović 1975, flachere Facetten wären demnach tendenziell älter als tiefere Kanneluren.

wurde¹⁴². Die beiden Lanzen spitzen aus Tešanj 1 sind allerdings gute 5 cm kürzer als die Waffe aus Novi Travnik. Gleiche Verzierung wie die Lanzen spitze aus Rankovići sowie eine ähnliche Länge und Blattform zeigt eine Gussform aus der nordbosnischen Siedlung Pivnica¹⁴³. Sie wurde zusammen mit einer weiteren Gussform für verwandte Lanzen spitzen (mit Kanneluren über die ganzen Tülle) und charakteristischer, verzierter Keramik der Zeitspanne Ha B1–Ha B3 gefunden. Waffen dieses Typs stellte man offenbar auch in der Siedlung Varvara in der nördlichen Herzegowina her¹⁴⁴. Die Gussform stammt aus der jüngsten Besiedlungsschicht, die in die Zeit des späten 11. und des frühen 10. Jh. v. Chr. (Ha B1) fällt. In den gleichen Zeitraum datiert auch das Depot Lučica bei Zavidovići am mittleren Bosnalauf mit einer am freien Tüllenteil unterhalb des Blattes facettierten Lanzen spitze¹⁴⁵, einem schmalen Tüllenbeil mit Lappenornament¹⁴⁶ und einem großen, verzierten Hohlring. Ein nahezu identischer Hohlring fand sich in auch der schon erwähnten Doppelbestattung im Grab 2 der Nekropole Jablanica¹⁴⁷. Der verzierte Hohlring war dort mit den zwei Bogenfibeln vom Typ Golinjevo (s. o.) vergesellschaftet, die man in die Zeit zwischen dem 10. und dem 9. Jh. v. Chr. datiert¹⁴⁸.

Eine weitere Variante vertreten noch zwei Lanzen spitzen aus Grapska bei Doboj mit vertikalen Facetten am freien Tüllenteil und einer eingeritzten Winkellinie am Blattansatz, die nach P. König als ein Merkmal der späturnenfelderzeitlichen Exemplare zu deuten ist¹⁴⁹. Mit zu den jüngeren Exemplaren gehören noch die Lanzen spitzen aus den Depots Ometala in Herzegowina (eine über die ganze Tülle und Blattfläche kannelierte Lanzen spitze)¹⁵⁰ und Matijević westlich der Una¹⁵¹ (Facetten am ganzen Tüllenbereich). Ausgehend von den umliegenden Vergleichsfunden ist die Lanzen spitze aus Rankovići somit in eine Zeitspanne zwischen dem späten 11. und dem 9. Jh. v. Chr. zu datieren.

Auf die chronologische Stellung der Griffzungensichel aus Rankovići (Abb. 4, 2) weisen in erster Linie die zwei durchgehenden, bogenförmigen Rippen hin, die in ähnlicher Ausprägung ab der jüngeren Urnenfelderzeit bzw. ab der Stufe Ha B1 auftretenden Griffzungensicheln des Typs 3 nach v. Brunn¹⁵² bzw. Typs Uioara 9 nach Petrescu-Dîmbovița¹⁵³ charakterisieren¹⁵⁴. Allerdings ist im Hinblick auf die Gesamtform und den Übergang von Griff zur Klinge die Sichel aus Zentralbosnien eher mit dem Typ 2 nach v. Brunn als mit den meistens rundlichen, halbmondförmigen Sicheln des Typs 3 zu vergleichen¹⁵⁵. Außerdem haben die Sicheln des Typs 3 regelhaft eine Durchlochung am Griff, die beim Fund aus Rankovići ebenfalls fehlt. Dass die jüngeren Griffzungensicheln aus dem westlichen Balkan oft die Eigenschaften des Typs 3 und Typs 2 nach v. Brunn vereinen, wurde schon in der Vorlage der bosnisch-herzegowinischen Hortfunde festgestellt¹⁵⁶. Vergleichbar mit dem Stück aus Rankovići sind zunächst die Sicheln aus den Horten der Stufe Ha B1 in Bokavić, Monj und Drenov Do¹⁵⁷. Entsprechende Sicheln sind noch im kroatischen Hort gleicher Zeitstellung aus Ivanec Bistrinski¹⁵⁸ sowie in den Depots der Stufe Ha B3 bzw. des 9. Jh. v. Chr. aus Kamena Gorica und Gajina Pećina¹⁵⁹ auszumachen. In die Zeitspanne zwischen Ha B1 – Ha B3 datieren ähnliche Sicheln aus der Siedlung Korita im südwestlichen Bosnien¹⁶⁰ sowie ein Einzelfund aus Bila im Lašvatal, ca. 5 km nördlich von Rankovići¹⁶¹. Vergleichbar mit der kannelierten Lanzen spitze, lässt sich für die Griffzungensichel aus Rankovići ebenfalls ein Datierungsansatz zwischen dem späten 11. und dem 9. Jh. Chr. annehmen.

Chronologisch nicht näher einzugrenzen sind die unverzierten Arm- oder Beinringe D-förmigen Querschnitts (Abb. 4, 3-9), die bereits im Zusammenhang mit den Funden aus

¹⁴² König 2004, Taf. 59B.

¹⁴³ Benac 1967, Taf. 1, 1-4.

¹⁴⁴ Čović 1975, Taf. 6, 1; Gavranović 2013, Abb. 10.

¹⁴⁵ König 2004, Taf. 59A, 2.

¹⁴⁶ König 2004, 103.

¹⁴⁷ Gavranović 2011, Taf. 13, 10.

¹⁴⁸ Ebd., 179, 209, Karte 62.

¹⁴⁹ Benac 1954, 166; König 2004, 154, Taf. 77, 1-2.

¹⁵⁰ König 2004, Taf. 67, 2.

¹⁵¹ Vinski-Gasparini 1973, Taf. 129, 2.

¹⁵² v. Brunn 1968, Abb. 5.

¹⁵³ Petrescu-Dîmbovița 1978, 44.

¹⁵⁴ Für einen Überblick über die unterschiedlichen regionalen typologischen Einteilungen der Griffzungensichel siehe Jahn 2013, 14-37.

¹⁵⁵ v. Brunn 1968, Abb. 5, 3-4.

¹⁵⁶ König 2004, 107.

¹⁵⁷ König 2004, Taf. 41, 11; 51,5; 55, 6-7.

¹⁵⁸ Vinski-Gasparini 1973, Taf. 113, 14.

¹⁵⁹ Ebd., Taf. 126B, 5; Taf. 128, 9.

¹⁶⁰ Govedarica 1982, Taf. 14, 1.

¹⁶¹ Nikolić 1962, Abb. 22; Vasić 1991, 250-251.

Klaonica diskutiert wurden (s.o.). Hinzuweisen ist in diesem Zusammenhang auf die Sets im Durchmesser ähnlicher, allerdings rundstabiger und mit kurzen Strichlinien verzierter Ringe, die man südlich der Save in den Depots der Stufe Ha A2 bis Ha B1 wie z. B. Medeno Polje bei Banja Luka¹⁶², Tešanj 2¹⁶³ oder Monj¹⁶⁴ findet und die vermutlich als Produkt einer lokalen westbalkanischen Metallurgie zu deuten sind¹⁶⁵. Ein vergleichbares, deponiertes Ringset der jüngeren Urnenfelderzeit stellen womöglich auch die hier präsentierten sieben Ringe aus Rankovići dar.

Falls die Bronzen aus Rankovići tatsächlich ein Depot darstellen, so ist von einer Niederlegung zwischen dem späten 11. und dem 9. Jh. v. Chr. auszugehen. Vergleicht man allerdings die Zusammensetzung der bosnisch-herzegowinischen Hortfunde dieses relativ langen Zeitraumes bzw. der Stufe 4 (Ha B1) und Stufe 5 (Ha B3), so fällt es auf, dass die Kombination Lanzenspitze + Sichel + Arm- und Beinringe letztendlich nur während der Stufe 4 (Bokavić, Mačkovac und Monj) zu verzeichnen ist¹⁶⁶. Hinzu ist zu ergänzen, dass aus den bislang zehn bekannten Depots der Stufe 5 (Ha B3) in Bosnien-Herzegowina weder Sichel noch vergleichbare Sets von Arm- oder Beinringen überliefert sind¹⁶⁷. Anders scheint das Deponierungsmuster im westlich angrenzenden kroatischen Raum zu sein, da die Sichel mit durchgehenden bogenförmigen Rippen dort auch in den Horten des 9. Jh. v. Chr. aus Kamena Gorica bei Novi Marof und Gajina Pećina bei Drežnik offensichtlich noch immer in die Auswahl der niedergelegten Bronzen miteinbezogen wurden¹⁶⁸. Schließlich ist noch auf die stark ausgeprägte Personalisierung der jüngsten Hortfunde (Ha B3) in Bosnien und Herzegowina hinzuweisen, mit den unschwer als individuelle Trachtteile identifizierbaren Bronzen, wie dies bereits im Fall des nur 5 km von Rankovići östlich entfernten Depots Veliki Mošunj betont wurde¹⁶⁹. Dieser persönliche Charakter ist in dem Fund aus Novi Travnik nicht eindeutig erkennbar, noch immer scheint

hier das schon aus der älteren Urnenfelderzeit tradiertes Deponierungsmuster mit regelmäßiger Beigabe von Waffen (Lanzen), Gerätschaften (Sichel) und Schmuck (Arm- oder Beinringe) vordergründig zu sein¹⁷⁰.

Zusammenfassend ist letztlich zu konstatieren, dass die Datierung des Fundes aus Novi Travnik in Ha B1 (spätes 11. und 10. Jh. v. Chr.) bzw. in die Stufe 4 der bosnisch-herzegowinischen Depots um einiges wahrscheinlicher erscheint als seine Zeitstellung in die Stufe 5 (Ha B3) bzw. ins 9. Jh. v. Chr.

„Potur Mahala“, Travnik

Die Fundstelle liegt im Stadtgebiet von Travnik, beim muslimischen Friedhof auf dem Weg in die Oberstadt. Beim Bau der Eisenbahnstrecke im Jahr 1892 oder 1893 wurde ein Teil des Friedhofs abgetragen. Dabei fand man auf dem Kilometer 29,7 mehrere römische Münzen, Ziegelsteine und eine einschleifige Bronzefibel¹⁷¹. Die Fibel aus Potur Mahala befand sich ebenfalls in der Sammlung des Katholischen Gymnasiums und wurde schließlich ans Heimatsmuseum übergeben.

Bogenfibel aus Bronze (Abb. 5) – Länge 5 cm, Höhe 2,8 cm, Dm. des Drahtes 5 mm – Zavičajni Muzej Travnik, Inv. 2

Einschleifige Bogenfibel mit tordiertem Bügel und einem kleinen, plattgehämmerten Fuß. An der Schleife ist der Drahtquerschnitt rhombisch. Die komplett erhaltene Nadel und der Bügel weisen einen runden Querschnitt auf.

Abb. 5. Bronzefibel aus „Potur Mahala, Travnik (Zeichnung S. Maslić)

¹⁶² König 2004, Taf. 21B; Jamaković 2010, Tab. 2.

¹⁶³ König 2004, Taf. 32-36.

¹⁶⁴ Ebd., Taf. 52-53.

¹⁶⁵ Gavranović 2011, Karte 62.

¹⁶⁶ König 2004, 167.

¹⁶⁷ Ebd., Taf. 59-76.

¹⁶⁸ Vinski-Gasparini 1973, Taf. 126B; Taf. 128.

¹⁶⁹ König 2004, Taf. 63-66.

¹⁷⁰ Hansen 1994, 326.

¹⁷¹ Hoffer 1895, 49; Korošec 1950, 265.

Zeitstellung und Verbreitung:

Die kleine Fibel aus Travnik gehört zu den frühen Bogenfibeln, die im griechisch-ägäischen¹⁷² und norditalienischen¹⁷³ Raum bereits ab dem 11. Jh. v. Chr. auftreten. Sie kommen auch in Süditalien¹⁷⁴, dem Alpenraum¹⁷⁵, dem nord- und mitteldalmatischen Raum¹⁷⁶ sowie in der Lika bzw. im japodischen Raum¹⁷⁷ vor. Die einzige bislang bekannte Analogie aus Bosnien ist ein kontextloser Fund aus dem Bereich der älteren Siedlung in Donja Dolina¹⁷⁸. Hinzuweisen ist noch auf ähnliche Fibeln aus Kusače, Tum. III im Glasinac-Raum¹⁷⁹ sowie aus „Westbosnien“¹⁸⁰, die allerdings beide eine größere, dreieckige Fußplatte besitzen. Typologisch am besten entsprechende Stücke zur Fibel aus Travnik sind unter den Vertretern der norditalienischen Variante A zu finden, darunter insbesondere die Funde aus dem Depot in Frattesina¹⁸¹ sowie aus den Brandbestattungen in Val di Vico, Garda und Bissone Pavese¹⁸², die alle in die Zeit des 11. und frühen 10. Jh. v. Chr. datieren. Für das Exemplar aus Zentralbosnien ist folglich eine vergleichbare Datierung anzunehmen. Offen bleibt hingegen die Frage, ob es sich bei den wenigen Fibeln dieses Typs aus Bosnien tatsächlich um Importstücke handelt, wie dies bereits im Fall der ebenfalls nicht zahlreichen Funde aus der kroatischen Lika angenommen wurde¹⁸³. Als Ursprungsgebiet käme dabei wahrscheinlich in erster Linie die Apenninenhalbinsel in Frage. In diesem Zusammenhang interessant ist die in Bosnien ebenfalls einmalige und ein bis zwei Generationen jüngere Schlangenfibel mit drei Schleifen und einem tordierten Bügel aus den zerstörten Gräber in Srijetež im benachbarten Bosnatal¹⁸⁴. Die besten Parallelen hierfür sind auf der gegenüber-

liegenden Adriaseite auszumachen, in den Grabfunden des 10. und des frühen 9. Jh. v. Chr. aus Allumiere und Pianello¹⁸⁵. Dass die Beziehungen zwischen Italien und Bosnien im 11. und im 10. Jh. v. Chr. nicht nur über vereinzelte, womöglich importierte oder auf den persönlichen Kontakt zurückführbare Schmuckformen beschränkt waren, zeigen letztendlich auch die Schaftlochhäxte aus den Hortfunden Debelo Brdo bei Sarajevo und Mačkovac in Nordbosnien, die ebenfalls am besten mit Funden aus Italien zu vergleichen sind¹⁸⁶. Zu ergänzen ist noch, dass es sich bei der Axt aus Mačkovac eigentlich um einen aus reinem Kupfer hergestellten Barren handelt¹⁸⁷.

„Travnik“

Unbekannte Fundstelle in der Gemeinde Travnik.

Fragment einer Bogenfibel (Abb. 6) – Länge. 15 cm; Höhe, 7,5 cm – Zavičajni Muzej Travnik, ohne Inv.

Große, einschleifige Bogenfibel mit flachen Kanneluren an der Bügelvorderseite. Der Bügel weist einen flachovalen Querschnitt mit einer profilierten, kannelierten Seite. Der kannelierte Bereich ist durch zwei ringförmige Verdickungen bzw. leicht angedeutete Bügelknoten eingegrenzt. Der Bügelteil zur Schleife hin ist rhombisch. Auf einer der vier Flächen sind noch kurze Winkelstriche zu erkennen, die nach 2 cm aufhören. Vergleichbare Striche wurden auch in die Kanneluren eingetragen. Die Bügelseite zur Fußplatte ist abgebrochen, erhalten ist nur der kurze, im Querschnitt oval erscheinende, Teil hinter der ringförmigen Verdickung. Hier befand sich der Ansatz einer, vermutlich großen dreieckigen, Fußplatte.

¹⁷² Müller-Karpe 1962, 60, Abb. 2, 7. 9; Sapouna-Sakellarakis 1978, 49-51.

¹⁷³ Müller-Karpe 1959, 47-49; Eles Masi 1986, 16.

¹⁷⁴ Lo Schiavo 2010, 108-110.

¹⁷⁵ Betzler 1974, 66-67.

¹⁷⁶ Čović 1970, Abb. 5; Batović 1987, Taf. 37, 16; Glogović 2003, 16-17, Taf. 61.

¹⁷⁷ Lo Schiavo 1970, 429; Teßmann 2001, Abb. 13, Liste 5.

¹⁷⁸ Marić 1964; Gavranović 2011, Abb. 171, 1.

¹⁷⁹ Benac/Čović 1957, Taf. 2, 5.

¹⁸⁰ Nikolić 1962, Abb. 34,

¹⁸¹ v. Eles Masi 1986, Taf. 4, 78. 83; Pare 1998, Abb. 8A.

¹⁸² V. Eles Masi 1986, Taf. 4, 9. 80. 82.

¹⁸³ Teßmann 2001, 48.

¹⁸⁴ Radimský 1893, 55; Čović 1983, 442, Abb. 31, 5.

¹⁸⁵ Müller-Karpe 1959, Taf. 26a, 1. 3; Taf. 56a, 36.

¹⁸⁶ Bietti-Sestieri 1969, 264; Čović 1983, 442; Žeravica 1993, Nr. 27. 45; König 2004, 98.

¹⁸⁷ Čović 1984, 124.

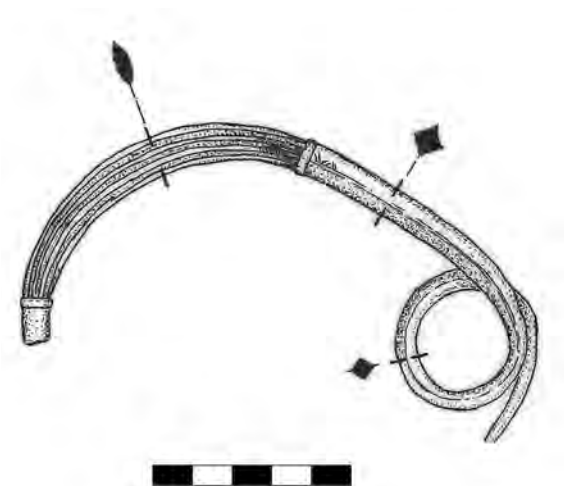

Abb. 6. Fragment einer großen Bogenfibel aus Bronze, Fundort Travnik

Zeitstellung und Verbreitung:

Beste Entsprechungen für die große Fibel aus Travnik (Abb. 6) finden sich unter den Vertretern der jüngsten der Fibeln vom Typ Golinjevo bzw. der sog. „dritten Generation“¹⁸⁸. Im Hinblick auf die Bügelprofilierung mit leicht ovalem Querschnitt und Größe, starke Ähnlichkeiten lassen sich vor allem mit dem Exemplar aus Gradac-Sokolac im Glasinac-Raum feststellen¹⁸⁹. Eine weitere Gemeinsamkeit der beiden Stücke ist die Verzierung des rhombischen Bügelabschnittes oberhalb der Schleife. Der markanteste Unterschied sind deutlich ausgeprägte Bügelknoten beim Fund aus Glasinac, die im Fall der Fibel aus Travnik durch ringförmige Verstärkung nur schwach angedeutet sind. Nach der chronologischen Einteilung der Glasinac-Gräber, gehört Gradac-Sokolac in den älteren Abschnitt der Phase IVA bzw. in eine Zeitspanne, die mit der Stufe Ha B3 bzw. dem 9. Jh. v Chr. gleichgestellt wird¹⁹⁰. Einen ähnlichen, auf der Vorderseite kannelierten, aber im Querschnitt flachen, Bügelteil zeigen noch die Fibeln aus Ivanjska bei Banja Luka¹⁹¹ (Einzelfund) und aus dem Depot der Stufe Ha B3 in Gajina Pećina bei Drežnik in Lika¹⁹². Kanneluren und Facetten am Bügel tre-

ten allerdings schon bei den tendenziell etwas älteren Fibeln des Typs Golinjevo mit rundlichem oder mehrkantigem Bügelquerschnitt auf¹⁹³. Es handelt sich hierbei in der Regel um etwas kleinere Stücke (bis 10 cm) mit einem runden Querschnitt über der Schleife.

Vergleichbar mit der Fibel aus Travnik ist noch ein Einzelfund aus „Tijesno Vrbasa“ zwischen Jajce und Banja Luka, mit kanneliertem, flachem Bügelteil und zwei weniger ausgeprägten Bügelknoten¹⁹⁴. Ins 9. Jh. v. Chr. datiert noch das Depot aus Otok bei Ljubuški in Westherzegovina mit einer großen Bogenfibel, dessen Bügel beidseitig kanneliert und somit im Querschnitt sternförmig ist¹⁹⁵. Im Gegensatz zum Fund aus Travnik hat die Fibel aus Otok einen runden Bügelteil über der Schleife, was ein Merkmal der älteren, in die Ha B1 datierten, Vertretern dieses Typs zu sein scheint¹⁹⁶.

Alle erhaltenen Bogenfibeln vom Typ Golinjevo mit flach- ovalen, kanneliertem Bügelteil zeichnen sich durch eine große dreieckige und mit eingeritzten Motiven verzierte Fußplatte aus, die beim Exemplar aus dem Lašvatal vermutlich abgebrochen wurde.

Ausgehend von den genannten Analogien ist für die große Fibel aus Travnik eine Datierung ins 9. Jh. v. Chr. anzunehmen. Dabei ist deutlich zu erkennen, dass jedes bislang entdeckte Exemplar dieses Zeitraumes zwar ähnliche Merkmale, aber auch Detailunterschiede aufweist, was sie letztendlich zu Unikaten, womöglich sogar mit einem persönlichen Bezug, macht. Im Hinblick auf die Verbreitung sind die Bogenfibeln mit flach-ovalen, kanneliertem Bügel zwischen Lika im Westen, Glasinac im Osten, Save im Norden und dem Dinarischen Gebirge im Süden zu verzeichnen¹⁹⁷. Die Fibel aus Travnik liegt inmitten dieses Verbreitungsraumes. Somit setzten sich die tendenziell jüngeren Fibeln vom Typ Golinjevo (mit flachem oder ovalem Bügelquerschnitt) auch räumlich von den Varianten mit rundem, mehreckigem oder sternförmigem Querschnitt ab, die vor allem im dalmatinischen Hinterland bzw. in der Küstennähe vorkommen¹⁹⁸.

¹⁸⁸ Čović 1975, 27; König 2004, 96.129; Gavranović 2011, 125.

¹⁸⁹ Benac/Čović 1956, Taf. 46, 2; Čović 1987a, Taf. 60, 2.

¹⁹⁰ Čović 1987a, 583.

¹⁹¹ Radimský 1895, Fig. 31.

¹⁹² Vinski-Gasparini 1973, 129.

¹⁹³ Čović 1975, Taf. 1-3.

¹⁹⁴ Čović 1975, Taf. 4, 2.

¹⁹⁵ König 2004, Taf. 68, 3.

¹⁹⁶ Čović 1975, Taf. 1-4;

¹⁹⁷ Teržan 2000, 41; Gavranović 2011, Karte 59.

¹⁹⁸ Čović 1970; Glogović 2003; Taf. 3-4.

Kontext der Funde und Zusammenfassung

Mit den Objekten aus Klaonica (Abb. 2 - 3) werden erstmalig die Grabausstattungen des 10. bis 8. Jh. v. Chr. des Lašvatal vorgelegt. Auch in den benachbarten Tälern und Becken Zentralbosniens sind Grabfunde aus dieser Zeit selten¹⁹⁹. Selbst wenn sich die einzelnen Grabinhalte nicht mehr vollständig rekonstruieren lassen, weisen die erhaltenen Bronzeobjekte auf geschlechtsspezifische, weibliche Bestattungen mit Schmuckformen überregionaler Verbreitung (Bogen- und Brillenfibeln, tordierte Ösenhalsringe) hin. Bei den zwei bis drei Generationen älteren Gräber aus Puticevo, Donja Zgošća und Ćatići, die sich durch Schmuck lokaler Prägung (Fibeln vom Typ Kakanj) auszeichnen, handelte es sich vermutlich ebenfalls um Frauenbestattungen. Folglich scheinen auch in Zentralbosnien, genau wie in den benachbarten Regionen im Osten (Glasinac) und Norden²⁰⁰, mit Schmuck ausgestattete Gräber in der Überzahl zu sein. Eine auffällige Lücke mit nahezu keinen Angaben über die Bestattung von männlichen Individuen zeigt sich vor allem für das 11. und 10. Jh. v. Chr. Es bleibt offen, ob es sich hierbei nur um ein forschungsgeschichtliches Manko handelt oder sind die Gründe doch bei den andersartigen funeralen Praktiken zu suchen.

Wichtig ist zu unterstreichen, dass sich unter den Bronzen aus den Gräber auch einige, bislang in Zentralbosnien nicht nachgewiesene Formen, wie z. B. eine Brillenfibel vom Typ Matejevići oder kleine, symbolisch beladene Blechanhänger befinden, die auf ein weit reichendes Kommunikation- und Austauschnetz der bestattenden Gemeinschaft hindeuten. Darüber hinaus gibt es auch regionale Formen wie die Bogenfibel oder das C-förmige Armband, die durch ihre lokale Prägung die typologische Vielfalt der einzelnen spätbronzezeitlichen Schmuckformen im westlichen Balkan zeigen. Auffällig bleibt die Kombination Bogenfibel+Halsring+Armringe, welche immer wieder sowohl in Grabfunden als auch in Depots auftritt²⁰¹. In geschlossenen Kontexten wird diese „Grundausrüstung“ meistens durch

Gürtelschließen, Anhänger, Zierbleche, Halsringsets und Sätzen von Brillenanhängern ergänzt. Einige von diesen Trachtelementen, wie z. B. verzierte Faleren oder kleine Bronzeblechapplikationen, kommen auch in Klaonica vor.

Auch ein Novum im Lašvatal ist das Depot der Stufe Ha B1 aus Rankovići (Abb. 4). Die beiden bisher bekannten Horte aus dieser Mikroregion gehören den Stufen Ha A1 (Dolac) und Ha B3 (Veliki Mošunj) an. Die in Rankovići vorkommende Kombination aus Waffe (Lanzenspitze), Werkzeug (Sicheln) und Schmuck (Ringset) greift offenbar eine altturnenfelderzeitliche Tradition der Hortzusammensetzungen im südlichen Karpatenbecken auf²⁰². In den folgenden Perioden kommt es zu einer Individualisierung der Depots, wie im Fall der schon erwähnten benachbarten Fundes aus Veliki Mošunj²⁰³. Die verstärkte Deponierung von persönlichen Ausstattungen setzt im bosnischen Raum südlich der Save schon in Ha B1 ein (Brgule, Debelo Brdo und Drenov Do). Die „traditionelle“ Zusammensetzung des Hortes in Rankovići könnte demnach auch chronologisch bewertet werden und auf eine frühe Zeitstellung innerhalb der Stufe Ha B1 hindeuten. Der Unterschied zum in die gleiche Stufe datierenden Depot Brgule mit einem Schmuckset bestehend aus einem Diadem, vier Bogenfibeln und zwei Armbänder ist jedenfalls mehr als deutlich²⁰⁴. Jedoch wird man beim jetzigen Forschungsstand nicht beantworten können, ob der grundsätzliche Unterschied beider Deponierungen mit persönlicher Ausstattung einerseits (Brgule) und mit gezielter Objektauswahl andererseits (Rankovići) auf einen zeitlichen Abstand oder doch eventuell auf die mannigfaltigen lokalen Hortsitten zurückzuführen ist.

Auf die überregionalen Kontakte der spätbronzezeitlichen Gemeinschaften Zentralbosniens im 11. und 10. Jh. v. Chr. deutet die kleine Bogenfibel mit tordiertem Bügel aus Travnik hin (Abb. 5). Diese Schmuckform zählt zu den ältesten Varianten der Bogenfibeln, deren Ursprung vermutlich in Norditalien liegt²⁰⁵. Trotz einer weiten Verbreitung im adriatischen und griechisch-ägäischen Raum, kommen sie in der

¹⁹⁹ z. B. Srtijetež im Bosnatal oder Donji Vakuf im Vrbastal, siehe Überblick bei Gavranović 2011.

²⁰⁰ Čović 1983; Ders., 1987.

²⁰¹ König 2004, 167; Gavranović 2016b, Abb. 2-3.

²⁰² Hansen 1994; König 2004.

²⁰³ König 2004, 172; Ders. 2004a.

²⁰⁴ König 2004, Taf. 57A.

²⁰⁵ Müller-Karpe 1959, 199; Pare 1998, 301.

bergigen Landschaft des Westbalkans nur sporadisch vor²⁰⁶. Offenbar hat sich diese einfache Form in der örtlichen Fibeltracht des 11. bis 10. Jh. v. Chr. nicht festetabliert. Die wenigen Funde aus Bosnien und dem adriatischen Hinterland sind demnach wahrscheinlich als durch den persönlichen Kontakt importierte Stücke zu verstehen.

Eine klassische regionale Schmuckform der ausgehenden Spätbronzezeit stellt die große Fibel aus Travnik dar (Abb. 6). Sie steht am Ende einer typologischen Entwicklung des Typs Golinjevo²⁰⁷ bzw. der einschleifigen Bogenfibeln, welche ab dem 8. Jh. v. Chr. in Bosnien und allen angrenzenden Regionen Südosteuropas durch die elastischeren und belastbareren zweischleifigen Bogenfibeln abgelöst werden²⁰⁸. Die auffällige Größe der jüngsten Fibeln dieser Form stellt einen praktischen Nutzen als Gewandschließe in den Hintergrund und lässt eher auf einen prestigeträchtigen Symbolcharakter denken.

Abschließend bleibt es zu hoffen, dass die Vorlage der Bronzefunde aus dem Lašvatal neue Anstöße in der Erforschung der spätbronzezeitlichen Grab- und Depotsitten in diesem Teil Bosniens initiiert. Wie die hier dargestellten Beispiele gezeigt haben, gibt es insbesondere im Hinblick auf die Bestattungssitte erhebliche Wissenslücken, die letztendlich nur durch neue und sachgemäße Forschungen zu erfüllen ist. Dass die Zeit dafür nicht unendlich ist, zeigt das Beispiel des Gräberfeldes Jablanica in Nordostbosnien, das erst im vorletzten und letzten Jahr durch Raubgrabungen gänzlich zerstört und somit für die Forschung unwiederbringlich verloren wurde²⁰⁹.

²⁰⁶ Teßmann 2001, 47.

²⁰⁷ Čović 1975.

²⁰⁸ Bader 1983; Vasić 1999; Teržan 2000.

²⁰⁹ Bei der Entdeckung dieses Gräberfeldes auf einem Plateau im Majevisa-Gebirge in den 80-er Jahren letzten Jahrhunderts wurden 22 Bestattungen fachkundlich ausgegraben, siehe Milić 1985; Gavranović 2011, 43. Bei der Besichtigung der Fundstelle durch M. Gavranović, A. Jašarević (Museum Doboj) und Snježana Antić (Museum Bijeljina) im Herbst 2015 stellte sich heraus, dass die übrigen 30 bis 40 Grabkonstruktionen durch eine dreiköpfige (nach der Aussage der Dorfbewohner) Mannschaft im Herbst und Winter des vorherigen Jahres systematisch, über mehrere Wochen, geplündert wurden.

Sažetak

Neobjavljeni brončani nalazi iz lašvanske doline u centralnoj Bosni

U radu se diskutiraju neki do sada neobjavljeni brončani nalazi sa područja općina Travnik i Novi Travnik. Radi se o objektima pronađenim pri gradnji pruge još u vrijeme Austrougarske uprave (grobovi iz Klaonice i Potur Mahale, Sl. 2-3. 5) odnosno pri novijim građevinskim zahvatima (ostava iz Rankovića kod Novog Travnika, pronađena 1985. godine pri gradnji obiteljske kuće, Sl. 4). Velika fibula iz Travnika slučajna je nalaz bez informacija o okolnostima pronalaska (Sl. 6). Prezentirani nalazi se na osnovu tipoloških karakteristika mogu datirati u period između 11. i 9. st. pr. Kr. odnosno u vrijeme koje odgovara stupnjevima Ha B1 i Ha B3 prema srednjoevropskoj kronologiji.

Do sada su u dolini Lašve pronađene dvije ostave. Još početkom 20. st. na ušću Lašve u Bosnu otkrivena su dva brončana predmeta (kratki mač i ukrašeni disk), interpretirani kao ostava, premda bi se moglo raditi i o grobu. I kratki mač i brončani disk tipični su oblici perioda Ha A1 odnosno 13. i 12. st. pr. Kr. Nekoliko stoljeća mlađa je poznata ostava iz Velikog Mošunja kod Viteza koja sadrži ekskluzivne brončane predmete (kratki mač sa ukrašenim koricama, veliku ukrašenu pojasnu kopču itd.) odnosno vjerojatno individualnu ostavštinu nekoliko istaknutih pojedinaca. Ostava iz Velikog Mošunja datira u 9. st. pr. Kr. odnosno u period Ha B3. Ovdje objavljena ostava iz Rankovića (Sl. 4) kronološki se može smjestiti upravo između dvije već poznate ostave iz Lašvanske doline odnosno u vrijeme između 11. i 10. st. pr. Kr.

O načinu sahranjivanja prahistorijskih zajednica na području lašvanske doline ali i centralne Bosne općenito postoji nekoliko kontradiktornih podataka, uvjetovanih prije svega izrazito slabim stanjem istraženosti. Činjenica je međutim kako dosada na cijelom centralnobosanskom području nije pronađen i propisno dokumentiran niti jedan grob kasnog brončanog i ranog željeznog doba sa sačuvanim ljudskim ostacima. Samim time sve do sada iznesene paušalne ocjene o načinu sahranjivanja u vrijeme kasnog brončanog doba na ovom prostoru gube svaki kredibilitet.

I ovdje opisani grobovi iz Potur Mahale i Klaonice su uništeni pri građevinskim radovima. Osim podatka da se kod grobova iz Klaonice radilo o skeletnim ukopima, ostale pojedinosti vezane za način sahrane i izgled grobova također su nepoznate. Treba svakako napomenuti kako postoji niz izvještaja koji upućuju na postojanje grobnih humaka (Putićevo, Nević Polje) i paljevinskih ukopa (Bukovica). Mogućnost kako su

prahistorijske zajednice kasnog brončanog doba na lokalnoj razini mogle prakticirati i raznolike načine ukapanja, čini se dakle vrlo izglednom.

Nalazište Klaonica smješteno je na istočnom izlazu iz Travnika u kratkom tjesnacu Lašve između zadnjeg ogranka Vilenice sa južne strane i strmih strana planine Vlašić sa sjeverne strane. Grobovi su otkriveni na desnoj obali Lašve pri gradnji pruge puštene u promet 1894 godine. Prve nalaze (naočarasti privjesci) skupio je A. Hoffer te ih je prosljedio u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. Prema iskazu radnika radilo se o skeletnim ukopima u ispruženom položaju. Ovi nalazi ostali su neobjavljeni.

Drugi spomen ovog nalazišta donosi J. Korošec koji je 1949. godine u zbirci Velike nadbiskupske gimnazije u Travniku pronašao više brončanih predmeta iz grobova kod Klaonice. Nalazi koje Korošec navodi poslije su predani Zavičajnom muzeju Travnik, osnovanom 1950. godine, te se u ovom radu prvi puta objavljuju. Vrijedi još istaknuti kako se na ogranku Vilenice neposredno iznad nekropole nalaze dva naselja iz kasnog brončanog doba, Gradac na zapadnoj i Tarabovac na istočnoj strani.

Kod sačuvanih brončanih predmeta iz Klaonice (Sl. 2 i 3) riječ je o tipološki vrlo raznovrsnom nakitu lokalnog i regionalnog karaktera koji se obično pronalazi u ženskim grobovima.

Jednopenjljasta lučna fibula (Sl. 2, 1) posjeduje nekoliko tipoloških odlika svojstvenih najmlađim fibulama tipa Golinjevo (rebrasti profil luka, slabo istaknuta zadebljanja na luku) ali je dosta manja nego većina dosada poznatih primjeraka. Slične fibule poznate su iz groba 2 u nekropoli Jablanica u sjeveroistočnoj Bosni te iz Jajca (slučajni nalaz). Na osnovu ovih analogija fibula iz Klaonice može se datirati u vrijeme 10. i 9. st. pr. Kr. Ipak valja ukazati i na činjenicu kako su svi dosada pronađeni primjerci lučnih fibula tipa Golinjevo unikati sa individualnim tehnološkim i dekorativnim elementima koji ne moraju nužno označavati kronološki razvoj.

Do sada nepoznat tip nakita u centralnoj Bosni predstavlja naočarasta fibula tipa Matijevići (Sl. 2, 2). Eponimna ostava na desnoj obali Une datira u vrijeme između 10. i 9. st. pr. Kr. Jedan primjerak ovog tipa pronađen je još i u koritu rijeke Cetine.

Ostava Matijevići sadržavala je između ostalog i jednu ukrašenu narukvicu C-presjeka od brončanog lima, kakva se nalazi i među predmetima iz Klaonice (Sl. 2, 3). Dvije vrlo slične narukvice zabilježne su i u ostavi Brkulje kod Vareša koja se datira u 10. st. pr. Kr.

Među standarne tipove nakita ovog razdoblja ubrajaju se i ogrlice sa tordiranim središnjim dijelom i savinutim krajevima (Sl. 2, 4-5). Dva primjerka iz Klaonice pripadaju različitim varijantama sa krajevi-

ma okruglog (Sl. 2, 4) odnosno rombičnog (Sl. 2, 5) presjeka.

Većina analogija za tordirane ogrlice sa krajevima kružnog presjeka na prostoru južno od Save datira u vrijeme stupnja Ha B1 (11.-10. st. pr. Kr.). Kao primjeri mogu se navesti ostave iz Tešnja i Bokavića.

Nešto mlađi tip predstavljaju ogrlice sa rombičnim presjekom koje se na zapadnom Balkanu također pojavljuju u vrijeme stupnja Ha B1 (ostave Monj i Drenov Do u sjeveroistočnoj Bosni, grobovi iz Velike Gorice), no za razliku od varijante sa okruglim krajevima traju i mlađim periodima. Karakteristični za 9. st. pr. Kr. (Ha B3) su očigledno setovi od tri ili pet ogrlica, kakvi su dokumentirani u grobnom nalazu iz Ostrožca u zapadnoj Bosni ili u hercegovačkim ostavama Otok kod Ljubuškog i Krehin Gradac. Još mlađe su tordirane ogrlice rombičnog presjeka iz Talina, Tum. X na Glasincu i iz Bara kod Tuzle, koje su u oba slučaja pronađene zajedno sa dvopenjljastim lučnim fibulama sa trokutastom nogom, jednim od najprepoznatljivijih tipova nakita 8. st. pr. Kr. u cijeloj jugoistočnoj Europi. Iste ogrlice poznate su i iz grobnih nalaza 7. i 6. st. pr. Kr. u Donjoj Dolini, Grbavici kod Viteza te na lokalitetu "Pod Stražnicom" u jugozapadnoj Bosni. Prema tome može se zaključiti kako su tordirane ogrlice rombičnih krajeva gotovo 4 stoljeća bile sastavni dio ženskog nakita. Sudeći prema ostalim nalazima, ogrlica iz Klaonice vjerojatno se može pripisati grobnoj nošnji osobe ukopane između 10. i 8. st. pr. Kr.

Kronološki manje specifičan oblik nakita predstavljaju narukvice ili nanogvice polumjesečastog (Sl. 3, 1-3) odnosno D-presjeka (Sl. 3, 4) sa prebačenim krajevima. Neki primjerci sa Glasinca (Sjeversko, Tum IV, grob 1) ili iz ostava sjeverne Bosne (Kućišta i Boljanić) datiraju već u 13. i 12. st. pr. Kr. Na prostoru centralne Bosne ovaj tip nakita poznat je iz uništenih grobova u Donjoj Zgošći kod Kaknja, koji se na osnovu malih jednopenjljastih fibula (tip Kakanj) datiraju u stupanj Ha B1. Isti oblik narukvica zastupljen je i grobovima starijeg željeznog doba iz 8. i 7. st. pr. Kr. iz Gračanice kod Visokog, zatim Semizovca ili iz groba 1, Tum XX u nekropoli Ilijak na Glasincu. Nakit iz Klaonice može se vjerojatno pripisati vremenu između 10. i 8. st. pr. Kr. Istom vremenskom periodu pripada i rastezljiva narukvica od tordirane žice sa savinutim krajevima (Sl. 3, 5). Dvije dosta slične narukvice pronađene su na nalazištu Sultanovići kod Bugojna u susjednoj dolini Vrbasa, zajedno sa ukrašenom keramikom tipičnom za period Ha B3-Ha C1 prema stratigrafiji obližnjeg naselja Pod.

Među nakitom iz Klaonice nalaze se i dvije brončane falere odnosno kopče (Sl. 3, 6-7). Ukrašeni primjerak (Sl. 2, 6) bi se na osnovu motiva mogao donekle uporediti sa nešto većim, bogato ukrašenim pojasnim kopčama, kakve su primjerice pronađene u Gornjoj

Tuzli ili u paljevinskim grobovima nekropole Petkovo Brdo kod Radosavske. Jasno je kako nije riječ o istom tipu nakita, no ukras je i kod jednih i kod drugih izveden uz pomoć šestara, koristeći pri tome isti spektar motiva. Veće ukrašene pojasne kopče uglavnom su pronađene u sjevernoj Bosni (osim jednog primjerka upravo iz okoline Travnika u Biloj) a kronološki se dosta pouzdano mogu odrediti u 9. st. pr. Kr.

Istom vremenu pripadaće vjerojatno i neukrašeni primjerak sa središnjim trnom (Sl. 3, 7). Određene sličnosti uočljive su prije svega sa ornamentiranim falerima iz ostave Krehin Gradac ili iz Velike Kladuše. Istom obliku može se pripisati i jedna ukrašena falera iz obližnje ostave Veliki Mošunj, datirane također u 9. st. pr. Kr.

Prije svega simboličku vrijednost posjeduju dvije minijature aplikacije od brončanog lima iz Klaonice (Sl. 3, 8-9). Među nalazima iz Bosne i Hercegovine i susjednih zemalja gotovo i da ne postoje odgovarajuće paralele. Primjerak sa urezanim motivima podsjeća prema osnovnom obliku na falere u obliku duple sjekire-labrisa, dokumentirane prije svega ostavama vremena Ha A1 u Bosni (Boljanić), susjednoj Slavoniji (Brodski Varoš, Poljanci II) te u Mađarskoj (Palatobozsok, Kisapáti). No svi ovi primjerci su neukrašeni i lijevani a ne izrađeni od brončanog lima. Već je ranijim studijama ukazano na povezanost ovog oblika falera sa grčkim štitovima 8. st. pr. Kr. Primjerak iz Klaonice također bi se mogao vrlo dobro uporediti sa formom dipilonskih štitova, kakav je recimo prikazan na pozanatoj brončanoj statueti ratnika iz Karidse u Tesaliji. Interesantno je kako je na aplikaciji iz Klaonice isti oblik štita još jednom naglašen točkastim ukrasom u sredini, dok bi se ispupčeni središnji dio mogao interpretirati kao predstava umba sa ručkom na stražnjoj strani.

Višestruku mogućnost interpretacije nudi i druga aplikacija (Sl. 3, 9). Prošireni, poluokrugli dio podsjeća na predstave kaciga u japodskoj i liburnskoj umjetnosti 8. i 7. st. pr. Kr. Neki od antropomorfnih privjesaka iz Like i zapadne Bosne također imaju i sličan položaj ruku sa pravokutnim savinućem u predjelu lakta. Gledano iz perspektive okrenute za 180 stupnjeva (Sl. 3, 9a) aplikacija bi međutim mogla predstavljati i adoranta sa simetričnim rukama u obliku ptičijih glava koji stoji ili izlazi iz nekog polumjesečastog tijela. U ovom slučaju ikonografske analogije poznate su prije svega iz makedonskih grobova 8. i 7. st. pr. Kr., gdje se ovakav oblik adoranta javlja na poklopcima malih posuda (pyxida) u bogato opremljenim ženskim grobovima.

Na koncu se može zaključiti kako se nalazi iz Klaonice na osnovu tipo-kronoloških paralela mogu pripisati uništenim grobovima iz razdoblja između 10. i 8. st. pr. Kr. Za pretpostaviti je dakle kako je nekropola na desnoj obali Lašve uz samu rijeku bila kori-

štena najmanje kroz period od 200 godina odnosno kroz pet ili šest generacija te je vjerojatno bila usko povezana sa obližnjim istodobnim naseljima Gradac i Tarabovac.

Ostava iz Rankovića pronađena je 1985. godine prilikom izgradnje obiteljske kuće Fabijana Banovića koji je nalaze predao travničkom muzeju. Prema opisu pronalazača nalazi su ležali ispod "neke zemljane gomile". Selo Rankovići smješteno je sjeveroistočno od Novog Travnika na istočnom rubu polja odnosno doline rijeke Grlovnice. Odmah iznad sela uzdižu se prvi obronci na kojima je lokalizirano prehistorijsko naselje Gradac. U samom selu je prilikom gradnje crkve uništen poveći tumul u kojem su navodno pronađeni i ljudski ostaci.

Od brončanih predmeta predanih u muzej kronološku vrijednost posjeduje prije svega vrh koplja sa vertikalnim kanelurama u središnjem dijelu (Sl. 4, 1). Ovaj tip oružja se na prostoru zapadnog Balkana pojavljuje u razdoblju između 11. i 9. st. pr. Kr. U pogledu oblika i ukrasa, slični vrhovi koplja poznati su iz ostave Tešanj 1 datirane u 9. st. pr. Kr., iako je primjerak iz Rankovića gotovo 5 cm duži. Vrlo dobru analogiju predstavlja jedan kalup iz naselja Pivnica kod Odžaka u kojem su se lijevali vrhovi za koplja istog oblika i približne dužine. Pored ovog kalupa u Pivnici je pronađen još jedan kalup sa lijevanje sličnih vrhova koplja (sa kanelurama po cijelom središnjem dijelu) a isti tip oružja očigledno se proizvodio i u naselju Varvara na izvoru Rame. Kao i većina drugih kalupa iz Varvare i ovaj nalaz pripisan je najmlađem naseobinskom horizontu koji pada u vrijeme 11. i 10. st. pr. Kr. Među nešto mlađe nalaze ovog tipa oružja (10. - 9. st. pr. Kr.) ubrajaju se vrhovi koplja iz Grapske kod Doboja zatim iz ostave Ometala kod Prozora (sa kanelurama i na središnjem dijelu i na listu) te iz već pomenute ostave Matijevići sa hrvatske strane rijeke Une.

Među nalazima iz Rankovića nalazi se i srp sa jezičastom drškom i dva lučna, polukružna rebra bez prijeloma. Ovaj oblik rebra svojstven je srpovima stupnja Ha B1, definiranim prije svega na osnovu velikog broja nalaza iz Karpatske kotline. No sam oblik srpa iz Rankovića bliži je starijim primjercima iz stupnja Ha A1. Na činjenicu kako srpovi razdoblja Ha B1 iz Bosne i Hercegovine često objedinjavaju tipološke karakteristike starijih (oblik) i mlađih (ukras) tipova, već je ukazano u prijašnjim studijama. Sa srpom iz Rankovića mogu se prije svega uporediti primjerci iz ostava Bokavić, Monj i Drenov Do (Ha B1). Odgovarajući srpovi pronađeni su i u ostavi Ivanec Bistrinski u Hrvatskoj, također datiranoj u vrijeme stupnja Ha B1 kao i nešto mlađim ostavama Kamena Gorica i Gajina Pečina. U razdoblje između Ha B1 i Ha B3 datira i srp iz naselja Korita u Buškom Blatu kao i jedan slu-

čajni nalaz iz Bile, oko 5 km sjeverno od Rankovića. Slično kao i za vrh koplja, za srp iz Rankovića može se prema tome pretpostaviti vremenski okvir između kasnog 11. i 9. st. pr. Kr.

Set narkuvica ili nanogvica iz Rankovića (Sl. 4, 3-9) sam po sebi nije jasno kronološki odrediv. Treba međutim spomenuti kako su setovi narukvica odnosno nanogvica sličnog promjera ali drugačijeg presjeka (okruglog) i sa urezanim ukasima dokumentirani u više ostava razdoblja Ha A2 do Ha B1 (11. st. pr. Kr.) u sjevernoj Bosni kao što su Medeno Polje, Tešanj 2 ili Monj.

Ako skup nalaza iz Rankovića doista čini ostavu onda se može pretpostaviti kako je do njenog polaganja u zemlju došlo u vremenu između kasnog 11. i 9. st. pr. Kr. No, ako se uporede ostale ostave iz Bosne i Hercegovine ovog dosta dugog vremenskog razdoblja, uočljivo je kako je kombinacija vrh koplja+srp+narukvice/nanogvice prisutna isključivo u ostavama perioda Ha B1 (Bokavić, Mačkovac, Monj). Treba istaknuti kako u dosada deset otkrivenih ostava perioda Ha B3 iz Bosne i Hercegovine nisu zabilježeni niti srpovi a niti slični setovi narukvica i nanogvica. Može se također uočiti kako ostave perioda Ha B3 u pravilu predstavljaju nalaze izraženog individulanog karaktera (npr. Veliki Mošunji), koji se ostavi iz Novog Travnika ne može jasno prepoznati. Samim tim se i datiranje ostave iz Rankovića u period Ha B1 odnosno u kasno 11. ili 10 st. pr. kr. čini daleko vjerojatnijim nego kasnija datacija u vrijeme stupnja Ha B3.

Mala lučna fibula (Sl. 5) pronađena je prilikom gradnje pruge 1892. ili 1893. godine koja je jednim dijelom prolazila i kroz muslimansko groblje u Potur Mahali u samom gradu Travniku. Pored fibule na istom mjestu pronađeni su navodno novčići i rimska opeka.

Mala fibula sa tordiranim lukom pripada ranim oblicima lučnih fibula koje se u grčko-egejskom i sjevernoitalijanskom prostoru javljaju već od 11. st. pr. Kr. Fibule ovog tipa poznate su u raznim varijantama i iz južne Italije, alpske regije, sjeverne i srednje Dalmacije i Like. Jedini primjerak iz Bosne i Hercegovine dosada je pronađen u Donjoj Dolini, no bez popratnog konteksta. Tipološke sličnosti sa primjerkom iz Travnika mogu se prije svega uočiti kod fibula iz sjeverne Italije (ostava iz Frattesine, grobovi iz nekropola Val di Vico, Garda und Bissone Pavese) iz 11. i ranog 10. st. pr. Kr. Ostaje nepoznato da li se kod rijetkih fibula ovog tipa iz Bosne zaista radi o direktnim importima (vjerojatno sa Apeninskog polutoka) odnosno o primjercima koji su u Bosnu dospjeli kroz neposredni osobni kontakt. Na veze između Italije i Bosne u razdoblju između 11. i 10 stoljeća upućuje i fibula sa sedlastim lukom i tri petlje iz Srijeteža kod Kaknja sa najboljim analogijama upravo u nalazištima 10. st.

pr Kr. na susjednoj obali Jadrana. Također treba spomenuti i teške sjekire iz ostava stupnja Ha B1 Debelo Brdo i Mačkovac, koje su u prvom redu karakteristične za prostor srednje Italije.

Velika fibula sa odlomljenom nogom iz Travnika (Sl. 6) može se nedvojbeno pripisati najmlađim varijantama tipa Golinjevo iz vremena stupnja Ha B3 (9. st. pr. Kr.) U pogledu profilacije narebrenog luka i dimenzija, izrazite sličnosti mogu se uočiti prije svega sa fibulom iz groba Gradac-Sokolac na Glasincu. Jedinu osjetnu razliku predstavljaju izražena zadebljanja na luku kod primjerka iz istočne Bosne. Narebrni luk približno iste profilacije posjeduju i fibule iz Ivanjske kod Banja Luke te iz ostave Gajina Pećina kod Drežnika u Lici. Sa primjerkom iz Travnika uporediva je i jedna fibula pronađena između Jajca i Banja Luke ("Tijesno Vrbasa"). Sve očuvane fibule sa lukom sličnog oblika imaju veliku trokutastu i u pravilu ukrašenu nožnu ploču, koje se prema tome može pretpostaviti i kod primjerka iz Travnika. Iako se za nalaz iz Travnika mogu navesti brojne analogije, ipak ostaje činjenica kako se i ovdje, kao i kod svih drugih sličnih fibula, radi o individualnom, unikatnom komadu nakita, namjenjenom vjerojatno isključivo osobi koja ga je posjedovala. U pogledu rasprostriranja, najmlađe varijante tipa Golinjevo sa tankim, ovalnim i narebrnim lukom pronađene su na prostoru između Save na sjeveru, Glasinca na istoku, Like na zapadu i dinarskog masiva na jugu. Time se ove mlađe fibule i prostorno donekle odvajaju od starijih varijanti sa okruglim i višekutnim presjekom luka, koje su uglavnom dokumentirane u dalmatinskom zaleđu i u blizini obale.

Predmeti iz Klaonice predstavljaju prve dosada poznate grobne nalaze razdoblja između 10. i 8. st. pr. Kr. iz doline Lašve. Ukopi iz ovog perioda rijetko su zabilježeni i susjednim dolinama i kotlinama centralne Bosne. Iako nije moguće rekonstruirati grobne cijeline, većina brončanih predmeta upućuje na žensku grobnu nošnju sa distinktivnim nakitom široke rasprostranjenosti (lučne i naočaraste fibule, tordirane ogrlice). Slično kao i u istočnoj i sjevernoj Bosni, za prostor centralne Bosne ne postoje za sada dakle nikakvi izravni dokazi o ukopima muških članova zajednice i to kroz dosta dug vremenski period od gotovo 200 godina. Ostaje otvoreno da li je ova uočljiva praznina samo posljedica slabe istraženosti ili je riječ o za sada nepoznatim grobnim običajima. Ostaje međutim činjenica kako ni u centralnoj Bosni a ni među nalazima 11. i 10 st. pr Kr. iz Glasinca ili iz Jablanice, ne postoje grobovi sa prepoznatljivim muškim atributima (oružje, alat).

Među predmetima iz Klaonice nalaze i neki oblici nakita dosada nepoznati sa prostora centralne Bo-

sne kao što su naočaraste fibule tipa Matijevići ili pak aplikacije od brončanog lima, koje upućuju na široku komunikacijsku mrežu određenih članova zajednice. Pored toga grobovi iz Klačnice sadrže i niz regionalnih formi, uglavnom u lokalnoj izvedbi što još jednom podcrtava tipološku raznolikost kasnobrončanog nakita na teritoriji zapadnog Balkana.

Novinu u lašvanskoj dolini čini i nalaz iz Rankovića kao dosada jedina zabilježena ostava razdoblja Ha B1. Kombinacija predmeta odnosno oružja (vrh koplja), oruđa (srp) i nakita (set narkuvica/nanogvica) svakako se može dovesti u vezu sa starijim tradicijama deponiranja u južnom dijelu Karpatske kotline. Razlika naspram ostava iz razdoblja Ha B1 koje sadrže dijelove individualne nošnje (Brgule, Debelo Brdo i Drenov Do) svakako je očita a ostaje otvoreno da li su ovi različiti obrasci deponiranja uvjetovani kronološkim ili ideološkim razlozima. Ako se primjerice nalaz iz Rankovića uporedi sa ostavom Brgule koja sadrži jednu dijademu, četiri fibule i dvije narukvice, dakle jedan set ženske nošnje, jasno je kako je riječ o dva fenomena koji su suštinski različiti.

Mala lučna fibula sa tordiranim lukom iz Travnika upućuje na transregionalne kontakte kasnobrončanih zajednica u Lašvanskoj dolini, prije svega sa prostorom sjeverne Italije. Zanimljivo je kako su, unatoč širokoj rasprostranjenosti u okolnim regijama, fibule ovog tipa na prostoru zapadnog Balkana pronađene samo sporadično te se može zaključiti kako se ovaj dosta jednostavni oblik nakita očigledno nije etablirao kao sastavni dio nošnje 11. i 10. st. pr. Kr. indigenih zajednica u Bosni i dalmatinskom zaleđu. Pojedinačni primjerci vjerojatno su prema tome direktni importi odnosno posljedica osobnih komunikacija i veza.

Velika lučna fibula iz Travnika klasični je regionalni oblik nakita sa kraja kasnog brončanog doba. Ovaj oblik stoji na koncu tipološkog razvoja fibula tipa Golinjevo odnosno jednopetljastih fibula općenito, koje su tijekom 8. st. pr. Kr. u Bosni ali i u svim susjednim regijama jugoistočne Europe zamjenjene elastičnijim i otpornijim dvopetljastim fibulama, karakterističnim za period ranog željeznog doba. Primjetno je kako se među najmlađim jednopetljastim fibulama tipa Golinjevo uglavnom nalaze predimenzionirani primjerci, čije je praktična namjena vjerojatno sporedna u odnosu na njihovu simboličku odnosno prestižnu vrijednost.

Na koncu ostaje nada kako će prezentacija novih nalaza iz doline Lašve potaknuti na istraživanja povezana sa grobnim običajima i deponiranjem brončanih predmeta u vrijeme kasnog brončanog doba. Nažalost mora se konstatirati kako se i oni rijetki intaktni nalazi bilo namjenski bilo građevinskim zahvatima uništavaju, bez da budu propisno dokumentirani i tako sačuvani ne samo za znanost. Zadnji primjer je kompletno uništavanje groblja Jablanica u sjeveroistočnoj

Bosni koje je u periodu između 2013. i 2014. sustavno ilegalno opljačkano odnosno iskopano i tako nepovratno izgubljeno.

Literaturverzeichnis

- Bader, T. 1983, Die Fibeln in Rumänien, Prähistorische Bronzefunde XIV/6, Stuttgart 1983.
- Batović, Š. 1965, Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburner, *Archaeologica Iugoslavica* 6, 1965, 57-82.
- Batović, Š. 1987, Liburnska grupa, u: Benac, A. (ed.), *Praistorija Jugoslovenskih Zemalja V - Željezno doba*, Sarajevo 1987, 339-391.
- Benac, A. 1954, Novi prethistorijski nalazi iz Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 9, 1954, 163-166.
- Benac, A. 1967, Kameniti kalupi sa Pivnice, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 21-22, 1966/1967, 150-160.
- Benac, A. 1985, Utvrđena Ilirska naselja (I), *Delmatske gradine na Duvannjskom polju, Buškom Blatu, Livanjskom i Glamočkom polju, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela - Knjiga LX, Centar za balkanološka ispitivanja*, Sarajevo 1985.
- Benac, A / Čović, B. 1956, Glasinac – Teil I Bronzezeit, *Katalog der vorgeschichtlichen Sammlung des Landesmuseums in Sarajevo* 1, Sarajevo 1956.
- Benac, A / Čović, B. 1957, Glasinac – Teil I Eisenzeit, *Katalog der vorgeschichtlichen Sammlung des Landesmuseums in Sarajevo* 2, Sarajevo 1957.
- Blečić Kavur, M. 2012, Ukrašene brončane falere s trnom: ornament kao amblem, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 41, 2012, 43-67.
- Betzler, P. 1974, Die Fibeln in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz (Urnenfelderzeitliche Typen), *Prähistorische Bronzefunde XIV/3*, Stuttgart 1974.
- Bietti-Sestieri, A. 1969, Ripostigli di bronzi dell'Italia Meridionale: Scambi fra le due sponde dell'Adriatico, *Bulletino di Paleontologia Italiana* 78, 1969, 259-277.
- Bruno, A. 2007, Punte di lancia nell'Età del bronzo nella terraferma italiana. Per una loro classificazione tipologica, *Fonti archeologiche per la protoistoria italiana* 2, Studi e testi / Accademia Lucchese di Scienze, Lettere ed Arti 82, Lucca 2007.
- v. Brunn, W. A. 1968, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit, Römisch.-Germanische Forschungen* 29, Berlin 1968.

- Čerče, P. / Šinkovec, I. 1995, Katalog depojev pozne bronaste dobe, in: Teržan, B. (ed.), Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem I. Katalogi in monografije 29, Ljubljana 1995, 129-333.
- Čović, B. 1957, Nekoliko manjih preistorijskih nalaza iz Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 12, 1957, 241-255.
- Čović, B. 1962, Grobnice željeznog doba iz Crvenice kod Duvna, Vjesnik za arheologiju i historiju damlatinsku 63-64, 1961-1962, 25-49.
- Čović, B. 1966, Praistorijska nekropola "Petkovo Brdo" u Radosavskoj, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 21, 1966, 161-167.
- Čović, B. 1970, Vodeći arheološki tipovi kasnog bronzanog doba na području Delmata, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 8, 1970, 67-99.
- Čović, B. 1975, Zwei spezifische Typen der westbalkanischen Bogenfibel, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums 5, 1975, 19-33.
- Čović, B. 1976, Od Butmira do Ilira. Bosna i Hercegovina u praistorijskom dobu, Sarajevo 1976.
- Čović, B. 1980, Počeci metalurgije željeza na sjeverozapadnom Balkanu, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 18, 1980, 63-81.
- Čović, B. 1983, Srednjobosanska grupa, u: Benac, A. (ed.), Praistorija Jugoslovenskih Zemalja IV - Bronzano doba, Sarajevo 1983, 433-461.
- Čović, B. 1983a, Prelazna zona, u: Benac, A. (ed.), Praistorija Jugoslovenskih Zemalja IV - Bronzano doba, Sarajevo 1983, 390-421.
- Čović, B. 1983b, Glasinačka kulturna grupa, u: Benac, A. (ed.), Praistorija Jugoslovenskih Zemalja IV - Bronzano doba, Sarajevo 1983, 413-433.
- Čović, B. 1984, Najstarija prošlost visočkog kraja - bakarno, bronzano i željezno doba. Visoko i okolina kroz istoriju I, 1984, 31-37.
- Čović, B. 1987, Srednjobosanska grupa, u: Benac, A. (ed.), Praistorija Jugoslovenskih Zemalja V - Željezno doba, Sarajevo 1987, 481-531.
- Čović, B. 1987a, Glasinačka kultura, u: Benac, A. (ed.), Praistorija Jugoslovenskih Zemalja V - Željezno doba, Sarajevo 1987, 575-644.
- Čović, B. 1988, Grbavica-Stara Bila, Arheološki Leksikon Bosne i hercegovine 2, 199, 13.88.
- Čremošnik, I. 1951, Nalazi staroslavenskih mamuza iz Sultanovića, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 6, 1951, 311-321.
- Della Casa, Ph. 1996, Velika Gruda. Die bronzezeitliche Nekropole Velika Gruda (Opšt. Kotor, Montebegro), Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 33, Bonn 1996.
- Della Casa, Ph. / Fischer, C. 1997, Neftenbach (CH), Velika Gruda (YU), Kastanas (GR) und Trindhøj (DK): Argumente für einen Beginn der Spätbronzezeit (Reinecke Bz D) im 14. Jahrhundert v. Chr., Prähistorische Zeitschrift 72, 1997, 195-233.
- v. Eles Masi, P. 1986, Le fibule nell'Italia settentrionale, Prähistorische Bronzefunde IV/5, Stuttgart 1986.
- Fiala, F. 1893, Prähistorische Wohnstätten in Soubunar bei Sarajevo, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina 1, 1893, 39-53.
- Fiala, F. 1894, Prehistorische bilješke, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 6, 1894, 325-332.
- Gabrovec, S. 1970, Dvozankaste ločne fibule, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 8, 1970, 5-44.
- Gavranović, M. 2011, Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 195, Bonn 2011.
- Gavranović, M. 2013, Urnenfelderzeitliche Gussformen aus dem westlichen Balkan, in: Berecki, S. / Nemeth, R. / Rezi, B. (eds.), Bronze Age Craftsmen in the Carpathian Basin. Proceedings of the international colloquium from Târgu Mureș 5th-7th October 2012, Târgu Mureș 2013, 149-167.
- Gavranović, M. 2016, Überregionale Netzwerke und lokale Distribution. Verteilungsmuster einiger Bronzeobjekte im westlichen Balkan während der jüngeren und späten Urnenfelderzeit, in: Ložnjak Dizdar, D., Dizdar, M. (eds.), Late Urnfield Culture between the Eastern Alps and the Danube, Proceedings of the International conference in Zagreb, November 7-8, 2013 (in Press).
- Glogović, D. 1998, Swords from Croatia and the neighbouring regions, in: Hänsel, B. (ed.), Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas, Berlin 1998, 567-571.
- Glogović, D. 2003, Fibeln im kroatischen Küstengebiet (Istrien, Dalmatien), Prähistorische Bronzefunde XIV/13. Stuttgart 2003.
- Govedarica, B. 1982, Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 20, 1982, 111-188.
- Hansen, S. 1994, Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhönetal und Karpatenbecken, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 21, Bonn 1994.
- Harding, A. 1995, Die Schwerter im ehemaligen Jugoslawien, Prähistorische Bronzefunde IV/14, Stuttgart 1995.
- Heilmayer, W. D. 1985, Frühgriechische Kunst. Kunst und Siedlung im geometrischen Griechenland. Gebr. Mann Verlag, Berlin 1985.
- Hoffer, A. 1895, Nalazišta rimskih starina u travničkom kotaru, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 7, 1895, 43-61.

- Holste, F.* 1951, Hortfunde Südosteuropas, Marburg/Lahn 1951.
- Jamaković, O.* 2010, Kraj bronzanog i početak željeznog doba na prostoru sjeverozapadne Bosne, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 40, 2010, 91-133.
- Jahn, C.* 2013, Symbolgut Sichel. Studien zur Funktion spätbronzezeitlicher Griffzungensichel in Depotfunden, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 236, Bonn 2013.
- Jankovits, K.* 1992, Spätbronzezeitliche Hügelgräber in der Bakony-Gegend, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 44, 1992, 3-81.
- Karavanić, S.* 2013, The Velika Gorica cemetery and related sites in continental Croatia, in: Lochner, M. / Ruppenstein, F. (eds.), *Cremation Burials in the region between the Middle Danube and the Aegean, 1300-750 BC*, *Proceeding of the international symposiums held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna 11th -12th February 2013*, *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission* 32, Wien, 119-135.
- König, P.* 2004, Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina, *Prähistorische Bronzefunde* XX/11, Stuttgart 2004.
- König, P.* 2004a, Zur Rekonstruktion des Rahmengehänges aus dem Hortfund Veliki Mošunj (Mittelbosnien), *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 33, 2004, 127-139.
- Korošec, J.* 1950, Travnik i okolina u predhistorijsko doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 4/5, 1949/1950, 243-268.
- Lo Schiavio, F.* 1970, Il gruppo liburnico-japodico per una definizione nell'ambito della protostoria balcanica, *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei* 8/14, 1970, 363-524.
- Lo Schiavo, F.* 2010, Le Fibule dell'Italia meridionale e della Sicilia dall'età del bronzo recente al VI secolo a. C., *Prähistorische Bronzefunde* XIV/14, Stuttgart 2010.
- Mandić, M.* 1926, Prehistorijske i sredovječne utvrde oko Travnika, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 38, 1926, 35-43.
- Marchesetti, C.* 1891, Od Spljeta do Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine* 3, 1891, 246-251.
- Marijan, B.* 2002, Razvoj simbolike vodenih ptica na primjeru prsnog nakita kasnog brončanog i ranog željeznog doba u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Centra za balkanološka ispitivanja* 32, 2002, 217-234.
- Marić, Z.* 1964, Donja Dolina, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 19, 5-128.
- Marović, I.* 1969, Nekoliko nalaza iz halštatskog perioda u Dalmaciji, *Vijesnik za historiju i arheologiju dalmatinsku* 63-64, 6-21.
- Miklik-Ložuk, L.* 2009, Ostave kasnog brončanog doba iz Poljanaca, *Muzej Brodskog Posavlja, Slavonski Brod* 2009.
- Milić, V.* 1985, Bardačilovac, Jablanica- praistorijska nekropola, *Arheološki Pregled* 2, 1985, 62-64.
- Milošević, A.* 1999, Archäologische Probeuntersuchungen im Flussbett der Cetina (Kroatien) zwischen 1990 und 1994, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 29, 1999, 203-210.
- Mitrevski, D.* 1988, Typical shapes of "Macedonian bronzes" from the sites along the Vardar river, *Macedoniae Acta Archaeologica* 9, 1988, 83-103.
- Mitrevski, D.* 2007, Pogrebuвання na svešteničkite vo železno vreme vo Makedonija, in: Blečić, M./ Črešnar, M. / Hänsel, B. / Hellmuth, A. / Kaiser, E. / Metzner-Nebelsick M. (eds.), *Scripta Praehistorica in Honorem Biba Teržan*, *Situla* 44, Ljubljana 2007, 563-583.
- Mozsolics, A.* 1985, Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte Aranyos, Kurd und Gyermely, Budapest 1985.
- Mulabdić, E.* 2010, Mekota u Gornjim Rakanima, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 52, 2010, 81-93.
- Müller-Karpe, H.* 1959, Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, *Römisch-Germanische Forschungen* 22, Berlin 1959.
- Müller-Karpe, H.* 1961, Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern, München 1961.
- Müller-Karpe, H.* 1962, Die Metallbeigaben der früh-eisenzeitlichen Keramaikos-Gräber, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 77, 1962, 59-129.
- Nikolić, V.* 1962, Nekoliko predmeta bakarnog i bronzanog doba iz sjeverozapadne Bosne, *Zbornik Krajiških Muzeja* I, 62-79.
- Pabst, S.* 2009, Bevölkerungsbewegungen aus der Balkanhalbinsel am Beginn der Früheisenzeit und die Frage der Ethnogenese der Makedonen, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 124, 2009, 1-74.
- Pabst, S.* 2012, Die Brillenfibeln. Untersuchungen zu spätbronze- und ältereisenzeitlichen Frauentracht zwischen Ostsee und Mittelmeer, *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte* 25, Rahden/ Westfalen 2012.
- Pare, Ch.* 1998, Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa I, *Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa* (11. - 8. Jh. v. Chr.), *Jahrbuch des Römisch -Germanischen Zentralmuseums in Mainz* 45/1, 293-433.
- Perić, S.* 2002, O problemu načina sahranjivanja u gornjem toku reke Bosne tokom bronzanog i gvozdenog doba, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 30, 2002, 179-199.

- Petrescu-Dîmbovița, M.* 1978, Die Sicheln in Rumänien, Prähistorische Bronzefunde XVIII/1 Stuttgart 1978.
- Petrović, J.* 1931. S arheologom kroz Travnik, Zagreb 1931.
- Popović, D.* 1975, Bronzana ostava iz Šimanovaca, in: Garašanin, M. (ed.), Praistorijske ostave u Srbiji I, Arheološka građa Srbije, Bograd 1975, 43-52.
- Radimský, W.* 1893, Skelettgräber der Hallstattperiode im Bezirke Visoko, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina 1, 1893, 55-60.
- Radimský, W.* 1894, Die Gradina von Mošunj mali bei Travnik, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina 2, 1894, 66-68.
- Radimský, W.* 1895, Archäologische Tagebuchblätter, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina 3, 1895, 284-287.
- Rašajski, R.* 1975, Ostava Gaj – Izlaz kod Kovina, in: Garašanin, M. (ed.), Praistorijske ostave u Srbiji I, Arheološka građa Srbije, Bograd 1975, 52-60.
- Raunig, B.* 1982, Grob ranog željeznog doba iz Ostrožca kod Cazina, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 37, 1982, 2-13.
- Raunig, B.* 2004, Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela 82, Centar za balkanološka ispitivanja 8, Sarajevo 2004.
- Renner, H.* 1896, Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer, Geographische Verlagshandlung D. Reimer, Berlin 1896.
- Rychner, V.* 1995, Stand und Aufgaben dendrochronologischen Forschung zur Urnenfelderzeit, in: Schauer, P. (ed.), Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 35, Mainz 1995, 455-487.
- Sapouna-Sakellarakis, E.* 1978, Die Fibeln der griechischen Inseln, Prähistorische Bronzefunde XIV/4, Stuttgart 1978.
- Sielski, S.* 1931, Arheolški nalazi u okolici Travnika i Žepča, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini 43, 1931, 7-12.
- Teržan, B.* 1995, Stand und Aufgaben der Forschung zur Urnenfelderzeit in Jugoslawien, in: Schauer, P. (ed.), Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 35, Mainz 1995, 323-372.
- Teržan, B.* 2000, Bronzezeit und ältere Eisenzeit im östlichen Mitteleuropa, in: Beck, H./ Steuer, H./ Timpe, D./ Wenskus, R., Fibel und Fibeltracht, Reallexikon für Germanische Altertumskunde, Studienausgabe, 2000, 43-48.
- Teržan, B. / Črešnar, M.* 2014, Absolute dating of the Bronze and Iron Ages in Slovenia, Katalogi in monografije 40, Ljubljana 2014
- Teržan, B. / Lo Schiavo, F./ Trampuž-Orel, N.* 1984, Most na Soči (Sv. Lucija), Katalogi in monografije 23, Ljubljana 1984.
- Tefßmann, B.* 2001, Schmuck und Trachtzubehör aus Prozor, Kroatien. Ein Beitrag zur Tracht im japanischen Gebiet, Acta Praehistorica Archaeologica 33, 2001, 28-146.
- Truhelka, Č.* 1904, Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savabette bei Donja Dolina (Bezirk Bosnisch-Gradiška), Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina 9, 1904, 3-171.
- Truhelka, Č.* 1913 Jedan odličan nalaz brončane dobi iz Velikog Mošunja, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 25, 1913, 325-335.
- Van Wees, H.* 2008, "Der Krieg sei Sorge der Männer". Bewaffnung und Kampftechnik, in: Zeit der Helden, die „dunkeln Jahrhunderte“ Griechenlands 1200 -700 v. Chr., Katalog zur Ausstellung im Badischen Landesmuseum Schloss Karlsruhe 25. 10. 2008-15. 2. 2009, 86-101.
- Vasić, R.* 1991, Neka zapažanja o bronzanim srpovima u jugozapadnoj Jugoslaviji, in: Čović, B. (ed.), Collection of papers devoted to academician Alojz Benac, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga XCV, Sarajevo 1991, 247-255.
- Vasić, R.* 1999, Die Fibeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien), Prähistorische Bronzefunde XIV/12, Stuttgart 1999.
- Vasić, R.* 2003, Die Nadeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien), Prähistorische Bronzefunde XII/11, Stuttgart 2003.
- Vinski-Gasparini, K.* 1973, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Zadar 1973.
- Zotović, M.* 1985, Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije, Dissertationes et Monographiae Beograd 26, Beograd 1985.
- Žeravica, Z.* 1993, Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina, Prähistorische Bronzefunde IX/18, Stuttgart 1993.

Osteological finds from Early Iron Age hillfort of Vis: faunal remains and bone artefacts

Aleksandar Jašarević

Doboj

Jelena Bulatović, Selena Vitezović

Belgrade

Abstract: The site of Vis is situated in northern Bosnia, in a vicinity of present-day town of Derventa. In period 1957-1959, Z. Marić conducted several archaeological campaigns and investigated approximately 120 m². The prehistoric settlement at Vis encompassed an area of more than 8000 m², and can be dated into the Early Iron Age, approximately from 10th century to late 9th century BC. Z. Marić defined two main phases, Vis I-II. Excavations were subsequently carried out on one of terrace/suburbia below Vis hillfort. In this paper will be presented the analyses of osteological remains – faunal remains as well as few bone artefacts. These were collected selectively during excavations; however, some data can be extracted. Faunal remains included mainly larger, identifiable or complete bones (phalanges, teeth, metapodial bones, etc.). Most of them were identified, and belong to pig, cattle, sheep, goat, red deer, wild swine. Numerous red deer and one roe deer antler were discovered. Assemblage of osseous objects included several tools made from cattle ulnae, as well as one interesting find of a possible protective plate, part of protective equipment for archers.

Key words: Vis, hillfort, bone artefacts, Northern Bosnia, faunal remains.

The site of Vis

Vis is one of the most important prehistoric stratified sites in Bosnia¹. The prehistoric settlement at Vis was established on the large plateau by Veličanka river in Modran near Derventa in Northern Bosnia². Such position of the settlement enabled easier communication between communities in the area and gave good visual contact in case of attack. Internal settlement organization is divided into two living area; one on the central hillfort plateau and the other on terrace below, suburbia. Large part of late prehistoric settlement on hillfort has been almost completely destroyed by ploughing, on the other hand archaeological excavations have revealed exceptionally well preserved archaeological lay-

ers on the lower terrace³ (Fig. 1.). From 1957-1959 Z. Marić, curator from National museum in Sarajevo, conduct archaeological excavations⁴. During these campaigns Z. Marić investigated some 120 m² and discovered a very rich cultural layer dating from the early Iron Age or Ha B1 and Ha B2/B3 period. Most common finds from settlement are fragments of different pottery vessels⁵. Such considerable quantity of pottery is not surprising since pottery production was one of the most important activities of the settlement inhabitants. Pottery fragments discovered in the settlement belonged to the vessels for everyday use. The pottery material from Vis is a local production of rather uniform quality and technology of manufacture. Metal objects are rarely found

¹ Čović 1965, 40-41; Gavranović 2011, 9-10.

² Marić 1964, 151.

³ Marić 1964, 151.151-152; Belić 1964, 22-23.

⁴ Marić 1964, 151-153.

⁵ Marić 1964, 157-159.

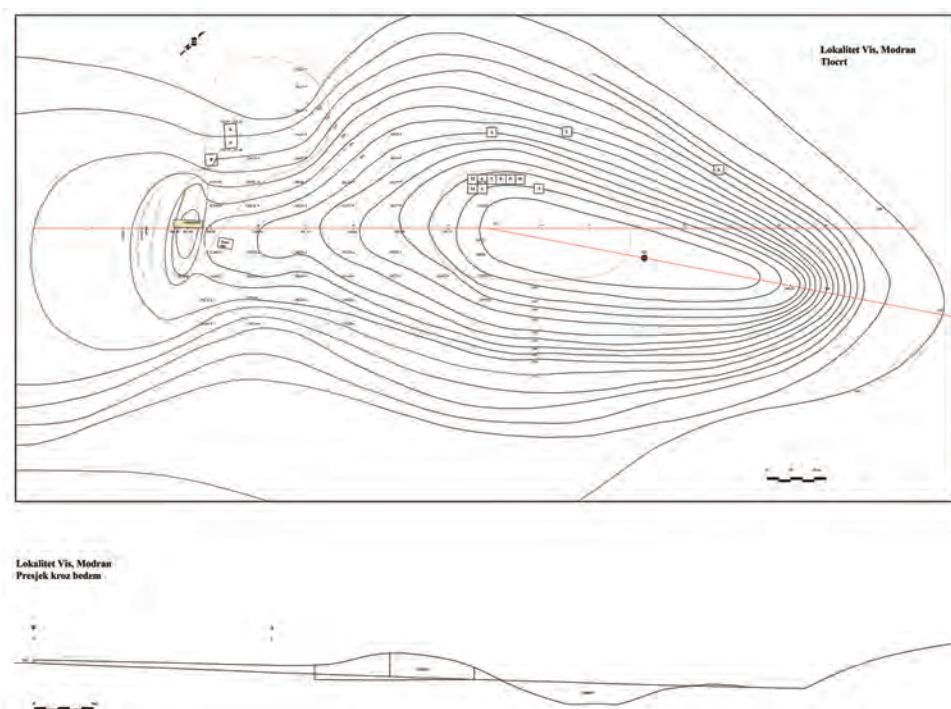

Fig. 1. *Site Vis, Modran, excavation plan* (Documentation Museum in Doboj).

Fig. 2. *List of sites mentioned in the text* (1. Zecovi, 2. Donja Dolina, 3. Brdašće kod Laktaša, 4. Sredelj, 5. Pivnica 6. Vrela, 7. Vis, 8. Crkvina, Doboj).

Species	Antler/Horn	Skull	Mandible	Tooth	Scapula	Radius	Ulna	Pelvis	Tibia	Fibula	Calcaneus	Astragalus	Metapodials	Phalanges	Total (NISP)	% NISP	DZ	%DZ
<i>Sus domesticus</i>			5		8		2	1	2	1	1		3		23	31.5	16	41.0
<i>Cervus elaphus</i>	11	1	1	1			1				1	1	3	2	22	30.1	7	17.9
<i>Bos taurus</i>		1	2	4		1	5				1		2		16	21.9	9	23.1
<i>Sus scrofa</i>			1	2			1				1	1			6	8.2	3	7.7
<i>Ovis aries</i>			3		1										4	5.5	4	10.3
<i>Capra hircus</i>	1						1								2	2.7	0	0.0
Total	12	2	12	7	9	1	10	1	2	1	4	2	8	2	73	100	39	100

Fig. 3. The relative frequencies of species and their element distributions

although there is evidence of advanced metallurgy activities at the site⁶.

The chronological framework for the Iron Age settlement at Vis is determined by the pottery typology. First and basic chrono-typological division of the archaeological material from Vis, primarily pottery, was provided by Z. Marić⁷. He divided material into two phases, Vis I-II, which is with some additional changes in certain types, still applied today. After the discovery of Copper Age layers on hillfort plateau during 1963/64 campaigns, Iron Age phase is now defined as Vis C1 and C2⁸. Very similar material was found in the other parts of Northern Bosnia (Fig.2.), at the sites Vrela⁹, Pivnica¹⁰, Sredelj¹¹, Crkvina near Dobo¹², Zecovi¹³, Donja Dolina¹⁴ the authors dates this horizon in Ha B2-B3 period. The finds from the settlement Brdašce near Laktaši¹⁵, particularly from its earlier phase, could also be related to the material from Vis. Similar decorative elements were used on the pottery from some sites in central Bosnia, that B. Čović dates into final Bronze Age¹⁶. In Podunavlje this horizon identify it as Early Iron Age Kalakača horizon and Bosut IVa horizon¹⁷.

The faunal record

During the excavation of the site of Vis-Modran, the faunal remains were hand-recovered selectively. Mostly larger, well-preserved or complete animal remains were collected (mandibles, teeth, metapodial bones, etc.). The unsystematic recovery has resulted in the biased faunal assemblage; however, some data can be extracted. The assemblage is very small; it consists of 81 animal remains of which 91.4% were identifiable to the species level. The species diversity was relatively high for small assemblage (n=6). The animal remains belong to domestic pig (*Sus domesticus*), domestic cattle (*Bos taurus*), sheep (*Ovis aries*), goat (*Capra hircus*), red deer (*Cervus elaphus*) and wild pig (*Sus scrofa*). Their frequencies and element distributions based on NISP and DZ are shown on the (Fig.3.) Remains of domestic pig, red deer and domestic cattle are the most numerous in the assemblage, and all together they comprise around 84% NISP and 82% DZ. Other animals are represented with six or less specimens within species.

Red deer body-part frequencies show considerable variation. Antler fragments are the most common, comprising 50% of identified red deer bones. Besides phalanges and metapodial bones, other red deer elements (skull, mandible, tooth, ulna, astragalus, calcaneum,) are represented by one specimen. All red deer remains belong to adults. Regarding the frequency of domestic pig body-parts, scapulae are the most common, followed in abundance by mandibles, metapodial bones, ulnae and tibiae. Majority of domestic pig bones belongs to the animals older than two

⁶ Marić 1964, 160-161.

⁷ Marić 1964, 158-159; Čović 1965, 40.

⁸ Marić 1971, 76; Gavranović 2011, 13.

⁹ Belić 1963, 35-36; Gavranović 2011, 8.

¹⁰ Benac 1962, 27.

¹¹ Unpublished Museum in Dobo

¹² Marić 1964, 161; Gavranović 2011, 13.

¹³ Benac 1959, 43-44.

¹⁴ Marić 1964, 29-30.

¹⁵ Jamaković/ Žeravica 2010, 49-51.

¹⁶ Čović 1983, 452.

¹⁷ Medović 1978, 43-44; Medović/ Medović 2010, 19.

Fig. 4. Osteoarthritis of tarso-metatarsal joint of cattle (spavin).

years of age, although there are two specimens of pig under the age of two.¹⁸ Out of 5 domestic pig mandibles, 4 belong to the animals which were slaughtered when they were around two years of age (Payne's wear stage E), while one mandible belongs to the piglet, aged between 7 and 14 months (Payne's wear stage C).¹⁹ The most frequent elements of domestic cattle are ulnae, isolated teeth, metapodial bones and mandibles. Both cattle mandibles belong to animals older than three years of age.²⁰ There is a prominent pathological change in one cattle metatarsal bone (Fig. 4). New bone formation and the ankylosis between tarsal and metatarsal bones caused by

osteoarthritis, were observed in tarso-metatarsal joint. This condition is most likely work-related, given that such kind of pathological changes often happens in cattle used for traction.²¹

Different modifications caused by small carnivores (probably dog) are observed in the 18.5% of animal remains. Tooth pits and scores are the most abundant marks. Human modification to this assemblage, apart from their use for producing artefacts, was butchery marks. Cut marks appear on around 5% of the specimens examined, on the bones of red deer (calcaneum), domestic pig (scapula), domestic cattle (metacarpal bone) and goat (horn core).

The osseous artefacts

As mentioned above, this is only a selection of what once existed at the site. We may presume that mainly large, easily recognizable pieces were collected, and we can only guess what was recovered during excavations, but discarded in the post-excavation process. However, as the bone artefacts from this period and this region are virtually unknown, this selected assemblage gave us first results on the bone industry. Typological grouping follow the criteria established for diverse prehistoric industries, and were divided into I pointed tools, II cutting tools, III burnishing tools, IV punching tools, V objects of special use, VI decorative items, VII non-utilitarian items and VIII incomplete pieces and manufacture debris.²² Several outstanding artefacts may be outlined, that may be considered as characteristic for the site of Vis and probably for the entire region in this period.

I. Pointed tools. One small pointed tool was noted, probably a needle or cosmetic tool, was made from unidentified long bone, worn from use (Tab. 2, 1).

II. Cutting tools (Tab. 1, 2, 4-6). Four large tools made from *Bos taurus* ulnae were discovered. The epiphysis is preserved as a handle, sometimes perforated, and the diaphysis is at the distal end modified into blunt tip. Perforation at one specimen is quite large, obtained by drilling

¹⁸ Schmid 1972; Silver 1969; Reitz, Wing 2008.

¹⁹ Hambleton 1999.

²⁰ Halstead 1985.

²¹ Bartosiewicz et al. 1997.

²² Vitezović 2013 and references therein. Methodology of the determination of the artifacts and their function is based on bone tools typology from the regional Early Iron age sites.

Tab. 1. *Bone tools*

Tab. 2. Bone tools

with a hollow tool. On these artefacts we may observe that large portions, distal and mesial parts, are heavily polished from use, especially the working end. Working ends were not pointed, but more blunt tips, and the traces of use extend to lateral sides, suggesting they were most likely used as some sort of a knife, on soft, organic materials.²³

Larger cutting tools were present in diverse prehistoric osseous assemblages, however, the analogies for this particular variant we may find at Late Bronze Age and Early Iron Age pile dwellings sites of Donja Dolina²⁴ and Ripač.²⁵ In both cases they were identified as large awls. Moreover, the same type of tool is also known from sites Afaltna baza near Zemun, made from deer ulnae²⁶.

VI. Decorative items / Parts of garment (Tab. 2, 2). Two peculiar artefact made from red deer antler may be classified as decorative disks or cylinders. The first one is made from an antler beam segment, from the outer cortex – the beam was first transversally divided into segments and then the interior was scooped out. The artefact was further modified by cutting, burnishing and polishing, so a final form is in a shape of a large ring, biconical in profile. The outer surfaces were decorated by paralleled incised chevron lines (<<<< >>>>), oriented in two directions.

Another object represents an unfinished version of the former – it is a cylindrical segment of a beam, with traces of transversal cutting.

Similar ring-shaped/cylindrical artefacts are known from the Bronze Age, especially from Vatin culture – several were discovered at eponymous site of Vatin²⁷, and at least one is known from Vatin layers of Vinča-Belo Brdo²⁸. Also, they were present on other Bronze Age sites in the Pannonian basin²⁹. One cylinder that may be the same type comes from Bronze Age/Iron Age site of Feudvar near Mošorin³⁰. Therefore, this was a widespread type, with probable regional

and chronological variations. Its function is unclear, it may have been part of personal garment, but also a piece of horse harness – the damage present on the Vis specimen may be related to such usage.

Protective plate (Tab. 1, 3). One completely preserved rectangular, slightly concave plate belongs to this group. It was made from a large segment of an antler beam. It was more-less regularly and carefully cut on all the edges (a small mistake is visible on one) and it had two small perforation along one of the longer edges. The entire object is highly polished and heavily worn from intensive contact with soft organic materials, leather or perhaps textiles³¹. Also, striations and dark stains are visible, probably also due to contact with organic materials (such as tanned leather). The perforations were also used for attaching the object (but not for hanging; they are smoothed but not distorted). Such a piece was most likely a part of garment, and was most likely a wrist guard. Bracers, or wrist-guards, are traditionally thought to have functioned as archery equipment, protecting the arm against the sting of the bowstring. Their position on the body is therefore thought to have been on the inside of the lower arm. Originally, the interpretation of these objects as wrist-guards come from the analogy with modern or ethnographic examples. The relatively large number of these protective plate come from site Donja Dolina³². This is not surprising because Donja Dolina had a very important role in the distribution and transformation of cultural impulses and elements of the material culture between Northern Bosnian sites.

VIII. Incomplete pieces (Tab. 1, 1; Tab. 2, 3-5). The assemblage also included relatively large number of blanks/ manufacture debris, exclusively from red deer antler – cortex segments in shape of plates, rods and entire tines. Numerous tines have traces of working that include: negatives from removing small flakes, by indirect percussion and by cutting and whittling, and deep notches and grooves from transversal dividing by direct chopping with a metal axe, adze or similar tool. Also, cortex segments with traces of cutting and scraping are noted. The relatively large quantity of debris from antler was observed

²³ Cf. Peltier 1986, Legrand 2007.

²⁴ Truhelka 1901, 253. Tab. XXVII, sl.9; Truhelka 1906, 222. Tab.LXII. sl.8.

²⁵ Čurčić 1908, 159, Tab. VII. sl.3-4; Radimsky 1895, 500. Tab XL sl.382-386.

²⁶ Петровић 2010, 207-208.

²⁷ Узелац 1976, 136-137, Tab. XI.

²⁸ Perišić 1984, Tab. 19/144.

²⁹ Choyke 2005.

³⁰ Gačić 1991, Tab. 44/4.

³¹ Cf. Peltier 1986, Legrand 2007.

³² Truhelka 1901, 252; Truhelka 1903, 376.

at Gradina na Bosutu³³ and tines with traces of cutting were noted at Feudvar³⁴.

Discussion

Osseous assemblages from later prehistory are virtually unknown in the central and western Balkans. They are rarely published and even then only briefly mentioned, without any details on raw material selection, manufacturing techniques, etc., and even without a proper typological classification. Therefore, the assemblage from Vis, although selected is very important, since it gives first insight into the use of osseous raw materials in the Early Iron Age.

Antler seems to have been an important raw material in Iron Age, despite the general assumption that the importance of osseous raw materials decreased with the rise of metallurgy. Numerous fragments of tines and cortex segments with traces of manufacture are preserved from Vis, and their number was probably even greater. This suggests that a workshop /working place for antler manufacture once existed at the settlement of Vis. Manufacture debris is also noted on other Early Iron Age sites in wider region of Pannonian basin and neighbouring areas – at Donja Dolina³⁵, Ripač³⁶, Debelo Brdo³⁷, Feudvar-Mošorin³⁸ and Gradina na Bosutu³⁹, but also on Iron Age sites in Romania⁴⁰ and Bulgaria.⁴¹ This suggests antler working and tasks related to antler tools (woodworking, fishing, fowling, etc.) were important activities on these Iron Age settlements.

In the Iron Age, hunting was not as important for survival as it had been in the Palaeolithic and Mesolithic. Moreover, its contribution to diet was less substantial than in the Neolithic and Bronze Age. However, Iron Age people hunted almost everywhere and they regularly ate venison⁴². There are different interpretations for Iron

Age hunting from meat and raw materials supply to the idea that hunting represent privilege and sport for aristocracy⁴³. In any case hunting is general characteristics of agricultural and pastoral settlements.

Presence of pieces ornamental/garment pieces made from antler on Vis demonstrates the importance and social value of this raw material, but gives indirect evidence on the presence of skilful craftsmen.

Acknowledgments

This paper is the result of work on the projects “Archaeology of Serbia: cultural identity, integrational factors, technological processes and the role of the central Balkans in the development of the European prehistory”, no. OI 177020, and “Bioarchaeology of ancient Europe: humans, animals and plants in the prehistory of Serbia”, no. III 47001, funded by the Ministry for education and science.

Rezime

Osteološki nalazi iz ranog željeznog doba sa gradine Vis: faunalni ostaci i koštane alatke

Vis kod Modrana jedan je od najznačajnijih višeslojnih praistorijskih lokaliteta u sjevernoj Bosni. Između 1957-1959.g. Zdravko Marić vršio je arheološka istraživanja i na površini od 120m² otkrio bogate slojeve naselja iz perioda najranije faze željeznog doba. Pored najbrojnih keramičkih nalaza, istraživanja u podgrađu gradine otkrila su i bogate slojeve sa osteološkim nalazima. Ova istraživanja prije više od pola vijeka stvorila su osnovu za posmatranje Visa kao jednog od najznačajnijih višeslojnih lokaliteta.

Tokom arheoloških iskopavanja na Visu, vršeno je selektivno, ručno sakupljanje životinjskih kostiju, zbog čega se faunalni uzorak uglavnom sastoji od većih, dobro očuvanih ili cijelih kostiju. U pitanju je uzorak male veličine, koji se sastoji od samo 81 primerka. U uzorku su identifikovani ostaci šest vrsta životinja (Tab. 1). Ostaci domaće svinje (*Sus domestica*), jelena (*Cervus elaphus*) i domaćeg govečeta (*Bos taurus*) su najbrojniji, i čine oko 84% ukupnog broja

³³ Medović, Medović 2010.

³⁴ Gačić 1991.

³⁵ Truhelka 1901, 251-253; Truhelka 1902, 142-143; Truhelka 1903, 374-376; Truhelka 1906, 221-223.

³⁶ Radimsky 1895, 499-502; Ćurčić 1908, 159.

³⁷ Fiala 1895, 127.

³⁸ Gačić 1991.

³⁹ Medović, Medović 2010.

⁴⁰ Cf. Ferencz / Beldiman eds. 2012.

⁴¹ Gorczyk pers. comm.

⁴² Trebsche/ Zaya 2013, 215.

⁴³ Trebsche/ Zaya 2013, 215. It should be emphasized that these interpretations depend upon different perceptions of Iron Age social structure and from archaeology context.

identifikovanih primjeraka. Ostaci ovce (*Ovis aries*), koze (*Capra hircus*) i divlje svinje (*Sus scrofa*) zastupljeni su u malom broju.

Koštani su artefakti malobrojni, ali uključuju nekoliko interesantnih tipova, koji bi se mogli smatrati karakterističnim za ovaj lokalitet, moguće i širu oblast u ovom periodu. Otkriveno je nekoliko alatki od ulni govečeta, korištenih vjerovatno kao noževi na mekim, organskim materijalima. Jedan cijeli i jedan nedovršeni disk/cilindar od roga predstavljaju ukrase ili dio odeće/opreme, a naročito se izdvaja nalaz pločice od roga za dvije perforacije, moguće korišten kao dio zaštitne opreme strelaca. Konačno, otpaci od rogova svjedoče o postojanju radionice/ radioničkog mjesta na praistorijskom naselju na Visu i o značaju ove sirovine u starijem željeznom dobu.

Bibliography

- Bartosiewicz, L. / Van Neer, W. / Lentacker, A. 1997, Draught Cattle: Their Osteological Identification and History, *Annales Sciences Zoologiques* 281, Tervuren 1997.
- Belić, B. 1964, Vis, Modran, Derventa – višeslojno praistorijsko nalazište, *Arheološki pregled* 6: 22-23.
- Belić, B. 1963, Vrela – Bosanski Brod, gradina kasnog bronzanog doba, *Arheološki pregled* 5: 35-36.
- Benac, A. 1962, Pivnica kod Odžaka i neki problemi kostolazke kulture, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XVII (n. s.), 21-40.
- Benac, A. 1959, Slavenska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XIV (n. s.), 13-51.
- Choyke, A. 2005, Bronze age and antler working at the Jászdózsza-Kápolnahalom tell. In: Luik, H. / Choyke, A. / Batey, C. / Lougas, L. (eds.). *From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth – Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present. Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn. Tallinn.*
- Jamaković, O. / Žeravica, Z. 2010, Praistorijsko naselje Brdašce u Laktašima, *Godišnjak CBI knj.* 39: 35-52.
- Čović, B. 1983, Srednjobosanska kulturna grupa, u: *Praistorija jugoslovenskih zemalja IV*, Svjetlost. Sarajevo: 433-460.
- Čović, B. 1965, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XX (n. s.), 27-145.
- Ćurčić, V. 1908, Prehistoričke sojenice iz bronzanog doba u Ripču kod Bihaća u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XX, 149-179.
- Gačić, D. 1991, Knochengeräte, in: Hänsel, B. / Medović, P., *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986-1990. Bronzezeit-Vorrömische Eisenzeit, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 72, 140-143.
- Ferencz, I. V. / Beldiman, C. (eds.) 2012, Artă și meșteșug în epoca regatului dac: artefacte de os și corn. *Catalog. (Art and craftsmanship during the dacian kingdom: bone and antler artefacts. Catalogue).* Mega Publishing House, Cluj – Napoca 2012.
- Gavranović, M. 2011, Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 195, Bonn 2011.
- Fiala, F. 1895, Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva-godine 1894, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* VII (s. s.), 123-138.
- Halstead, P. 1985, A study of mandibular teeth from Romano-British contexts at Maxey, In: Pryor, F. / French, C. (ed.), *Archaeology and Environment in the Lower Welland Valley*, 1. East Anglian Archaeology 27, 219-224.
- Hambleton, E. 1999, Animal Husbandry Regimes in Iron Age Britain, *British Archaeological Reports British Series* 282, Oxford 1999.
- Legrand, A. 2007, Fabrication et utilisation de l'outillage en matières osseuses du Néolithique de Chypre: Khirokitia et Cap-Andreas-Kastros, *Bar International series* 1678, Oxford: Archaeopress.
- Marić, Z. 1961, Vis kod Dervente, naselje kasnog bronzanog doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XV-XVI (n. s.), 151-171.
- Marić, Z. 1964, Donja Dolina, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XIX (n. s.), 5-128.
- Marić, Z. 1971, Vis près de Derventa: site préhistorique à plusieurs couches, In: *Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie*, Novak, G. (ed.), Société archéologique de Yougoslavie, Beograd: 1971, 76.
- Medović, P. / Medović, I. 2010, Gradina na Bosutu – naselje starijeg gvozdenog doba, *Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture AP Vojvodine*, Novi Sad 2010.
- Medović, P. 1978, Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju. *Savez arheoloskih društava Jugoslavije*. Beograd 1978.
- Peltier, A. 1986, Étude expérimentale des surfaces osseuses façonnées et utilisées, *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 83/1, 5-7.

- Петровић, Б. 2010, Асфалтна база у Земуну-насеље раног гвозденог доба. Музеј града Београда, Београд 2010.
- Radimsky, V. 1895, Prehistoričke sojenice kod Ripača u Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu VII (s. s.), 483-524.
- Reitz, E. / Wing, E. 2008, Zooarchaeology, 2nd edition, Cambridge 2008.
- Schmid, E. 1972, Atlas of Animal Bones: for prehistorians, archaeologists and quaternary geologists, New York 1972.
- Silver, I. 1969, The ageing of domestic animals, In: Brothwell, D. / Higgs, E. (ed.), Science in Archaeology: a survey of progress and research, London 1969, 283-302.
- Trebsche, P., Zaya, A. 2013, Hunting in the Hallstatt and Early La Tène Cultures: the economic and social importance, in: Hunting in northern Europe until 1500 AD. Old traditions and regional developments, continental sources and continental influences, Grimm, O. / Schmölcke U. (eds.), Neumünster 2013, 215-238.
- Truhelka, Ć. 1901, Prehistorička sojenica u koritu Save kod Donje Doline, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XIII (s. s.), 227-287.
- Truhelka, Ć. 1902, Sojenica u Donjoj Dolini – drugo otkopavanje god. 1901. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XIV (s. s.), 129-144.
- Truhelka, Ć. 1903, Sojenica u Donjoj Dolini – treće otkopavanje god. 1902. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XV (s. s.), 373-382.
- Truhelka, Ć. 1906, Sojenica u Donjoj Dolini – peto otkopavanja u god. 1904. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XVIII (s. s.), 217-228.
- Узелац, Ј. 1976, Предмети од кости и рога из Ватина у збирци Народног музеја у Вршцу (Objects os et en corne du Musée de Vršac). Старијар XXVI, 131-141.
- Vitezović, S. 2013, Analiza praistorijskih koštanih predmeta – neka metodološka razmatranja, in: Bioarheologija na Balkanu. Bilans i perspektive. Radovi bioarheološke sekcije Srpskog arheološkog društva, Nataša Miladinović-Radmilović / Selena Vitezović (eds.), Beograd – Sremska Mitrovica, Srpsko arheološko društvo – Blago Sirmiuma, 107-132.

Novootkriveni nalaz pločice sa prikazom kulta dunavskog konjanika s lokaliteta Đelilovac kod Travnika

Dina Vajzović
Konjic

Abstract: This article will present the newly discovered finding bronze plaque depicting the cult of Danubian horsemen from the site Đelilovac, in Turbe near Travnik, found during archaeological excavations in 2013. This is the first trace of an ancient cult on the bronze plaque in Bosnia and Herzegovina, and approximately dates back to the 3rd century AD. Central place on the plaque illustrates a female person, the goddess, with one rider on her both sides. The goddess is shown with hands raised in the air holding branches, which is a unique attribute never recorded in any other representation of this cult.

Key words: bronze plaque, Danubian horseman, ancient cult, indigenous goddess, goddess Diana

Kult dunavskog konjanika je bio rasprostranjen širom Rimskog carstva, posebno u rimskim provincijama duž limesa na Dunavu: Donjoj Panoniji, Gornjoj Meziji i Dakiji, gdje je i pronađen najveći broj nalaza koji se pripisuju ovom kultu. Iako po terminu dunavski konjanik ovaj kult u antičkim izvorima nikad nije spomenut, po ovom nazivu je danas poznat u naučnoj literaturi. Radi se o jednom od najmisterioznijih rimskih kultura, počevši od samog njegovog naziva, potom i zbog sadržaja prikaza ovog kulta, koji predstavljaju sinkretizam različitih autohtonih i orijentalnih uticaja. Do danas nije data jasna i jedinstvena interpretacija ovog kulta, gdje možda upravo i leži najveći značaj predstava kulta dunavskog konjanika, koji svojom raznolikošću svjedoče o jednom znatno dubljem i značajnijem procesu nego je to na prvi pogled moguće zaključiti.

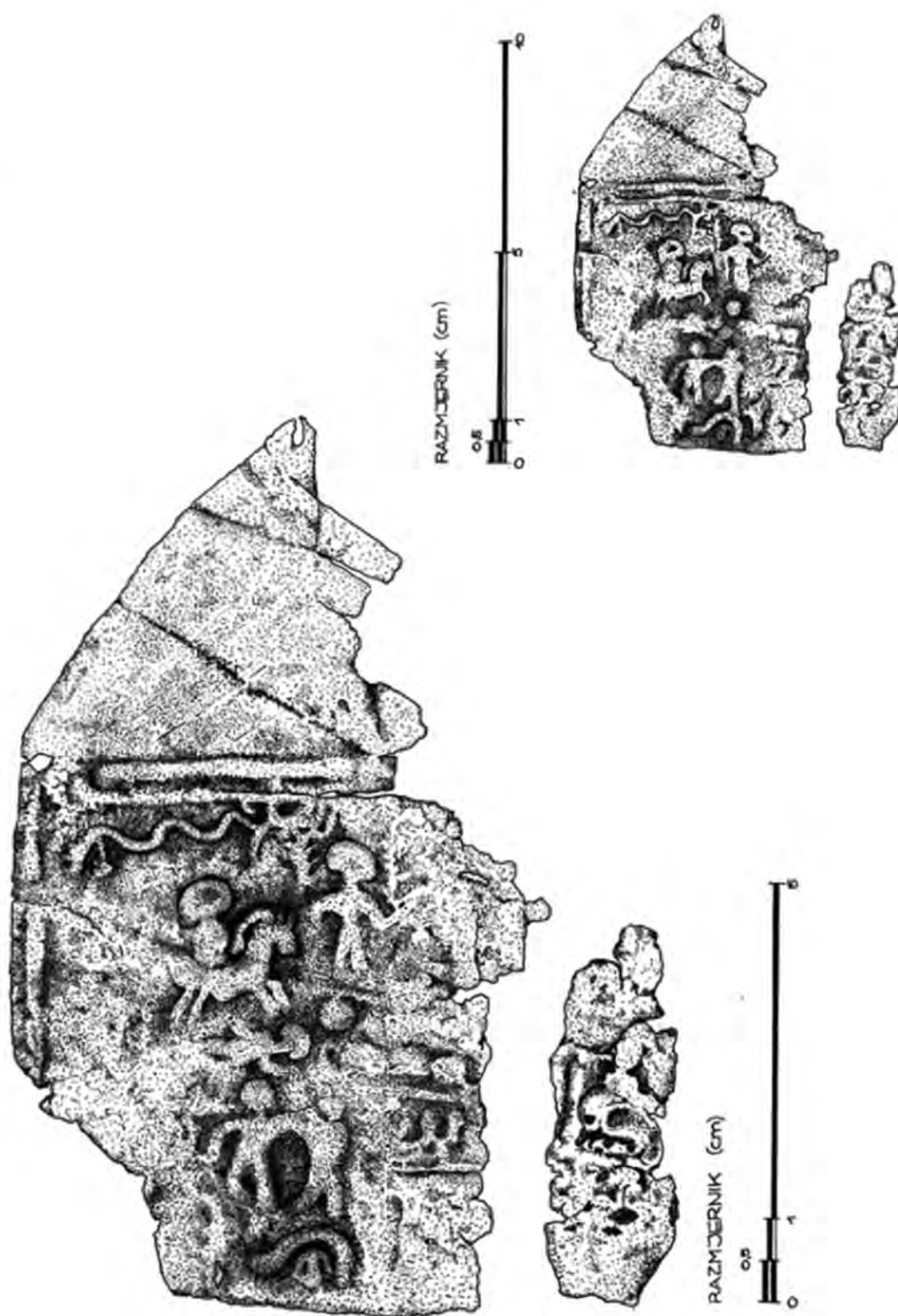
Lokalitet Đelilovac se nalazi 4 km od mjesta Turbe, u pravcu Karaule u Općini Travnik. Ovaj lokalitet se u literaturi prvi put spominje 1931. godine kada je otkivena kasnoantička grobnica na svod, gdje je pronađena i bjeličasta slikana posudica, kao i dva prstena s utisnutim slovom *M* i natpisom *Riscanus*, datirana u IV stoljeće nove ere.¹ Međutim, lokacija Đelilovca, uže oznake Brižine, na kojem je smještena rimska zgrada

gdje je pronađena pločica s prikazom kulta dunavskog konjanika, koja je tema ovog rada, do sada u literaturi nije spomenuta, iako se radi o rimskom objektu većih dimenzija, vjerovatno o kompleksu od više objekata. U proljeće 2013. godine prilikom građevinskih radova Mato Kesten otkrio je ostatke zidova, o čemu je obavijestio Zavičajni muzej Travnik, koji je iste godine u junu mjesecu otpočeo zaštitna arheološka iskopavanja. Tokom arheoloških iskopavanja koja su se odvijala u dvije faze,² pronađeni su ostaci zidova iz antičkog perioda, mnoštvo željezne troske te obilje pokretnog arheološkog materijala, od čega najviše keramičkih fragmenata, među kojima se svojom brojnošću i estetikom posebno izdvaja rimska slikana keramika.³

² I faza u okviru zaštitnih arheoloških iskopavanja koje je vodio Zavičajni muzej Travnik, 18. 6. – 15. 7. 2013. godine i II faza u okviru projekta BIHERIT 530755-TEMPUS-1-2012-1-BA-TEMPUS-JPCR, 5. 8. – 29. 8. 2014. godine – Kaljanac / Novaković 2014, 5-9.

³ Radi se o primjercima slikane keramike sa svijetlosmeđim geometrijskim ornamentom na blijedožutoj podlozi, među kojima su pojedini primjerci izrađeni bez pretjerane pažnje, dok drugi predstavljaju prava umjetnička djela. Ovo je, prema dosadašnjim istraživanjima, lokalitet gdje je pronađen najveći broj fragmenata rimske slikane keramike u Bosni i Hercegovini, njih približno stotinu, o čemu će svakako biti govora u nekim budućim publikacijama.

¹ Petrović 1931, 22; Marković 1938, 65-68.

Sl. 1. Pločica sa prikazom kulta dunavskog konjanika iz Delilovca (Crtež: S. Maslić)

Svakako, najznačajniji nalaz s lokaliteta je brončana pločica s prikazom kulta dunavskog konjanika, a koja, među pet do sada poznatih prikaza ovog kulta na bosanskohercegovačkom prostoru, predstavlja njegov jedinstven nalaz na brončanoj pločici (Sl. 4. i 5.).

Do sada je na ovom prostoru evidentirano pet potvrda ovog kulta, četiri olovne pločice i jedna ploča od vapnenca (Halapić kod Glamoča,⁴ Županjac kod Duvna, Ljubuški,⁵ Han Kumpanija kod Viteza⁶ i Velika Obarska kod Bijeljine.⁷ S obzirom na to da se uglavnom radi o olovnim pločicama za koje je napravljenja klasifikacija i hronologija, pločica s lokaliteta Đelilovac ne može se svrstati ni u jednu od navedenih kategorija te joj dakle direktnih analogija s primjercima u Bosni i Hercegovini nemamo.

Pločica, nažalost, nije čitava očuvana (dimenzije: visina 10,5 cm i širina 7 cm). Pronađena je u nasipu iznad Sonde II, a njen originalni položaj nije poznat. Sam artefakt je bio u obliku kuće, a prikaz je bio uokviren u četverougao (Sl. 1.). Na samom vrhu i na krajnjem lijevom uglu gdje počinje prikaz vidljive su dvije rupice, što bi značilo da je pločica bila pričvršćena za podlogu od nekog drugog materijala, gdje su vidljivi i tragovi veće istrošenosti. Prikaz je podijeljen u dvije horizontalne trake, pod pretpostavkom da donji dio pločice gdje bi se trebao nalaziti treći pojas nedostaje, što možemo zaključiti na osnovu drugih pronađenih prikaza ovog kulta, kao i na osnovu nepravilnog oblika samog završetka pločice. U centru se nalazi boginja s u zrak podignutim rukama u kojima drži grančice (Sl. 1.). Desno i lijevo od nje se nalaze figure konjanika. Ispod konja lijevog konjanika je figura u ležećem stavu, a ispod konja desnog konjanika je riba. Između ribe i ležeće figure, a ispod figure boginje, nalazi se krug. Pored lijevog konjanika se nazire nerazgovjetna ljudska figura leđima okrenuta konjaniku s podignutom rukom savijenom u laktu, što je neuobičajen prikaz jer su do sada sve figure gravitirale prema centralnom motivu, tj. boginji i konjanicima. Ova figura na glavi vjerovatno ima kacigu s perjanicom. Iznad ove figure je figura neke životinje, vrlo moguće konja ili psa. S lijeve strane, u samom vrhu se nalazi zmija koja se pro-

teže sve do glave boginje. U polju ispod se naziru tri ljudske figure koje sjede za stolom. S lijeve strane stola nalazi se figura koja se teško raspoznaje, nije jasno je li ljudska ili životinjska, možda zmija? S desne strane stola se također nalazi neka životinjska figura, vjerovatno pas. Desno od psa se slabo naziru još dvije ljudske figure kako stoje jedna pored druge. Iznad ovih figura nalazi se još jedna ljudska figura, koju ne možemo svrstati ni u prvi ni u drugi horizontalni pojas.

Kao što je već istaknuto, ova pločica je u mnogočemu jedinstven nalaz. Ovo je prva brončana pločica s prikazom rimskog kulta u Bosni i Hercegovini, što znači da joj direktnih analogija nema, ali s obzirom na ikonografske prikaze na njoj, moguće ju je nešto bliže odrediti i datirati. Osim toga, brončane pločice s prikazom dunavskog konjanika su generalno rijetke i poznate su samo četiri. Prikaz iz Đelilovca sadrži sve elemente kao i ostali prikazi ovog kulta na našim prostorima, s tim što su figure na pločici znatno grublje i rustičnije izrađene i teško se razaznaju. Upečatljivo je i neobično oblikovanje glava ljudskih figura koje podsjećaju na stilizovane gljive, odnosno na motive pelti kakve nalazimo na slikanoj keramici, kao i na metalnim nalazima s lokaliteta Đelilovac. Iako pločica nažalost nije nađena u samom sloju već u nasipu iznad sonde II pa njezin originalni kontekst nije poznat, moguće je s relativnom sigurnošću tvrditi da ona potiče iz III stoljeća, s obzirom na većinu ostalih nalaza s lokaliteta, kao i na pronađene novčiće careva Aurelijanus i Constansa.

Budući da na ovim pločicama nemamo nikakvih natpisa, ne može se sa sigurnošću reći ko su bili štovaoци ovog kulta. S nalazom iz Ljubuškog bi se eventualno u vezu moglo dovesti vojno lice, jer su dedikanti svih nađenih spomenika iz tog mjesta označeni kao vojnici, dok su ostale četiri pločice nađene na lokalitetima civilnih naselja te bi se ti spomenici vezivali za trgovce, stranog ili domaćeg porijekla.⁸ Međutim, s obzirom na to da je lokalitet još uvijek uglavnom neistražen i pošto se ne može sa sigurnošću tvrditi koja je bila namjena otkrivenih objekata, nije moguće u potpunosti odrediti s kojim slojem stanovništva bi se pločica povezivala. S obzirom na to da nisu pronađeni hramovi posvećeni ovom kultu, postoji mogućnost da su štovaoци kulta dunavskog

⁴ Nowotny 1894, 201-208.

⁵ Abramić 1940, 297-307; 302-304.

⁶ Patsch 1902, 14-46.

⁷ Gabričević 1972, 53-55.

⁸ Imamović 1977, 147.

Sl. 2. Detalj sa pločice iz Đelilovca, na prikazu boginja koja u rukama drži dvije grančice, desno konjanik
(Foto: D. Vajzović)

Sl. 3. Detalj sa pločice iz Đelilovca, na prikazu boginja okružena sa dva konjanika (Crtež: S. Maslić)

konjanika bili vojnici, koji su ove pločice nosili na svojim kontubernijama kao amulete i nisu im gradili spomenike.⁹ U prilog tome govori i sama koncentracija ovih nalaza na dunavskom limesu, koja vjerovatno nije slučajnost, što bi moglo ukazivati na to da je vojska bila presudni element u širenju ovog kulta. Orijentalni uticaji na prikazima bi se mogli tumačiti upravo promjenom lokacije pojedinih legija u II i III stoljeću, u koja se one većinom i datiraju.¹⁰ Ovu dataciju je moguće s relativnom vjerovatnošću potvrditi i na lokalitetu Đelilovca novcem Aurelijanus (270–275. n. e.) i Constansa (337–350. n. e.).¹¹ Nošenje medaljona i amuleta je bilo više vezano za duhovni život u vojničkim zajednicama u kojima su se poštovali najrazličitiji kultovi zahvaljujući heterogenosti etničkih struktura. Upravo je u takvim regijama i zajednicama gdje su strujali elementi iz čitavog Rimskog carstva vjerovatno i došlo do razvoja ovog kulta. Osim toga, elementi borbe i pobjede su izraženi i u samoj ikonografiji u prikazu konjanika ispod kojih je tijelo neprijatelja, kao simbol trijumfa nad neprijateljem.¹² Ovo također nije bio organizovan kult, s obzirom na to da nisu poznata ni svetišta gdje se poštovao niti je postojala ujednačena ikonografija.¹³

Porijeklo ovog kulta nije dovoljno razjašnjeno, pa čak ni njegov naziv, jer se u literaturi spominjalo više naziva, od kojih je danas općeprihvaćen termin *dunavski konjanici* kako ga je

nazvao D. Tudor, koji je napravio i klasifikaciju spomenika na osnovu ikonografskih elemenata, materijala od kojeg su spomenici izrađeni i njihovog oblika.¹⁴ Bogata simbolika na predstavama ovog kulta: motiv konjanika, scene inicijacije, žrtvovanja, svetog objeda, prikazi Sola i Lune te mnogi drugi nepoznati ljudski prikazi i životinje, jasno govori da one sadrže elemente raznih kultova, grčkih, rimskih i orijentalnih, pa i autohtonih, koji je na primjerku iz Đelilovca svakako dominantan. Mnoge regije su i prije dolaska Rimljana na ove prostore imale božanstva koja su povezivale s konjima, što je naročito bio slučaj kod Kelta, a njih su vjerovatno nakon prodora kultova Rimskog carstva poistovjetili s tračkim i dunavskim konjanikom.¹⁵ Srž ikonografskog sadržaja ovog kulta bi mogao biti i Trački konjanik, odakle su preuzeli motiv jednog konjanika, i Dioskuri, odakle je preuzet model dva nasuprot okrenuta konjanika koji simboliziraju pobjedu. Međutim, ovo se ne mora uzeti kao tačno jer se trački konjanik uglavnom poštovao južno od Dunava (u Trakiji i dvije Mezije), dok se dunavski konjanik uglavnom poštovao u regiji sjeverno od Dunava (u Dakiji i Panoniji).¹⁶ Iako su prikazi bili različiti i sadržavali najraznolikije elemente i likove, na svakom od prikaza je bio lik jednog, ili češće dva konjanika, a između njih ženski lik. Ispod jednog konjanika je obično bilo tijelo, vjerovatno palog ratnika, a ispod drugog riba, koja je vjerovatno simbolizirala početak i kraj, a svi zajedno simboliziraju besmrtnost i beskonačni protok vremena. Smatra se da su prikazi s jednim konjanikom stariji (vjerovatno kraj I i početak II st.) od ovih koji su sadržavali dva konjanika i koji se datiraju u III i IV stoljeće. S obzirom na to da među nalazima prevladavaju prikazi s dva konjanika, moguće je pretpostaviti da je ikonografija s jednim konjanikom bila kraće u upotrebi,¹⁷ iako se takva jasna hronološka odrednica ne mora uzeti kao ispravna. Dva konjanika i boginja između njih predstavljali su poveznicu između tri kosmička nivoa: nebesa, zemlje i podzemlja.¹⁸ Na prikazima je, osim ovih osnovnih elemenata, bio i niz drugih figura, najčešće životinjskih, kao što su ovan, pas, lav, orao, paun, gavran, pijetao,

⁹ Jobst 1998, 37–42.

¹⁰ Iskra-Janošić 1996, 59.

¹¹ Novčić cara Aurelijanus je pronađen u Sondi II, u neposrednoj blizini pronalaska same pločice, iako ne u jedinstvenom i zatvorenom kontekstu, s obzirom na to da je pločica nađena van intaktnog arheološkog sloja, dok je novčić cara Constansa pronađen u Sondi III na istočnom rubu lokaliteta.

¹² Plemić 2013, 59, 62.

¹³ S obzirom na relativnu brojnost elemenata ovog prikaza koji bi se mogli povezati s motivima bitke, rata i borbe, otvara se mogućnost da se ne radi o kultu, kakav se tradicionalno veže za pojam božanstava, već da se radi o pratkičnim prikazima poznatim iz realnog života, koji su kao takvi uobličeni u vjerovanja ondašnjih stanovnika. Međutim, takvoj interpretaciji u korist ne ide brojnost ovih spomenika, kao ni njihova relativna međusobna sličnost i bogatstvo različitih elemenata od kojih se mnogi ne mogu dovesti u svakodnevni kontekst. U svakom slučaju ne treba isključiti mogućnost da je osnova za ove prikaze bila poznata iz stvarnih i realnih okvira života u Rimskom carstvu i da nije nužno i isključivo bila povezana s kulturnim radnjama, ali jasno je da su s vremenom ovi prikazi prerasli u čisto religijsku manifestaciju.

¹⁴ Tudor 1976, 50, 94.

¹⁵ Nicolae 2011, 161.

¹⁶ Tudor 1976, 54.

¹⁷ Incomu / Chriac 2007, 269.

¹⁸ Jones 2005, 2123–2124.

Sl. 4. Pločica dunavskog konjanika iz Đelilovca
(Foto: D. Vajzović)

Sl. 5. Pločica dunavskog konjanika
(Foto: D. Vajzović)

zmija, konj, riba pa čak i bik. Neki elementi ovog kulta su vjerovatno imali uzor u mitraizmu koji je bio široko rasprostranjen u Rimskom carstvu i na prostorima današnje Bosne i Hercegovine.¹⁹

Na prikazu iz Đelilovca boginja je prikazana s podignutim rukama u kojima drži dvije grančice. Drveće je u antičkim mitovima simboliziralo božiji oprost i utočište.²⁰ Moć i simbolika stabla se manifestovala u njegovim granama i lišću,²¹ a ruke podignute u zrak simboliziraju slavlje i pobjedu. S obzirom na to da ne postoje direktne analogije ni s jednim drugim prikazom, što se tiče grančica u rukama boginje, takav primjer je moguće pripisati raznolikosti radionica i majstora koji su izrađivali ove kultne pločice ili predstaviti kao rezultat različitih duhovnih tradicija i interpretacija kultova u regijama Rimskog carstva, odnosno u varijacijama u prakticiranju vjerskih običaja i slobodi njihove intepretacije. Međutim, u slučaju konkretnog prikaza, ove grančice bi mogle biti ključ u razumijevanju kulta dunavskog konjanika na zapadnobalkan-

skim prostorima, s obzirom na to da je najviše poteškoća bilo upravo oko interpretacije boginje, a ona se na primjerku pločice iz Đelilovca pojavljuje s atributom s kojim se nije pojavila nigdje drugo. Grančice su se već jednom pojavile među ikonografskim predstavama antičkih kultova u Bosni i Hercegovini, kao atributi boginje Dijane: i to s poznatog reljefa iz Opačića koji prikazuje Dijanu s adoranticama-nimfama²² i reljef Silvana i Dijane iz istog mjesta (Sl. 6.). Na prvom reljefu Dijana je prikazana u sredini, na postolju, u stojećem položaju, a do nje sa svake strane stoji po jedan ženski lik (Sl. 7.). Dijana u rukama drži po jednu granu: u desnoj smokvinu (ili vinovu), a u lijevoj palminu, dok na glavi nosi maramu. Ženski likovi oko Dijane je čuvaju za suknju. Kada je ovaj reljef nađen, nije bio poznat niti jedan drugi prikaz ili epigrafska potvrda Dijane u pratnji nimfa, sve do pronalaska žrtvenika iz Varaždinskih toplica.²³ Na drugom reljefu je Dijana prikazana sa Silvanom. Dijana u rukama drži grančice, a Silvan u desnoj ruci drži pedum, dok je lijevu položio niz tijelo. Na ova dva reljefa Dijana nije prikazana u svom standardnom obliku i sa svojim uobičajenim atributima, jer grančica nije bila njezin atribut, i da kojim slučajem na reljefu

¹⁹ Teza o porijeklu kulta dunavskog konjanika od tračkog konjanika u slučaju Bosne i Hercegovine se vrlo vjerovatno može odbaciti jer je, prema dosadašnjim istraživanjima, u Bosni pronađen samo jedan primjerak s prikazom tračkog konjanika (Gabričević 1954, 41-46).

²⁰ Philot, 1897, 49.

²¹ James 1966, 31.

²² Sergejevski 1929, 95-101, 98.

²³ Lučić 2013, 196; Rendić-Miočević 1980, 110.

Sl. 6. Reljef Dijane i Silvane iz Opačića kod Glamoča na kojem Dijana drži grančice u svojim rukama (Po: D. Sergejevski 1929, 102, Tab. IX)

Sl. 7. Reljef Dijane i adorantica iz Opačića kod Glamoča; Dijana u sredini na postolju i drži grančice u rukama (Po: D. Sergejevski 1929, 103, Tab. X)

nije bilo Silvane, boginju bi bilo nemoguće identificirati kao Dijanu. Oba reljefa su vjerovatno rad istog majstora. Dijana ne samo da nije nikad prikazivana s grančicama nego je i njena kulturna zajednica s nimfama neuobičajena. Dijana je bila ilirsko, autohtono božanstvo koje se uz Silvanu najviše poštovalo u Bosni i Hercegovini u antičko doba. Bila je prikazivana kao boginja lova, poistovjećena s Artemidom. Dakle, u kakvoj bi vezi mogla biti Dijana i boginja s kulta dunavskog konjanika? Odgovor možda upravo leži u prikazu grančica koji se ne pojavljuje ni kao standardan motiv u predstavama boginje Dijane ni u predstavama s prikazom kulta dunavskih konjanika. U vrijeme kada je Rim politički objedinio narode koje je osvojio, došlo je do korjenitih društveno-političkih procesa, prilikom kojih je došlo i do rekonstruiranja njihovih religija, i to na način da su pojedini narodi svoje kultove i svoja božanstva ili religiozna shvatanja pokušali dovesti u vezu s rimskim, tj. došlo je do *interpretatio Romana*.²⁴ Uprkos korjenitim promjenama koje su se odigrale nakon uspostavljanja rimske vlasti na

²⁴ Imamović 1977, 110.

ovim prostorima, autohtono stanovništvo se ipak nije tako lako odricalo svojih božanstava, iako su Rimljani bili tolerantni i dozvoljavali poštivanje svih religija na prostorima koja su osvajali. U slučaju prikaza Dijane i boginje sa kulta dunavskog konjanika može se reći da vrijedi isto. Onaj ko je izradio pločicu, poznavao je kult boginje Dijane, i to u njenom nesvakidašnjem obliku. Zašto su Dijanu prikazivali s grančicama u rukama, teško je reći. Moguće je da se radi o prihvatanju elemenata iz rimske religije, jer je npr. boginja pobjede Nika prikazivana s palminim granama u rukama, ili Apolon i Dafne, čije se ruke pretvaraju u grane, te boginja Atena, za koju se vežu maslinove grančice. Međutim, treba istaći da su i stara predrimska božanstva Vidasus i Thana²⁵ bili šumska božanstva te ukoliko se prihvati teza da je pločica rad domaćeg majstora, onda je i sasvim logično da su u kult koji je usvojen nakon dolaska Rimljana inkorporirani i elementi koji se vežu za domaću tradiciju, u ovom slučaju je to prikaz grančica. Sve ovo potvrđuje koliko je proces romanizacije bio kompleksan, slojevit sa

²⁵ Mužić, 2007, 477-490; Prusac 2010, 14.

svim svojim specifičnostima u pojedinim regijama. Dakle, prikaz grančica u rukama boginje s prikaza dunavskog konjanika iz Đelilovca i prikazi grančica u Dijaninim rukama s poznatih reljefa iz Opačića kod Glamoča nisu slučajnost, jer ni u jednom slučaju to nije njen standardan atribut. Teško je ustanoviti zašto se ovaj motiv pojavio baš na spomenutim primjercima, ali upada u oči da se u oba slučaja radi o radovima domaćih umjetnika, što nas navodi na nekoliko zaključaka: da su stanovnici ovih prostora dugo zadržavali svoje navike i običaje, sve do u kasnu antiku, dok s druge strane prisutnost ovog kulta svjedoči o prodoru tekovina rimske kulture duboko u unutrašnjost, uz postojanje mogućnosti da su i domaći ljudi počeli ne samo štovati strana božanstva nego im i sami odavati počasti. Dakle, u slučaju pločice iz Đelilovca bilo bi moguće, barem djelomično, odbaciti tezu da su kult dunavskog konjanika na zapadnobalkanskim prostorima štovali stranci – trgovci i vojnici. Prikaz iz Đelilovca ukazuje na to da je nakon što je kult dunavskog konjanika jednom preuzet i prihvaćen od stranaca, dalje samostalno razvijan pod snažnim uticajem domaćih tradicija, i to u jednom obliku koji im je bio blizak – poistovjećujući neke njegove elemente s tradicijama vlastite kulture, koje su očito u vrijeme nastanka spomenika bile još uvijek jako izražene i prisutne u kulturno-religijskoj praksi ondašnjih stanovnika.

Međutim, postoje mišljenja da je u interpretaciji kulta dunavskog konjanika glavna pažnja usmjerena na pogrešan lik. Naime, na svim prikazima, u obilju ikonografskih motiva i likova, uvijek se nalaze jedan ili dva konjanika i boginja među njima, a konjanici dominiraju u cijelom prizoru. Naziv *dunavski konjanik* nikad nije spomenut niti u jednom pisanom izvoru,²⁶ za razliku od nebrojenih primjera spomena drugih božanstava na epigrafskim spomenicima i u pisanim izvorima. Dakle, postoje mišljenja da centralni lik ovog kulta nisu konjanici nego boginja koja se nalazila na svim prikazima između njih i kojoj je davan centralni položaj u odnosu na druge likove koji su joj gravitirali. Ovo je zapazila Lj. Zotović i iznijela mišljenje da bi boginja mogla biti Luna kao centralni lik kulta, a da su konjanici bili samo subjekti njoj podređeni te da je ova religija nastala kao pandan mitraizmu u kojem žene

nisu mogle učestvovati.²⁷ Za primjerak pločice iz Đelilovca boginja se ne bi mogla poistovjetiti s Lunom iz razloga što je ispod boginje prikazan krug, koji je vjerovatno predstavljao Sunce, koji nije bio karakterističan za prikaze Lune. Á. Szabó čak navodi da su boginja Mjeseca i bog Sunca bili božanski par iz autohtone, preromaničke religije na Balkanu.²⁸ Koje božanstvo je predstavljao ženski lik između dva konjanika nije jasno, ali je očito da je zauzimala centralnu poziciju u kultu. Prema nekim autorima to bi mogla biti i Epona, keltska boginja plodnosti, koja je prikazivana okružena konjima, kao njihov zaštitnik i zaštitnik konjaništva koje je bilo vrlo cijenjeno u Keltskom društvu.²⁹ Na ovu teoriju bi trebalo posebno obratiti pažnju s obzirom na prožimanje keltskih uticaja tokom rimskog perioda u Panoniji. Ova boginja je mogla biti i Kibela, Artemida, Venera, Demetra, Helena, Hekata, Magna Mater i druge.³⁰ Ali šta je zajedničko svim ovim boginjama? Sve one su povezane s plodnošću i simbolikom života i rađanja, tako da bez obzira gdje se kult poštovao i raznolikosti u predstavljanju pojedinih likova i simbola, sastavnica kulta, ikonografija posmatrana u cjelini, predstavlja ciklus života u kosmičkom poretku.

Ovaj kult se Rimskim carstvom počeo širiti vjerovatno poslije 106. godine kada je Trajan osvojio Dakiju, čime je ona postala rimska provincija. Najviše spomenika ovog kulta je nađeno u Dakiji, Meziji i Panoniji, a ima ih i u Galiji, Trakiji, Dalmaciji, Italiji, Norikumu i Britaniji.³¹ U Dakiji je najviše prikaza bilo na kamenu, a u Panoniji na olovu. Generalno, prikazi ovog kulta su najčešće bili urađeni od mermera, potom od olova, običnog kamena, kao geme, terrakote te četiri primjerka od bronzе i jedan od bakra. Postoji nekoliko zona gdje se ovi prikazi pojavljuju češće nego u nekim drugim zonama. Za prostore zapadnog Balkana najfrekventnija regija gdje se oni pojavljuju je Sirmium, gdje je pronađeno više od pedeset olovnih pločica s prikazom kulta dunavskog konjanika, od kojih su neke gotovo identične.³² Mnoštvo nalaza koji potiču iz Panonije i njenih proizvodnih centara moglo bi nave-

²⁷ Zotović 2001, 63-75.

²⁸ Pánczél 2010, 80; Szabó 2007, 150-158.

²⁹ Plemić 2013, 59, 63.

³⁰ Tóth 2003, 469.

³¹ García 2003, 121.

³² Crnobrnja 2007, 284.

²⁶ Tóth 2003, 467-468.

sti na mišljenje da i pločica pronađena na lokalitetu Đelilovca potiče iz Sirmiuma. Međutim, ako se uzme u obzir način izrade i materijal koji nije bio uobičajen za nalaze ove vrste te, moglo bi se reći, greške i odstupanja u njenoj izradi, čini se prihvatljivom hipoteza da je ona autohtoni rad, autentični rad majstora iz bliže okoline, ako ne i sa samog lokaliteta.

Iz svega iznesenog o kultu dunavskog konjanika i konkretnom nalazu, može se iznijeti nekoliko zaključaka:

- To je prvi trag nekog antičkog kulta na brončanoj podlozi u Bosni i Hercegovini, jer su zabilježene predstave rimskih kultova u vidu metalnih figura, ali ne kao reljefne pločice, i peti primjerak na svijetu koji prikazuje ovaj kult na brončanoj pločici.

- Pločica predstavlja rad domaćeg autora, nastala je kao rezultat jake predrimske tradicije s jedne strane, te kulturnih strujanja iz provincije Panonije s druge strane, što je primjetno i na ostalim nalazima s lokaliteta Đelilovac;

- Pločica se okvirno može datirati u III stoljeće, na osnovu pronađenih novčića iz sonde, i analognih nalaza;

- Boginja između konjanika nosi u rukama neuobičajen atribut, kakav nije poznat ni s jednog drugog spomenika koji je prikazivao ovaj kult – dvije grančice. Jedina analogija koju imamo su dva prikaza Dijane s reljefa iz Opačića kod Glamoča, gdje je ona prikazana na jednom reljefu u društvu Silvana, a na drugom u društvu nimfi, i na oba reljefa u rukama drži grančice.

Summary

New discovered find of bronze plaque with the depiction of the Danube horseman cult from the Đelilovac near Travnik

The most significant find from the excavation in Đelilovac is bronze plaque depicting the cult of the Danube horsemen, representing the first finding of that kind in Bosnia and Herzegovina, and the fifth at the world and it is generally the first report of an ancient cult on the metal plate. This finding is specific not only because of the material it is made of, the Danube horsemen was presented mainly on the lead plates, but also because of iconography. Specifically, in our copy there is a goddess, an important element on all depictions of this cult, shown with an attribute that we have not seen in any other copy again; the branches the goddess holds in her raised hands. What mystifies this is the depiction from the famous plastic from Opačić near Glamoč where the goddess Diana is shown with the same attribute which was not typical for her either and also represents a unique finding. What is the link between these representations, and whether there is any, for now it is very difficult to say. The fact is that in both cases it is a provincial piece made by local craftsmen and it is clear they modelled them after some indigenous goddess, which emulated the elements of cults they met after the arrival of the Romans and cults they brought with them.

Bibliografija:

- Abramić, M.* 1940, Novi votivni reljefi okonjenih božanstava iz Dalmacije /Neue Votivereliefs berittener Gottheiten aus Dalmatien/, in: Serta Hoffil-leriana, 1940.
- Crnobrnja, A. N.* 2007, Dve ikone podunavskog konjanika iz Urovca, Glasnik Srpskog Arheološkog društva, 23, 2007.
- Gabričević, B.* 1954, Sarajevski medaljon sa prikazom Tračkog konjanika, GZM n. s. A, IX, 1954.
- Gabričević, M.* 1972, Olovna pločica sa predstavom dunavskih konjanika iz Velike Obarske, ČGT, Knj. IX, Tuzla 1972.
- García, H. R. C.* 2003, Social and religious integration in the cult of the Danubian Rider, Studia Historica – Historia Antiqua, Vol. 21, 2003.

- Imamović, E.* 1977, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Veselin Masleša, Sarajevo 1977.
- Incomu, C. / Chriac, C.* 2007, Contributi al' iconografia dei Cavalieri Danubiani nella Dobrugia (Romania), in: Pontica, Constanta, 2007.
- Iskra-Janošić, I.* 1966, Rimske votivne pločice od olova u Jugoslaviji (Prilog topografiji i rasprostriranju), Opuscula Archaeologica, Radovi Arheološkog zavoda, Vol. 6, No. 1, 1966.
- James, E. O.* 1966, The tree of life: An archaeological study, Leiden, Netherlands 1966.
- Jobst, H.* 1998, The cult of the Oriental Deities in Carnuntum, in: Fitz, J. (ed.) Religions and Cult in Pannonia, Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, Székesfehérvár 1998.
- Jones, L.* 2005, Encyclopedia of Religion, Second Edition, Part 4 – Dacian Riders, Thomson Gale 2005.
- Lučić, L.* 2013, Rimski natpis iz Varaždinskih toplića, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, 3, Sv. XLVI, 2013.
- Marković, T.* 1938, Rimska grobnica pod Dželilovcem kod Travnika, GZM, Sv. 2, Sarajevo 1938.
- Mužić, I.* 2007, Ostaci kulta pretkršćanskog boga Vida na teritoriji Hrvata, Starohrvatska prosvjeta III/34, 2007.
- Nicolae, M. C.* 2011, The iconography of the antique hero in the Balkan Area, Marisia, Studii și materiale XXXI Arheologie, Târgu Mureș 2011.
- Novaković, P. / Pandžić, I. / Mileusnić, Z.* 2014, Radovi sa konferencije i radionice projekta BIHERIT, Univerza u Ljubljani, Filozofska Fakulteta 2014.
- Nowtony, E.* 1984, Zanimljiv reljef o misterijama u bosansko-hercegovačkom Zemaljskom muzeju, GZM VI, Sarajevo 1984.
- Patsch, C.* 1902, Pojedini nalazi iz rimskog doba, GZM XIV, Sarajevo 1902.
- Petrović, J.* 1931, S arheologom kroz Travnik, Zagreb 1931.
- Philot, J. H.* 1897, The sacred three in Religion and Myth, New York 1897.
- Plečić, B.* 2013, Contribution to the Study of the Danubian Horseman Cult: Iconographic Syncretism of the Danubian Goddess and Celtic Fertility Deities, Archaeologica Bulgarica XVII, 2, 2013.
- Prusac, M.* 2010, Hybrid Deities in South Dalmatia, Bollettino di Archaeologia on line I, Volume Speciale C/C11/2, 2010.
- Pánczél, S. P.* 2010, Domina and Dominus from Cristești (Mureș County), Marisia, Studii și materiale XXX – Arheologie, Târgu Mureș 2010.
- Rendić-Miočević, D.* 1980, Neki ikonografski i onomastički aspekti Silvanove „panonsko-iliričke“ kultne zajednice, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb 1980.
- Sergejevski, D.* 1929, Dijana i Silvan, GZM, XLI, Sv. 2, Sarajevo 1929.
- Szabó, A. D.* 2007, A nuova tavoletta di piomba dei cd. „Cavalieri Danubiani“ della Pannonia, in: Nemeti, S. et al. (ed.) Dacia Felix, Studia Michaeli Bărbulescu oblata, Cluj-Napoca 2007, 150-158.
- Tudor, D.* 1976, Corpvs monvmentorvm religionis equitum Danvvinorvm – II The analysis and interpretation of the monuments, Leiden, Netherlands 1976.
- Tóth, I.* 2003, Sol Invictus Illyricus I., Problematik des sogenannten donauländischen Reitergottes, in: Szabó, A. / Tóth, E., Pannonica Provincia et Archaeologica, Budapest 2003.
- Zotović, Lj.* 2001, The Cult of Lunar Goddess or the Cult of Danubian Horseman, Starinar 49, Beograd 2001.

Privatna antička arheološka kolekcija iz Bosne i Hercegovine (krivotvorine ili originali?)

Adnan Busuladžić
Sarajevo

Abstract: A private collection of glass bowls, ceramic, bronze and silver figures exists in Bosnia and Herzegovina. For a certain number of the objects from that collection it may be supposed that are originals. The most significant object in the collection is the silver kouros. Entire collection is of the Greco-Roman provenance.

Key words: private archaeological collection, kore, kouros, glass amphoriskos, Tanagra figure, Minerva, Hercules, Aphrodite

Uvod

Ljubaznošću vlasnika vrlo zanimljive privatne kolekcije dobio sam priliku napisati ovaj rad te prezentirati predmete koji se nalaze na području Bosne i Hercegovine, a u privatnom su vlasništvu. Zbog sigurnosnih razloga, nažalost, nisam u mogućnosti objaviti puno ime vlasnika i adresu gdje se kolekcija nalazi. Sam vlasnik mi je predložio i zvanične međunarodne akte koji potvrđuju da se predmeti iz kolekcije ne vode u evidenciji otuđenih predmeta.

Jedan od najvažnijih trenutaka u procjeni predmeta koji dođu na analizu, a za koje ne postoje nikakvi pouzdani podaci o mjestu i okolnostima nalaza, jeste potvrda njihove autentičnosti. Duboko svjestan činjenice da je mogućnost izrade dobrih replika, njihovo patiniranje i slično zaista velika, ostavljam izvjesnu mogućnost da se ne radi o originalnim predmetima u svim slučajevima. U navedenom kontekstu mora se praviti i jasna razlika između izrade replike kao pozitivnog primjera i potrebe posjedovanja predmeta sličnih originalu te izrade krivotvorine koja ima za cilj usmjeriti zainteresirane u pogrešnom pravcu u cilju sticanja protivpravne koristi. Koliko je malo vjerovatno da se u Bosni i Hercegovini nalazi jedna takva privatna zbirka originalnih predmeta, dovoljno pokazuje i prava zbunjenost stručnjaka iz Velike Britanije koji su,

prema usmenom svjedočenju, na temelju analize poslanih fotografija, uz ogradu, pretpostavili da je riječ o „dobro urađenim replikama“. S druge strane, stručna procjena koja je došla od kolega iz Grčke ukazuje na to da se radi o originalima, bez zadrške, za sve predmete navedene kolekcije. Autor ovih redaka je imao priliku ove predmete vidjeti uživo i analizirati ih te steći utisak o kolekciji iz prve ruke. Mišljenja sam da bi tek savremena hemijska, rentgenska i slična analiza te rezultati koji bi se dobili analizom tehnologije izrade metalnih predmeta, hemijskog sadržaja i termičke obrade zemlje od koje su pravljene figurine, mogli s većom sigurnošću potvrditi autentičnost predmeta. Naravno, takve analize su iznimno skupe, a rezultat u nekim slučajevima neizvjestan. Isto tako, veliki nedostatak cijele kolekcije predstavlja i činjenica da su okolnosti nalaza, osobe koje su bile involvirane u skupljanje predmeta, arheološki stručni kontekst i lokaliteti pronalaska artefakata u potpunosti nepoznati. Ovo u velikom procentu ograničava mogućnost sigurne determinacije i konačnih zaključaka. S potpunom sigurnošću se samo može istaknuti da takvi predmeti nisu mogli biti pronađeni na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, ili je takva mogućnost za neke od njih svedena na najmanju moguću mjeru. Za manji broj predmeta, poput bronzane figurine Minerve, Herkula, Venere, može se pretpostaviti i mogućnost doma-

ćeg porijekla. Zbog toga nam ostaje da u ovom trenutku klasičnom arheološkom metodom te komparacijama sa sličnim ili istim materijalom pokušamo dati procjenu autentičnosti čuvane kolekcije. Osnovno mjerilo prilikom analize predložene kolekcije bila je vrsta materijala od kojeg su pojedinačni predmeti pravljani. Iz navedenog razloga artefakti su prezentirani i podijeljeni na staklene, glinene, bronzane, bakreno-zlatne i srebrene predmete, u okviru kojih se kretala i detaljnija analiza.

Rasprava

Staklene posudice (katalog br. 1-4, Tab. 1)

Jednu grupu predmeta u ovoj kolekciji čine i staklene posudice, različitih oblika. Riječ je o amforicama i aribalosima.

Primjerci iz ove kolekcije izrađeni su od neprozirnog stakla, odnosno staklene paste, posebnim postupkom oblikovanja i apliciranja ukrasnih elemenata na vanjskoj površini od slične staklene smjese drugih boja. Iako nema sasvim sigurnih pokazatelja o svim detaljima tehnoloških postupaka izvedbe ove vrste posudica, izgleda da su one rađene na staklarskom štapu uz pomoć posebne žičane ljuštare tzv. „core forming“ postupak.¹ Ovaj postupak je primarno služio za formiranje svojevrsnih kanelura na vanjskoj strani. Navedena žičana konstrukcija planski je tipološki pravljena, a sam proces skidanja uslijedio je u konačnom oblikovanju posudice. U tako oblikovano tijelo s izbrazdanom vanjskom površinom sistemom namotavanja aplicirane su vodoravne trake ili višestruke valovnice cik-cak linije i slično. Uglavnom su ove cik-cak linije ili valovnice veoma kompaktно inkorporirane u osnovnu podlogu. U muzejskim kolekcijama su zabilježeni i slučajevi kada su ukrasni elementi jednostavno ispali usljed različitih pritisaka. Nakon apliciranja ukrasnih traka, cik-cak linija ili valovnica, dok je umetnuta staklena masa u kanelurama bila još pogodna za obradu, nekim je instrumentom (poput turpije) poravnata vanjska ploha posudica. U toku oblikovanja posudice i apliciranja ukrasnih elemenata, majstori su se

služili raznim štipalicama, modelatorima i drugim instrumentima. Dodatni zahvati takvim instrumentima bili su potrebni naročito kod modeliranja oboda i stope posudica i apliciranja ručica. Isti zahvati morali su se koristiti i kod rebrasto-vertikalnih profiliranja posudice s nešto većim obujmom. Ovakve profilacije su, uz estetsku namjenu, imale za cilj i učvršćivanje stijenki posudica.² Tehnika izrade ovih predmeta poznata je i pod terminom „pješčana jezgra“.³

Staklene posude iz ove kolekcije imaju dva osnovna oblika: amforiskos i aribalos. Oblici im osciliraju od nešto izduženijih do obliha, loptastih i kruškolikih (katalog br. 1-4, Tab. 1).

Kako se vidi iz fotografija, sve posudice su izrađene od višebojnog stakla u raznim kombinacijama. Ukrasne trake, višestruke valovnice (cik-cak linije) i koncentrični krugovi aplicirani su na vratu, trbuhu i donjem dijelu posude.

Proizvodnja ovakvih staklenih posudica bila je masovna na istočnom Mediteranu. Ova činjenica vremenom je iskristalizirala neke zakonomjernosti u vezi s veličinom, dimenzijama i težinom. Ovi predmeti su služili uglavnom za pohranu mirisa, mirisnih ulja i sličnih kozmetičkih preparata te su služili kao višekratna ambalaža. Visina posudica iz ove kolekcije kreće se od 10 do 5,5 cm, a težina od 68,10 g do 54,30 g. Primijećene oscilacije rezultat su trenutne umjetničke inspiracije i improvizacije samog majstora. Ove manje razlike u dimenzijama svakako nisu uticale na namjenu i korištenje predmeta.

Način postavljanja ovih posudica, s obzirom na neravno dno, morao je biti sličan načinu na koji su držane i amfore. Staklene posudice su morale imati neku vrstu stalka. S druge strane, postojanje drški ukazuje na to da je neposredno korištenje predmeta podrazumijevalo i vješanje posudica za uzice.

Ove vrste posudica najvjerojatnije potiču iz dijelova kontinentalne Grčke, i to iz regija Teba, Beotia, Monorar – Karbunari i drugih dijelova. Prema obliku odgovaraju poznatim tipovima posuda od staklene paste, kao što su amforiskosi, aribalosi i alabastroni.⁴

Inače, počeci proizvodnje staklenih predmeta vezani su uz stare kulture na području današnje

¹ Goldstein 1979, 27-29.

² Marijan 1989, 75.

³ Fadić 2000, 545.

⁴ Marijan 1989, 76.

Sirije, Mezopotamije i Egipta,⁵ čiji je uticaj kasnije uvjetovao pojavu masovne proizvodnje ovih proizvoda u područjima u kojima je ekonomska moć bila veća. Ovo se, pored ovog dijela istočnog Sredozemlja, posebno odnosi na prostor Kipra⁶ i Grčke.⁷ Ovi tehnološki, kulturni i uopće civilizacijski orijentalni uticaji imali su snažan odjek na Grčku pretklasičnog razdoblja. Ovo se posebno intenziviralo velikim grčkim kolonizatorskim valom disperziranim u sve dijelove Sredozemlja. Na ovaj način sva izvorno orijentalna ili grčka roba prenosi se na druge prostore, primarno grčke kolonije, a odatle i dalje u periferna područja koja su primala raznolike uticaje naprednijih tehnoloških i umjetničkih inovacija. Pored Grka, primarnu ulogu u proizvodnji i distribuciji staklenih predmeta imali su Feničani. U Grčkoj već u VIII stoljeću stare ere dolazi do procvata staklarskog obrta,⁸ a rezultat ovih procesa su i posudice iz ove privatne kolekcije. Jedan od centara za izradu različitih staklenih predmeta bio je i Rodos.⁹

Kao rezultat navedenih aktivnosti, male staklene posude tipa amforiskosa, aribalosa, alabastrona i oinohoa zastupljene su na prostoru čitave Grčke,¹⁰ a većina nalaza se datira u VII, VI i V stoljeće stare ere. Koliko su ovi proizvodi bili rašireni i korišteni govori podatak da su posudice od staklene paste pronalazene u grčkim kolonijama,¹¹ ali i negrčkim područjima u Trakiji,¹² današnjoj Makedoniji,¹³ Italiji,¹⁴ istočnoj obali Jadrana¹⁵ i Španiji.¹⁶

Datacijski okvir svih komparativnih predmeta ukazuje na vrijeme od prve polovine VI ili kraja V stoljeća stare ere, pa sve do I stoljeća stare ere.¹⁷ Ovi predmeti, koji su nađeni u sklopu lokaliteta Ošanići kod Stoca u Bosni i Hercegovini, nisu pripadali grobnom kontekstu. Mnogobrojni primjerci koji su nađeni izvan grčkog etničkog

teritorijalnog okvira uglavnom su nađeni u sklopu grobnih cjelina, zajedno s materijalom grčkog porijekla.¹⁸

Prema postojećoj komparativnoj analizi, ovi predmeti su nastali pod uticajem tehnološki i estetski razvijenijih shvaćanja s prostora Sirije, Mezopotamije i Egipta, a izrađeni su u Grčkoj.

Koroplastika od terakote (katalog br. 5-7, Tab. 2 i Tab. 3)

Porijeklo izrade grčke male plastike najvjerovatnije potiče iz minojske umjetnosti. U palačama Krete i Mikene, monumentalna plastika je bila rijetkost.¹⁹ Zato je postojanje malih glinenih skulptura u vidu idola bila razmjerno česta pojava. Dolaskom novog grčkog stanovništva, minojska umjetnost je i dalje zadržala izvjestan uticaj na doseljenike. Novo stanovništvo i starosjedioci nastavili su izrađivati male figurine od sirove gline. U kasnijim periodima u antičkoj Grčkoj dolazi do razvoja monumentalne plastike u mramoru i bronzi. I pored razvoja ovih monumentalnih figura, izrada male plastike ne zamire, nego se razvija do primjeraka natprosječne umjetničke kvalitete.²⁰ Različite kategorije glinenih predmeta, uključujući i terakotne figure, najčešće su pronalazene na lokalitetima svetišta i grobova.²¹ Kada je u pitanju ovaj duhovni segment, glinene figurine su vrlo često bile zamjena za darivanje božanstava u hramovima. U slučaju nemogućnosti darivanja bogova skupim predmetima i žrtvovanjem životinja, glinene figurine su bile zamjena. Pored ovih namjena, glinene figurine su stavljane kao grobni prilozi. Već krajem VI i početkom V stoljeća stare ere u Beotiji su se u grobove, između ostalog, stavljali i kipići od terakote. Ove figurine su predstavljale služavke i slugе i njihova zanimanja: pekari, kuhari, frizeri, dječaci sa žrtvenom životinjom, djevojke s voćem i slično. Sredinom V stoljeća te figurine poprimaju i elemente individualnosti. Vremenom se pojavljuju terakotne djevojke s darovima i instrumentima te ženske figure bez atributa. Pogrebni kontekst glinenih figurina polako gubi značaj i vremenom iščezava. Oslobođeni strogih formi koje su proizlazile iz duhovne sfere, umjetnici počinju izra-

⁵ Kisa 1908, 33-106; Fadić 2000, 545.

⁶ Kirigin 2008, 107-108.

⁷ Marijan 1989, 76-77.

⁸ Ibid.

⁹ Galli 1916, 268-269.

¹⁰ Robinson 1950, 424; Kisa 1908, 163-169; Goldstein 1979, 124-127.

¹¹ Džingov 1965, 12 i 17.

¹² Filow 1934, 56.

¹³ Bulić 1933, 20; Mikulčić 1976, 191; Sokolovska 1986, 88; Грозданова 1987, 149, Tab. 1.

¹⁴ Santero 1977, 218-219; Kisa 1908, 170; Falli 1916, 268-269.

¹⁵ Kirigin 2008, 107-109.

¹⁶ Almagro-Bosch 1953, 179-180.

¹⁷ Fadić 2000, 545.

¹⁸ Marijan 1989, 77-78.

¹⁹ Paul 1987, 42.

²⁰ Köster 1926, 66.

²¹ Kirigin 2004, 172-173.

đivati glinene figurine dajući im više umjetnički segment. Ovi kipići dobijaju naziv „tanagre“ po lokalitetu Tanagre, najpoznatijem nalazištu tih figura. Od IV stoljeća stare ere izrada terakota figurica doživljava procvat, a počinju se izrađivati različite predstave iz života žena, djevojaka i djece. Ove figurice postaju prava umjetnička djela, ukrasi po domovima, a ponekad i igračke.²²

U staroj Grčkoj je postojao naziv za osobe koje su se bavile proizvodnjom ovih predmeta. Koroplasti su predstavljali ljude – umjetnike ili zanatlije – koji su se bavili izradom kipića djevojaka ili lutkica. Starije varijante koroplastičnih motiva, kao što su protome, poprsja, maske, votivne životinje i slično, vremenom nestaju, a pojavljuju se novi tipovi, koji postaju dominantni – ženske odjevene figure. Prema stilskim obilježjima, ova sitna plastika pokazuje elemente monumentalne plastike. Izrada sitnih figurina intenzivira se u trenutku kada dolazi do dekadencije monumentalne klasične plastike. Izrada glinene plastike posebno se razvijala u nekoliko središta, poput Beotije, Aleksandrije, Tarenta i Mirine.²³

Predmeti od gline proizvodili su se u većim radionicama koje su bile smještene u blizini područja koja su imala dovoljne količine odgovarajuće gline. Tako su lončarske radionice Atene bile u blizini Dipilona kod Eridana, gdje se vadila glina. U Korintu su kopali posebne jame radi vađenja odgovarajuće gline. Nakon vađenja, glina se čistila od kamenčića i drugih fizičkih nečistoća. Ovaj dio proizvodnog procesa odvijao se na način da se glina mljela te pročišćavala namakanjem i cijedenjem. Ovaj segment se ponavljao dok se ne bi dobila sasvim čista glina. Tekućina u kojoj se glina ispirala kasnije je služila da se nepečene posude njome premažu radi dobijanja glatke površine.²⁴ Terakote su se jako dug vremenski period oblikovale rukom. U nekim slučajevima su se premazivale preljevom, koji je mogao da bude i toniran, nakon čega su se pekle. Nakon termičke obrade, figurine su se bojile. U Babilonu i Asiriji masovno su se proizvodili i koristili različiti keramički proizvodi te su se i tehnike njihove izrade na tim mjestima usavršavale i prelazile na prostor na kome su živjeli Grci. S Istoka su potekli i kipovi izrađivani

pomoću šupljeg kalupa. Da bi se uopće dobio šuplji kalup, bilo je neophodno da se na tradicionalan način oblikuje i peče originalno željeno djelo, prototip – patrica, na temperaturi od 750 do 950 stepeni. Od te originalne figure – patrice dobivao se uz pomoć gline odljev, tzv. matrica. Od ovog primjerka – matrice pravili su se brojni otisci. U počecima primjene te metode pažljivo se oblikovala prednja strana, dok je zadnja bila samo zaglađena. U kasnijoj fazi se s izrade pune figure prešlo na proizvodnju šupljih kipića, što je bio brži proces, jer se skraćivalo vrijeme sušenja i pečenja. Šuplje figure su se dobijale na način da se od gline oblikovao pljosnati komadić debljine 0,1 do 1 cm, koji se potom rukom i prstima lijepio za prednju stijenku matrice. Zbog toga se na mnogobrojnim terakotnim figurinama mogu primijetiti otisci pristiju. Spojevi koji su bili na bokovima lijepili su se i gladili na način da se spoj mogao vidjeti samo iznutra. Na leđnom dijelu kipa se izrađivala rupa koja je služila za izlazak pare koja nastaje pečenjem, na temperaturi od 300 do 400 stepeni. Kod većeg broja kipića dno je bilo otvoreno, dok je kod jednog broja dno imalo tanku glinenu ploču, čime je zatvarana figurina. U slučaju izrade kompliciranijih predstava, figura s instrumentima, predmetima, figura koje su u pokretu i slično, korištene su i druge metode, poput naknadno oblikovanih dijelova. Dodavane su i glave koje nisu mogle biti izvučene iz matrice, a za izradu glava rađene su posebne matrice. Ovo je majstoru davalo slobodu da izrađuje različite kombinacije i varijacije figurina, koje su konstatirane diljem antičkog svijeta. Radi preciziranja različitih detalja, posebno na licu, uz pomoć štapića su se modelirali dijelovi poput očiju, crta lica, frizura, dijelova odjeće i slično. Umetali su se i pojedini elementi kao što su lepeze, košare i ukrasi u kosi. Tako urađena figura je sušena pa pečena, te bojana. Namakanjem ili premazivanjem kistom figura je bojana u bijelu boju, nakon čega su se koristile i druge boje.²⁵

Otkriće kipića od terakote u Tanagri desilo se krajem XIX stoljeća.²⁶ Uglavnom je bila riječ o ženskim kipićima.²⁷ Drugi veliki period otkrića grobova i figurina na lokalitetu Tanagre desio se sredinom XX stoljeća.²⁸

²² Sanader 2002, 29.

²³ Ibid., 30-31.

²⁴ Ibid., 32.

²⁵ Ibid., 33-4.

²⁶ Ibid., 35.

²⁷ Martha 1880.

²⁸ Higgins 1986, 29.

Drugi veliki lokalitet na kome je otkriven veći broj ovih figurina jest mjesto Mirina.²⁹ Riječ je o urbanom naselju koje je kovalo svoj novac, a kroz historiju je prelazilo u različite ruke i državne okvire. Krajem XIX stoljeća otkrivena je nekropola s više od hiljadu kipova od terakote. Uz pomoć konteksta nalaza i pronađenog novca, figurine su datirane u kraj III stoljeća i II stoljeće stare ere. U navedenoj nekropoli ustanovljena je velika oscilacija u korištenju figurina kao dijela grobnih priloga. Tako je u pojedinim grobnicama pronalazeno i do 45 kipića, dok je u mnogim grobovima nađen samo po jedan.³⁰ Ove figurine iz Mirina imale su i potpise majstora.³¹

Treća poznata lokacija na kojoj su pravljene terakotne figurine jest Aleksandrija. Ove figurine se razlikuju po stilu i prikazima. Pored prikaza djece i žena, često su izrađivane i figurine koje su predstavljale domaća božanstva. Isto tako, ove aleksandrijske figurine nisu imale finoću, gipkost i eleganciju grčkih figurica.³²

Četvrti veliki lokalitet na kome je konstatiran veliki broj figurina od terakote jest Tarent. Riječ je o jednoj od najvećih grčkih kolonija, koju su krajem VIII stoljeća stare ere osnovali Spartanci. Tu su, pored minijaturnih terakotnih figurina, zabilježeni i veliki arhitektonski primjerci, koji su krasili hramove i druga svetišta. Vrhunac proizvodnje se desio između IV i II stoljeća stare ere.³³ U periodu kada je njihova proizvodnja na istočnom Mediteranu počela iščezavati, u Tarentu je bila u punom zamahu.³⁴

Kod mnogobrojnih kipića koji su pronađeni na različitim lokalitetima može se primijetiti postojanje različitih motiva. Među njima najčešći su oni koji prikazuju brižljivo frizirane žene, koje stoje, odjevene u hitone i u prozirne ogrtače. Kao što je rečeno, opći naziv „tanagre“ dat je po prvom lokalitetu na kojem su nađene. Različiti su i uzori za izradu ovih kipića. Prvi uzori su bili jonski ženski kipovi, koji se javljaju od VI stoljeća stare ere. Nakon toga, uzori postaju žene odjevene u peplos, jedan od atributa djevičanske Atene. Od IV stoljeća stare ere ideal postaju mlade nevjeste odjevene u nabrani hiton,

stegnut u struku pojasom. Neke figurice nalikuju prikazima Afrodite, na način da prikazuju ženu pri toaleti, pri kupanju, s rukom na grudima ili kako drže ogledalo, nakit i slično.³⁵ Koroplasti su ponekad izrađivali i figure koje su predstavljale uglavnom ženska božanstva, figurice oporučitelja, olimpijskih bogova, scene iz kuhinje i svakodnevnog života.³⁶

Razlozi proizvodnje i korištenja ovih predmeta mogu se povezati s nekoliko namjena. Prva namjena je bila za grobne priloge, a sve u svrhu da pokojniku bude što udobnije na drugom svijetu. Korištene su i kao zavjetni darovi, igračke te u sklopu dionizijskih misterija.³⁷ Pojedini autori s pravom smatraju da su koroplasti izrađivali figurine univerzalno, a da su oni koji su ih kupovali davali namjenu samom predmetu.³⁸

Terakote tipa tanagra bile su gotovo u potpunosti stavljanje u grobove žena i djece.³⁹ Ako su se pronalazile u muškim grobovima, onda su to bili kipići dječaka, erota, maski i životinja, a ne žena.⁴⁰

Naša tri primjerka, od čega dvije očuvane tanagre (katalog br. 5 i 6, Tab. 2) i jedna ženska glava (katalog br. 7, Tab. 3) prema svim komparativnim parametrima mogu se staviti u kontekst starogrčke koroplastike. Vrlo slične komparacije čuvaju se na Brijunima,⁴¹ u Splitu,⁴² a primjerci su pronađeni i na lokalitetu Isse,⁴³ Starigrada na Hvaru,⁴⁴ Zadra,⁴⁵ Isara kod Marvina⁴⁶ i drugim lokacijama. Kameni primjeri su također prisutni u grčkoj umjetnosti (Tab. 12).

Bronzane figurine

(katalog br. 8-18, Tab. 4 – Tab. 9, 1.1a)

Bronza je zbog svoje postojanosti, određene plemenitosti te velikih mogućnosti obrade u cijelom antičkom svijetu imala vrlo širok spektar primjene. Od bronzne su izrađivani različiti predmeti,

²⁹ Kirigin 2004, 172.

³⁰ Brinkmann 1996, 138.

³¹ Sanader 2002, 36-37.

³² Ibid., 37.

³³ Rolley 1994, 23.

³⁴ Besques 1994, 23.

³⁵ Hamdorf 1996, 41.

³⁶ Sanader 2002, 38-39.

³⁷ Ibid., 39.

³⁸ Pottier 1890, 279.

³⁹ Na području Isse terakote su poznate isključivo iz grobova; Kirigin 2004, 173.

⁴⁰ Graepler 1994, 43-59.

⁴¹ Sanader 2002, 28-67.

⁴² Nardelli 2000, 35-123.

⁴³ Abramić 1949, 9-17.

⁴⁴ Kirigin 1996, 140.

⁴⁵ Nardelli 1991, 43-51.

⁴⁶ Sokolovska 1986, T. 14, T. 19 i 20, T. 32, 33, 34 i 35.

od onih za svakodnevnu upotrebu do visokih umjetničkih djela.⁴⁷

Od pronalaska bakra, koji se često nalazio na površini rudišta, počinje i razvoj različitih tehnika uz pomoć kojih je bio obrađivan. Prva zabilježena tehnika bila je hladno kovanje, nakon čega je uslijedila tehnika toplog kovanja. Toplo kovanje je olakšalo obradu i proizvodnju raznih predmeta. Razvojem tehnike livenja dolazi do izrade predmeta u serijama. Miješanje bakra s drugim metalima dovelo je do dobijanja čvršće i otpornije legure te je tako nastala bronza.⁴⁸

Bakar je crveni metal, koji se topi na 1083 stepeni Celzijusa. Najčešće se nalazi sa srebrom i bizmutom u sulfidnim rudama. Dužim stajanjem potamni od oksida, a pod uticajem zraka dobija zelenu patinu. Jedna od najpoznatijih bakrenih ruda u antičko doba eksploatirana je na Kipru. Bronza kao legura nastaje miješanjem bakra s kalajem, potom olovom, srebrom, cinkom ili antimonom. Odnosi bakra i drugih elemenata u izradi figurina su na temelju različitih analiza pokazali oscilacije u procentima.⁴⁹

Osnovne tehnike uz pomoć kojih su izrađivani proizvodi od bronzes jesu livenje i kovanje. Kod livenja, tečni metal se ulijevao u odgovarajući kalup u kome očvrsne, a potom bi se kalup razbijao. Najpoznatija vrsta livenja je tzv. tehnika „izgubljene forme“, gdje se pozitiv pravio u vosku koji se zatim oblagao glinom. U ovako formiran kalup ulijevao se tečni metal, koji je istiskivao vosak i zauzimao njegovo mjesto. Nedostatak ove tehnike je da su kalupi bili samo za jednokratnu upotrebu. Pozitivna strana se odnosila na činjenicu da su se mogli izrađivati kako šuplji tako i puno liveni predmeti. Kod šupljih predmeta prvo se pravio traženi oblik od gline, koji se potom oblagao voskom i modelirao, a nakon toga bi se sve umatlo u glinu. U pripremljenom kalupu su se ostavljali kanali za ulivanje metala i izlazak voska. Bronzani predmeti pravljani su i u dvodijelnim kamenim ili glinenim kalupima koji su imali dva otvora. Jedan otvor je bio za ulivanje metala, a drugi za zrak. Ovim načinom je intenzivirana serijska proizvodnja. Vremenom se razvijaju i druge tehnike ukrašavanja i obrade metala, poput „tehnike na proboj“, cizeliranja,

graviranja, zakivanja, inkrustiranja, urezivanja i presovanja. Pored livenja, osnovna tehnika se odnosila na kovanje u hladnoj ili toploj varijanti, koje su u svojoj osnovi zadržane i do danas.⁵⁰

Antički skulptori su u izradi skulptura koristili različite materijale. Zabilježena je upotreba drveta, bronzes, mramora, gline, srebra, zlata, željeza i drugih materijala.⁵¹ Kada je u pitanju sitna plastika, najzastupljeniji materijal je bio bronza.

Najvećoj skupini predmeta iz ove kolekcije pripadaju figurine od bronzes. Ovakvi predmeti su iznimno često zastupljeni po muzejskim kolekcijama te razmjerno često nalaz na arheološkim lokalitetima.

Prvi od navedenih predmeta jest figurina kore (katalog br. 8, Tab. 4, 1.1a). Ovakve figurine su često držale u ruci voće ili neki poklon. Kriva linija usana upućuje na tzv. arhajski konvencionalni osmijeh. Odjeća na kori više liči na „futralu“, što upućuje na datacijski okvir rane arhaike. Položaj tijela i ruku, gdje je jedna ruka savijena u laktu, a druga pridržava skut, blago savijena prema donjem dijelu tijela, postala je čest standard izrade kora.⁵²

Druga kora predstavlja drugačiji oblik i način prezentacije figura (katalog br. 9, Tab. 4, 2.2a) i riječ je o mlađem obliku u odnosu na prethodnu koru.

Treća figurina odnosi se na patricijku koja bi se, prema načinu odijevanja, mogla prije staviti u rimski civilizacijski krug nego grčki (katalog br. 10, Tab. 5, 1.1a).

Četvrta figurina predstavlja Minervu, odnosno Atenu (katalog br. 11, Tab. 5, 2.2a). Paralele ovom kipiću su mnogobrojne. Predstave Minerve ustvari podržavaju tipove grčke Atene, koje su stvorene u V i IV stoljeću stare ere. Naš primjerak bi se na temelju komparativnih primjeraka mogao datirati prije u I stoljeće nove ere. Od komparativnih figurina mogu se spomenuti primjerci pronađeni na području lokaliteta Biskupije,⁵³ Istre⁵⁴ i Beograda.⁵⁵

Peta figurina predstavlja oratora odjevenog u ogrtač (katalog br. 12, Tab. 6, 1.1a). Statueta muškarca prikazana je u govorničkom zanosu, vrlo realistično.

⁵⁰ Ibid., 15-16.

⁵¹ Richter 1950, 135.

⁵² Scholl 2007, 123, abb. 52a i 52b.

⁵³ Šeparović / Uroda 2009, 19.

⁵⁴ Girardi-Jurkić 2005, 21.

⁵⁵ Grupa autora 1997, 33, sl. 1.

⁴⁷ Grupa autora 1997, 7.

⁴⁸ Ibid., 14.

⁴⁹ Ibid., 15.

Šesta figurina odnosi se na Herkula (katalog br. 13, Tab. 6, 2.2a). Herkul je čest prikaz u formi bronzanih figurina. Naš primjerak najvjerojatnije predstavlja lošiji rad iz doba Severa, kada je kult Herkula⁵⁶ dobio na značaju, pa su se i figurine ovog heroiziranog kulta često izrađivale. Kulminacija štovanja se desila za vrijeme cara Komoda koji se poistovjetio s ovim herojem.⁵⁷ Analogijski kipići pronađeni su u Sisciji.⁵⁸

Sedma brončana figurina predstavlja Veneru, odnosno Afroditu (katalog br. 14, Tab. 7, 1.1a). Ona je bila simbol kroz koji su umjetnici izražavali ideal ženske ljepote. Uzori su im bila djela klasične grčke umjetnosti V i IV stoljeća stare ere. U IV stoljeću stare ere čuveni Praksitel stvara kip nage Afrodite i kasnije skoro sve figurine ove boginje rađene su po uzoru na Praksitela i njegovu školu. Prikazi Venere – Afrodite u formi nagih brončanih figurina razmjerno su česti na različitim arheološkim lokalitetima u Srbiji⁵⁹ i Saloni.⁶⁰

Osma brončana figurina odnosi se na prikaz konja (katalog br. 15, Tab. 7, 2.2a). Konj je inače bio vrlo omiljen motiv grčke arhajske umjetnosti. Prikaze konja s neproporcionalnim odnosom tijela i nogu susrećemo i na geometrijskim i crnofiguralnim vazama.⁶¹ Uvjetne analogije mogu se konstatirati na različitim grčkim lokalitetima, a datiraju se u srednjogeometrijski i kasnogeometrijski period (Tab. 13).⁶²

Deveta figurina iz ove skupine predstavlja Fortunu, odnosno božicu Tihu (katalog br. 16, Tab. 8, 1.1a). Njeni su ikonografski simboli kormilo kojim upravlja ljudskim sudbinama, rog izobilja (cornucopia) i dijete. Česti su prikazi i globusa, patere, klasja žita i kaduceja.⁶³ Paralele ovom primjerku mogu se konstatirati u Savudriji⁶⁴ i području Srbije.⁶⁵

Deseta figurina iz ove privatne kolekcije predstavlja glavu koja je najvjerojatnije bila dio neke skulpture (katalog br. 17, Tab. 8, 2.2a). Datacijski okvir može se precizirati u II i I stoljeće stare ere.

Bliže analogije ovom primjerku ne mogu se konstatirati u dostupnoj literaturi.

Jedanaesta i posljednja figurina iz grupe bronzanih predmeta predstavlja Silena (katalog br. 18, Tab. 9, 1.1a). U grčkoj mitologiji on je pratilac i učitelj Dioniza, boga plodnosti, uživanja u vinu. Bio je simbol pijanstva i zanosa.⁶⁶ U umjetnosti se predstavlja kao ljudsko biće, dobrodušni starac, obično pijan, široka lica, s bradom i većom kosom, konjskim repom i tupog šireg nosa. Naš primjerak je humaniziraniji jer nema kopita i konjske uši, nego su i ovi dijelovi prikazani u ljudskom obliku. Različite predstave Silena konstatirane su u širokom vremenskom okviru od IV stoljeća stare ere do rimskog perioda. S obzirom na nepostojanje patine, kao i legura od kojih je statueta napravljena, može se pretpostaviti da ovaj primjerak nema originalno porijeklo. Predmet bi se čak prije mogao definirati kao replika, nego krivotvorina.

Figurina bakar – zlato (katalog br. 19, Tab. 9, 2.2a)

U veću skupinu metalnog materijala spada i jedna figurina izrađena od bakra i pozlate. Figurina nosi oko vrata torkves, tordiranu varvarsku ogrlicu od zlatne, srebrene ili bronzane žice. Pretpostavka je da je ovim dekorativnim detaljem umjetnik želio naglasiti etničku pripadnost.

Srebrene kuros (katalog br. 20, Tab. 10)

Kuros je prototip nalog mladića punog snage i ljepote. Po pravilu je stojeći kip. Stari Grci su ga doživljavali kao simbol junaštva, neustrašivosti, snage i ljepote. Prema nekim autorima smatra se i predstavom Apolona. Usne na našem primjerku pokazuju lažni osmijeh, tzv. arhajski osmijeh. Spuštene ruke s priljubljenim šakama uz tijelo, spljošteno ovalno lice i originalan način češljanja stilizirane kose, neosporno potvrđuju egipatski uticaj na arhajsku umjetnost kojoj pripada i ova figurina. Frizura, orijentalne etničke odlike lica, naglašena muskulatura tijela, jedna noga izbačena naprijed i ruke spuštene niz tijelo bile su gotovo jedine odlike izrade kurosa u različitim materijalima. Prema navedenim elementima, vrlo slični primjeri kurosa, ali od kamena, čuvaju se u New Yorku, a datiraju se u atički period (Tab. 11).⁶⁷

⁵⁶ Sanader 1995, 87-114.

⁵⁷ Buzov 2005, 271.

⁵⁸ Ibid., 264 i 266, sl. 4.

⁵⁹ Grupa autora 1997, 26-27, 33-34.

⁶⁰ Zaninović 2005, 163, sl. 4.

⁶¹ Cermanović-Kuzmanović 1977.

⁶² Scholl 2007, 64-66.

⁶³ Srejšević / Cermanović 2004, 440.

⁶⁴ Radić-Rosi 2005, 146.

⁶⁵ Grupa autora 1997, 38, sl. 23.

⁶⁶ Srejšević / Cermanović 2004, 116-119.

⁶⁷ Scholl 2007, 121-122, Abb. 51a do 51c.

Zaključak

Na temelju analize privatne zbirke artefakata koji su bili predmetom ovog rada, mogu se dati i neki opći komentari i zaključci.

Primjerci staklenih posuda (katalog br. 1-4, Tab. 1), komparativnom analizom s publiciranim sličnim ili istim primjercima koji se nalaze u mnogobojnim muzejskim kolekcijama, ukazuju na izvjesnu mogućnost da se radi o originalnim predmetima. Naime, kako izrada staklene paste predstavlja ipak nešto zahtjevniji proces, pogotovo u smislu približavanja drevnoj tehnologiji izrade, mišljenja sam da bi ovdje publicirani primjerci mogli biti originalni te da je ovu vrstu predmeta u najvećoj mjeri zaobišla masovna savremena proizvodnja u smislu izrade replika ili otvorenih falsifikata.

Druga katagorija analiziranih predmeta predstavlja terakotne figurine „tanagra“ stila (katalog br. 5-7, Tab. 2). Za ove primjerke se mogu vezati stanovite dvojbe u vezi s originalnosti. Naime, opće je poznata činjenica da su predmeti od terakote srazmjerno laki za proizvodnju. Upravo „tanagra“ figurine su privukle veliku pažnju kako arheologa i stručnjaka drugih profila tako i kolekcionara i muzejskih institucija. Velika po-tražnja za ovim predmetima te njihov ograničen broj uzrokovali su na samim počecima njihovih pronalazaka intervencije u smislu nadomještanja dijelova figurina koji su bili oštećeni ili su nedostajali. Vremenom dolazi i do pooštavanja zakona u vezi sa slobodnim kopanjem te donošenja vrlo striktnih zakona u vezi s trgovinom i transportom kulturnohistorijske baštine. Ovo je uzrokovalo da se intenzivira krivotvorenje „tanagra“ figurina.⁶⁸ Isto tako pojavljuje se i metod kompletiranja različitih originalnih sačuvanih dijelova figurine u jednu cjelinu poznatu pod terminom *pasticcio*.⁶⁹

Već krajem XIX stoljeća dolazi do tolike masovnosti izrade krivotvorina da pojedini stručnjaci pišu o tome i upozoravaju javnost.⁷⁰ Nažalost, u navedenim se tekstovima osjeća sva nemogućnost prepoznavanja i razlučivanja originalnih od krivotvorenih predmeta, koji su smatrani kao neizbježnost. Mnogobrojne svjetske muzejske ustanove su u svojim kolekcijama praktično čuvalе

krivotvorene primjerke. Sačuvana dokumentacija i kasnije rekonstruiranje načina kupovine i osoba koje su posredovale u njihovoj nabavci te posebno tehnički napredak u načinu utvrđivanja podataka, potvrdili su postojanje krivotvorenih predmeta u mnogobrojnim muzejskim kolekcijama.⁷¹

Na temelju iznijetog može se ustvrditi da bi tek savremena metoda termoluminiscencije, poznata i po kratici TL, mogla dati vrlo konkretne odgovore jesu li primjerci koji se u ovom radu prezentiraju originalni ili krivotvorine.

Postoji realna mogućnost da je u velikoj skupini metalnih, posebno bronzanih predmeta (katalog br. 8-18, Tab. 4 – Tab. 9, 1.1a) izvjestan broj originala. Na to upućuju komparativni primjerci, pronađeni u arheološkom kontekstu, i njihova ikonografija. Pouzdan zaključak o datiranju obrađenih predmeta mogao bi se eventualno dobiti iz analize oksidacionog sloja.

Jedini predmet koji sigurno odstupa od ove kategorije pretpostavljenih originala, s obzirom na izgled – potpuno odsustvo patine, jest figurina Silena (katalog br. 18, Tab. 9, 1.1a). Ovaj predmet bi po mišljenju autora ovih redaka trebalo smatrati sigurnom replikom ili krivotvorinom.

Na samom kraju, van svake sumnje najvažniji, najvrjedniji i najzanimljiviji predmet predstavlja figura kurosa od srebra (katalog br. 20, Tab. 10). S obzirom na to da je riječ o srebrenom predmetu težine skoro 700 grama, vrlo je mala vjerojatnoća da je riječ o krivotvorini. Ovo tim prije ako se uzme u obzir činjenica da su krivotvorine najčešće rađene od jeftinijeg materijala. Srebrene figurine zabilježene su i u drugim slučajevima.⁷² Komparacijski primjeri od drugih materijala, gotovo identičnog izgleda, koji su potvrđeni u arheološkom kontekstu, daju realan okvir za potvrdu da je riječ o originalnom predmetu (Tab. 11).

Nažalost, potpuno odsustvo bilo kakvih podataka o kontekstu nalaza, lokalitetu, osobi koja je predmete pronašla i sl. ne daju mogućnost za bilo kakvu drugu procjenu kolekcije. Postojanje srebrenog kurosa usmjerava na zaključak da je riječ o ozbiljnom kolekcionaru i u izvjesnom broju slučajeva originalnim predmetima. Iz vida se ne smije izuzeti ni činjenica da su neki od predmeta urađeni po uzoru na kipove velike plastike, što

⁶⁸ Kriseleit 1994, 59-69.

⁶⁹ Zimmer 1994, 9.

⁷⁰ Furtwängler 1899, 15.

⁷¹ Kriseleit 1994, 60; Wünsche 1996, 186; Sanader 2002, 43.

⁷² Rendić Miočević 2005, 252, sl. 11.

ostavlja izvjesnu dozu sumnje. Konačnu procjenu bi mogle dati samo savremene hemijske, rendgenske analize i postupak termoluminiscencije.

Sa značajnom sigurnošću se može ustvrditi da obrađeni predmeti ne potiču s jednog lokaliteta, nego su skupljeni isključivo kao rezultat kolekcionarskih aktivnosti.

U hronološkom pogledu predmeti iz kolekcije pripadaju periodu od VII stoljeća stare ere do IV stoljeća nove ere te s tim u vezi, u civilizacijskom okviru, periodu grčke i rimske provenijencije.

Summary

Private collection from Bosnia and Herzegovina (forgeries or originals?)

There is a private collection in Bosnia and Herzegovina consisting of highly interesting glass, terracotta, bronze, copper, gilt and silver artefacts of uncertain origin. In some cases it is impossible to tell whether they are original, others need further study, and a few can be identified as almost certainly original.

Determining the authenticity of an object to be analysed, in the absence of any reliable information concerning the site and circumstances in which it was found, is one of the most important aspects of its evaluation. Well aware that convincing replicas can be produced and aged by patination and such procedures, I invariably allow for the possibility that such objects may not be originals. Just how unlikely it is that there should be in Bosnia and Herzegovina a private collection of original artefacts, is demonstrated by the astonishment of experts from Great Britain who, it is said, stated after examining photographs of the objects that they were most likely "well-made replicas." On the other hand, in the expert view of a colleague from Greece, they are all originals. The author of this paper has had the opportunity to see and analyse the artefacts themselves, and thus to gain a first-hand impression of the collection. I am of the opinion that the only way to determine their authenticity with a fair degree of certainty would be by means of state-of-the-art chemical, X-ray and similar analyses, and by analysing the techniques used in the manufacture of the metal artefacts and the chemical composition and thermal treatment of the clay used to make the figurines. Analyses of this kind are very expensive, of course, and the results are not always conclusive.

Another serious drawback in the case of this collection as a whole is that the circumstances in which the objects were found, the people involved in collecting them, the professional archaeological context and the sites where they were found are all entirely unknown. This is a major constraint on the potential for their conclusive identification. What can be said with certainty is that such artefacts could not have been found in Bosnia and Herzegovina, except for a few where there is a faint possibility that they could have been found here. We are left, therefore, with the standard archaeological method, and a comparison with similar material, as we attempt to assess the authenticity of the collection. When analysing this collection, the artefacts were classified according to the type of material from which each was made. They are therefore presented in the groups – glass, clay, bronze, copper gilt and silver – in which their detailed analysis was conducted.

Some general observations and conclusions may be given concerning the private collection of artefacts covered by this paper.

On the basis of comparative analysis with similar or identical published specimens housed in numerous museum collections, the glass vessels (catalogue nos. 1-4, Tab. 1) seem very likely to be original artefacts. Since the production of glass paste is a rather difficult process, especially if it is to imitate ancient techniques, I am of the opinion that the objects published here are originals, and that this type of artefact has seldom been the object of mass manufacture of replicas or obvious forgeries.

The second category of objects analysed consists of Tanagra-style terracotta figurines (catalogue nos. 5-7, T. II). In this case, there is more room for doubt as to their authenticity. It is well known that it is relatively easy to make terracotta objects. Tanagra figurines have attracted considerable interest among archaeologists and other professionals, as well as collectors and museums. They are highly sought after, yet limited in number, and, as result, from the moment they began to be discovered, missing or damaged parts would often be replaced. Later, the legislation governing unrestricted excavations was tightened, and very strict laws were passed governing the trade and transport of cultural heritage artefacts. This had the effect of stimulating the production of fake "Tanagra" figurines, as well as the production of seemingly intact figurines from surviving original pieces, using the method known as *pasticcio*.

By the end of the 19th century, the manufacture of fakes had reached such a scale that some experts wrote about it, and warned the general public to be on their guard. Unfortunately, these texts reveal how difficult if not impossible it is to distinguish originals from fakes, which were regarded as inevitability.

Many museums the world over were in effect housing fakes. The surviving paper trail that made it possible to retrace how these were purchased and who acted as intermediary, and in particular technical advances in determining the facts, confirmed the suspicion that many museums had fakes in their collections.

All this indicates that the only way to prove conclusively whether the objects in this collection are originals or fakes is by thermoluminescence dating or TL.

The large group of metal artefacts, particularly bronze (catalogue nos. 8-18, Tab. 4 – Tab. 9, 1.1a), is likely to consist to a certain number of originals. Comparable specimens found in an archaeological context, and their iconography, suggest that our specimens are indeed authentic. Analysis of the oxidation layer could perhaps yield reliable dates for these objects.

The only object that does not fall within this category of likely originals, on account of its appearance and the complete absence of patina, is the figurine of Silenus (catalogue no. 18, Tab. 9, 1.1a). In the view of the author of this paper, this should be regarded as a fake or replica.

Finally, undoubtedly the most important, valuable and interesting artefact is a silver kouros (catalogue no. 20, Tab. 10). Since this is a silver object weighing almost 700 grams, it is very likely to be a fake, especially since fakes are usually made of cheaper materials. Silver figurines have been recorded elsewhere, as have comparable specimens of other materials but almost identical in appearance, from a known archaeological context, so there is a real possibility it may prove to be authentic (Tab. 9).

Unfortunately, the absence of any details of the context and site of the finds, the person who found them, or any other information, leaves no other possible method of evaluating the collection. The presence of the silver kouros suggests that it was assembled by a serious collector, and that it consists of a certain number of original artefacts.

It should also be noted that monumental sculpture served as a model in making of some of the objects, what leaves a certain dose of suspicion. The final evaluation could be made only by using modern chemical, X-ray and thermoluminescent analyses.

It is fairly safe to say that the objects did not come from a single site, but were purchased by the collector.

The objects in the collection range in date from the 7th century BCE to the 4th century CE, and thus fall within the ancient Greek and Roman periods.

Literatura

- Almagro-Bosch, M.* 1953, Sobre el origen y cronologia de la „fibula hispanica“, Archivo de Prehistoria Levantina, Tom II, Vol. IV, Valencia 1953, 175-189.
- Abramić, M.* 1949, Arheološka istraživanja grčke kolonije Isa na otoku Visu, Ljetopis jugoslovenske akademije 55, Zagreb 1949.
- Besques, S.* 1994, Figurines et reliefs grecs en terre cuite – Louvre, Paris 1994.
- Brinkmann, V.* 1966, Die Koroplasten aus Myrina, In: Hauch des Prometheus, München 1966.
- Brinkmann, V.* 1996, Farbtheit der Terrakotten, In: Haus des Prometheus, München 1996.
- Buzov, M.* 2005, Rimski kultovi u Sisciji, Histria Antiqua, 13, Pula 2005, 263-277.
- Cermanović-Kuzmanović, A.* 1977, Grčke slikane vaze, Beograd 1977.
- Džingov, G.* 1965, Drevnoto staklo i stakloproizvodstvo v Blgaria, Arheologia VII, knj. 4, Sofia 1965, 10-17.
- Fadić, I.* 2000, Stakleni amforisci i amfore i stakleni oblici tipa amfore, Annales za istarske in mediteranske študije 22/00, Koper 2000, 543-559.
- Filow, B.* 1934, Die Grabhügelnekropole bei Duvanlj in Südbulgarien, Sofia 1934, 50-59.
- Furtwängler, A.* 1883/1887, Die Sammlung Sabourof, Berlin 1883/1997.
- Furtwängler, A.* 1899, Neuere Fälschungen von Antiken, Archäologischer Anzeiger, 1899.
- Girardi-Jurkić, V.* 2005, Cults in roman Istria, Histria Antiqua, 13, Pula 2005, 17-39.
- Goldstein, S.* 1979, Pre-Roman and Early Roman Glass in The Corning Museum of Glass, The Corning Museum of Glass, Corning, New York 1979, 25-32.
- Graepler, D.* 1994, Kunstgenuss im Jenseits? Zur Funktion und Bedeutung hellenistischer Terrakotten als Grabbeigabe, In: Hellenistische Tonfiguren und Nachschöpfungen im 19 Jh., Berlin 1994.
- Grupa autora,* 1997, Antička bronza Singidunuma, Beograd 1997.
- Грозданова, В. Б.* 1987, Споменици од хеленистичкиот период во СР Македонија, Скопје 1987.
- Hamdorf, F. W.* 1996, Handwerkstechniken, In: Hauch des Prometheus, München 1996.
- Hamdorf, F. W.* 1996, Frauen – Leitbilder: Artemis und Aphrodite, In: Hauch des Prometheus, München 1996.
- Hamdorf, F. W.* 1996, Stifterfiguren, In: Hauch des Prometheus, München 1996.
- Higgins, R.* 1954, Catalogue of the Terracottas in the British Museum I and II, London 1954.

- Higgins, R. 1986, Tanagra and the Figurines, Princeton – New Jersey 1986.
- Kirigin, B. 1996, Issa, Zagreb 1996.
- Kirigin, B. 2004, Faros, Parska naseobina, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 96, Split 2004, 9-303.
- Kirigin, B. 2008, Grčko-helenistička zbirka u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu, Split 2008.
- Kleiner, G. 1942, Tanagrafiguren, Berlin 1942.
- Köster, G. 1926, Die Griechischen Terrakotten, Berlin 1926.
- Kriseleit, I. 1994, Bemerkungen zur Herstellung hellenistischer Terrakotten als Grabbeigabe, In: Hellenistische Tonfiguren und Nachschöpfungen im 19 Jh., Berlin 1994.
- Kriseleit, I. 1994, Fälschungen in der Berliner Sammlung, In: Hellenistische Tonfiguren und Nachschöpfungen im 19 Jh., Berlin 1994.
- Kisa, A. 1908, Das Glas im Altertume, Leipzig 1908, 33-106.
- Marijan, B. 1989, Staklene posudice iz Grčke u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine (Sarajevo), Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, br. 42/43, Sarajevo 1989, 73-81.
- Martha, J. 1880, Catalogue des figurines en terre cuite du Musée de la Société Archéologique d'Athènes, Paris 1880.
- Mikulčić, I. 1976, Antičko staklo iz Scupia i ostali makedonski nalazi, Arheološki Vestnik XXV, Ljubljana 1976, 189-198.
- Mitten, D. G. / Doeringer, S. F. 1968, Master bronzes from the Classical World, Mainz on Rhine 1968.
- Nardelli, B. 1991, Le terrecotte figurate del Museo Archeologico di Venezia provenienti da Zadra, Diadora 13, Zadar 1991, 43-51.
- Nardelli, B. 2000, Terakotna plastika u Arheološkome muzeju u Splitu, Vjesnik za arheologiju historiju dalmatinsku, sv. 92, Split 2000, 35-123.
- Paul, E. 1987, Griechische Terrakotten, Leipzig 1987.
- Pottier, E. 1890, Les statuettes de terre cuite dans l'antiquité, Paris 1890.
- Radić Rossi, I. 2005, Sjećanje na vrijeme Tritona i Nereida, Histria Antiqua, 13, Pula 2005, 143-157.
- Robinson, D. M. 1950, Excavations at Olyntus, Part XIII, Baltimore – London 1950, 399-430.
- Rendić Miočević, A. 2005, O kultu Jupitera i Junone na području Siska, Histria Antiqua, 13, Pula 2005, 241-263.
- Richter, G. M. A. 1950, The Sculpture and Sculptors of the Greeks, London 1950.
- Rolley, C. 1996, La scultura della Magna Grecia, In: I Greci in Occidente, Milano 1996.
- Santaro, P. 1977, Colle del Forno. Loc. Montelibretti (Roma) – Relazione di scavo sulle campagne 1971-1974, nella necropoli, Notizie degli scavi di antichità, Ser. 8a, Vol. XXXI, Roma 1977, 215-230.
- Sanader, M. 1995, O kultu Herkula u Hrvatskoj, Opusculae archaeologica, 18, Zagreb 1995, 87-114.
- Sanader, M. 2002, Zbirka starogrčke koroplastike na Brijunima. Arheološki ogledi i studije, Zagreb 2002, 28-67.
- Sokolovska, V. 1986, Isar-Marvinci i Povardarjeto vo antičko vreme, Posebno izdanje I, Muzej na Makedonija, Skopje 1986.
- Scholl, A. 2007, Die Akropolisvotive aus dem 8. Bis frühen 6. Jahrhundert v. Chr. Und die Staatswerdung Athens, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Band. 121, Berlin 2007.
- Srejić, D. / Cermanović, A. 2004, Rečnik grčke i rimske mitologije, Beograd 2004.
- Šeparović, T. / Uroda, N. 2009, Antička zbirka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, Split 2009.
- Veličković, M. 1957, Katalog grčkih i rimskih terakota, Beograd 1957.
- Vulić, N. 1933, Novi grobovi kod Trebeništa, Srpska kraljevska akademija – Spomenik LXXVI, raz. 59, Beograd 1933, 19-29.
- Wünsche, R. 1996, Erlesene Fälschungen, In: Hauch des Prometheus, München 1996.
- Zaninović, M. 2005, Kult Afrodite i Venere na tadašnjoj hrvatskoj obali, Histria Antiqua, 13, Pula 2005, 157-167.
- Zimmer, G. 1994, Tanagra und Myrina, In: Bürgerwelten – hellenistische Tonfiguren und Nachschöpfungen im 19 Jhr., Berlin, 1994.

Katalog

Staklene posude

1. Lokalitet: Nepoznato. (Tab. 1, 1)

Opis: Amforiskos od neprozirnog stakla tamnosmeđe boje s dvije drške, užeg izduženog vrata. Vanjski rub otvora posude ukrašen je žutom horizontalnom trakom, a najuži srednji dio vrata ukrašen je s pet bijelih horizontalnih linija. Rame posude ukrašeno je jednom ravnom žutom linijom, nakon čega postoje žute i bijele cik-cak linije. Primarna namjena odnosila se na čuvanje mirisa i mirisnih ulja.

Datacija: Datira se u period od VII do IV stoljeća stare ere.

Dimenzije: visina 10 cm, širina 5,5 cm, težina 68,10 g. Literatura: Npublicirano.

2. Lokalitet: Nepoznato. (Tab. 1, 2)

Opis: Aribalos od stakla tamnoplave boje s dvije drške, više oblog kruškastog oblika, kratkog vrata, elipsastog dna. Vanjski rub otvora ukrašen je žutom horizontalnom linijom. Na ramenu i vratu se nalaze po dvije žute horizontalne linije, nakon čega se vide nizovi od cik-cak linija izvedenih žutom i bijelom bojom. U ovom slučaju u kombinaciji je i tamnoplava podlo-

ga. Pri dnu trbuha, a u blizini dna posude, nalazi se žuta horizontalna linija. Posuda je služila za čuvanje mirišljavih ulja za mazanje tijela. Nošena je privezana remenom uz ručni zglobov ruke.

Datacija: Datira se u period od VII do IV stoljeća stare ere.

Dimenzije: visina 7 cm, širina 6 cm, težina 59,90 cm.

Literatura: Npublicirano.

3. Lokalitet: Nepoznato. (Tab. 1, 3)

Opis: Oblik aribalosa – amforiska od stakla, tamnoplave boje s dvije manje drške. Kruškolikog tijela, izduženog vrata, elipsoidnog dna. Na manjem, blago roširanom obodu s vanjske strane nalazi se žuta horizontalna linija, na vratu i ramenu nalaze se po dvije horizontalne linije, a onda slijedi cik-cak ukras izveden žutom i bijelom bojom u kombinaciji s tamnoplavom podlogom. Posuda je služila za čuvanje kozmetičkih ulja i mirisa.

Datacija: Datira se od VII do IV stoljeća stare ere.

Dimenzije: visina 8 cm, širina 6 cm, težina 65,20 g.

Literatura: Npublicirano.

4. Lokalitet: Nepoznato. (Tab. 1, 4)

Opis: Aribalos – amforisk od stakla, tamnoplave boje s dvije drške, više loptastog oblika, kratkog vrata te širokog okruglog dna. Vanjski rub velikog otvora posude ukrašen je svijetloplavom horizontalnom linijom. Vrat posude nije ukrašavan linijama, a na ramenu se nalazi horizontalna svijetloplava traka. Ispod horizontalne trake slijedi cik-cak linija, ukras izveden u žutoj i svijetloplavoj boji s kombinacijom tamnoplave podloge. Posuda je služila za čuvanje mirišljavih ulja, koja su koristili vježbači i atlete za mazanje tijela i nosila se privezana remenom za ručni zglobov.

Datacija: Datira se od VII do IV stoljeća stare ere.

Dimenzije: visina 5,5 cm, širina 5 cm, težina 54,31 g.

Literatura: Npublicirano.

Terakotne figurine

5. Lokalitet: Nepoznato. (Tab. 2, 1.a i b)

Opis: Figurina žene, terakota, u stojećem stavu. Obučena u dug hiton i zaogrnutu himationom do ispod koljena. Desna prekrivena ruka pripijena je uz tijelo i blago savijena u laktu te položena na trbuh. Lijeva ruka opružena niz tijelo i pridržava himation u visini lijeve butine na boku. Desna noga blago savijena u koljenu i izbačena na stranu. Na glavi ima polukalotastu kapu. Oči su uvučene, nos je pravilan. Usta mala i poluotvorena. Na odjeći i glavi vidljivi ostaci crvenosmeđe boje.

Datacija: Datira se u IV–III stoljeće stare ere.

Dimenzije: visina 25 cm, širina 8 cm, težina 452,7 g.

Literatura: Npublicirano.

6. Lokalitet: Nepoznato. (Tab. 2, 2.a i b)

Opis: Figurina žene „tanagra stil“ koja stoji. Obučena u dug hiton i zaogrnutu bogato drapiranim himationom do ispod koljena. Kraj himationa pada pozadi, preko lijevog ramena. Desna ruka je spuštена niz tijelo i pridržava himation u visini desne butine. Ispod odjeće naglašene grudi. Lijeva noga blago savijena u koljenu. Kosa je od čela i lica u nekoliko segmenata razdjelnicama podijeljena i na zatiljku skupljena u kružni čvor te pokrivena širokom povezačom. Oči imaju naglašene kapke, obrazi su punački, usta puna, nos pravilan i djelimično oštećen. Glava je blago okrenuta na desnu stranu. Na cijeloj figuri vidljivi ostaci smeđecrvene boje.

Datacija: Datira se u IV–III stoljeće.

Dimenzije: visina 19,5 cm, širina 6,5 cm, težina 225,6 g.

Literatura: Npublicirano.

7. Lokalitet: Nepoznato. (Tab. 3)

Opis: Glava žene, dio statue. Nos pravilan. Nedostaje vrh nosa. Oči naglašene obrvama, plastičnim kapcima i zjenicama. Kosa je povezana širokom povezačom (taenia) ili ima visoku dijademu u obliku kružnog vijenca. Ispod se pomalaju pramenovi, predstavljeni urezima koji uokviruju čelo. Na glavi se nalazi polukalotasta kapa, podijeljena u pravilne segmente. Usta su mala i punija. Zemlja je svijetlomrke boje. Nema tragova bojenja.

Datacija: Datira se u IV–III stoljeće stare ere.

Dimenzije: visina 9 cm, širina 8 cm, težina 314 g.

Literatura: Npublicirano.

Bronzane figurine

8. Lokalitet: Nepoznato. (Tab. 4, 1.a i b)

Opis: Figurina kore, mlada i obučena, u stojećem stavu. Obradena izrada odjeće i stilizirane kose izvedena je dekorativno. Figura djevojke je uvijena u odjeću, koja se završava uobičajenim stepenastim bordurama. Kosa je uvijena u tanke kovrče i pletenice. Usne su razvučene u lažni osmijeh. Linija usana je kriva, ali bez podizanja jagodica, što predstavlja arhaiski konvencionalni osmijeh. Desna ruka je savijena i u visini grudi, drži poklon. Lijeva ruka pridržava skut, zbog čega je donji dio hitona zategnut i krupno naboran. Hiton je ukrašen cvjetnim motivom. Sačuvana je plemenita bronzana patina.

Datacija: Početak IV stoljeća stare ere.

Dimenzije: visina 15 cm, širina 4 cm, težina 170,50 g.

Literatura: Npublicirano.

9. Lokalitet: Nepoznato. (Tab. 4, 2.a i b)

Opis: Figurina kore iz perioda zrele arhaike. Obrada odjeće i kose izvedena je fino i dekorativno. Hiton i himation su naglašeni sitnim naborima koji završavaju na rubovima uobičajenim stepenastim bordurama. Kosa je uvijena u tanke pletenice i kovrdže. Odjeća je

bogato prikazana s naborima i više nije „futrola“ za tijelo. Desna noga je pomjerena naprijed. Lijeva ruka pridržava skute, zbog čega je donji dio hitona zategnut i ocrtava obrise bedara i nogu.

Datacija: Kraj VI ili početak V stoljeća stare ere.

Dimenzije: visina 20 cm, širina 6 cm, težina 527,80 g.

Literatura: Npublicirano.

10. Lokalitet: Nepoznato. (Tab. 5, 1.a i b)

Opis: Figurina patricijke – žene koja je zakoračila lijevom nogom. Na desnu nogu se još oslanja. Obučena je u tanki, pripijeni hiton, koji ističe obrise njena tijela. Debljina platna je prikazana sa svega nekoliko dugih, ovlaš urezanih linija niz torzo, koji naglašava da figura nije gola. Himation je usukan pa prebačen preko lijevog ramena. Opasan je oko pasa i prebačen preko lijeve ruke pa onda spušten drapirano niz tijelo do zglobova nogu. Kosa je iznad čela razdijeljena i onda predstavljena urezima oko cijele glave. Na glavi se najvjerojatnije nalazi plitka polukalotasta kapa. Lice je dostojanstveno s pravilnim crtama. Glava je blago okrenuta u lijevu stranu. Lijeva i desna ruka su savijene u laktu i podrignute naprijed u visini struka.

Datacija: IV–III stoljeće stare ere.

Dimenzije: visina 13,5 cm, širina 5 cm, težina 486,10 g.

Literatura: Npublicirano.

11. Lokalitet: Nepoznato. (Tab. 5, 2.a i b)

Opis: Figurina božice Minerve. Božica stoji i naoružana je. U jednoj ruci drži koplje, na koje se oslanja, a u drugoj ruci drži pateru. Figurina je odjevena u hiton i himation te je obnažena do lakata. Na grudima ima egidu, čiji srednji dio zauzima glava Meduze. Nabori odjeće padaju do stopala boginje. Ispod duge odjeće na stopalu lijeve noge naznačena je obuća. Na glavi ima korintski šljem s perjanicom. Ispod šljema viri kosa predstavljena vješto, paralelnim polulučnim linijama. Lice je dosta jasno naznačeno s pogledom izdubljenih zjenica koji gleda ravno. Mali nos i mala usta plastično su izvedeni. Lijeva ruka, u kojoj je bilo koplje, podignuta je visoko u laktu. Desna ruka, u kojoj je patera, spuštena je ispod struka.

Datacija: I stoljeće.

Dimenzije: visina 8 cm, širina 5,5 cm, težina 95,36 g.

Literatura: Npublicirano.

12. Lokalitet: Nepoznato. (Tab. 6, 1.a i b)

Opis: Figurina oratora odjevenog u ogrtač. Ogrtač je stavljen oko pasa i prebačen preko lijeve ruke. Na lijevom ramenu prikazan je kraj ogrtača, na način da ostavlja grudi nage. Lijeva noga je savijena u koljenu tako da je oslonjena prednjim dijelom stopala na tlo. Desna ruka je spuštena niz tijelo, a lijeva savijena u visini lakta i ispružena naprijed u karakterističnom govorničkom položaju. Lice je sa začušlanom bradom, koja je prikazana paralelnim urezima. Kosa je,

kao i brada, predstavljena urezima te zajedno s bradom uokviruje lice. Oči su prikazane poluzatvorene u govorničkom zanosu. Usta iznad kojih se nalaze dugi brkovi otvorena su i plastično prikazana. Na glavi se nalazi izrazito plitka polukalotasta kapa.

Datacija: III–IV stoljeće.

Dimenzije: visina 20 cm, širina 8 cm, težina 787,40 g.

Literatura: Npublicirano.

13. Lokalitet: Nepoznato. (Tab. 6, 2.a i b)

Opis: Stojeća figurina Herkula, s osloncem na desnu nogu, koja nedostaje ispod koljena. Lijeva noga je malo povučena unazad. U visoko izdignutoj i u laktu savijenoj lijevoj ruci nalazila se hesperidska jabuka. Desna ruka, koja je također nešto savijena u laktu, niže je postavljena, držala je batinu. Lik mladog Herkula je sumarno urađen. Preko lijevog ramena niz prsa i leđa na desni bok se spušta urolana lavlja koža, koja više liči na ogrtač. Prsa su prikazana muskulozno.

Datacija: II–III stoljeće.

Dimenzije: visina 9,5 cm, širina 3,5 cm, težina 109,20 g.

Literatura: Npublicirano.

14. Lokalitet: Nepoznato. (Tab. 7, 1.a i b)

Opis: Figurina Venere ili Afrodite. Boginja ljepote. Naga stojeća figurina Venere na postamentu, oslonila se na lijevu nogu. Desna noga je neprimjetno savijena u koljenu. Na glavi iznad čela kosa koja je podijeljena u krupne segmente u obliku polukružnih pramenova izvedenih urezima i na zatiljku složenih u obliku riblje kosti. Glava je blago nagnuta u desnu stranu. Lik je prikazan sumarno. Oči i usta su prikazana u obliku kružnih udubljenja, a nos je plastično istaknut. Grudi neznatno naznačene. Ruke su savijene u laktovima i podržavaju bokove.

Datacija: Teško određiva.

Dimenzije: visina 10 cm, širina 4 cm, težina 100,70 g.

Literatura: Npublicirano.

16. Lokalitet: Nepoznato. (Tab. 7, 2.a i b)

Opis: Figurina konja s izdignutom stiliziranom grivom.

Datacija: V–III stoljeće stare ere.

Dimenzije: visina 7 cm, širina 9 cm.

Literatura: Npublicirano.

16. Lokalitet: Nepoznato. (Tab. 8, 1.a i b)

Opis: Figurina Fortune, odnosno Tihe, boginje sreće, sudbine i slučaja. Figurina u stojećem stavu, obučena u dugi hiton. Preko hitona je prebačen dugi himation, nisko do ispod koljena. Himation je spušten preko desnog ramena. U ispruženoj izdignutoj ruci, savijenoj u laktu, boginja drži nekoliko strukova klasja. Lijeva ruka je u laktu savijena i naprijed ispružena s otvorenim dlanom u kome nedostaje atribut, kormilo ili rog izobilja. Glava je vješto prikazana s kratko uvijenom

valovitom kosom koja viri ispod visoke dijademe u obliku kružnog vijenca. Crte lica su uspješno prikazane. Odjeća je prikazana u vidu širokih i mirnih nabora teške draperije.

Datacija: II stoljeće.

Dimenzije: visina 10 cm, širina 3,5 cm, težina 142,20 g.

Literatura: Npublicirano.

17. Lokalitet: Nepoznato. (Tab. 8, 2.a i b)

Opis: Glava, dio statue. Vrat je kratak i cilindričan. Oči izrazito široko otvorene s naznačenim kopcima, trepavicama i obrvama. Nos je pravilan, kratak, a usta mala i zatvorena. Ušne školjke su male i plastično izvedene. Kosa je izrazito kratka, predstavljena u pramenovima koji su urađeni snopovima ureza po cijeloj glavi.

Datacija: II–I stoljeće stare ere.

Dimenzije: visina 12 cm, širina 9 cm, težina 848,50 g.

Literatura: Npublicirano.

18. Lokalitet: Nepoznato. (Tab. 9, 1.a i b)

Opis: Bronzana figurina Silena, boga plodnosti i pijanstva. Figurina bez patine. Prikazan je kao starac u trku, na okrugloj bazi. Cijelo tijelo nago. U lijevoj ruci drži pehar ili kupu s vinom. U desnoj ruci u visini boka neki okrugao predmet. Lice je sa zatupastim nosom, okruženo bradom i kosom. Zlovoljnog izraza

lica. Sa zadnje strane figurine konjski rep, spušten do visine koljena.

Datacija: IV stoljeće stare ere do rimskog perioda.

Dimenzije: visina 8,5 cm, širina 3 cm, težina 144,10 g.

Literatura: Npublicirano.

Figurine bakar – zlato

19. Lokalitet: Nepoznato. (Tab. 9, 2.a i b)

Opis: Naga figurina varvarina s torkvesom oko vrata. Na glavi ima šljem od lavlje glave i na nogama čizme. Mladi varvarin je pun divljenja s uzdignutom lijevom rukom. Desna ruka oslonjena na bok. Gleda prema nebu.

Datacija: IV–III stoljeće stare ere.

Dimenzije: visina 16 cm, širina 7 cm, težina 413,80 g.

Literatura: Npublicirano.

Srebreći kuros

20. Lokalitet: Nepoznato. (Tab. 10, 1.a, b i c)

Opis: Kuros s lijevom nogom u iskoraku. Ruke spuštene niz tijelo, s lakim pregibom u laktovima. Kosa strogo stilizirana. Torzo s naglašenim trbušnim mišićima. Kuros zamišljeno gleda u zaleđenoj pozi. Usne su spojene i razvučene u lažni osmijeh.

Datacija: VI stoljeće stare ere.

Dimenzije: visina 32 cm, širina 9 cm, težina 686,20 g.

Literatura. Nepoznato.

1

2

3

4

Tab. 1. 1. *Amforiskos od neprozirnog stakla; 2. aribalos od stakla tamno plave boje; 3. aribalos od stakla tamno plave boje; 4. aribalos-amforisk od stakla*

1a

1b

2a

2b

Tab. 2 1. a i b Terakota žene; 2. a i b figurina žene, tanagra stil

1a

1b

Tab. 3. 1. a i b *Glava žene, dio statue*

1a

1b

2a

2b

Tab. 4. 1. a i b *Figurina kore*; 2. a i b *Figurina kore iz perioda zrele arhaike*

1a

1b

2a

2b

Tab. 5. 1. a i b *Figurina patricijke*; 2. a i b *Figurina božice Minerve*

1a

1b

2a

2b

Tab. 6. 1. a i b *Figurina oratora s ogrtačem*; 2. a i b *Stojeća figurina Herkula*

1a

1b

2

Tab. 7. 1. a i b *Figurina Venere ili Afrodite*; 2. *Figurina konja*

1a

1b

2a

2b

Tab. 8. 1. a i b *Figurina Fortune*; 2. a i b *Glava, dio statue*

1a

1b

2a

2b

Tab. 9. 1. a i b *Figurina Silena*; 2. a i b *Naga figurina barbarina s torkvesom oko vrata*

1a

1b

1c

Tab. 10. 1. a, b i c *Kuros s lijevom nogom u iskoraku*

Tab. 11. *Komparativni objekti* (prema A. Scholl 2007)

Tab. 12. *Komparativni objekti* (prema A. Scholl 2007)

Tab. 13. *Komparativni objekti* (prema A. Scholl 2007)

Nova interpretacija groba sa skeletnim ukopom žene iz mlađeg željeznog doba s Kamenjače u Brezi kod Sarajeva

Ana Marić
Sarajevo

Abstract: The topic of this paper is an inhumation grave from Kamenjača, in Breza near Sarajevo, already described in previous literature. Based on the typological and chronological analysis of the grave goods, previous dating proposed for finds from the grave is corrected. Also, a new theory on the different character of the site is put forward, as well as an interpretation of the meaning of the burial therein.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Breza-Kamenjača, cemetery, cult place, inhumation grave, jewellery, typology, chronology.

Povijest istraživanja

Prvi nalazi s arheološkog lokaliteta na Kamenjači u Brezi kod Sarajeva slučajno su otkriveni u travnju 1975. godine prilikom iskopa temelja za novu stambenu zgradu te ponovno, prilikom kopanja jarka za novi vodovod, nešto kasnije iste godine.¹ Odmah su sprovedena zaštitna istraživanja, a u sljedećim godinama (1976, 1978–1980) i sustavna. Lokalitet je prepoznat kao mlađeželjeznodobna i rimska nekropola, pripisana etničkoj skupini Dezitijata. O nekropoli, odnosno nekim njenim elementima, pisalo se nekoliko puta, prije svega u kontekstu proučavanja željeznog doba,² Dezitijata³ i kulturnih odnosa s istočnom jadranskom obalom,⁴ a cjelovitije je predstavljena tek 2008. godine, i to nakon autorove smrti.⁵

Grob sa skeletnim ukopom otkriven je 8. srpnja 1980. godine, u kvadratima V i X, na samom rubu lokaliteta.⁶ Objavljen je u dva navrata,⁷ ali oba puta vrlo nekritički i s mnogo nedosljednosti te pogrešnih opredjeljenja, na koja je nužno ukazati. Prva objava donosi uvod o nekropoli,

kratki opis samoga groba, kulturnopovijesnu problematiku nalaza te zaključak koji se odnosi na ritual sahranjivanja kod predrimskih Dezitijata.⁸ Najbrojnija vrsta nalaza iz groba, fibule, podijeljene su u tri skupine, i to prema njihovoj konstrukciji. Prva skupina, označena kao „fibule ranolatenske sheme“, sastoji se od tri primjerka koji su vrlo detaljno opisani i na temelju usporedbe s fibulama iz eponimne ostave Duchcov (u tekstu pogrešno piše Duchov, što je možda i tiskarska greška) prvo datirani u 3. st. pr. Kr.,⁹ da bi nakon analize datacija bila izmijenjena u drugu polovicu 4. i početak 3. st. pr. Kr.¹⁰ Druga skupina su „fibule srednjelatenske sheme“, za koje se tvrdi da se u ovoj formi javljaju jedino na ovom lokalitetu, iako se u srodnim varijantama javljaju na drugim nalazištima u Bosni i Hercegovini, a datira ih se u razdoblje od kraja 2. st. pr. Kr.¹¹ Trećoj skupini pripada samo jedna fibula, također označena kao „fibula srednjelatenske sheme“, koja se smatra jako rijetkom i datira kao prethodna skupina, od kraja 2. st. pr. Kr.¹² U cijelom odjeljku o posljednjoj fibuli konstantno se pogrešno citira crtež pa se navodi Tab. 3, 4, umjesto

¹ Paškvalin 1975, 57–58.

² Čović 1987, 483, 517, 527–528, 905.

³ Paškvalin 1996, 94 f.; Ibid. 2000, 192 f.

⁴ Paškvalin 2002b.

⁵ Paškvalin 2008.

⁶ Dnevnik istraživanja 1980, 17; Paškvalin 2008, Plan 7.

⁷ Paškvalin 2002a, 330; Ibid. 2008, 112–113, plan 7.

⁸ Paškvalin 2002a.

⁹ Ibid., 331, Tab. 4, 1–3.

¹⁰ Ibid., 333.

¹¹ Ibid., 333–334, Tab. 3, 1–6.

¹² Ibid., 335–336, Tab. 4, 4.

Sl. 1a, b. Kamenjača u Brezi. Grob sa skeletnim ukopom žene, pokriven kamenim pločama (a) i otvoren (b).

Tab. 4, 4. Autor dalje predstavlja brončani prsten i četiri brončane narukvice,¹³ dok staklene perle i ulomak noža samo spominje i uopće ne donosi u crtežu. Ne piše ništa o veličini ili obliku perli, a čak navodi kako se radi o perlama crne, žute i crvene boje,¹⁴ što nije istina, jer su perle samo žute i plave boje. Srebrne šuplje perle nije uopće uočio. Na kraju zaključuje kako grob sa skeletnim ukopom žene treba datirati u 2. st. pr. Kr. i dalje, odnosno, u razdoblje između 150. g. pr. Kr. i 9. godine, te smatra da je tu pokopana ugledna

dezitijatska žena koja čuva tradiciju starim načinom pokapanja.¹⁵

U ovoj kulturno-povijesnoj problematici srećemo se s nizom problema. Prvo, autor nije prepoznao da je jedna fibula iz njegove prve skupine identična fibulama druge skupine te da joj ne nedostaje noga, već se može spojiti sa zasebnim ulomkom noge iz druge skupine.¹⁶ Fibule prve skupine jesu ranolatenske konstrukcije, no navedene analogije nisu u potpunosti ispravne, s obzirom na to da se radi o fibulama različitih tipova.¹⁷ Prilikom datiranja, autor se oslanja na zastarjelu literaturu¹⁸ i kronološke okvire preuzima bez imalo kritičkog odnosa, a definiciju ovog tipa fibula i noviju dataciju uopće ne poznaje.¹⁹ Pritom sasvim neutemeljeno uspostavlja razvojnu liniju fibula sa stiliziranom glavom ptice, gdje primjerak iz ovoga groba na kojem, navodno, prepoznaje taj specifičan ukras²⁰ smatra mlađim tipom, jer se noga ne veže s lukom kao kod starijih primjeraka, citirajući pritom fibulu koja pripada sasvim različitom tipu.²¹ Dalje navodi nalaz ostatka lančića s jedne od fibula,²² koji upoređuje s cijelim nizom više ili manje srodnih nalaza lančića s drugih lokaliteta. Bez ikakve argumentacije iznosi ideju o postojanju radionice za izradu nakita u Brezi, temeljenu na pogrešnom prepoznavanju ukrasa luka jedne od fibula²³ (spomenuta fibula je ukrašena urezivanjem, ne facetiranjem). Fibule druge skupine nisu srednjelatenske, već jednako kao fibule prve skupine, ranolatenske konstrukcije i, iako se u ovoj varijanti zbilja javljaju samo na Kamenjači, navedeni usporedni primjerak pokazuje srodnosti samo u oblikovanju noge, dok su druge tipološke značajke bitno različite.²⁴ Također, svi ostali navedeni primjerci, za koje autor kaže da imaju „slične, ali ne i identične ukrasne elemente koji se nalaze na luku ili na produžetku noge“²⁵ nisu odgovarajuće

¹⁵ Paškvalin 2002a, 338.

¹⁶ Ibid., Tab. 4, 1, up. Tab. 3, 1-6.

¹⁷ Ibid., 331, fn. 13.

¹⁸ Marić 1963; Majnarić-Pandžić 1970; Todorović 1974.

¹⁹ Božić 1981, 317, 327, oblik 15, fn. 52, Tab. 1, 15; 6, 3; 11, 4.

²⁰ Paškvalin 2002a, 331, Tab. 4, 2.

²¹ Ibid., 332. Navodni „stariji“ tip vidi u Marić 1963, 67, Tab. 1, 1.

²² Pogrešno navođenje slike, umjesto Tab. 4, 8 treba stajati Tab. 4, 5.

²³ Ibid., 333, Tab. 4, 3.

²⁴ Ibid., 333, nap. 31.

²⁵ Ibid., 333-334, nap. 32, 33, 34, 35.

¹³ Ibid., 336-337, Tab. 4, 6; 5, 1-4.

¹⁴ Ibid., 330, 337; Paškvalin 2008, 113.

analogije i pokazuju prevelike razlike u odnosu na fibule iz groba. Posebice je nejasna usporedba s fibulama s dvostrukom spiralom²⁶ ili pak fibulama sa pseudofiligranskim ukrasom²⁷ te način na koji je autor došao do tog zaključka. Na temelju ukrasa emajliranjem ili jantarskim zrnima, a bez uvažavanja bilo kakvih drugih tipoloških značajki, autor postavlja i dataciju druge skupine u razdoblje od kraja 2. st. pr. Kr., odnosno u treću fazu keltskih utjecaja po Mariću.²⁸ Zadnja fibula iz groba²⁹ je ispravno opisana kao fibula srednjelatenske konstrukcije, ali autor nije ulazio u dublju analizu. Navodi kako je to rijedak nalaz u Bosni i da je ovdje poznata jedino s ovoga lokaliteta, dok se slični primjerci nalaze na području Skordiska.³⁰ Datira ju u razdoblje od kraja 2. st. pr. Kr.³¹ Važno je još spomenuti i kako se jedna fibula predstavljena na tabli³² nigdje ne spominje u tekstu, niti uopće potječe iz ovoga groba, tako da je svrha njene objave upitna. Štaviše, ista je fibula objavljena kasnije, ali u sasvim drugom kontekstu.³³

Autor dalje analizira ostale elemente grobnog inventara. Za četiri brončane narukvice kaže kako nema većeg broja sličnih primjeraka na drugim lokalitetima u Bosni i Hercegovini, ali ipak navodi nekoliko „analognih“ primjeraka.³⁴ Nijedan od navedenih primjeraka ne pokazuje tipološke srodnosti s narukvicama s Kamenjače, pounjski primjerci su i kronološki kasniji, dok dva primjerka za koja kaže da su iz Gračanice, ustvari potječu s Poda.³⁵ Narukvice datira na kraj 4. i početak 3. st. pr. Kr. i to na temelju nepojašnjene istovremenosti s perlama,³⁶ ali ne primjećuje pritom kako su perle o kojima govori Marić³⁷ drugačije od perli iz ovoga groba. Prsten iz groba dovodi u vezu s prstenjem iz grobnice u Vratnici za koju jedino možemo odrediti kraj ukopavanja prema najmlađim predmetima, ali

ne i datirati pojedine predmete.³⁸ Za željezni nož kaže da ga je teško datirati i da se, bez obzira na to što su takvi noževi česti u keltskim grobovima, nalaze isto tako i u nekeltskim, kao što je ovaj.³⁹

Na kraju, na temelju analize grobnog inventara, prije svega fibula srednjelatenske sheme, u koje je, pored fibule s emajlom, koja je zapravo jedina srednjelatenske konstrukcije, neispravno uvrstio i šest fibula druge skupine, koje ustvari imaju ranolatensku konstrukciju, autor datira grob u razdoblje od 2. st. pr. Kr. prema dalje, odnosno u treću fazu keltskih utjecaja prema Mariću.⁴⁰ Pojavu starijih elemenata pojašnjava kao čuvanje tradicije kod ugledne dezitijatske žene koja je pokopana na stari način, dok je novi način, tj. incineracija, već u potpunosti zaživjela.⁴¹ Zadnje poglavlje članka posvećeno je analizi pokapanja kod Dezitijata, na temelju usporedbe s grobnicama u Gračanici i Vratnici, gdje autor iznosi tvrdnju da su Dezitijati sve do 4. i 3. st. pr. Kr. koristili inhumaciju, da bi zatim prešli na incineraciju. Usporedba sa spomenutim nekropolama nije ispravna, s obzirom na to da su grobovi iz Gračanice stariji, a grobnica iz Vratnice kod Visokog zajednička grobnica, koja se koristila jedno duže vrijeme i kao takva ne može poslužiti kao temelj za kronološku usporedbu.

Druga analiza ovoga groba nalazi se u prvoj objavi lokaliteta u cijelosti, a taj je članak u stvari objava završnog izvještaja koji je istraživač podnio nakon završetka istraživanja 1981. godine, iako u njemu stoji da izneseni zaključci imaju samo preliminarno značenje.⁴² Na taj način, tvrdnje iz ovoga članka su starije od tvrdnji koje su objavljenije u radu iz 2002. godine. Neke su tvrdnje jednake, neke se javljaju prvi put, tj. u radu iz 2002. su izmijenjene ili izbačene, ali i dalje je prisutna nedosljednost u izlaganju, kao i nekritički pristup određenim problemima. Autor ponovno izdvaja tri tipa fibula iz groba. Prva, najbrojnija grupa, koja nedvojbeno pripada fibulama ranolatenske konstrukcije, ovdje je na jednom mjestu označena čak kao „fibule kasnolatenske sheme“, iako je na stranici prije i u objavi iz 2002. godine opisana kao „fibule srednjelaten-

²⁶ Ibid., 333, nap. 33 (cit. Marić 1968, Tab. 12, 6).

²⁷ Ibid., 334, nap. 34 (cit. Marić 1963, Tab. 1, 26).

²⁸ Ibid., 334.

²⁹ Ibid., 335, Tab. 3, 4.

³⁰ Ibid., 335, fn. 47.

³¹ Ibid., 336.

³² Ibid., Tab. 4, 7.

³³ Paškvalin 2008, Tab. 15, 1.

³⁴ Paškvalin 2002a, 336, fn. 57-61.

³⁵ Čović 1987, Tab. 52, 26, 27.

³⁶ Paškvalin 2002a, 337.

³⁷ Marić 1963, 70.

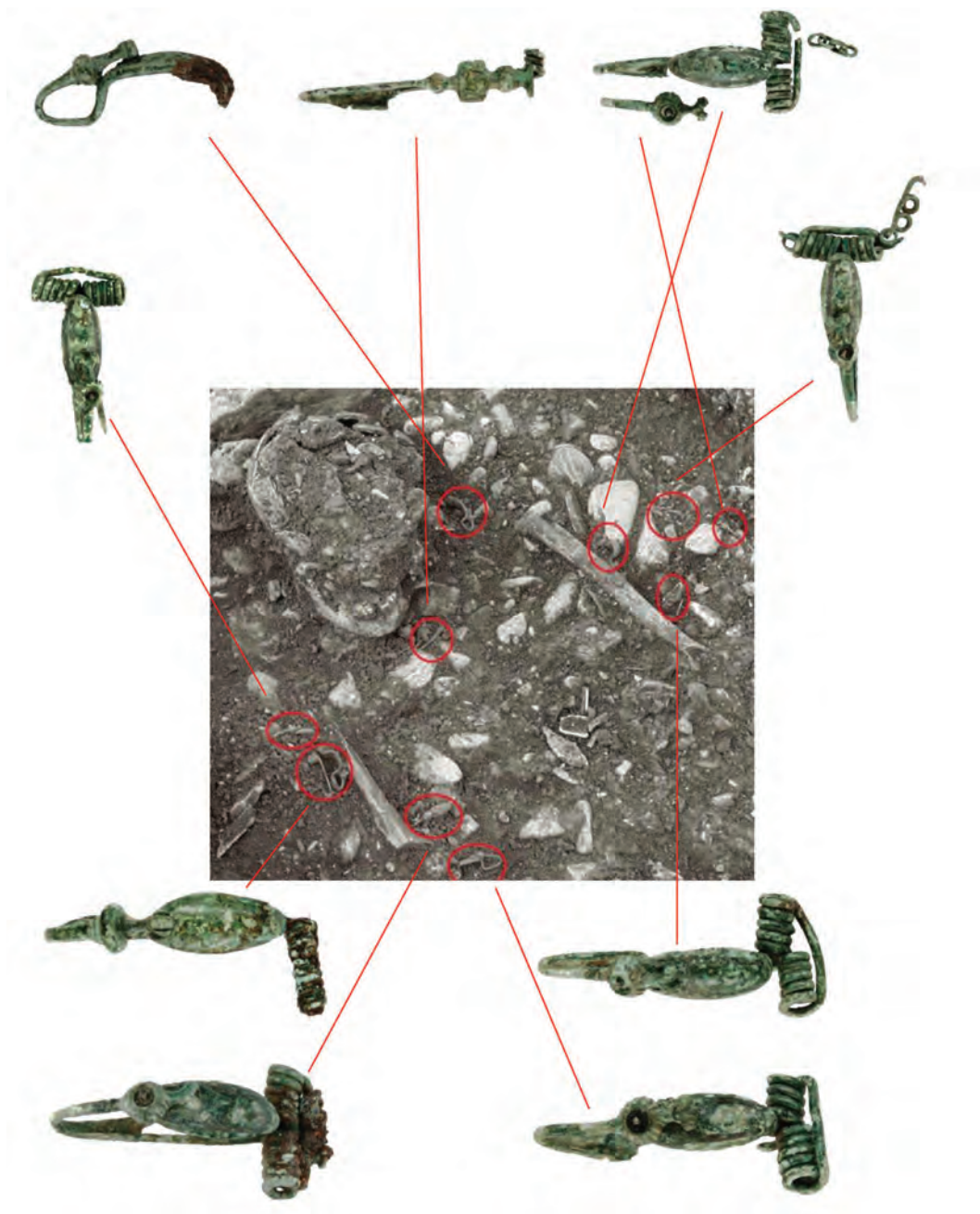
³⁸ Paškvalin 2002a, 337.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid., 338.

⁴¹ Ibid.

⁴² Završni izvještaj istraživanja 1981, III.

Sl. 2. Kamenjača u Brezi. Položaj nalaza u grobu.

ske sheme⁴³. Druga grupa fibula, koje karakterizira unazad savijena noga ukrašena jednom većom i drugom manjom kuglicom, na jednom je mjestu označena kao „tip srednjelatske fibule“, dok je doslovno malo niže, na istoj stranici, označena kao „ranolatenski tip fibula“⁴⁴. Također, autor spominje samo dvije takve fibule, dok citira četiri primjerka u crtežu (Tab. 13, 7-10),

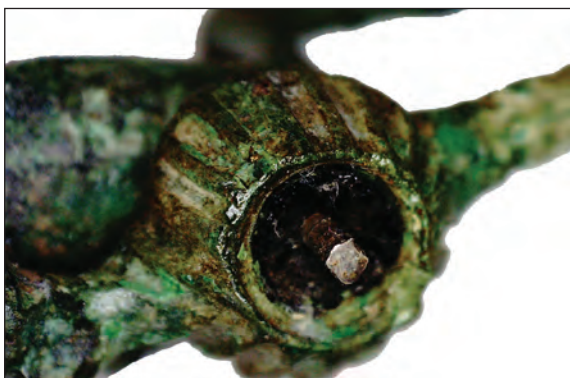
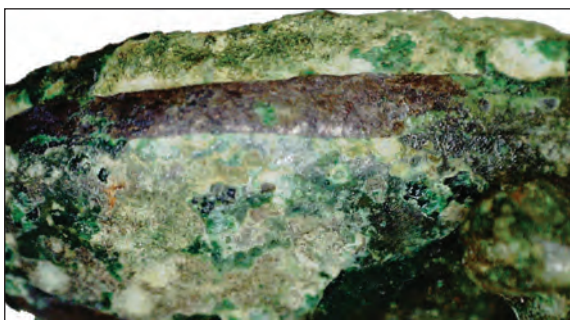
od kojih posljednji zapravo pripada trećem tipu. Obje grupe smatra keltskim elementima te tako dokazuje keltski utjecaj na nekropoli u Brezi, što je govorio i ranije.⁴⁵ Preostala fibula je definirana jednako, s tim da autor ne navodi koja je to fibula iz Debelog brda koja bi bila analogna ovoj s Kamenjače.⁴⁶ Narukvice i prsten su ovaj put označeni kao kasnolatenski elementi, za razliku

⁴³ Paškvalin 2008, 121, up. Ibid. 2002a, 333-334.

⁴⁴ Ibid., 120.

⁴⁵ Paškvalin 2008, 121, up. Ibid. 2002a, 334-335.

⁴⁶ Paškvalin 2008, 121.

Sl. 3a, b. Kamenjača u Brezi. Detalj ukrasa luka i noge na brončanim fibulama varijante c3 tipa Karaburma 63. (foto: A. Bečević-Šarenkapa)

od objave iz 2002. godine, gdje su bili datirani u prvu fazu keltskih utjecaja, odnosno istovremeni s grobnicom u Vratnici.⁴⁷ Iznijeta analiza dvaju objava groba sa skeletnim ukopom ukazuje na nužnu potrebu rasvjetljavanja nastale pometnje u tipološkoj i kronološkoj obradi grobnog inventara, pri čemu su pogrešne tvrdnje nekoliko puta ponavljane te kasnije i preuzimane kao takve.

Grob sa skeletnim ukopom žene

Opis groba, kao i njegovog sadržaja, prezentiran je u prvoj i drugoj objavi⁴⁸ (sl. 1a, b) te ga nećemo ponavljati, već samo dopuniti podatkom kako se radi o mlađoj ženskoj osobi, sitne građe, vjerojatno između 25 i 30 godina, koja je imala neobično istrošene zube.⁴⁹ Veliki nedostatak, koji je zabilježen u dnevniku istraživanja, a zatim ponovljen u objavi groba, jest činjenica da su na skici groba nalazi navedeni samo brojčano te da nije zabilježena točna pozicija svakog pojedini-

⁴⁷ Ibid., 122, up. Paškvalin 2002a, 337.

⁴⁸ Paškvalin 2002a, 330; Ibid. 2008, 112-113, plan 7.

⁴⁹ Antropološku analizu uradila je dr. Ewa-Elwira Klonowska, forenzički antropolog, na čemu joj najiskrenije zahvaljujem.

načnog nalaza. Srećom, u sklopu dokumentacije s istraživanja sačuvani su negativni pomoću kojih je bilo moguće ponovno izraditi fotografije te tako rekonstruirati položaje nalaza⁵⁰ (Sl. 2a, b). U grobu inhumirane žene nalazilo se ukupno devet fibula, uz četiri narukvice, prsten (koji, nažalost, nije moguće prepoznati na fotografijama, niti je bio u depou s ostalim predmetima), ogrlicu i nožić (Tab. 1. 2).

Grobni inventar

Prvu skupinu predmeta čini šest fibula (Tab. 1, 1-6), prethodno označenih kao fibula ranolaten-ske sheme,⁵¹ srednjelaten-ske sheme,⁵² odnosno kasnolaten-ske sheme.⁵³ Pored činjenice da su fibule svaki put drugačije tumačene, autor također nije uočio da je fibula koju je priključio drugoj grupi označenoj kao fibule ranolaten-ske sheme⁵⁴ u stvari identična primjercima prve grupe te da je završetak noge s ukrasom⁵⁵ koji je zasebno predstavljen potrebno združiti s tom fibulom. Na taj način dobijemo skupinu od šest primjeraka istih fibula, a ne pet fibula i jednog ulomka noge, kako je to prije navedeno.

Sve fibule prve skupine su ranolaten-ske konstrukcije i pripadaju tipu Karaburma 63,⁵⁶ odnosno varijanti c toga tipa, čije su značajke luk ukrašen bademastim ili dvojnim bademastim motivom te mala poprečna rebra ili urezi na glavici fibule. Varijantu c je dalje moguće podijeliti u

⁵⁰ Zahvaljujem Zijahu Gafiću na pomoći s izradom fotografija.

⁵¹ Paškvalin 2002a, 332, Tab. 4, 1.

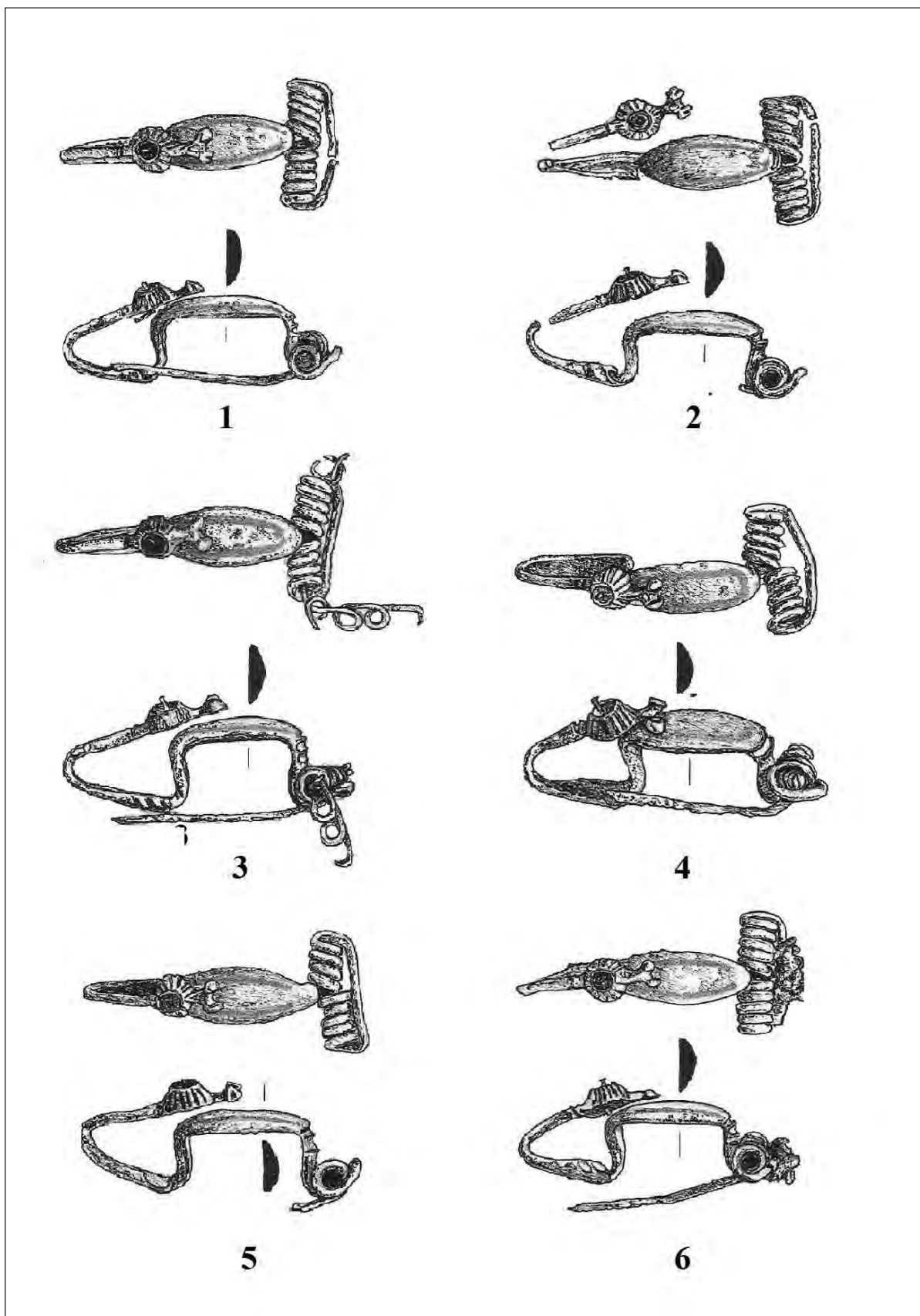
⁵² Ibid., 333, Tab. 3, 1-6.

⁵³ Paškvalin 2008, 121, Tab. 13, 1-6.

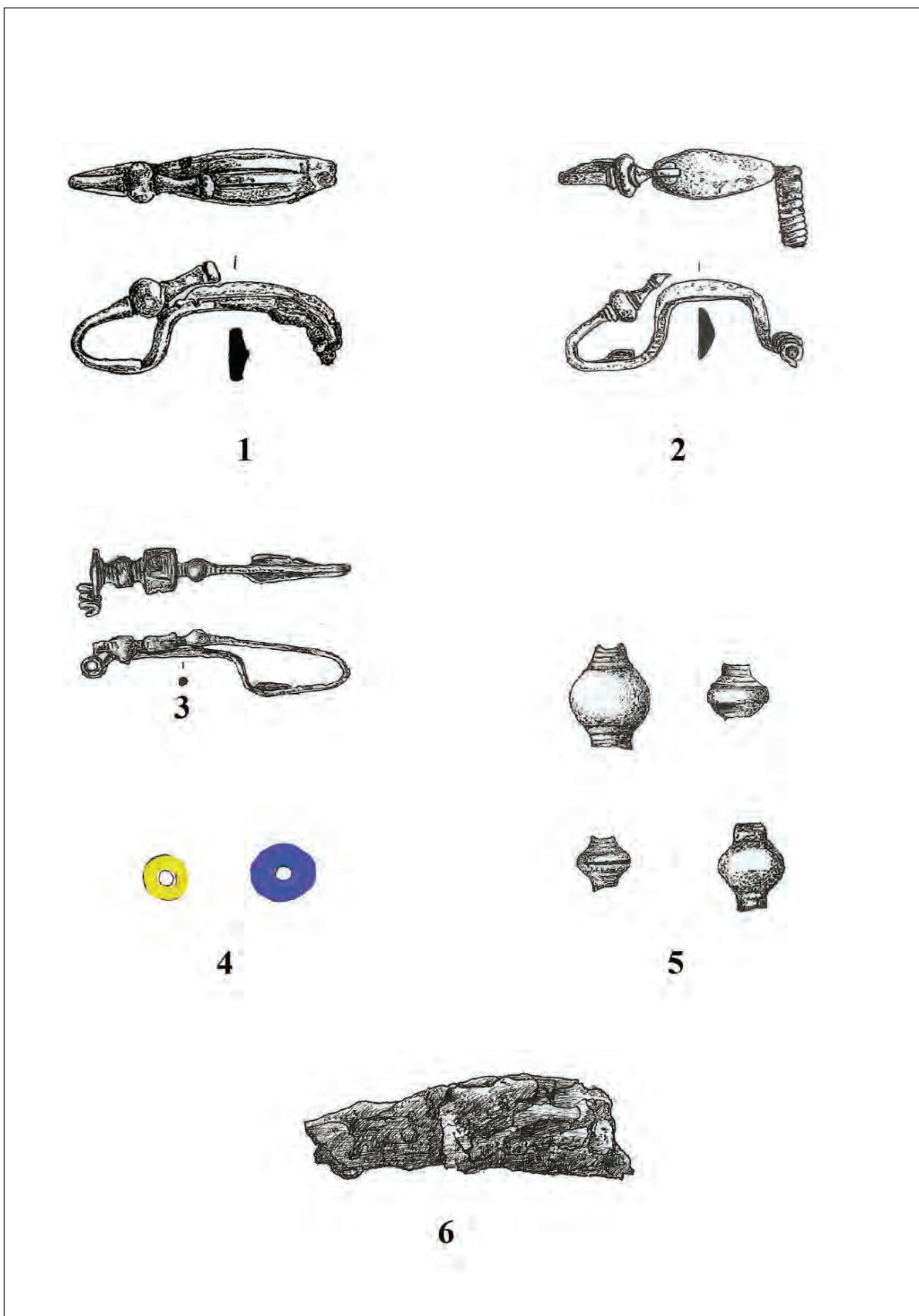
⁵⁴ Paškvalin 2002a, 331, Tab. 4, 1; Ibid. 2008, 120-121, Tab. 13, 7.

⁵⁵ Paškvalin 2002a, 333, Tab. 3, 6; Ibid. 2008, Tab. 13, 6.

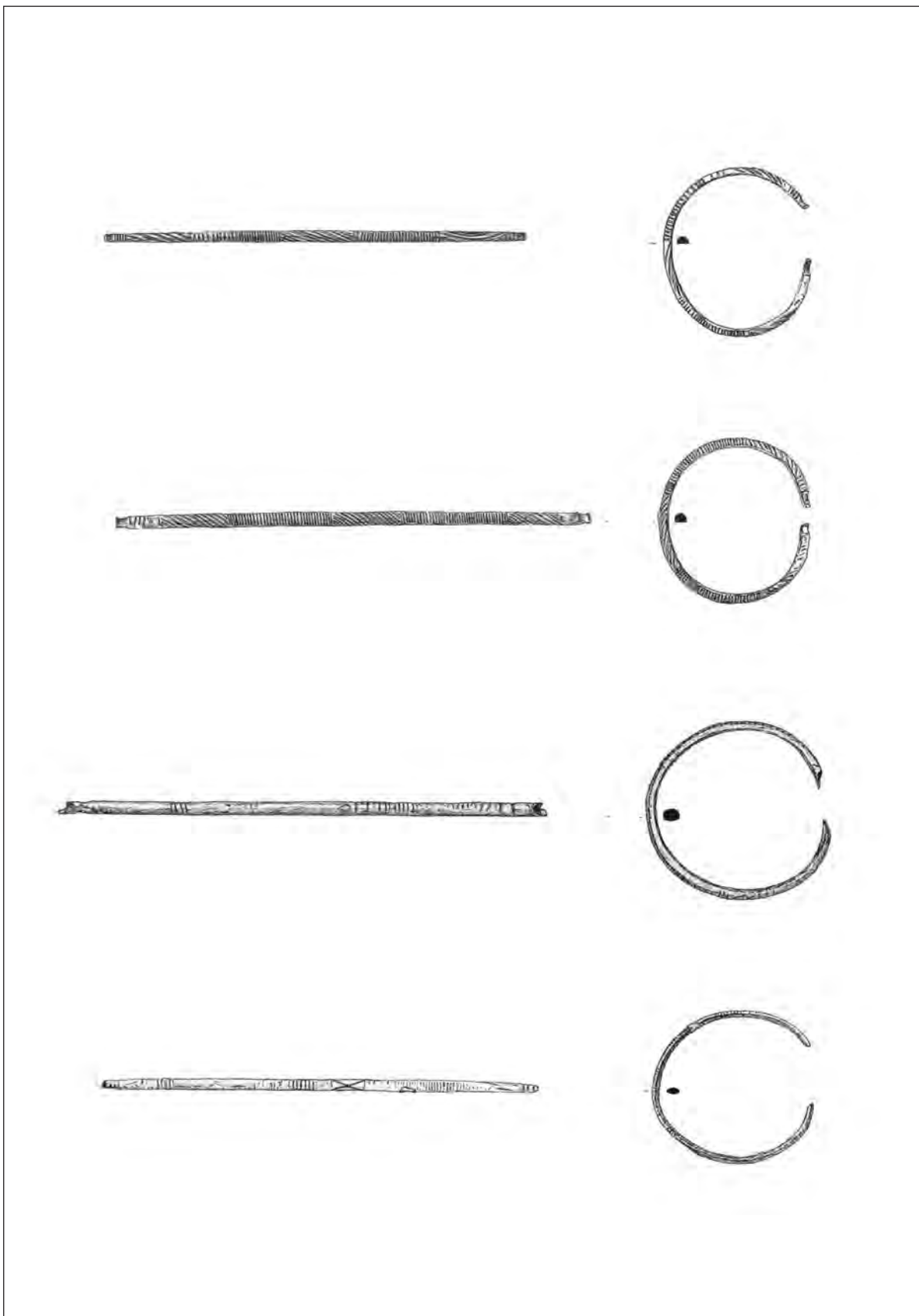
⁵⁶ Božić 1981, 326, fn. 14 (Fibule tipa Karaburma 63 su brončane. Luk je zaobljeno pravokutnog oblika, zadebljan, sa lečastim ili elipsastim presjekom. Unazad savijena noga, trokutastog oblika, ima dugo ležište za iglu, često ukrašeno kosim crtama, a završava okruglim dugmetom, omeđenim sa dva svitka. Dugme ima nastavak na čijem je kraju manje dugme, dvije kruglice, trokutasta pločica ili mala palmeta. U maloj opruzi, koja obično ima osam, rjeđe šest navoja i vanjsku tetivu, nalazi se žica sa okruglim ili osmičastim petljama na kraju. Sa tih petljica vise lančići, koji se ponekad završavaju trokutastim pločastim ili paličastim privjescima. Gornja strana luka može biti ukrašena bademastim, cik-cak ili kombiniranim motivom, sastavljenim iz badema i po jednoga kružića s točkom na svakom kraju.).

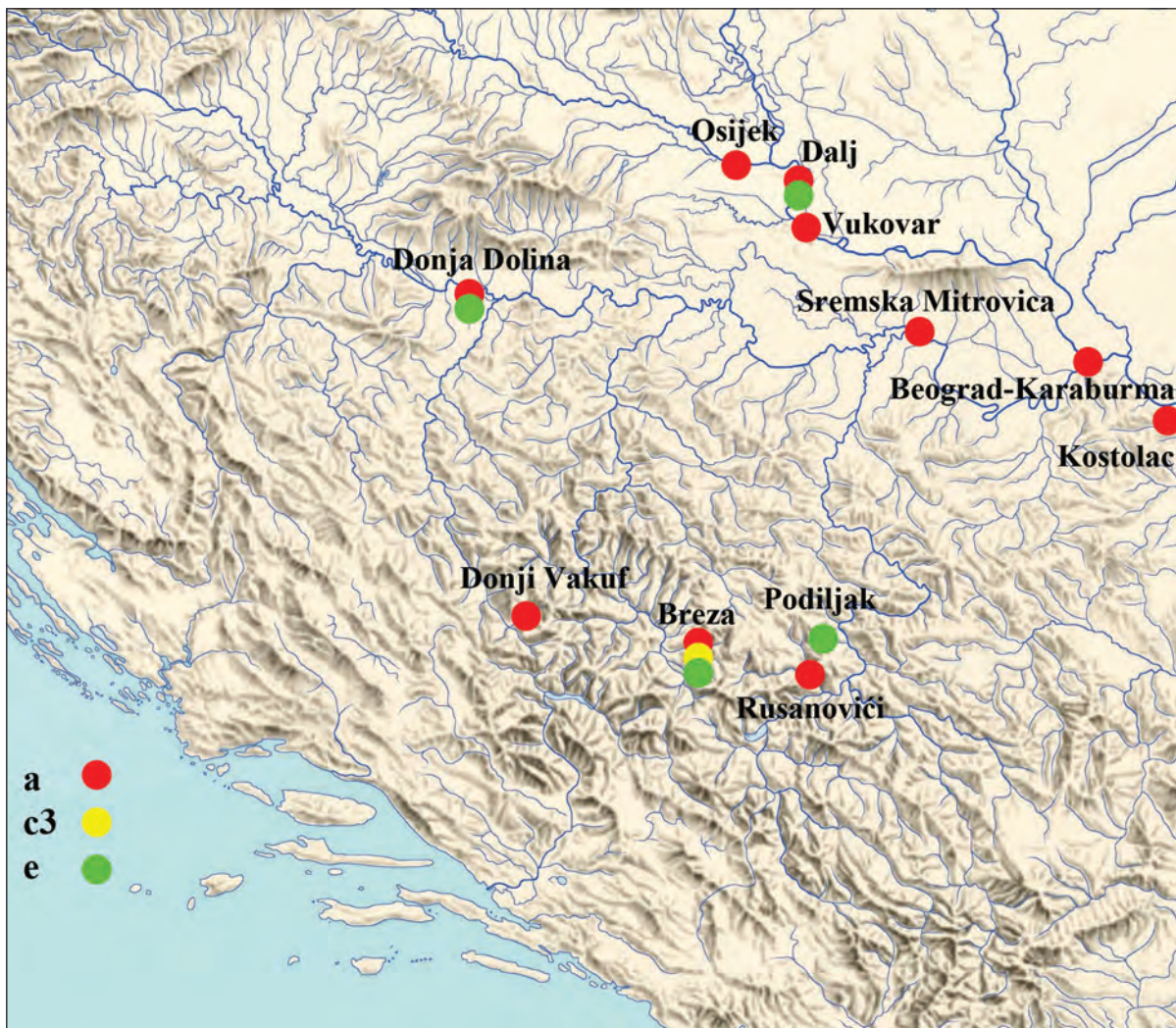
Tab. 1. Kamenjača u Brezi. Brončane fibule iz inhumiranog groba žene.
(crtež: D. Sinančević). M = 1 : 1.

Tab. 2. Kamenjača u Brezi. Brončane fibule, staklene i srebrne perlice, željezni nožić iz groba žene (crtež: D. Sinančević). M= 1 : 1 (Tab. 2, 1–3, 6); 4 : 1 (Tab. 2, 4, 5).

Tab. 3. Kamenjača u Brezi. Brončane narukvice iz groba žene. (crtež: D. Sinančević). M= 1: 2.

Sl. 4. Karta rasprostiranja varijanti a, c3 i e tipa Karaburma 63.

tri manje podvarijante, ovisno o vrsti ukrasa na glavi fibule, kao i oblikovanju noge.⁵⁷ Prva skupina fibula s Kamenjače pripada podvarijanti c3 i kao takve se javljaju jedino na ovom lokalitetu. Dužina primjeraka varira od 45 mm do 50 mm, dva primjerka imaju po devet navoja u opruzi s vanjskom tetivom, dok preostala četiri imaju po deset navoja u opruzi. Luk je pravokutnog oblika, segmentnog presjeka, a na kraćim dijelovima prema opruzi i prema nozi blago se savija prema unutra. Ležište za iglu je dugo, tako da omjer dužine noge u odnosu na omjer dužine luka iznosi 1 : 1,5. Dekoracija na luku je vrlo specifična i izvedena na način da su uz rubove luka napravljena dva plitka udubljenja, formirajući tako bademasti oblik, a zatim su popunjena tamnom masom, vjerojatno emajlom (Sl. 3a). Noga završava krate-

rastim proširenjem s produženjem u obliku dva mala roga. Kraterasto proširenje je izvana narebreno, a iznutra se nalazi mala srebrna zakovica za pričvršćivanje perle od crne mase, vjerojatno iste kojom je ukrašen i luk (Sl. 3b), tragovi koje su vidljivi u udubljenju.⁵⁸

Drugu skupinu fibula čine dvije fibule koje također pripadaju tipu Karaburma 63, ali varijanti a,⁵⁹ odnosno varijanti e.⁶⁰ Za varijantu a je značajno to da ima neukrašen luk, a noga završava kuglastim zadebljanjem s malim produženjem. Fibule ove varijante su vrlo brojne i srećemo ih na cijelom području rasprostiranja tipa, koje se

⁵⁷ Marić 2016a, u pripremi.

⁵⁸ Detalji dekoracije prepoznati su nakon snimanja digitalnim mikroskopom kamerom (DigiMicro Lab 5.0), na čemu se iskreno zahvaljujem kolegici mr. Azri Bečević-Šarenkapa.

⁵⁹ Paškvalin 2002a, 331, 332, Tab. 4, 2; Ibid. 2008, 120, Tab. 13, 8.

⁶⁰ Paškvalin 2002a, 331-333, Tab. 4, 3; Ibid. 2008, Tab. 13, 9.

Sl. 5. Kamenjača u Brezi. Detalj pravokutne pločice s ostatkom žutog emajla. (foto: A. Bečević-Šarenkapa)

uglavnom podudara s područjem koje su naseljavali Skordisci te južno od Save na bosanskim lokalitetima (Donja Dolina, Čolaci kod Donjeg Vakufa, Kamenjača i Glasinac). Na primjerku iz inhumiranog groba (Tab.2,2) javlja se jedno odstupanje u odnosu na ostale primjerkе ove varijante: duga opruga koja se sastojala od vjerojatno 18 navoja (sačuvana samo jedna strana). Druga fibula pripada varijanti e, koja ima trakasti ili blago zadebljan trakasti luk, a koji je uz rub i po sredini ukrašen uskim rebrima s ljestvičastim ukrasom. Osim na Kamenjači, srodni primjerci se javljaju još u Dalju, Donjoj Dolini i na Glasin-cu. Primjerku iz inhumiranog groba nedostaju opruga i igla (Tab. 2, 1), no moglo bi se pretpostaviti da su bili napravljeni od željeza, s obzirom na ostatke željezne korozije.

Fibule tipa Karaburma 63 vodeći su element materijalne kulture stupnja LT B2 u hrvatsko-srpskom Podunavlju. Javljaju se u šest glavnih varijanti i nekoliko podvarijanti, ovisno o načinu ukrašavanja luka i noge,⁶¹ a rasprostiru se

na području koje su naseljavali Skordisci te južno od Save, na nekolicini bosanskih lokaliteta (Sl. 4). Datiraju se u stupanj LT B2 na temelju grobnih cjelina 60 i 63 s eponimnog lokaliteta,⁶² a bile su sastavnim dijelom ženske nošnje.

Treća fibula je srednjelatenske konstrukcije, s dugom nogom koja se veže za luk, a ukrašena je malom pravokutnom pločicom između dvije kuglice. Noga završava ljevkastim produženjem, a dio noge prije prve kuglice ukrašen je malim urezima. Fibuli nedostaju igla i dio opruge, a prema sačuvanim navojima može se pretpostaviti da se opruga sastojala od šest navoja (Tab. 2, 3). Detaljna fotografija (Sl. 5) otkriva ostatke žute mase kojom je pravokutno udubljenje na pločici bilo ispunjeno. Fibula pripada skupini brončanih fibula s pravokutnom pločicom na kojoj se nalazi raznoliko oblikovano udubljenje za emajl, a koje su u literaturi poznate pod imenom Zemun⁶³ ili Boljevci-Zemun,⁶⁴ prema lokalitetima na području s najvećom koncentracijom primjeraka. Preciznije, brezanski primjerak pripada varijanti s pravokutnim ili kvadratnim udubljenjem za emajl, kakve nalazimo na lokalitetima s područja Skordiska, rumunjskim i jednom slovačkom lokalitetu,⁶⁵ no to su sve slučajni nalazi koji ne potječu iz sigurnih grobnih cjelina te nam kao takvi ne mogu pobliže ukazati na dataciju. Slična situacija je i s vrlo srodnom primjerkom iz Novih Banovaca,⁶⁶ koji potječe iz razorenih grobova, a koji je najbliži našem primjerku zbog veličine pločice. S obzirom na činjenicu da velika većina fibula tipa Boljevci-Zemun potječe s područja Skordiska, a ne nalazimo ih u grobovima stupnjeva LT C1 ili LT D1, ove je fibule moguće datirati jedino u stupanj LT C2. Određeni primjerci se javljaju i ranije, u stupnju LT C1, ali je riječ o željeznim fibulama koje predstavljaju prototip za sve ostale fibule s emajlom.⁶⁷ Dvije brončane fibule koje potječu iz sigurnih grobnih cjelina koje se mogu datirati na kraj stupnja LT C1⁶⁸ nemaju pravokutnu, već trokutastu ili okruglu pločicu i govore nam o potencijalnom početku izrade

⁶¹ Marić 2016a, u pripremi. U radu se predstavljaju svi poznati primjerci fibula tipa Karaburma 63, s detaljnom tipološkom, kronološkom i prostornom analizom. Pored varijanti a, c, e, spomenutih u ovom radu, obrađene su i preostale varijante: b (poprečni urezi ili rebra na glavi fibule, luk neukrašen, trubast završetak noge), d (luk ukrašen dijagonalnom trakom po sredini te kružić s točkom u poljima sa strana te trake), f (cik-cak dekoracija na luku).

⁶² Božić 1981, 324, Tab. 2 i Tab. 3.

⁶³ Popović 2002, 353.

⁶⁴ Dizdar 2013, 249.

⁶⁵ Dizdar 2014, 99-100, Sl. 2, Tab. 1, 1-6.

⁶⁶ Majnarić-Pandžić 1970, 36. 37. 90, Tab. 27, 6.

⁶⁷ Teleagă 2008, 95, 96, Sl. 6, 4, 7; Dizdar 2014, 98.

⁶⁸ Teleagă 2008, 96, Sl. 6, 11; Bujna 2003, 61. 92. 93. Sl. 29. 95.

Sl. 6a, b, c. Kamenjača u Brezi. Srebrne perlice iz groba (a) i detalj ukrašene (b) i neukrašene (c).
(foto: A. Bečević-Šarenkapa)

ovakvih fibula, a ne o razdoblju njihove najveće uporabe.

Perlice (Tab. 2, 4) su vrlo sitne, žute i tamnoplave boje, a detaljnim pregledom je otkriveno i pet cjelovito sačuvanih te nekoliko ulomaka srebrnih perlica (Tab. 2, 5), vrlo sitnih, gdje najveća perlica ima 5 mm visine i 3 mm širine.⁶⁹ Različitog su oblika, s naglašenim središnjim dijelom, koji može biti trbušast, bikoničan ili spljošteno bikoničan, a neke su i ukrašene (Sl. 6a, b). Nažalost, zbog nepostojanja pravih analogija, perlice nam ne mogu ukazati na pobližu kulturnu ili kronološku opredijeljenost. Skupa s perlicama nalazile su se i brončane alkice, vjerojatno dijelovi privjesaka od fibula.

Prsten iz groba nije pronađen u depou s ostatkom materijala iz groba i uopće s Kamenjače, dok željezni nožić (Tab. 2, 6) ne daje nikakve informacije.

Na temelju iznesene analize, jedina moguća opcija jest datirati grob prema najmlađoj fibuli, i to u stupanj LT C2. Pojava starijih fibula i narukvica, koje se datiraju u stupanj LT B2, objašnjena je čuvanjem tradicije, odnosno idejom obiteljskog nakita koji se čuvao i prenosio generacijama. Možda se kao prilog ideji čuvanja tradicije može spomenuti i veliki broj fibula u jednom grobu, koji se ne sreće na iznimno rijetkim grobovima stupnjeva LT B2 ili LT C2, već na još starijima koji se daju datirati u stupanj LT B1.⁷⁰

Kamenjača u Brezi – kultno mjesto?

Na temelju pregleda dokumentacije i ostalog materijala s lokaliteta, moguće je iznijeti pretpostavku o nešto drugačijem karakteru nalazišta. Uz određenu količinu cjelovito sačuvanih predmeta, velika je koncentracija različitih ulomaka, koji su namjerno polomljeni i usitnjeni, što se posebice odnosi na ulomke grčko-ilirskih kaciga i razno-likih brončanih posuda. Pored toga, u korpusu materijala nalaze se i vrlo jedinstveni predmeti, poput ulomka nanožnice od osam orašastih članaka, jedinog takvog primjerka dosad otkrivenog na bosanskim lokalitetima. U terenskoj dokumentaciji grobovi nisu numerirani, osim rijetko, već su opisno predstavljene grobne konstrukcije, pa nalazi nisu evidentirani po grobnim cjelinama, već uglavnom imaju samo naznačen kvadrant i dubinu. Također, na lokalitetu su evidentirana i dva ukopa konja,⁷¹ a posebice je zanimljiv nalaz triju konjskih žvala, koje nisu nađene uz spomenute ukope konja, već na sasvim drugom mjestu, i to u neposrednoj blizini jedne od drugih, formirajući oblik trokuta.⁷² Uz njih su bili poredani i drugi dijelovi konjske opreme, također unikatni na ovom području. Sve to ukazuje na mogućnost da je ovdje ustvari riječ o kulturnom mjestu, tzv. *Brandopferplatz* ili *Burnt-offering site*. Nije neobično da se karakter takvog lokaliteta ne prepozna ili zamijeni s nekropolom, pa je tako poznat primjer kulturnog mjesta s Monte di Medea u Furlaniji, koje ima sličnu povijest – prvobitno prepoznato kao nekropola

⁶⁹ Na ovom mjestu bih se posebno zahvalila prof. Draganu Božiću, koji je uočio srebrne perlice, ali i na njegovoj pomoći i komentarima za cijeli članak.

⁷⁰ Majnarić-Pandžić 1996, 39.

⁷¹ Paškvalin 2008, 106, 107, Plan 3 (pogrešno navedena godina 1975, treba biti 1978).

⁷² Dnevnik istraživanja 1975, 3.

Sl. 7. Kamenjača u Brezi. Izbor materijala iz svetišta na Kamenjači. (foto: M. Sijarić i A. Marić)

spaljenih grobova, da bi kasnije to mišljenje bilo ispravljeno.⁷³ Sličan primjer može se naći i u neposrednoj blizini, u svetištu u Gorici kod Gruda, koje je prvobitno prepoznato kao krematorij,⁷⁴ da bi kasnije ta tvrdnja bila pobijena i lokalitet je prepoznat kao svetište.⁷⁵ Kontinuitet trajanja

kulnog mjesta se, osim u primjeru Gorice, sreće i na primjeru kulnog mjesta na Turskoj kosi.⁷⁶ Osim toga, vrsta predmeta koji su zastupljeni u Kamenjači odgovara predmetima kakvi se nalaze u svetištima ovoga tipa (Sl. 7). Primjerice, svetište Osijek-Vojarna ima vrlo srodne nalaze ka-

⁷³ Adam 1991; Božić 2011; Marić 2016b, u tisku.

⁷⁴ Truhelka 1899, 339-396.

⁷⁵ Čović 1976, 252-254.

⁷⁶ Čučković 2009, 36.

snolatenskih žvala, iako nema ukope konja.⁷⁷ U ovom konkretnom slučaju, Kamenjača u Brezi bi predstavljala kultno mjesto koje je bilo u funkciji od druge polovine 4. st. pr. Kr. (ulomak noge ranolatenske zoomorfne fibule, dvije fibule ranolatenske sheme datirane u stupanj LT B1), pa sve do 3. st. (rimske sidraste fibule), iako se ne isključuje mogućnost da je barem jedan njezin dio ipak bio korišten kao nekropola s incineracijom, primarno u rimsko doba. Naravno, detaljna analiza materijala i dokumentacije s istraživanja donijet će više informacija o lokalitetu u cijelosti.

Što se tiče značenja groba sa skeletnim ukopom unutar svetišta, nepobitna je činjenica da se radi o vrlo značajnoj mladoj dami. Osim fibule tipa Boljevci-Zemun, koju primarno vežemo za područje Skordiska, ostali predmeti iz groba su vrlo rijetki i slične ne pronalazimo ne samo na spomenutom području već i šire, tako da su gotovo unikatni. Zbog toga je teško govoriti o podrijetlu dotične dame, osim da je imala istaknutu ulogu u okviru zajednice iz koje potječe te da je vjerojatno bila kćerka ili unuka tadašnjih uglednika koja je dio jedinstvenog nakitnog seta naslijedila od starijih članica obitelji, a koji je položen uz nju na način kako se nosio ranije.

Ovaj je rad nastao u sklopu doktorskog studija na Univerzi v Novi Gorici, odnosno na Podiplomskoj šoli ZRC SAZU, a djelimično je financiran kroz projekt Inovativna shema:

“This doctoral study is partly co-financed by the European Union and by the European Social Fund respectively. The co-financing is carried out within the Human resources development operational programme for years 2007–2013, developmental priorities: Encouraging entrepreneurship and adaptation; preferential directives 1.3: scholarship schemes.”

⁷⁷ Usmena informacija dr. Marka Dizdara, na čemu se najljepše zahvaljujem; Filipović 2009, 39.

Summary

A new interpretation of the grave with a burial of a woman from the Late Iron Age at Kamenjača, Breza, near Sarajevo

The first finds from the site of Kamenjača, in Breza near Sarajevo, were accidentally discovered on two separate occasions during 1975. Rescue excavations were immediately carried out, and in the following years (1976, 1978–1980) further systematic excavations were performed. The site was recognized as a Late Iron Age and Roman cemetery, ascribed to the *Daesitiates*, an Illyrian people of central Bosnia. The final report of the excavations was published in 2008 as an article covering the entire site.⁷⁸

The topic of this paper, a lone grave containing a skeletal burial, was covered twice in previous publications,⁷⁹ but both times very uncritically and inconsistently. Therefore, a significant portion of the introduction to this article is dedicated to amending inaccuracies and misconceptions introduced by previous publications. The author of these was incorrect in typological determination of some fibulae, for example in failing to see that two pieces (one foot fragment and one fibula without foot) are actually one example, and can therefore be merged⁸⁰ and in certain cases incorrectly attributing basic typological construction,⁸¹ which, of course, led to an incorrect dating.⁸² The author's comparative examples actually differ in many more ways than solely the discussed objects,⁸³ and dating within the works is often unfounded.⁸⁴ In both publications, the conclusion drawn was the same – the lady was a respectable *Daesitiata* who retained tradition and was buried in the old manner (inhumation), while the new manner (cremation) had already been introduced within society.⁸⁵

The grave contained nine fibulae, four bracelets, blue and yellow glass beads, silver beads, a knife, and a ring (Pls. 1–3). The most numerous are the fibulae of the Karaburma 63 type,⁸⁶ represented by eight ex-

⁷⁸ Paškvalin 2008.

⁷⁹ Paškvalin 2002a; Paškvalin 2008, 112–113, plan 7.

⁸⁰ Paškvalin 2002a, Pls. 3, 6; 4, 1; Paškvalin 2008, Pl. 13, 6. 7.

⁸¹ Paškvalin 2002a, 333, Pl. 3, 1–6; Paškvalin 2008, 120–121, Pl. 13, 1–6.

⁸² Paškvalin 2002a, 334; Paškvalin 2008a, 121.

⁸³ Paškvalin 2002a, 331, 333–334, 336; Paškvalin 2008, 121.

⁸⁴ Paškvalin 2002a, 334; Paškvalin 2008, 122.

⁸⁵ Paškvalin 2002a, 238; Paškvalin 2008, 142.

⁸⁶ Božić 1981, 326, note 14. *The Karaburma 63 type of fibulae are made of bronze and have a rounded rectangular shape of the thickened bow with ellipsoidal or lenticular cross-section.*

amples. Two examples belong to variants a (Pl. 2, 2) and e (Pl. 2, 1), while six of them are subvariant c3 (Pl. 1, 1–6).⁸⁷ Fibulae of this type are a basic element of female attire during phase LT B2⁸⁸ in the lands of *Scordisci* as well south of the river Sava, on Bosnian sites (Fig. 4). The final fibula is recognized as being of the Boljevci-Zemun type (Pl. 2, 3),⁸⁹ which can be dated to phase LT C2. Four bracelets (Pl. 3) recovered from the grave have no identical analogies elsewhere, but similar bracelet endings were found in Moravia,⁹⁰ and dated to the phase LT B2. Glass and silver beads (Fig. 6; Pl. 2, 4, 5) are also rare, and therefore the examples found are without precise analogies. The ring discovered in the grave was later misplaced. Based on the Boljevci-Zemun fibula, the grave is dated to phase LT C2, while older pieces within, including the fibulae of the Karaburma 63 type and the bracelets, are explained as family jewellery transferred from one generation to another.

A new perspective on the character of the site is also presented. Based on variety of finds (Fig. 7), and in some instances their uniqueness, some unusual phenomena, such as horse burials and finds of horse bridles set in special formations,⁹¹ as well as documentation from excavation and analogies, it is hereby assumed that Kamenjača could be a possible cult place, in use for a period of time spanning from the 4th century BC to the 3rd century AD. It would not be the first time that such character of a site has lain unrecognized.⁹² The skeletal burial could not be ex-

plained completely, especially questions surrounding the lady's origin, but the ideas on her importance and inherited jewellery could bear strong plausibility.

Proofreading: Andrew Lawler

Literatura

- Adam, A. M. 1991, Traces de lieux de culte de l'âge du fer en Frioul, u: *Preistoria e Protostoria dell'alto Adriatico*, *Antichità Altoadriatiche* 37, 45-69.
- Božič, D. 1981, Relativna kronologija mlajše železne dobe v jugoslovanskem Podonavju, *Arheološki vestnik*, 32, 1981, 315-347.
- Božič, D. 2011, Prazgodovinske najdbe s Tonovcovega gradu in železnodobna kulturna mesta v Posočju / Prehistoric finds from Tonovcov grad and iron age cult places in the Posočje area, u: Modrijan, Z. / Milavec, T. (ur.), *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Najdbe / Late antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid*, *Finds*, *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae*, 24, 2011, 239-277.
- Čižmař, M. 1975, Relativní chronologie keltských pohřebišť na Moravě, *Památky Archeologické*, 66-2, 1975, 417-436.
- Čović, B. 1976, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976.
- Čović, B. 1987, Srednjobosanska grupa, u: Benac, A. / Gabrovec, S. (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja 5, Željezo doba*, Sarajevo 1987, 481-528.
- Čučković, L. 2009, *Turska kosa 1. Monografija arheološkog lokaliteta*, Karlovac 2009.
- Dizdar, M. 2013, Zvonimirovo – Veliko polje. Groblje latenske kulture 1, *Monographiae Instituti Archaeologici*, 8, Zagreb 2013.
- Dizdar, M. 2014, Bronze fibulae with enamel inlay from Scordiscan sites, u: Berecki, S. (ur.), *Iron age crafts and craftsmen in the Carpathian basin, Târgu Mureș* 2014, 97-114.
- Dokumentacija istraživanja*, Zemaljski muzej BiH, Odjeljenje za arheologiju, Odjel za dokumentaciju. Inv. br. 84/75, 84/76, 84/78, 84/79, 84/80, 81.
- Filip, J. 1956, *Keltové ve střední Evropě*, Praha 1956.
- Filipović, S. 2009, Osijek (Mursa) – Vojarna. Redni broj: 17, u: Wiewegh, Z. (ur.), *Hrvatski arheološki godišnjak 2/2009*, Zagreb 2010, 37-41.
- Majnarić-Pandžić, N. 1970, Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu, *Acta Musei Cibalensis*, 2, Vinkovci 1970.
- Majnarić-Pandžić, N. 1996, Nekoliko napomena o uvođenju ranolatskog stila u sjevernu Hrvatsku

The reverted foot forms acute angle with the catch plate, and bears a spherical knob, often flanked by two collars which has an extension with variously shaped endings (smaller knob, two small spheres, triangular small plate or small palmette). Catch plate is long and often decorated with incised lines. Spring is made of eight, rarely six small coils, and has an external chord. In the spring there is often a wire with the figure-of-eight shaped at the end. From these loops or a special loopy wire attached on the spring are hung small chains, which sometimes end with a triangular sheet rod-shaped pendants. Bow is undecorated or decorated with three different motifs.

⁸⁷ Marić 2016a, in print. In this paper new typology of the Karaburma 63 type will be presented. They are divided into 6 variants, based on the bow and foot decoration. Variant a – bow without any decoration; variant b – small ribs or incisions at the head of the fibula; variant c – almond or double almond shape decoration on the bow and ribs or incisions at the head; variant d – elongated almond shape incision, diagonal band with pointed ends in the middle and one or two ring-and-dots; variant e – transversal tremolo lines on the edges of the bow, as well as one in the middle; variant f – zig-zag decoration on the bow.

⁸⁸ Božič 1981, 324, Tab. 2 i Tab. 3.

⁸⁹ Dizdar 2013, 249.

⁹⁰ Filip 1956, Pl. 64, 4.

⁹¹ Diary of the excavation 1975, 3.

⁹² Truhelka 1899; Adam 1991; Božič 2011; Marić 2016b., in print.

- i Bosnu, *Arheološki radovi i rasprave*, 12, 1996, 31-53.
- Marić, A.* 2016a, Material culture of the LT B2 phase in present-day Bosnia and Herzegovina, u: Božić, D. / Strobel, K. (ur.), *The Latènization in the Territories from the South-Eastern Alps to the Croatian-Serbian Danube Region*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, Ljubljana 2016. (u pripremi)
- Marić, A.* 2016b, On the significance of the entire Certosa fibula from the cult place on Monte di Medea in Friuli: its typological characteristics, dating and the unusual two-part construction, *Arheološki Vestnik*, 67, 2016. (u štampi)
- Marić, Z.* 1963, Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s. A., 18, Sarajevo 1963, 63-83.
- Paškvalin, V.* 1975, „Kamrnjača“ (sic), *Ul.* 6. april, Breza kod Sarajeva – mlađeželjeznodobna i rimska desitijatska nekropola, *Arheološki Pregled*, 17, 1975, 57-62.
- Paškvalin, V.* 1996, Prilozi proučavanju ilirsko-panonskog plemena Dezitijata i njegovog teritorija u krajevima srednje Bosne u predrimsko i rimsko doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, n. s. A., 47, Sarajevo 1992-1995, 93-116.
- Paškvalin, V.* 2000, Antičko pleme Dezitijata u krajevima srednje Bosne u rimsko doba, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 31/29, Sarajevo 2000, 191-241.
- Paškvalin, V.* 2002a, Inhumirani grob žene na Kamenjači u Brezi nekropoli predrimskih Dezitijata, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 32/30, Sarajevo 2002, 329-348.
- Paškvalin, V.* 2002b, Helenistički sloj nekropole ilirsko-panonskog plemena Dezidijata na Kamenjači u Brezi kod Sarajeva, u: Cambi, N. i dr. (ur.), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu*, Split 2002, 521-538.
- Paškvalin, V.* 2008, Kamenjača, Breza kod Sarajeva – mlađeželjeznodobna i rimska nekropola, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 37/35, Sarajevo 2008, 101-179.
- Popović, P.* 2002, Enamel and Scordisci, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 32/30, Sarajevo 2002, 349-361.
- Teleagă, E.* 2008, Die La-Tène-zeitlichen (sic) Nekropole von Curtuiuşeni/Érkörtvélyes (Bihar, Rumänien). Der Forschungsstand, *Dacia N. S.*, 52, 2008, 85-165.
- Truhelka, Č.* 1899, Dva prehistorijska nalaza iz Gorice (ljubuskog kotara), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 11, Sarajevo 1899, 339-395.

Žrtvenik boga Jupitera iz Vrtlišta kod Kaknja

Tarik Silajdžić
Visoko

Abstract: The paper discusses a newly-discovered epigraphic altar dedicated to the main Roman deity of *Jupiter Optimus Maximus* from the site of Vrtlište, near the town of Kakanj in central Bosnia. Although the altar is the first epigraphic evidence of this kind in the broader Kakanj area, it represents another confirmation of a dominant role which the cult of Jupiter Optimus Maximus took in the hinterland of the Roman province of Dalmatia. At the same time it is the evidence of the widely spread *Aurelius nomina* and as such, of increasing Romanization of the autochthonous population during the reign of the Antonine dynasty. As it was already noticed on several votive offerings from other parts of Roman Dalmatia, mainly from *municipium Riditarum* in modern Croatia, the *Maxima* cognomina in the onomastic formulae of Aurelia, reveals the autochthonous origin behind the Romanised formulae, suggesting the process of *interpretation Romana*. Information of autochthonous origin combined with historical context of altar find spot allow the conclusion that Aurelia Maxima was a member of one of the largest indigenous tribes in the province of Dalmatia, the *Daesitiates*. *Duo nomina* onomastic formulae with *Aurelius nomen gentile* suggest the dating of the altar 161–212 A. D.

Key words: Votive, altar, Iovi Optimo Maximo, Avrelia Maxima, Vrtlište

Na lokalitetu Vrtlište,¹ općina Kakanj, nedavno je registrovan vrijedan primjerak arheološko-epigrafske građe. U pitanju je spomenik u obliku epigrafske are posvećen glavnom rimskom božanstvu Jupiteru. Lokalitet Vrtlište funkcioniše kao otvoreni površinski kop rudnika mrkog uglja, a ara je pronađena prilikom otvaranja novih površina za njegovu eksploataciju.² Žrtvenik se trenutno nalazi ispred zgrade uprave.³

¹ Lokalitet Vrtlište leži na desnoj obali rijeke Bosne, sjeverozapadno od grada Kaknja, odmah iznad Karaulskog polja i nedaleko od poznatog srednjovjekovnog lokaliteta Donja Zgošća. Savremenom putnom komunikacijom M17 koja prolazi nedaleko od lokaliteta, Vrtlište je povezano sa željezničkim krajem na jednoj i s naseljima u Visočkom polju i samim gradom Visokim na drugoj strani.

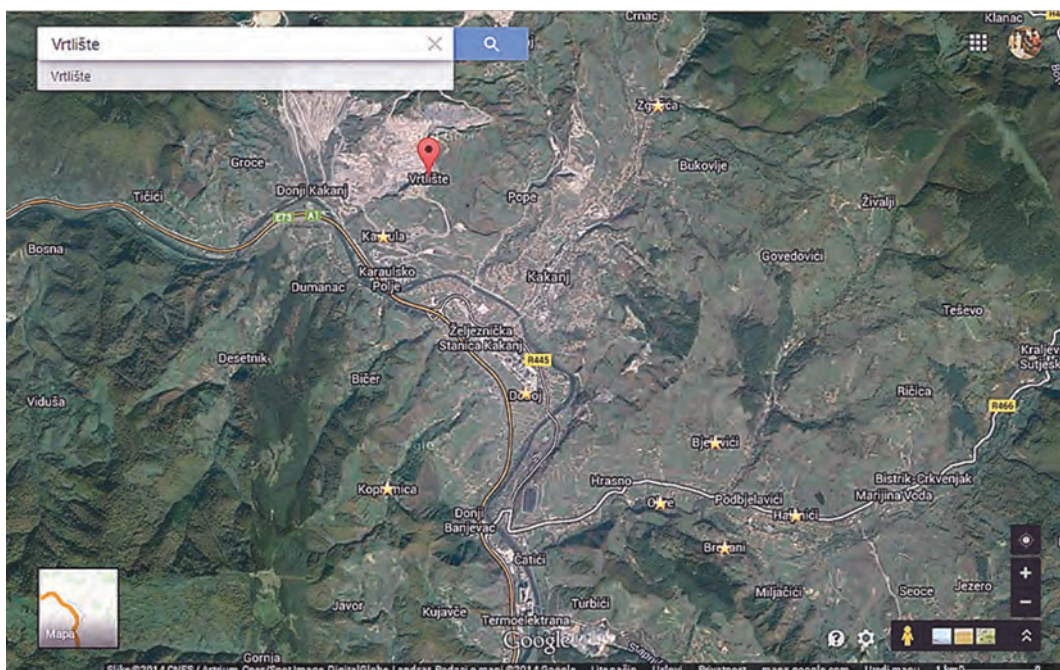
² Autor se ovom prilikom zahvaljuje Senaidu Goraliji, uposleniku rudnika, na pruženim informacijama. Gospodin Goralija prvi je upozorio autora na postojanje spomenika unutar rudničkog kompleksa te je bio dovoljno ljubazan da ga odvede i na lokaciju na kojoj je žrtvenik prvobitno i pronađen. U razgovoru s njim, došlo se, između ostalog, i do informacije da je žrtvenik pronađen još prije posljednjeg rata (1992–1995). Kako je sve ovo vrijeme ostao nezapažen – iznenađujuća je okolnost. U svakom slučaju, za pohvalu je svakako postupanje uprave i radničkog osoblja rudnika kojem idu najveće zasluge za njegovo očuvanje.

³ Na postojanje žrtvenika u Vrtlištu autor je upozorio novoosnovani Muzej grada Kaknja te se u skorijem periodu

Kakanjski kraj u prošlosti je bio frekventno područje, poligon odvijanja različitih historijskih dešavanja, čiji je kontinuitet života ostao neprekinut od prethistorijskog doba pa sve do srednjeg vijeka. O njegovom značaju u antici govori postojanje niza lokaliteta i pojedinačnih arheoloških nalaza po kojim je ovaj kraj i postao poznat u stručnoj javnosti.⁴ Međutim, uprkos prilično obimnoj arheološkoj građi iz perioda klasične i kasne antike, sa šireg kakanjskog područja do sada nije poznat niti jedan nalaz u obliku epigrafske are, odnosno nijedna posveta jednom od oficijelnih rimskih božanstava. Stoga žrtvenik iz Vrtlišta zauzima posebno mjesto u okviru antičke materijalne kulture ovog područja predstavljajući još jednom potvrdu dominan-

planira njegovo izmještanje u lapidarij spomenute institucije. Time će žrtvenik biti maksimalno zaštićen, a muzejska spomenička zbirka značajno obogaćena jer sadašnja postavka obuhvaća samo srednjovjekovne nadgrobne spomenike – stečke.

⁴ Patsch 1910, 208; Sergejevski 1948, 170-172, Tab. 4, 2, Tab. 5, 1-2, Tab. 6, 1-2, Tab. 7, 1, 177-180; 1951, 308-309, br. 15 i 16, Sl. 12; Pašalić 1960, 47; Benac, 1972-73, 11; Bojanovski 1973, 395-396, 399-401; 1984, 66-68, 85-86, 89; Paškvalin 1991-2005, 131-155; 2012, 67, br. 16, 216, Sl. 16.

Sl. 1. Geografski položaj Vrtlišta uz prikaz prostornog odnosa prema nalazištima iz antičkog perioda na kakanjskom području (označena zvjezdicom) (Google maps)⁶

tnog položaja Jupiterovog kulta u unutrašnjosti provincije Dalmacije.⁵

Žrtvenik je u relativno dobrom stanju s nešto znatnijim oštećenjima na perifernim dijelovima. Izrađen je od vapnenca, a dimenzije su mu: ukupna visina 112 cm, širina baze i krova 55 cm, a širina natpisnog polja 50 cm. Debljina u predjelu baze i krova iznosi 46 cm, a u predjelu natpisnog polja 39 cm. Trodijelnom konstrukcijom – baza, natpisno polje i krov – slijedi oblikovni obrazac uobičajen za ovu vrstu spomenika. Donji desni dio baze u potpunosti je odbijen. Gornji desni ugao krova također nedostaje. Stražnji je dio u cijelosti grub i bez ikakvih tragova obrade, kao i najveći dio bočnih strana. Na krovnom dijelu vidljivi su ostaci likovne dekoracije izvedene u tehnici plitkog reljefa, ali su očuvani samo krajnji periferni dijelovi. Po svemu sudeći, radi se o reljefnom prikazu nekog biljnog motiva. Višestruka profilacija relativno je dobro očuvana s ne tako velikom naglašenošću površine. Natpisna povr-

šina u cijelosti je očuvana, a sam natpis je jasan, izrazito simetrično komponovan i sastoji se od 4 reda. Slova su iste veličine i visoka 5 cm. Upotrijebljeno pismo je kvadratna kapitala,⁷ a kao interpunkcijski znak služi trougaona tačkica. U trećem redu natpisa koji se odnosi na ime dedikanta upotrijebljena je ligatura, i to u oba dijela imenske formule, i na gentilnom imenu (*nomen gentile*) i na kognomenu (*cognomen*). Natpis glasi:

1. Sačuvani dio: I•O•M• / PATRIO / AVR•MAXIMA/4P•
2. Rekonstruirani dio: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Patrio / Avr(elia) Maxima / 4P(osuit)
3. Prijevod: Jupiteru, najboljem, najvećem, očinskom, Aurelija Maxima postavi.

Sl. 2. Natpis iz Malog Mošunja
(Preuzeto iz Patsch, 1893A, 701, Sl. 32)

⁵ Sasvim je sigurno da broj od 61 spomenika, koliko se navodi kod Imamovića (Imamović 1977, 126), više ne predstavlja stvarno brojno stanje te da je on danas, zahvaljujući novim pronalascima, dosta veći. O najnovijim nalazima v. Šačić 2014, 160-162, Sl. 6 i 7; Bujak 2013, 138; Silajdžić / Mesihović 2014, 121-127.

⁶ Fotografija načinjena 1. 11. 2014. uz pomoć google maps usluge.

⁷ Bloch 1971, 16-18; Matijašić 2002, 32.

Natpis je izveden u jednostavnoj i prilično uprošćenoj formi s minimumom navedenih informacija – imenom božanstva, imenom dedikanta koji je izvršio posvetu te završnom posvetnom formulom na kraju. Jupiterovo ime navedeno je u punom obliku I.O.M. s dodatkom *Patrio* u drugom redu natpisa. Interesantno je da ovaj imenski dodatak ne nalazimo ni na jednom do sada poznatom žrtveniku s prostora Bosne i Hercegovine posvećenom Jupiteru. Oblik *Patrio* predstavlja dativ pridjeva *patrius* = očinski, roditeljski i u kontekstu natpisa prevodi se kao Jupiteru očinskom, roditeljskom.⁸ U širem smislu, mogao bi se protumačiti kao „otac svih bogova“ ili „otac svih ljudi“.⁹ Moguću analogiju za ovaj epigrafski element, iako bez velikih interpretacijskih mogućnosti zbog fragmentarnosti samog natpisa, mogao bi pružiti votivni spomenik iz Malog Mošunja kod Viteza, također posvećen Jupiteru.¹⁰ U prvom redu natpisa, poslije navedenog imena božanstva, također u obliku I.O.M., stoji samo slovo P, čiji se ostatak zbog oštećenja nije dao sa sigurnošću restituirati.¹¹

U drugom redu natpisa stoji fragmentarna riječ PIVS u kojoj svakako prepoznamo oštećeno carsko gentilno ime *Ulpus*. Imajući, dakle, u vidu natpis na žrtveniku iz Vrtlišta, skloni smo i oštećeno P na ari iz Malog Mošunja restituirati kao *P(atrio)*. Tome bi svakako išla u prilog istovjetna posveta are bogu Jupiteru u istom imenskom obliku. Međutim, ipak trebamo biti oprezni. U drugom redu natpisa nalazi se gentilicij *Ulpus*

i moguće je da oštećeno P iz prvog reda ne stoji za *Patrio* nego predstavlja prenamen osobe s ulpijevskim gentilicijem naveden samo u skraćenoj formi, tj. samo kao slovo P. U tom slučaju, jedna od mogućih dopuna bi bila *P(ublius)* te bi ime dedikanta, na osnovu sačuvanog onomastičkog materijala, glasilo *Publius Ulpus*.¹² Sve ovo predstavlja neka od mogućih rješenja, ali bez restitucije oštećenih dijelova sigurniji zaključci se, dakako, ne mogu donositi.

Kao dedikant spomenika javlja se žena, Aurelija Maxima. Njeno ime, uprkos velikoj zastupljenosti aurelijevskog gensa među epihorskim stanovništvom, nije nam poznato ni s jednog do sada očuvanog žrtvenika s prostora BiH.¹³ Aurelijevsko gentilno ime govori nam da je Maxima svoje rimsko građanstvo stekla za vrijeme jednog od careva s aurelijevskim gentilicijem,¹⁴ čime bi *terminus post quem* nastanka are predstavljala 161. godina n. e., odnosno godina početka vla-

¹² To je, međutim, malo vjerovatno jer, sudeći po epigrafskoj građi, prenamen *Publius* ne nalazimo nigdje zajedno s gentilicijem *Ulpus*. Najčešći prenamen koji se javlja uz ulpijevsko gentilno ime jest *Marcus* (*Marcus Ulpus Apollodorus*, ILJug III, 1569 = ILJug II, 623; *Marcus Ulpus Marcianus*, CIL III, 14616; *Marcus Ulpus Vitalis*, CIL III, 14219; *Marcus Ulpus Canius*, CIL III, 14218 = ILJug 1529). Ipak, gentilno ime *Ulpus* najvećim se dijelom nalazi u sklopu dvočlane onomastičke formule spojen samo s kognomenom (*Ulpia Musa*, CIL III 8377 = 12755; *Ulpia Successa*, AE 1980, 694; *Ulpia Paula*; *Ulpia Gallia*; *Ulpia Paulina*, CIL III 13232 = 10049 p. 2328, 11; *Ulpia Catta*, CIL III, 14219, 18; *Ulpia Matera*, ILJug I, 164; *Ulpus Nonntion*, ILJug III, 1479a; *Ulpia Victorina*, AE 1987, 0806). Zapaža se pri tome da veliki dio osoba s ulpijevskim gentilicijem čine žene.

¹³ S druge strane, na širem prostoru rimske provincije Dalmacije, ime Aurelije Maxime je prilično često: CIL III, 08921 = AE 1978, 0614 (Salona); ILJug 1975 (Promona); ILJug 2017 (Klis); CIL III, 09732 (Tilurium); CIL III, 09836 (Biskupija). Jedan *Titus Aurelius Maximus* poznat nam je s nadgrobnog spomenika iz Švrakinog Sela kod Sarajeva (*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Tonitra / tori T(itus) Aur(elius) / Maximus / 5 ve[t(eranum)] Aug(ustorum)*; CIL III, 2766 a = ILJug III, 1581). Po svemu sudeći on je bio veteran koji se po završetku službe pod carem Markom Aurelijem i Lucijem Verom naselio u Sarajevsko polje i bližu okolinu naselja Aquae S... na Ilidži (Mesihović 2011, 109-110, s ostalom literaturom).

¹⁴ Aurelijevsko gentilno ime nosilo je više careva: Marko Aurelije (*Imperator Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus*), vladao 161-180; Lucije Ver (*Imperator Caesar Lucius Aurelius Verus Augustus*), vladao kao suvladar Marka Aurelija 161-169; Komod (*Caesar Marcus Aurelius Commodus Antoninus Augustus*), vladao 180-192; Karakala (*Caesar Marcus Aurelius Severus Antoninus Pius Augustus*), vladao 211-217. Marko Aurelije i Komod pripadali su dinastiji Antonina, a Karakala dinastiji Severa.

⁸ Autor se ovom prilikom zahvaljuje prof. dr. Dragi Župariću na ukazanoj pomoći pri interpretaciji natpisa.

⁹ Mitologija prikazuje Jupitera kao najodličnijeg i najmoćnijeg od svih bogova rimskog panteona. On je otac olimpskih bogova Marsa, Vulkana, Minerve, Merkura i Venere, Apolona i Dijane te samim time drži glavnu vlast na Olimpu. On vlada nebeskim svodom, ali i upravlja ljudskom sudbinom te je u tome smislu i otac svih ljudi.

¹⁰ CIL III 12778: *[I(ovi)]O(ptimo)M(aximo)P[...]/[...].pius*; Patsch 1893, 701; Imamović 1977, 364-365, br. 98; Bojanovski 1988, 165; Mesihović 2007, 908; 2011, 23-24; EDH: <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD052295>

¹¹ Ovdje usvajamo mišljenje Salmedina Mesihovića po kojem oštećeno slovo predstavlja slovo P (Mesihović 2007, 23), odbacujući tako ranije iznesenu restituciju Envera Imamovića koji smatra da se radi o slovu F i koji dopunjuje natpis kao *F(ulminatori)* (1977: 364, br. 98). Ustvari, malo bolja vizualna inspekcija transkripcije natpisa i oštećenog slova koju prvi donosi Patsch (Patsch 1893 A, 701) pokazuje zaobljene konture pri samoj ivici čineći tako nedvojbenim o kojem slovu se zapravo radi.

davine Marka Aurelija, prvog rimskog cara s aurelijevskim gentilnim imenom. Kako pokazuje epigrafska građa, aurelijevci su najzastupljeniji sloj rimskih građana u BiH, a najbrojniji su upravo na području gornje i središnje Bosne,¹⁵ dakle području kojem pripada i naš žrtvenik. Nesumnjivo je da veliku učestalost gentilicija *Aurelius* treba dovesti u direktnu vezu s djelovanjem cara Karakale i njegovom zakonskom odredbom (*constitutio Antoniniana*) kojom je podijelio rimsko građanstvo svim slobodnim stanovnicima Carstva.¹⁶ Međutim, dedikant žrtvenika iz Vrtlišta, Aurelija Maxima, svoj građanski status dobila je još prije Konstitucije. O tome svjedoči njena dvočlana onomastička formula (*duo nomina*) s gentilicijem i kognomenom, bez imenskog elementa prenomena (*praenomen*). Dvočlana imenska formula sa samo dva navedena onomastička elementa javlja se početkom II stoljeća, a traje sve do proglašenja Konstitucije 212. godine n. e., kada se iz imenske formule građana, kao rezultat gubljenja njegove vrijednosti, izbacuje carski gentilicij.¹⁷ Nakon toga u onomastičku praksu rimskih građana ulazi jednočlana onomastička formula,¹⁸ čime se proces razvoja ilirske onomastike vratio na tačku s koje je zapravo i počeo – na jednočlano ime.¹⁹ Onomastika dedikanta na ari iz Vrtlišta je i najpouzdaniji element za približno datiranje i određivanje vremena nastanka spomenika. Gentilicij *Aurelius* određuje *terminus post quem*, a to je 161. godina, dok *duo nomina* oblik onomastičke formule određuje i njegov *terminus ante quem*, a to je u ovom slučaju 212. godina i Konstitucija cara Karakale.

Od posebnog je značaja kognomen *Maxima* u imenskoj formuli Aurelije jer on ukazuje na njeno autohtono porijeklo.²⁰ Vrsni poznavatelj ilirske onomastičke baštine Duje Rendić Miočević na osnovu brojnih analogija ovoga kognomena iz drugih ilirskih oblasti, tačnije antičkog Ridera

(*Riditae – municipium Riditarum*), pokazao je da iza ovoga kognomena rimskog porijekla stoji zapravo njegov autohtoni pandan te da se radi o izvjesnoj *interpretatio Romana* koja je jednostavno prenesena na područje jezika. Drugim riječima, kognomen *Maxima* predstavlja latinsku, rimsku verziju nama nepoznatog ilirskog imena, njegov *calque linguistique* nastao na osnovu iste ili slične semantičke vrijednosti. Štaviše, pokazao je da velika zastupljenost ovoga kognomena, kako na primjeru antičkog Ridera tako i šire, nije slučajnost, već je rezultat poznavanja njegove semantičke vrijednosti, odnosno njegovog značenja. Ilirsko domorodačko stanovništvo dobro je znalo značenje imena *Maximus*, odnosno *Maxima*, te ga je u skladu s tim značenjem i usvojilo.²¹

Imajući u vidu domorodačko porijeklo Aurelije Maxime i mjesto nalaza žrtvenika na području centralne Bosne, vjerovatno nećemo pogriješiti ako Aureliju Maximu dovedemo u vezu s ilirskim plemenom Dezidijata, čiji je plemenski teritorij bio upravo u oblasti središnje Bosne, odnosno na području oko središnjeg i gornjeg toka rijeke Bosne.²² Činjenica da upravo ovdje i brojimo najviše aurelijevaca sasvim sigurno ne predstavlja slučajnost. Velika zastupljenost aurelijevskog gentilnog imena, uglavnom zahvaljujući Karakali, pokazatelj je da domaće autohtono stanovništvo, u ovom slučaju Dezidijati, odnosno dezidijatska peregrinska *civitas*, dugo vremena nije bilo podobno za sticanje rimskog građanstva. Razlog tome leži svakako u ulozi koju su odigrali u Velikom ilirskom ustanku 6-9. godine n. e.²³ Budući da su bili jedni od glavnih plemena predvodnika rata, Rimljani sigurno nisu željeli dijeliti privilegiju svoga građanstva ljudima koji su doskora bili učesnici jednog od najtežih ratova koje je Rim ikada vodio. Građanstvo su stekli tek onoga, posljednjeg trenutka kada više nije bilo nikakvog načina da se sticanje civiteta prolongira – zakonskom odredbom kojom su i svi ostali slobodni stanovnici Imperije dobili gra-

¹⁵ Mesihović 2011, 151, 651-654.

¹⁶ Car je građansko pravo dodjeljivao preko svog legata u provinciji, a samo sticanje privilegije civiteta uvijek je bilo vezano za određeni događaj, zasluge u ratu, isticanje u radnoj službi ili posjetu cara određenoj oblasti. Više o procesu sticanja građanskog prava v. Bojanovski 1988, 69-71.

¹⁷ Paškvalin 2012, 27-28.

¹⁸ Ibid., 28.

¹⁹ O razvoju ilirske onomastike v. Rendić Miočević 1948, 18-58.

²⁰ Po Bojanovskom, Maxima je najčešće domaće žensko ime, a radi se uglavnom o ženama udatim za vojnike ili doseljenike (Bojanovski 1988, 124).

²¹ Rendić Miočević 1964, 104.

²² Paškvalin 1975, 57-62 + Tab. 30-33, 1996, 93-116; 2000, 191-241; 2005, 199-237; Mesihović 2007; O Desitijatima u prethistorijsko doba v. Čović 1976, 187-237; Benac 1954, 5-21; 1963, 25-31.

²³ Iz brojne literature o velikom ilirskom ustanku izdajamo ovdje samo nekoliko studija: Pašalić 1956, 245-300; Wilkes 1969, 69-77; Mesihović 2007, 314-617; 2011.

đansko pravo.²⁴ Naravno, bilo je i odstupanja od ove prakse te pojedinačnu dodjelu rimskog građanstva određenim pojedincima unutar dezidijatske *civitas* nalazimo i prije Karakaline zakonske odredbe.²⁵ Ipak, Dezidijati su postali rimski

²⁴ Dijeljenje građanskog prava bilo je usko vezano s procesom municipalizacije i urbanizacije same provincije. Da bi jedna peregrinska *civitas* prerasla u municipij, odnosno dobila pravni status municipija, morao je postojati određeni broj domaćih građana s civitetom, koji će vršiti dužnost uprave nad municipalnim teritorijem (Bojanovski 1988, 71).

²⁵ Jedan od takvih primjera jest *Temans, sin Platona*, koji je nakon završetka roka vojničke službe na mjestu konjanika I belgijske kohorte dobio građansko pravo: *Jemans / Platoris / [Da]esitias vexill(arius) / [e]quit(um) coh(ortis) I Belgar(um) / turma Valeri / Proculi ann(or)um XLV / stipendior(um) XXIV h(ic) s(itus) e(st) / fieri curavit Iulia Ves() / coniunx*; CIL III 9739; Patsch 1901, 1983; 1910, 178-179; Bojanovski 1988, 147 i fus. 20; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 33; 1988, 33; Mesihović 2007, 73-74, 685, 828-829, 855, 887, 892, 901, 903; 2011, 19-21; http://compute-in.ku-eichstaett.de:8888/pls/epigr/epigraphik_en. Iz natpisa *Tita Flavija Valensa* iz Breze doznajemo da je on također jedan od pojedinaca koji su civitet stekli u ranim fazama procesa romanizacije, već za vrijeme vladavine Flavijevaca. Još bitniji momenat odnosi se na podatak da je T. F. Valens bio plemenski prvak, *princeps* Dezidijata, te stoga ovaj natpis predstavlja jedan od glavnih izvora za poznavanje dezidijatske političke strukture: *Ulpiae et f??? / Proculae a[n]m(os) XX? / T(itus) F(lavius) Valens Varron[is] / f(ilius) princeps Desitia[tium] / / 5 et Aelia Iusta [filia?] / [S]ceno[b]a[r]bi?;* ILJug III, 1582; Čremošnik / Sergejevski 1930; Sergejevski 1940, 141-142, Sl. 10-11; Rendić Miočević 1948, 67; Bojanovski 1988, 147, nap. 21; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 16; Paškvalin 1996, 95-96; 2000, 193-194; Mesihović 2007, 654-657; 2011, 65-72. Rimsko građanstvo za vrijeme Flavijevaca stekao je i *Tit Flavije Lucije*. S natpisa iz Bilimišća kod Zenice saznajemo da je Tit Flavije bio dekurion municipija *Bis(tuensium)*, pripadajući samom vrhu domaće političke aristokratije: *D(is) M(anibus) / T(it) Fl(avio) T(iti) f(ilio) Luci/o dec(urioni) mun(icipii) / Bis(tuensium) et Aur(eliae) / 5 Procul(a)e Fl(avia) Procill(av)??? f(ecit) et si/bi et suis*; CIL III 12 765 = ILJug I, 101; Truhelka 1892, 342; Patsch 1914, 180, Sl. 61; 1915, 70, Sl. 61, nap. 1; Sergejevski 1932, 39-40, br. 104, Fig. 2; Bojanovski 1974, 137, Sl. 12; 1988, 158; Mesihović 2007, 899, 904, 906-907; 2011, 43-46. Od građana koji su civitet stekli za vrijeme Elijevaca ističe se ličnost *Publija Elija Viktorina* za koga saznajemo preko natpisa iz Krivoglavaca kod Vogošće. On je, kao i prethodna dva flavijevca, pripadao krugu političke aristokratije, vršeći dužnost kvatuorvira unutar municipija *Aquae S...*, jedne od dvije municipalne jedinice koje su se razvile na dezidijatskom području. Svoj civitet, međutim, nije stekao direktnom dodjelom od strane cara, nego ga je naslijedio po agnatskoj liniji od nekog pretka koji je dobio građanstvo od cara Hadrijana. Natpis je značajan iz razloga što potvrđuje municipalni status naselja *Aquae S...* s izgrađenim administrativno-političkim uređenjem i pripadajućim institucijama (dekurioni, kvinkenalisi, edili): *Aelio vict)ORINO DEC(urioni) M(unicipi) AQ(ensis) FILIO INFELICISSI(mo) / 2 ...qui vixit ann)OS X M(ens)ES II DIES*

građani u najvećoj mjeri tek poslije Konstitucije. Prema tome, izrazito kasno sticanje civiteta unutar dezidijatske *civitas* izraz je smišljene i pažljivo usmjerene rimske politike protiv dezidijatskog epihorskog stanovništva, sasvim sigurno viđene i kao jedan od vidova kazni za neposlušnost, te predstavlja odraz dugotrajnog nepovjerenja rimske politike usljed teških i mukotrpnih sukoba u Velikom ilirskom ustanku.

Summary

Altar of Jupiter from Vrtlište near Kakanj

Although the vast number of votive altars dedicated to main Roman deity of *Jupiter Optimus Maximus* exists throughout the territory of present day Bosnia and Herzegovina, newly – discovered epigraphic altar from Vrtlište near Kakanj, which is discussed in this paper, represents the sole evidence of this cult in broader Kakanj area in central Bosnia. The altar joins the largest group of Roman votive monuments and once again confirms the dominant role of the cult of Jupiter Optimus Maximus in the hinterland of Roman province of Dalmatia. The epigraphic analysis shows the presence of certain onomastic elements such as *Aurelius nomina* and *Maxima cognomina*, which reflect some aspects of socio – cultural changes in roman – time Dalmatia. *Aurelius nomen gentile* suggest the romanization of autochthonous population under the Antonine dynasty. Based on large number of other monuments with *Aurelius nomina*, it represents the most widespread *nomen gentile* in the interior of Dalmatia, mainly due to Emperor Caracalla's edict of 212 A. D. which gave the civil rights to all free people of

XIII ET VI(piae) GALLI(a)E / 3 uxori in)COMPARABILI P(ublius) AEL(ius) VICTORINVS / 4 municipi A)Q(uensis) III(I) VIR Q(uin)Q(en)nalis (a)ED(ilis) VIV(u)S FECIT; Mesihović 2007, 892-895; 2008, 33-36. Ista situacija je i u vezi s ličnošću *Publija Elija Justa*. I on je svoje građansko pravo naslijedio po agnatskoj liniji od nekog svoga pretka koji je dobio građanstvo za vrijeme cara Hadrijana. Natpis koji je pronađen u Fazlićima kod Travnika ukazuje na to da je *Publije Elije Justus* bio dekurion municipija *Bis(tuensium)*: *D(is) M(anibus) / P(ublius) Ael(ius) Iustus / dec(urio) m(unicipii) Bist(uensis) / et Ael(ia) Procula / coniux vivi sibi / posuerunt*; CIL III 12761; Patsch 1893, 704-705; Bojanovski 1974, 136, Sl. 11; 1988, 158; Mesihović 2007, 898-899; 2011, 22-23. Broj osoba koje su stekle civitet prije Konstitucije svakako je dosta veći te ih ovdje nećemo navoditi. Umjesto toga, ograničili smo se na neke „reprezentativnije“ primjere.

the empire. However, *duo nomina* onomastic formulae of Aurelia Maxima suggest that she received her citizenship before 212 A. D., during the reign of one of the emperors with Aurelius nomina, starting with Marcus Aurelius (161 – 180 A. D.). Therefore, onomastic elements determine the *terminus post quem* and *terminus ante quem* and date the production of the altar between 161-212 A. D.

Maxima cognomina in onomastic formulae, as Duje Rendić-Miočević showed on other numerous examples from *municipium Riditarum* in modern-day Croatia, reveals the autochthonous origin behind the Romanized formulae, indicating the process of *interpretatio Romana*. Maxima cognomina, therefore, represents a Latin, Roman equivalent of an unknown Illyrian name, its *calque linguistique* produced on the basis of the same or similar meaning. Moreover, studies have found that the great distribution of Maxima cognomina is not a mere coincidence but an act of rational use as a result of understanding its semantic value.

The fact that the *dedicant* of the altar was a member of indigenous Illyrian population and that the altar was found in central Bosnia, allow us to conclude that Aurelia Maxima was a member of one of the largest indigenous tribes in the province of Dalmatia, the *Daesitiates*. Due to their main role in *Bellum Batonianum* 6-9 A. D., the Daesitiates were mostly deprived of their citizenship until the emperor's Caracalla edict in 212 A. D. That explains the large number of Aurelius nomina emerging on various epigraphic monuments. Although Aurelia Maxima gained her citizenship sometime before 212 A. D. it still serves as a good example of late Romanization of indigenous population which can certainly be seen as a means of punishment due to their involvement in great military campaign of 6-9 A. D.

Skraćenice

AE – L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine, Paris.

AP – Arheološki pregled, Beograd

ARR – Arheološki radovi i rasprave, Zagreb

ANUBiH – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

CBI – Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo

CIL – *Corpus Inscriptiones Latinarum*

ČGT – Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla

EDCS – Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby (http://oracle-vm.ku-eichstaett.de:8888/epigr/epigraphik_en)

EDH – Epigraphische Datenbank Heidelberg

([http://edh-www.adw.uni-](http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/offen/suchen2)

[heidelberg.de/offen/suchen2.html?benutzer=gast&kennwort=g2dhst](http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/offen/suchen2.html?benutzer=gast&kennwort=g2dhst))

GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo

ILJug – *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia*

JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti

N. S. – Nova serija Glasnika Zemaljskog muzeja

SKA – Srpska kraljevska akademija, Beograd

VAHD – Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split

Bibliografija

Benac, A. / Mladenović, Lj. 1954, Sarajevo od najstarijih vremena do danas, u: Sarajevo kroz arheološke spomenike do dolaska Turaka, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo 1954, 7- 41.

Benac, A. 1963, Gradac Ilinjača kod Kotorca, Sarajevo, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva I, knj. I, Sarajevo 1963, 25-31.

Benac, A. 1972-1973, Obre I – Neolitsko naselje starčevačke-impreso i kakanjske kulture na Raskršću, GZM, XXVII/XXVIII, N. S., Sarajevo 1973, 5-171.

Bloch, R. 1971, Latinska epigrafika, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd 1971.

Bojanovski, I. 1973, Rimska cesta dolinom Bosne i njezina topografija, Simpozijum „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“, Muzej grada Zenice, Radovi, III, Zenica 1973, 393-415.

Bojanovski, I. 1974, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, ANUBiH, Djela, knj. XLVII, CBI, knj. 2, Sarajevo 1974.

Bojanovski, I. 1984, Razdoblje rimske uprave, Visoko i okolina kroz historiju, I, Skupština opštine Visoko, Visoko 1984, 49-99.

Bojanovski, I. 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, ANUBiH, Djela, knj. LXVI, CBI, knj. 6, Sarajevo 1988.

Bujak, E. 2013, Novi slučajni rimski nalazi sa Carevog polja kod Jajca, Zenica, Gradina, Zenica 2013, 137-143.

Čović, B. 1976, Od Butmira do Ilira, „Veselin Masleša“, Sarajevo 1976.

Čremošnik, G. / Sergejevski, D. 1930, Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo, Novitates Musei Sarajevoensis, Sarajevo 1930, 9 + Tab. 1-3.

Čremošnik, I. 1949-1950, Iskopavanje Crkvine u Zgošći 1948. g., GZM, IV-V, N. S., Sarajevo 1950, 411-416.

- Grupa autora* 1988, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I-III, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988.
- Imamović, E.* 1977, Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, „Veselin Masleša“, Sarajevo 1977.
- Matijašić, R.* 2002, Uvod u latinsku epigrafiju, Filozofski fakultet, Pula 2002.
- Mesihović, S.* 2007, Dezidijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba (doktorska disertacija), Zagreb 2007.
- Mesihović, S.* 2008, INSCRIPTIONES LATINARVM SARAEEVONENSIS – doprinos historiji sarajevskog područja u antičko doba, Historijska traganja, I, Institut za historiju, Sarajevo 2008, 9-68.
- Mesihović, S.* 2011, ANTIQVI HOMINES BOSNAE, Filozofski fakultet, Sarajevo 2011.
- Pašalić, E.* 1956, Questiones de bello dalmatico panonique, Godišnjak Istorijaskog društva BiH, 8, Sarajevo 1956, 245-300.
- Pašalić, E.* 1960, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Zemaljski muzej, Sarajevo 1960.
- Paškvalin, V.* 1975, „Kamenjača“, Ul. 6. aprila, Breza kod Sarajeva, mladeželjnodopska i rimska dezidijatska nekropola, AP, 17, Beograd 1975, 57-62 + T. XXX-XXXIII.
- Paškvalin, V.* 1991–2005, Zaštitna iskopavanja na antičkom lokalitetu „Gromile“ u Karauli kod Kanja, GZM, XLVI, N. S., Sarajevo 1991–2005, 131-149 + T. I-V
- Paškvalin, V.* 1996, Prilozi proučavanju ilirsko-panonskog plemena Dezitijata i njegovog teritorija u krajevima srednje Bosne u predrimsko i rimsko doba, GZM, XXXVII, N. S., Sarajevo 1996, 93-116.
- Paškvalin, V.* 2000, Ilirsko-panonsko pleme Desitijata srednje Bosne u rimsko doba i rekognosciranje njihova područja, Godišnjak ANUBiH, knj. XXXI, CBI, knj. 29, Sarajevo 2000, 191-241.
- Paškvalin, V.* 2005, Kulturno-povijesni utjecaji u kulturnoj umjetnosti Dezitijata u rimsko doba, Godišnjak ANUBiH, knj. XXXIV, CBI, knj. 32, Sarajevo 2005, 199-237.
- Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, ANUBiH, Djela, knj. LXXXIII, CBI, knj. 9, Sarajevo 2012.
- Patsch, K.* 1893, Rimski natpisi iz doline Lašve, GZM, V, sv. 4, Sarajevo 1893, 700-707.
- Patsch, K.* 1910, Prilozi našoj rimskoj povjesti, GZM, XXII, sv. 1, Sarajevo 1910, 177-208.
- Patsch, K.* 1914, Zbirke rimskih i grčkih starina u bosherc. Zemaljskom muzeju, GZM, XXVI, sv. 1-2, Sarajevo 1914, 141-219 + T. I-II.
- Patsch, K.* 1915, Zbirke rimskih i grčkih starina u bosherc. Zemaljskom muzeju, Zemaljski muzej, Sarajevo 1915.
- Rendić Miočević, D.* 1948, Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, Split 1948.
- Rendić Miočević, D.* 1964, Ilirske onomastičke studije (II). Imena Firmus, Valens, Maximus u procesu romanizacije ilirskog onomastika, ŽA, XIII-XIV, Skopje 1964, 101-110.
- Sergejevski, D.* 1932, Spätantike Denkmäler aus Zenica, GZM, XLIV, Sarajevo 1932, 35-56 + T. XVII-XXIV.
- Sergejevski, D.* 1940, Rimski natpisi iz Bosne, Užičkog kraja i Sandžaka, Spomenik SKA, XCIII, 133-160.
- Sergejevski, D.* 1948, Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja, GZM, III, N. S., Sarajevo 1948, 167-187 + T. I-VII.
- Sergejevski, D.* 1951, Novi i revidirani rimski natpisi, GZM, VI, N. S., Sarajevo 1951, 301-310 + T. I-II.
- Silajdžić, T. / Mesihović, S.* 2014, Votivna ara Jupitera Kapitolinskog, Godišnjak ANUBiH, CBI, knj. 43, Sarajevo 2014, 121-127.
- Šačić, A.* 2014, Četiri do sada neobjavljena epigrafska spomenika, Godišnjak ANUBiH, CBI, knj. 43, Sarajevo 2014, 155-167.
- Truhelka, Č.* 1892, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, GZM, IV, sv. 4, Sarajevo 1892, 340-365.
- Wilkes, J.* 1969, History of the provinces of the Roman Empire, Dalmatia, University of Birmingham, London 1969.
- Zaninović, M.* 1999, La Dalmazia in eta imperiale, Leo S. Olscki editore, Firenze, 213-223.

Tab. 1. Izgled žrtvenika s prednje strane s natpisnim poljem i ukrašenim krovnim dijelom (Foto: T. Silajdžić)

Tab. 2. 1. Natpisno polje; 2. Krovni dio s profilacijom i oštećenim ornamentom

Tab. 3. 1-3. Izgled žrtvenika s bočnih strana i sa stražnje strane

Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine

Adnan Busuladžić
Sarajevo

Abstract: Among the archaeological objects from the Roman period kept in Bosnia and Herzegovina, there are some that belong to the group of medical, pharmaceutical and veterinary implements, as well as those used as cosmetic accessories. Part of the objects kept in the collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina came through acquisitions and gifts, and they originate from territories of Greece, Albania and Croatia. However, major part of the collection make objects obtained through archaeological research works. Analysis of the presented objects shows that all the then known curative methods in medicine, as well as cosmetic accessories when fashion trends are in question, were also used in the inner parts of the Roman province of Dalmatia.

Key words: Roman medical, pharmaceutical and veterinary implements, cosmetic accessories, balsamarium, Bosnia and Herzegovina

Uvod

Od najstarijih su vremena zdravlje i njegovo očuvanje bili predmet interesa ljudskih zajednica. Temeljna saznanja o medicini i farmaciji skupljana su još u prahistorijsko vrijeme. U ovom periodu magija je bila jedan od glavnih načina da se spasi ljudski život. Korištenje specijalnih formula, hamajlija te mističnih činova bili su nezamjenljivi u rješavanju zdravstvenih problema u ljudskim zajednicama.

U drevnoj Grčkoj procesi liječenja obavljali su se u Asklepijevim hramovima.¹ Asklepijev kult postepeno se širi po Rimskom carstvu pod latiniziranim imenom Eskulap.² Zvanično, Eskulapov kult se uvodi u Rim 293. g. stare ere, kada rimski Senat zbog širenja kuge traži savjete u Sibilinskim knjigama.³ Svećenici ovih hramova smatrali su se i najvještijim ljekarima. Postepeno dolazi i do otvaranja prvih formalnih škola za školovanje ljudi koji su bili spremni da se bave

ovim poslom. Uz Asklepijeve hramove⁴ razvijali su se cehovi ljekara koji nisu bili svećenici, tzv. asklepijade, koje postaju nukleus medicinskih škola. Najpoznatije su bile škole u Knidu, Kosu i Krotonu. Svaka od ovih škola imala je svoju doktrinu te je davala prednost nekoj dijagnozi, metodi, ljekovitim supstancama, travama i terapijama.⁵

Na području današnje Bosne i Hercegovine pronađeni su spomenici posvećeni Asklepiju i Higiiji. Njihov broj je vrlo mali i odnosi se samo na prostor Bišća kod Mostara i Skelana kod Srebrenice. Na navedenim lokalitetima pronađena je statua Asklepija te žrtvenik s tekstom koji je pripadao kulturnoj zajednici Asklepija i Higiije.⁶ Kao božanstvo liječništva na prostoru današnje Bosne i Hercegovine javlja se i grčko božanstvo Apolon. Riječ je o tri spomenika i jednom bronzanom kipiću, koji potiču s lokaliteta u Glamoču, na Ilidži i u Prnjavoru. I ovaj kult se štovao kao božanstvo

¹ O Asklepiju vidi: Busuladžić 2010, 125.

² Vučevac-Bajt 2012, 56-57.

³ Giunio / Alihodžić 2010, 14-15.

⁴ Vučevac-Bajt 2012, 56.

⁵ Giunio / Alihodžić 2010, 9.

⁶ Imamović 1977, 217-220.

liječništva.⁷ Ovi tragovi ukazuju na to da su kultovi povezani s liječništvom i zdravljem bili prisutni i u unutrašnjosti provincije Dalmacije.

Iz antičke Grčke medicinska znanja koja se baziraju na naučnim saznanjima počinju se širiti diljem Mediterana. Sjedište razvoja medicine kao nauke postaje Aleksandrija.⁸ U ovom gradu počinje znanstveni rad, i to posebno na polju anatomije. Rade se sekcije i intenzivno proučava ljudsko tijelo. Ovome doprinose i pravila da se tijela zločinaca i osuđenika na smrt mogu secirati. Iz ove škole poznati su anatomi Herofil i Erazistrat.⁹ Pojava kuge u Rimu 293. godine stare ere uzrokovala je da rimski Senat zvanično pozove grčke ljekare da dođu u pomoć. Njihovim dolaskom, pored širenja kulta boga Asklepija – zaštitnika od bolesti, širi se i novi pristup načinu liječenja te se veća pažnja posvećuje znanstvenom pristupu, za razliku od praznovjernih čina.¹⁰ U vremenima koja su uslijedila, centar medicine prenosi se u Rim. U Rimu se otvara i zvanična škola poznata pod nazivom *schola medicorum*.

Rimljani su medicinska iskustva crpili od Grka i Etruščana. Stari Grci su, opet, svoja iskustva crpili iz mezopotamske i staroegipatske medicine.¹¹ U početku rimskog perioda svi su ljekari i dalje bili Grci. Razlog ovome treba tražiti u duboko uvriježenom stavu Rimljana da se bavljenje medicinom smatralo sramotom.¹² Poznati su pisani stavovi Marcija Porcija Katona koji zabranjuje sinu kontakte s grčkim ljekarima. Katon i Columella se, s druge strane, oslanjaju na domaću medicinu baziranu na rimskom botaničkom i hirurškom iskustvu, ali i magiji.¹³ Ovi prvi ljekari regrutiraju se iz redova oslobođenih robova te vremenom postaju i rimski građani. Sve je ovo doprinijelo napretku i razvoju medicine kao nauke, ali i prakse.

Na području naseljenom Ilirima u predrimsko doba zabilježene su i antropološkom osteološkom analizom dokazane vrlo stručne hirurške intervencije na odstranjivanju zuba, dijelova mandibule i cista, što dokazuje postojanje ljekara i prije dolaska rimske vlasti, ali, zasigurno, i kon-

takte s razvijenijim kulturnim sredinama, poput Grčke.¹⁴

Pored korištenja prakse, koja se bazirala na znanstvenim iskustvima i saznanjima o djelovanju pojedinih metoda i medikamenata, kod starih Rimljana je bilo uvriježeno i religijsko-praznovjerno vjerovanje i tretman oboljelih. U slučaju bolesti, gotovo svaki dio tijela ili bolest imali su svoga zaštitnika. Poznata je bila *hepatoskopija* ili čitanje božanskih poruka iz jetre žrtvovanih životinja. U posebnim okolnostima i starješine su se obraćali haruspicima da im pročitaju nebeska znamenja iz životinjskih utroba. Smatralo se da u jetri leži duša čovjeka. Jetra je ujedno smatrana i glavnim životnim organom.¹⁵ Ova praksa proricanja budućnosti iz iznutrica imala je porijeklo iz etrurskog naslijeđa.¹⁶

Magijska medicina bila je prisutna i kod Ilira u predrimsko doba, a primjenjivana je sve do kasne antike. U rimsko doba posebno su na glasu bili vračevi iz Panonije. Prema nekim izvorima, upravo je iz te provincije bio vrač koji je dodirom izliječio cara Hadrijana od groznice.¹⁷

Razvojni proces medicine može se pratiti proučavanjem pisanih izvora te izučavanjem pronađenih medicinskih, farmaceutskih i kozmetičkih instrumenata ili različitih predmeta koji su korišteni u procesu liječenja oboljelih ljudi. Do danas su arheološka istraživanja otkrila postojanje čitavog niza instrumenata poput: hirurškog noža (*culter*), različitih varijanti skalpela (*scalper*), instrumenata za transplantaciju (*trypanon*), kuka za vađenje kamenaca (*lithououlkos*), lanceta (*phlebotomum*), makaza (*forfex*), pinceta (*volsella*), zubarskih kliješta (*forceps*), elevatora (*elevatorium*), kukastih sondi (*hamus*), pila (*serrula*), analnih i vaginalnih spekulumata (*speculum Magnum Matris*), kauterizatora (*ferrum candres*), igala (*acus*), raznih vrsta sondi (*specilla*), kašika (*cyathiscumela*), katetera (*fistula*), sisaljki za krv (*curcubitula*) i mnogih drugih instrumenata.¹⁸ Nepobitno je da je antičko doba donijelo veliki napredak u razvoju medicine i farmacije te u liječenju i dijagnosticiranju bolesti kod ljudi.¹⁹ Ovaj napredak može se komparirati s razvojem

⁷ Ibid., 211-212.

⁸ Krunić 1992, 9.

⁹ Giunio / Alihodžić 2010, 12-13.

¹⁰ Wokaunn / Manenica 2010, 244.

¹¹ Ibid., 243.

¹² Giunio / Alihodžić 2010, 19.

¹³ Ibid., 16-17.

¹⁴ Stipčević 1991, 68-69.

¹⁵ Giunio / Alihodžić 2010, 13-14.

¹⁶ Wokaunn / Manenica 2010, 243.

¹⁷ Stipčević 1991, 68.

¹⁸ Giunio / Alihodžić 2010, 26-27.

¹⁹ Šeparović / Uroda 2009, 12.

tehnologije, poljoprivrede, stočarstva, arhitekture, vojne doktrine i svih drugih segmenata rimskog društva. Ključ ovoga bila je činjenica da su Rimljani preuzimali iskustva mnogih naroda koje su pokorili ili s kojima su stupili u kontakte. Ova iskustva su komparirali te inovirali s drugim praksama, pritom usavršavajući različite metode i pristupe.

Iz pisanih izvora poznata su imena ljekara za koje se vežu medicina ili farmacija: Galen,²⁰ Arhagat,²¹ Asklepijad,²² Dioskurid,²³ Temizon,²⁴ Alkemon i Empedoklo,²⁵ Celzo²⁶ i Soran. Ovi ljudi, pored toga što su bili vješti hirurzi, poznavatelji velikog broja ljekovitih biljaka, anatomije, psihiatrije, anesteziologije i ginekologije, ostavili su i mnogobrojna pisana djela u kojima opisuju znanja iz medicine i farmacije. Plinije Stariji napisao je enciklopediju u 37 knjiga u kojoj opisuje i znanja iz medicine i botanike.²⁷ Ostale su sačuvane i četiri knjige Dioskurida koji je pisao o akutnim i hroničnim bolestima, ali i mnogi drugi.²⁸ Za razvoj medicine i etike posebno su bili značajni Aristotel²⁹ i Hipokrat. Hipokrat se smatra ocem moderne medicine, jer je odvojio magiju od nauke.³⁰ Od ovog autora je ostalo sačuvano 59 spisa, gdje je opisao mnoga svoja saznanja iz medicine, koja se baziraju na naučnom tretiranju patoloških procesa.³¹

Veliki napredak u socijalnom položaju ljekara u Rimu dolazi 46. g. stare ere kada Gaj Julije Cezar daje građansko pravo strancima koji su se bavili medicinom. Kasnije i car Hadrijan oslobađa niza javnih dužnosti ljekare, kao i ljude drugih uglednih zanimanja, jer državni aparat počinje shvatati značaj njihovog djelovanja.³²

Kako je rimska država širila svoj uticaj na pojedine prostore, tako je dolazilo i do njihove postepene romanizacije. Nosilac ovih procesa

bila je rimska vojska.³³ Pored izgradnje komunikacija, vojnih utvrda, rimskih vila, termi, urbanih naselja, veteranskih nastambi, dolazi po prvi puta i do prisustva ljekara i farmaceuta na ovim prostorima. Rimski vojni ljekari služili su prvenstveno potrebama vojske, a vremenom i svim građanima rimske države.³⁴ Kada je vojni segment u pitanju, prisustvo vojnih ljekara potvrđeno je u redovnim, pomoćnim trupama i u ratnoj floti.³⁵

Koliko je bio značajan ljekar u smislu organizacije rimske vojske, dovoljno pokazuje i činjenica da je već car Avgust donio zakon prema kojem je svaka legija morala imati po pet ljekara, a kohorte po jednog.³⁶ Isti vladar formira profesionalnu vojnu ljekarsku službu, dodjeljujući ljekarima zemljište, mirovine, poseban pravni status te iznadprosječna primanja. Formirana je i obavezna vojna medicinska škola.³⁷ Propisi koji su definirali broj ljekara u nekom naseljenom mjestu od strane države bili su nametani kao standard. Tako je Antonije Pije dozvoljavao da najviše pet ljekara radi u malim gradovima, sedam u srednjim, a najviše deset u velikim gradovima i središtima provincija.³⁸ Općinski ljekari u provincijskim gradovima imali su titulu *archiatri populares*.³⁹ Ipak, najčešći naziv za ljekare bio je *medicus*. U službi ratne flote dokumenti svjedoče o tituli *medicus duplicarius*.⁴⁰ U nekim se izvorima susreću ljekari u grupi *principales*.⁴¹ Izvori također potvrđuju postojanje titule *medicus castrensis* ili *medicus castrorum*. Riječ je o vojnim ljekarima.⁴² Ovi su medicinski radnici vodili direktnu brigu o ranjenim i bolesnim vojnicima iz pojedine jedinice. Posebna kategorija ljekara u antičko doba bila je poznata pod terminom *medicus chirurgus*.⁴³ Cjelokupna medicinska služba, vojni ljekari i hirurzi nalazili su se pod zapovjedništvom posebnog zapovjednika, *praefectusa castrorum*.⁴⁴ Najugledniji ljekari i predsjedavajući

²⁰ Baker 2000, 29; Vučevac-Bajt 2012, 73-76.

²¹ Giunio / Alihodžić 2010, 17.

²² Ibid., 18 i 20.

²³ Vučevac-Bajt 2012, 82.

²⁴ Giunio / Alihodžić 2010, 20.

²⁵ Ibid., 9.

²⁶ Vučevac-Bajt 2012, 81.

²⁷ Ibid., 81.

²⁸ Wokaunn / Manenica 2010, 245-246.

²⁹ Vučevac-Bajt 2012, 67-70.

³⁰ Ibid., 57-61.

³¹ Giunio / Alihodžić 2010, 10-12.

³² Ibid., 18-19.

³³ Baker 2000, 10-11.

³⁴ Baker 2000.

³⁵ Krunic 1992, 9.

³⁶ Künzl 1988, 68.

³⁷ Wokaunn / Manenica 2010, 246.

³⁸ Gummerus 1932, 9.

³⁹ Ibid., 8.

⁴⁰ Krunic 1992, 10.

⁴¹ Davies 1969, 85.

⁴² Krunic 1992, 10.

⁴³ Daremberg / Saglio 1904, 1106-1115.

⁴⁴ Webster 1969, 251.

kolegija bili su ujedno lični carevi ljekari, a nosili su naziv *archiaterus*.⁴⁵ S obzirom na činjenicu da je značajan broj prezentirane medicinsko-farmaceutske opreme pronađen na lokalitetima Stoca i Ljubuškog, gdje je van svake sumnje konstatirano veliko prisustvo vojnog elementa, kroz postojanje vojnog logora,⁴⁶ kao i naseljavanja isluženih rimskih vojnika veterana,⁴⁷ ovaj dio medicinske opreme može se staviti u direktnu korelaciju s vojnim ljekarima.

Medicinska rimska služba vremenom se specijalizirala za pojedina stanja i bolesti. Na temelju analize pisane građe mogu se konstatirati specijalisti hirurzi, očni, ušni i zubni ljekari, farmaceuti, pa čak i ginekolozi⁴⁸ i veterinari.⁴⁹ Ovo je bilo uzrok postepenog formiranja rimskih kolegija ljekara. Oni su se organizirali oko kulta božanstva Asklepija i Higije.⁵⁰ Velika popularnost boga Eskulapa među Ilirima u rimsko doba svakako je bila dokaz razvijenosti medicine i njene prisutnosti među lokalnim stanovništvom na području današnje Bosne i Hercegovine, ali i šire.⁵¹

Prve klasične bolnice – *valetudinaria* – javljaju se u sklopu vojnih kastruma.⁵² U vojnom kontekstu javljaju se pod terminom *capsarii* ili *optiones valetudinarii*.⁵³ U urbanim središtima postojale su i ambulate – *tabernae medicae*, gdje je zakonom bilo predviđeno da ljekari liječe građane, a one najsiromašnije čak i besplatno. Ovi općinski ljekari plaćani su iz javnih sredstava, a poznati su bili pod terminom *archiari populares*.⁵⁴ Vojni ljekari često su izjednačavani s oficirima, što je podrazumijevalo i povlastice i činove. Vojni ljekari često su otvarali i privatne ordinacije te je razmjerno teško napraviti distinkciju između vojnog i civilnog ljekara.⁵⁵ Vrlo je vjerovatno da su vojni ljekari pružali medicinsku skrb civilnoj populaciji, shodno mogućnostima i potrebama obje strane.⁵⁶

U sklopu vojnih reformi koje je pokrenuo car August, uvedeno je pravilo da svaki vojni logor mora imati bolnicu. Iz doba cara Trajana sačuvan je spisak vojnih bolnica.⁵⁷ Utvrđeni su bili i standardi dimenzija, koje su morale biti 15 x 20 metara. Same bolnice, kao građevinska zdanja, imale su sistem i raspored gradnje. Unutarnje dvorište, veća sala, trijem, sobe za bolesnike, toalet te kupatilo bili su uobičajeni sadržaj svake rimske bolnice.⁵⁸

U sastav različitih vojnih službi ulazili su i vojni veterinari, čiji je primarni zadatak bio liječenje vojnih konja. Jedan od najpoznatijih bio je Apsirt, koji se smatra ocem znanstvene veterine.⁵⁹

Sticajem opravdanih potreba za istovremenim ljekarskim tretmanom i obezbjeđenjem lijekova, iste osobe su najčešće bili i ljekari i apotekari. Ovo je uvjetovalo da se paralelno uz razvoj medicine razvijala i farmacija.⁶⁰ Antički je ljekar, pored hirurških znanja, morao poznavati i ljekovito bilje te različite načine pripravljanja biljnih preparata, masti, obloga, tableta, mehlema.⁶¹ Poznata je bila ljekovitost različitih biljnih vrsta: perunike, bosiljka, metvice, bijelog luka, pelina, odoljena, bunike, tamjana, mirte, kadulje, gospine trave i anisa. Iz izvora je poznato da je perunika *Iris illyrica*⁶² s područja neretvanske doline bila izuzetno cijenjena u farmaceutske i kozmetičke svrhe.⁶³

Rimska medicina i farmacija na području provincija Dalmacije i Panonije svoje je postojanje vezala i za predrimsku ilirsku tradiciju. Iliri su poznavali niz ljekovitih trava uz čiju pomoć su liječili različite bolesti. Upravo je spomenuta perunika korištena u tretiranju čireva, liječenju glavobolje i za uspavljivanje, izazivanje pobačaja, pravljenje miomirisa i uklanjanje neugodnih zadaha. Pored perunike, slavu je u antičko doba stekla i gencijana, poznata i pod terminom *Gentiana lutea* L. Iliri, koja je dobila ime po ilirskom kralju Genciju, za koga se veže mišljenje da je prvi spoznao njena ljekovita svojstva.⁶⁴ Rimlja-

⁴⁵ Wokaunn / Manenica 2010, 246.

⁴⁶ Bojanovski 1981, 63-66; Dodig 2011, 327-343.

⁴⁷ Ferjančić 2002.

⁴⁸ Gummerus 1932, 9.

⁴⁹ Giunio / Alihodžić 2010, 27; Vučevac-Bajt 2012, 76-85.

⁵⁰ Gummerus 1932, 9.

⁵¹ Stipčević 1991, 68.

⁵² Baker 2000, 180-236.

⁵³ Gummerus 1932, 14.

⁵⁴ Krunić 1992, 11.

⁵⁵ Gummerus 1932, 15.

⁵⁶ Baker 2000, 126-128.

⁵⁷ Krunić 1992, 11.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Vučevac-Bajt 2012, 83.

⁶⁰ Krunić 1992, 11-12.

⁶¹ Vučevac-Bajt 2012, 82.

⁶² Stipčević 1991, 68; Vučevac-Bajt 2012, 82.

⁶³ Wokaunn / Manenica 2010, 244.

⁶⁴ Stipčević 1991, 68.

ni su znali praviti i pilule, a koristili su i olovo u ljekovitim tretmanima. Pored navedenih biljaka, koristili su i kopar, divlju cikoriju, kuminu, cimet, mak, kardam, bršljan, šafran i valerijanu.⁶⁵

Paralelno s postojanjem medicine i farmacije, u rimsko doba razvija se i veterinarstvo. Veliki broj domaćih životinja, potvrđeni planski uzgoj konja, desetak pasmina goveda, ovce, perad i držanje ostalih životinja uzrokovali su da i njihova njega i liječenje budu neizostavni dio uzgoja. U razvoju rimskog veterinarstva veliku su ulogu imali i grčki znanstvenici i hipijatri, od kojih su Rimljani preuzeli vještine liječenja životinja. Sačuvani su mnogi pisani izvori koji opisuju životinjske bolesti i načine njihovog liječenja. Rimski veterinari su upotrebljavali mnogobrojne instrumente u liječenju životinja, što je potvrđeno arheološkim iskopavanjima diljem Rimskog carstva.⁶⁶ U rimskom periodu postojale su i bolnice za životinje – *veterinarium*. Dijagnostiku i liječenje obavljali su profesionalni veterinari, specijalizirani za pojedine životinjske vrste.⁶⁷

Rimljani su vodili računa i o općem stanju zdravlja, svjesni činjenice da je iznimno bitno sačuvati kondiciju i stanje tijela i organizma kroz ličnu higijenu, zdravu ishranu, tjelovježbu i slično. Zbog ovih razloga, Rimljani su mnogo polagali u razvoj infrastrukture, kanalizacije, dovoda pitke vode do urbanih i ruralnih naselja, izgradnju hospicija,⁶⁸ termi,⁶⁹ prostora za gimnastičke vježbe i slično.⁷⁰ Još u IV stoljeću stare ere gradi se najveći kanalizacioni sistem u Rimu, *Cloaca Maxima*. Znanja o vodovodu i kanalizaciji nasljeđuju se od Etruraca, a tehnička se dostignuća usavršavaju. Grade se akvedukti za dovod vode do domova i naselja. Koliko je ovom segmentu posvećivana pažnja dovoljno govori i podatak da su u Pompejima i Herkulanumu pronađeni toaleti s vodokotlićima. Higijena glavnih ulica i trgova bila je briga gradskih edila.⁷¹

Higijena se mogla posmatrati i kao dio preventivne medicine. Sam termin potiče od imena Higije, grčke božice zdravlja i čistoće. U sklopu

održavanja tjelesne kondicije antički Grci su prvi uveli običaje svakodnevnog kupanja, pranja zuba metvicom, masaže i tjelovježbe.⁷²

Vremenom Rimljani poboljšavaju opći sistem zdravstva kroz niz zakonskih mjera koje su doprinijele napretku zdravstva. Grade vodovode, vrše melioraciju zemljišta, propisno ukopavaju mrtve, kontroliraju kvalitetu prehrambenih artikala, vrše zdravstvenu kontrolu prostitutki, a to su samo neke od mjera na koje su Rimljani polagali veliku pažnju.⁷³

U skladu s općim tendencijama u poboljšanju higijenskih uvjeta, jedna od glavnih tekovina rimske civilizacije jest i pojava termi. U gradovima su to bili raskošni objekti s centralnim grijanjem i parnim kupeljima. Slična najstarija kupališta otkrivena su još u kretske-mikenskoj kulturi. Grci ovaj sistem kupališta još intenzivnije prihvataju. Kod Rimljana dolazi do masovne izgradnje, a od II stoljeća stare ere dolazi i do pojave javnih termi. Osim bogatog sloja, kupali su se i siromašni slojevi. U samim kupalištima bili su i službenici, *balnearii*, koji su bili specijalizirani za različite vidove masaža.⁷⁴ U sačuvanim rimskim izvorima preporučuje se korištenje kupki u ljekovite svrhe.⁷⁵

Na prirodnim vrelima tople, sumporne ili ljekovite vode građeni su građevinski kompleksi koji su bili terme ili hospiciji. Tako na području današnje Bosne i Hercegovine imamo sačuvane terme na lokalitetima Laktaša,⁷⁶ Domavije,⁷⁷ Aquae S... kod Sarajeva,⁷⁸ gdje je na sumpornom vrelu izgrađen hospicij u kojemu su se, očito, pored hotelskih usluga, primarno liječili oboljeli stanovnici i rimski vojnici. Veliki je broj rimskih vila gdje su nedvojbeno pronađene terme kao sastavni dio stambenih objekata. Ovakve situacije potvrđuju visoke higijenske standarde kod vlasnika tih objekata. Vile u Višićima, Paniku, Ljusini, Rankovićima, Suvaji i Tišini potvrđuju postojanje kućnih termi,⁷⁹ koje su doprinosile zdravstvenoj kondiciji domicilnog stanovništva, primarno stanovnika ovih objekata.

⁶⁵ Giunio / Alihodžić 2010, 36-37, 55, 58-59.

⁶⁶ Vučevac-Bajt 2012, 80-85.

⁶⁷ Ibid., 76.

⁶⁸ Eklatantan je primjer hospicija objekat na lokalitetu Aquae S... na Ilidži kod Sarajeva. Vidi: Pašalić 1959, 113-136.

⁶⁹ Ivčević 2002, 336.

⁷⁰ Krunić 1992, 12-14.

⁷¹ Wokaunn / Potrebica 2010, 247.

⁷² Giunio / Alihodžić 2010, 40-41.

⁷³ Ibid., 41-43.

⁷⁴ Ibid., 44.

⁷⁵ Ivčević 2002, 336.

⁷⁶ Kellner 1890, 55-63.

⁷⁷ Radimsky 1892, 1-24.

⁷⁸ Pašalić 1959, 113-136.

⁷⁹ Busuladžić 2011, 50-54, 62-65.

S brigom o zdravlju kroz održavanje higijene, kao i s farmacijom, povezuje se i pojava kozmetike. Ljudi, osobito žene, svakodnevno su se uljepšavali, koristili sapun, za pranje kose koristili tekućine na bazi natrijeve lužine ili gline u prahu. Razne masti, kreme, mirišljava ulja čuvana su u bočicama, kutijicama, a ukosnice, češljevi i ogledala bili su neophodni inventar u svakoj takvoj prilici.⁸⁰ Iz sačuvanih izvora poznati su mnogobrojni recepti za pravljenje različitih kozmetičkih preparata koji su pospješivali održavanje ljepote: farbe za kosu, kreme za bore i depilaciju, sjenila za obraze, kapke i oči te različita ulja za njegu tijela. Poznato je da se i mlijeko magarice koristilo u pokušajima održavanja kože svježom. Na ove kozmetičke intervencije nisu bili imuni ni muškarci.⁸¹

Česta ratna dešavanja te obolijevanja ljudi u mirnodopskim uvjetima uzrokovali su da se medicinske znanosti razvijaju prioritetno. Jedan od segmenata ove činjenice jest i izrada medicinskih i farmaceutskih instrumenata i opreme.⁸² To se potvrđuje i mnogobrojnim arheološkim nalazima medicinskih i farmaceutskih instrumenata, koja su i predmet obrade u ovom radu.

Medicinski, farmaceutski i veterinarski instrumenti

Specijalni noževi (Tab. 1, 1)

U posebnim okolnostima, prilikom izvođenja pojedinih hirurških zahvata, koristili su se specijalni noževi. Riječ je o postupku trepanacije, koja je potvrđena još u periodu kasnog neolita. Ovim hirurškim zahvatom pokušavao se riješiti problem „demoni koji izaziva glavobolju ili epilepsiju“.⁸³

Sječiva ovakvog oblika poznata su još iz perioda keltske najezde te se datiraju u vrijeme III do I stoljeća stare ere.⁸⁴ S velikim stepenom sigurnosti može se pretpostaviti da su Rimljani naslijedili tradiciju ovih hirurških zahvata od Kelta te su poznavali i imali ovakve instrumente, koje su koristili za trepanaciju lobanje.

⁸⁰ Wokaunn / Potrebica 2010, 247.

⁸¹ Ivčević 2002, 329-330.

⁸² Baker 2000, 137-142.

⁸³ Bennion 1979, 17.

⁸⁴ Künzl 1991, 372-373.

Naš primjerak izrađen je od željeza, a slične paralele mogu se naći na mnogobrojnim lokalitetima u Srbiji,⁸⁵ Obermenzingu,⁸⁶ Rumuniji⁸⁷ i Montebellu.⁸⁸ S obzirom na vrstu materijala, najvjerovatnije je služio u veterinarske svrhe. U izvjesnom procentu postoji mogućnost klasifikacije ovog predmeta kao dio muškog toaletnog pribora – britve novakule.⁸⁹

Dlijeta (Tab. 1, 2)

Iako malo poznata, medicinska dlijeta sigurno su bila neizostavni dio medicinskih zahvata. Ovaj instrument je primarno služio za obradu kostiju. Mogla su biti različitih veličina. Željezna su najčešće bila većih dimenzija i s većom radnom površinom. Manji primjerci su se najviše koristili za struganje granuloma. Ovim su instrumentom podizane ulegnute kosti te je dlijeto tada imalo ulogu elevatora. Zahvaljujući ovoj vrsti instrumenta odstranjivani su i tumori.⁹⁰

Ovisno o obliku i preovlađujućoj namjeni, poznato je postojanje nekoliko tipova medicinskih dlijeta. Tako je postojalo ravno dlijeto *scalprum planum*,⁹¹ polukružno dlijeto *scalper excisorius*⁹² i lećasta dlijeto *leuticular*.

Jedan naš bronzani primjerak (Tab. 1, 2, kat. br. 2) ima dugu dršku i, atipično, vrlo oštro sječivo sa zupcima. Najbliže, vrlo uvjetne, analogije nalazimo na području današnje Srbije.⁹³

Sonde – *auriscalpia* (Tab. 1, 3 i 4, Tab. 2, 1-4, Tab. 3, 1-6)

Ova vrsta instrumenata jedna je od najrasprostranjenijih. Razlog ovome leži prvenstveno u činjenici da su imali vrlo raširenu upotrebu. Upotrebljavali su se kako u medicini tako i u farmaciji, ali i kozmetici.⁹⁴ Neki oblici su se primarno odnosili na medicinu. Najrašireniji oblik sonde bile su spatule. Spatule su se koristile za medicinske potrebe, ali i kao instrumentarij u sklopu

⁸⁵ Grupa autora 1997, 249; Krunić 1994, 15-16, Korać 1987, 17-53.

⁸⁶ Rieth 1958, 57.

⁸⁷ Künzl 1988, Abb. 1/B-C.

⁸⁸ Krunić 1994, 16.

⁸⁹ Grupa autora 2016, 78.

⁹⁰ Krunić 1992, 20.

⁹¹ Milne 1907, 123-124.

⁹² Ibid., 124-125.

⁹³ Krunić 1992, 20.

⁹⁴ Ibid., 38.

toaletnog pribora te u slikarstvu kao sredstvo prilikom miješanja boja.⁹⁵

Primarna funkcija sonde u medicini odnosila se na uvođenje u tkivo radi hirurških pregleda, sondiranja, ispitivanja rana, fistula i slično. Son- da se koristila za utvrđivanje prolaznosti različi- th otvora u tijelu, za pripremu i tretman tkiva i krvnih sudova.⁹⁶ Ovaj termin koristio se za me- dicinski instrument različitog oblika i dimenzija. Najčešće je sonda na jednom kraju imala zade- bljanje u vidu glavice, a na drugom je proširena u lopaticu dimenzija 4 do 5 milimetara. Sonde su pravljene iz jednog komada metala tehnikom izljevanja. Drške su im bile tanke da bi se mogle držati s tri prsta.⁹⁷ Dužina ovih drški diktirala je mogućnosti rada ovim instrumentom po dubini tkiva.

Obične spatule i one sa završetkom u obliku masline koristile su se na različite načine. Zade- bljanje u obliku masline imalo je ulogu u sondi- ranju te traženju bolnog mjesta. Kada bi se zagri- jalo, imalo je i ulogu *kauterijuma*, instrumenta za spaljivanje rana.⁹⁸ U farmaciji je ovalno zadeblja- nje u obliku masline moglo da služi i za sitnjenje, mrvljenje te miješanje medikamenata i različitih preparata. Spatula je služila i za unošenje lijekova i posebno kapi za oči i uši.⁹⁹

Jedan od najznačajnijih oblika sondi bio je *cyathiscomela*.¹⁰⁰ Riječ je o obliku sonde koji je imao širi lisnato-kašikasti dio. Služio je za na- nošenje medikamenata na rane i druga bolesna mjesta u svojstvu kauterijuma. Mogao je služiti i za potiskivanje i guranje jezika te kao sjekač.¹⁰¹ Kašičice poznate pod terminom *specila* mogle su da služe i za struganje neravnih površina ispu- njenih granulacijama, kao i podloga u toku sječe- nja kože. U takvim zahvatima spatula je stavljana ispod kože, a skalpelom se sjekla, na način da je vrh skalpela dodirivao kašičicu i na taj način onemogućavao oštećenje ostalih unutarnjih tki- va.¹⁰² Upravo su ove činjenice potvrda da je ovaj instrument imao vrlo raznoliku namjenu.¹⁰³

Sonde tipa *cyathiscomela* imale su dva osnov- na oblika.¹⁰⁴ Jedan je oblik imao kašikasti dio u vidu duge ili kratke, ovalne ili čunaste kašičice, polukružnog presjeka. Neki primjeri imali su oblik lista, trouglastog presjeka. Drške ovog tipa bile su uglavnom duge i jednostavnog izgleda, kružnog ili kvadratnog presjeka, s već spomenu- tim vretenastim zadebljanjem. Kod većine ovih sondi ispod kašikastog dijela nalazio se ukras sastavljen od kružnih prstenova. Ovaj je ukras imao i ulogu sprječavanja slivanja krvi niz drš- ku. Kod mnogih primjeraka drška je tordirana, što je također uticalo na to da instrument ne klizi između prstiju. Kod drugih primjeraka presjek drške bio je pravougaon. Analogije ovog tipa sonde su mnogobrojne.¹⁰⁵ Čest su nalaz u grobo- vima ljekara¹⁰⁶ te razmjerno čest nalaz u okviru rimskih naselja i vojnih kastruma. U odnosu na arheološki kontekst nalaza mogu se s velikom si- gurnošću datirati u period I–IV stoljeća.¹⁰⁷

Drugi tip sonde predstavljali su primjerci u obliku špahtle, poznati pod terminom *spatho- mela*. Kod ovog tipa jedan kraj je u obliku ravne pločice, različitih dužina, oblika i presjeka. Na drugom kraju imaju završetak u obliku masli- nastog zadebljanja ili se u rijetkim slučajevima završavaju iglom. Pločasti dio je u najvećem broju slučajeva bio u obliku dugog vrbovog lista sa zaobljenim ili listolikim krajevima. U nekim slučajevima zabilježeni su i pravougaoni oblici, trouglasta presjeka, ravni, bez brida na sredini. Neposredno ispod špahtlastog dijela često je sta- jao ukras koji je imao funkciju sprečavanja slije- vanja krvi. Drške su im mogle biti kvadratnog ili poligonalnog presjeka.¹⁰⁸

Njihove su se ivice mogle koristiti prilikom sječenja kože, krvnih sudova ili općeprihvaćenog medicinskog zahvata – puštanja krvi.¹⁰⁹ Drugi kraj instrumenta imao je istu funkciju kao i kod prethodnog tipa. Oblici koji su završavali iglom služili su za zarezivanje kože te za napipavanje bolnog mjesta.¹¹⁰ Pločastim dijelom nanosio se lijek i širio po oboljelom ili ranjenom mjestu.

⁹⁵ Bliqnez 1979, 12.

⁹⁶ Krnić 1992, 16.

⁹⁷ Milošević 1981, 36.

⁹⁸ Milne 1907, 60.

⁹⁹ Gilson 1981, 8.

¹⁰⁰ Giunio / Alihodžić 2010, 38.

¹⁰¹ Künzl 1975, 59.

¹⁰² Gregl 1982, 180.

¹⁰³ Davies 1970, 91-92.

¹⁰⁴ Milne 1907, 61.

¹⁰⁵ Gregl 1982, Tab. 4-5; Geržetić 1894, Tab. II; Künzl 1975, Taf. 7; Grupa autora 1997, 249-250.

¹⁰⁶ Künzl 1983, 28.

¹⁰⁷ Raknić 1968, 211-214; Radnóti 1957, 233-237; Mano-Zisi 1955, 168-176.

¹⁰⁸ Krnić 1992, 17.

¹⁰⁹ Bennion 1979, 40.

¹¹⁰ Milne 1907, 58-60.

Ovaj se tip zbog svojih tehničkih karakteristika često koristio i kao farmaceutski instrument.¹¹¹ U nekim slučajevima *spathomela* se mogla koristiti i kao toaletni pribor i rekvizit slikara.¹¹²

Najbrojniji treći tip sonde odnosio se na *auriscalpium*. Ovo je ujedno i najčešći nalaz u grobovima, kastrumima, civilnim naseljima ili kao dio cijelih medicinskih kompleta. Primjena ovog tipa bila je izuzetno široka. Pored medicine, ove su sonde korištene i u farmaciji i kozmetici. Ova posljednja činjenica uzrok je da su pronalazene i u ženskim grobovima kao prilog, vjerovatno kao omiljen i često korišten predmet.¹¹³ Auriscalpiumima su uzimane masti iz ungentarija, balzami i puderi iz flašica raznih dimenzija. Duge su varijante korištene isključivo u medicinske svrhe, dok su kraće, s loptastim udubljenjem na kašičici, korištene za uzimanje lijekova u farmaciji i pudera u kozmetici.

Ovaj tip sonde neki autori nazivaju *unkus*.¹¹⁴ Karakteristika ove sonde jest da je u medicinskom kontekstu korištena za zarezivanje kože i unos lijeka uz pomoć pločice.¹¹⁵ S obzirom na to da je pločica bila mala, bila je pogodna za čišćenje rana te pregledanje ušnih, nosnih i sličnih otvora. Oblik pločice oscilirao je od malih, okruglih, pločastih do loptastih koje su postavljane koso u odnosu na dršku. Bilo je i primjera ravnih u produžetku drške, ili pod pravim uglom u odnosu na dršku. Manji primjerci s loptastom kašičicom korišteni su u kozmetici i farmaciji. Sonde koje su korištene isključivo u medicini često su bile ukrašene odmah ispod pločaste glavice, na način da je postojala profilacija i urezivanje.¹¹⁶

Naši primjerci pokazuju zastupljenost nekoliko tipova. Prvi tip čine sonde *auriscalpium*. Ovom tipu sonde pripadaju primjerci (Tab. 1, 3 i 4, Tab. 2, Tab. 3, 2). U odnosu na materijal posebno je zanimljiv primjerak pronađen u Konjević Polju, jer se radi o srebrenoj pozlaćenoj sondi.¹¹⁷ Analogije našim primjercima pronađene su na lokalitetu Singidunum.¹¹⁸

Drugi tip sonde iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine pripada primjercima koji se definiraju kao *spathomela*. Ovom tipu pripadaju četiri primjerka (Tab. 3, 1, 3, 5 i 6). Analogije našim primjercima mogu se konstatirati u Singidunumu.¹¹⁹

Trećem tipu pripada jedan primjerak iz Duvna (Tab. 3, 4). Riječ je o kašikastom primjerku *cyathiscumela*, čije analogije imamo u Arheološkom muzeju u Zadru.¹²⁰

Pincete – *volsella* (Tab. 4, 1-4, Tab. 5, 1-4)

Pincete su bile izuzetno rasprostranjen instrument u svakodnevnom životu antičkog čovjeka. Koristile su se u medicini, kozmetici i vjerovatno u nekim okolnostima i u farmaciji. S obzirom na ovu činjenicu, oblici pinceta su različiti. Tako su konstatirane male pincete koje su primarno korištene u kozmetici, pa sve do primjeraka koji su primarno korišteni u medicinske svrhe. Korištene su kao dio toaletnog pribora, ali i kao ukosnice.¹²¹ Jednostavnije oblike posjedovala je svaka kuća, jer su služile za svakodnevne svrhe, poput sječenja i vađenja fitilja iz svjetiljki.¹²² Nije bio rijedak slučaj da su stavljane i kao grobni prilog.¹²³

Male pincete jednostavne forme pravljene su od bronzene te su kao takve korištene za depilaciju kao neizostavni pribor lične higijene.¹²⁴ Najčešće su izrađivane iz jednog komada lima i imaju karakterističan prsten.¹²⁵ Prema obliku krakova možemo ih podijeliti na one s ravnim kracima i na one čiji su kraci povijeni ili prelomljeni ka unutrašnjosti. One s ravno završenim krajevima vjerovatno su korištene i za podizanje tkiva prilikom čišćenja rana.¹²⁶

Pincete s povijenim ili prelomljenim završecima, pored depilacije, mogle su služiti i za držanje drugih instrumenata.¹²⁷ Njima su također hvatanje i pomjeranje fragmentirane kosti.¹²⁸ U hitnim slučajevima služile su i kao fiksator, za stezanje krvnih sudova.¹²⁹

¹¹¹ Bliqnez 1981, 13.

¹¹² Giunio / Alihodžić 2010, 38.

¹¹³ Petru 1972, 25 i dalje; Plesničar-Gec 1972, 99 i dalje.

¹¹⁴ Milošević 1981, 36.

¹¹⁵ Diring 1954, 144-145.

¹¹⁶ Krunic 1992, 18.

¹¹⁷ Bojanovski 2001, 192.

¹¹⁸ Grupa autora 1997, 250-251.

¹¹⁹ Ibid., 250.

¹²⁰ Giunio / Alihodžić 2010, 69-71.

¹²¹ Milne 1907, 90.

¹²² Ibid., 92.

¹²³ Golubović 2008, 97.

¹²⁴ Giunio / Alihodžić 2010, 38.

¹²⁵ Bliqnez 1981, 14.

¹²⁶ Gregl 1982, 182.

¹²⁷ Giunio / Alihodžić 2010, 38.

¹²⁸ Bliqnez 1981, 13-14.

¹²⁹ Künzl 1983, 18.

Treća grupa pinceta, koje su imale krakove savijene prema gornjoj strani, služila je za uzimanje različitih materijala, posuda i instrumenata koji su mogli služiti u medicinske ili farmaceut-ske svrhe.

U kategoriju medicinskih pinceta mogu se klasificirati primjerci koji su imali zaobljene krajeve i veće dimenzije. Ove su se pincete koristile za vađenje polipa i tumora.¹³⁰ Antički izvori potvrđuju ove medicinske zahvate, definirajući i instrument pincetu poznatu pod terminom *eradicator*, uz čiju se pomoć struže po tkivu nakon vađenja tumora.¹³¹ Ove su pincete bile rjeđe i nalazile su se u grobovima ljekara.¹³²

Iz antičkog perioda poznata je i specifična pinceta s pločastim polukružnim završecima. Ovaj tip pinceta je, pored depilacije, korišten i za hvatanje i stezanje krvnih sudova, kao i za vađenje polomljenih i smrskanih kostiju.¹³³

Zabilježene su i pincete koje su mogle služiti i kao fiksatori, a izrađivane su od srebra.¹³⁴

U zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalazi se osam primjeraka s različitih lokaliteta. Dva primjerka imaju krakove koji su usmjereni prema gornjoj strani (T. 4, 3 i 4), nešto su većih dimenzija i služili su za podizanje instrumenata i posuda ili za intervencije u veterinarstvu.

Primjerci iz Narone i Zenice (Tab. 4, 1 i 2) imali su ravne krakove te su kao takvi mogli služiti i za podizanje tkiva. Naši primjerci pokazuju i razlike. Kod primjerka iz Zenice (Tab. 4, 2) ivice su krakova zupčaste s kružnom perforacijom te s priljubljenim gornjim dijelom. Primjerak iz Narone (Tab. 4, 1) ima karakterističan prsten na gornjem dijelu i ravne krakove. Prema karakteristikama završenih krakova analogije našim primjercima imamo u Singidunumu.¹³⁵

Pincete koje prema unutrašnjosti imaju savijene krakove pripadaju najmnogobrojnijem tipu (Tab. 5). Ove pincete kod tri primjerka (Tab. 5, 1, 2 i 4) pokazuju karakteristične elemente: prstenasti završetak gornjeg dijela te savijene krakove. Primjerak iz Gruda (Tab. 5, 2) zbog vanj-

skih uticaja ima ispravljene krakove, kakvi nisu bili u izvornom obliku. Vrlo specifičan primjerak predstavlja pinceta nađena na lokalitetu Japre – Majdanište (Tab. 5, 3). Prema krakovima, pokazuje da je jedan krak savijen prema unutrašnjosti, a drugi je krak ravan. Gornji dio nema prsten, nego zadebljanje. Naši primjerci imaju analogije u pincetama pronadenim na lokalitetu Singidunuma¹³⁶ i Saalburga.¹³⁷

Igle – *acus* (Tab. 6, 1-6, Tab. 7, 1-5)

Kod ove vrste instrumenata mogu se u odnosu na namjenu razlučiti tri osnovna tipa. Prvi predstavljaju igle za šivanje.¹³⁸ Drugi, u odnosu na našu temu značajniji tip, predstavljaju igle koje su se koristile u medicinske svrhe. U tom kontekstu, drugi tip igala koristio se za ispitivanje i sondiranje. One su veoma duge, s kupastim završetkom, izrađene od bronzе.¹³⁹ Tijelo – drška im se postepeno sužava te završava špicem.¹⁴⁰ Ovako dugački predmeti mogli su da se koriste za napipavanje bolnog mjesta, prilikom kauterizacije te kao instrument za ispitivanje stanja očiju.¹⁴¹ Igle su služile i prilikom složenog medicinskog postupka ubacivanja stranog tijela, da bi se zadržalo zagnojeno stanje.¹⁴² Drugi tip medicinskih igala se koristio za šivanje rana. Ove se igle javljaju u dvije varijante: igle sa savijenim krajem i prave igle. Analogije svih ovih igala čest su nalaz na mnogobrojnim lokalitetima.¹⁴³

Treći tip igala odnosi se na primjerke koji su služili prilikom odijevanja nekih dijelova odjeće. Komparativni materijal otkriven je na lokalitetima u Srbiji.¹⁴⁴ Zbog gotovo istog oblika vrlo je teško razlučiti sigurnu namjenu svakog pojedinačnog primjerka, osobito ako nije nađen u arheološkom kontekstu koji van svake sumnje potvrđuje bilo kakav medicinski angažman. Primjerci koji se čuvaju u zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine po svojoj dužini usmjeravaju na zaključak da su igle (Tab. 6, 3) iz Proboja,

¹³⁶ Ibid., 253.

¹³⁷ Jacobi 1897, Taf. LXII, fig. 11.

¹³⁸ Ivčević 2002, 471-482; Busuladžić 2014, 122.

¹³⁹ Pouzdano je potvrđeno da je najveći broj bronzanih igala korišten u medicinske svrhe; Gurlt 1964, 513-514.

¹⁴⁰ Krunić 1992, 20.

¹⁴¹ Gilson 1981, 8.

¹⁴² Bennion 1979, 69.

¹⁴³ Künzl 1983, 40, Abb. 11/10, 50, 21/37-38, 93, 75/9; Krunić 1992, 20.

¹⁴⁴ Grupa autora 2014, 106.

¹³⁰ Milne 1907, 92-93 i 95.

¹³¹ Ibid., 94.

¹³² Künzl 1984, Tab. XXIX; Gurlt 1898, Tab. II, 53; Milne 1907, 94.

¹³³ Krunić 1992, 18.

¹³⁴ Ibid., 19.

¹³⁵ Grupa autora 1997, 253, sl. 418.

(Tab. 6, 4) iz Ljubuškog te (Tab. 7, 2b) iz Japre – Majdaništa mogle pripadati i dijelu medicinske opreme. U kozmetičke svrhe korištene su koštane igle iz Srebrenice i Mogorjela (Tab. 7, 4 i 5), čije paralele nalazimo u Sloveniji.¹⁴⁵

Kašike – *ligule* (Tab. 8, 1-5, Tab. 9, 1-4)

Kašike se samo uvjetno mogu svrstati u pribor koji pripada medicinskoj, farmaceutskoj ili kozmetičkoj opremi. Mnogobrojne kašičice, čiji recipijent ima širinu oko 2 cm u prečniku te dugu dršku od 10-ak cm, najčešće su izrađivane od bronzе, srebra, kosti i često su pronalazene uz instrumentarij koji je pripadao ovim strukama. Jedan je od najeklatantnijih primjera rimska bolnica u Badenu, gdje je otkriveno mnogo ovakvih predmeta.¹⁴⁶ Njihova primarna uloga u medicini jest zagrijavanje lijekova, njihovo vađenje iz različitih posuda, a najčešće iz *unguentarija*. Korištene su i prilikom religijskih obreda.¹⁴⁷ U nekim slučajevima ova vrsta kašika stavljana je i kao grobni prilog te su u takvom arheološkom kontekstu i pronađene.¹⁴⁸

Kako su ovi predmeti imali raznovrsnu primjenu u svakodnevnom životu, imali su i različite oblike i dimenzije.¹⁴⁹ Kašikama su se miješale različite supstance, mjerili balzami, mehlemi, puderi, a njima su također davani lijekovi, te su korišteni za pregled i napipavanje.¹⁵⁰

U medicinske svrhe korištene su kašike poznate pod terminom *cochleare*,¹⁵¹ koje imaju najčešće kružni ili elipsoidni recipijent.¹⁵² Ove kašike završavaju špicem, koji je mogao da posluži za pregled i napipavanje. Ovaj tip kašika pronađen je na mnogobrojnim lokalitetima¹⁵³ i datira se u kraj I do sredine II stoljeća.¹⁵⁴

Male kašike posigurno su korištene za uzimanje i mjerenje u farmaciji, a datacijski okvir se kreće od kraja I do IV stoljeća.¹⁵⁵

Materijali od kojih su pravljени i ovi predmeti najčešće su bronza, ali i srebro, željezo s pozlatom i kost.¹⁵⁶ Koštane kašike masovno su korištene, pogotovo prilikom pripremanja medikamentata. Ove apotekarsko-medicinske kašike bile su poznate pod terminom *pistillus*. Razlog izbora kosti za izradu kašičica treba tražiti primarno u činjenici da kost, za razliku od metala, nije podložna hemijskim reakcijama u dodiru s različitim supstancama.¹⁵⁷ Koštane kašičice obično su pravilnog, plitkog i kružnog recipijenta. Drška im je kružnog ili ovalnog presjeka i završavala se špicem. Veće koštane kašike imale su ovalan duži recipijent koji je također bio plitak. Datacijski okvir izrade ovih predmeta je okvirno od II do III stoljeća.¹⁵⁸

U zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine čuva se sedam metalnih primjeraka (Tab. 8, Tab. 9, 1 i 3). U odnosu na materijal od kojih su izrađene, za jednu se može ustvrditi da pripada nekoj leguri, najvjerovatnije bronzе i srebra (Tab. 9, 1), dok je vrlo reprezentativni primjerak iz Konjević Polja srebreni (Tab. 8, 5). U odnosu na veličinu, dva primjerka pripadaju malim kašikama koje su primarno služile u farmaciji (Tab. 8, 3 i 4), dok se četiri kašike mogu uvrstiti u grupu većih kašika (Tab. 8, 1, 2 i 5, Tab. 9, 1 i 3). Iako nešto veće, riječ je također o kašikama koje su služile isključivo u medicinsko-farmaceutske ili kozmetičke namjene u svrhu spravljanja različitih preparata, preciznih dodavanja različitih sastojaka, miješanja pripravaka i slično. U odnosu na širinu same kašike, dvije kašike imaju izrazito veću površinu (Tab. 8, 2 i 5). Zanimljiv primjerak predstavlja kašika iz Ljubuškog (Tab. 9, 3). Ova kašika ima perforacije te je najvjerovatnije služila za miješanje te odvajanje čvrstih od tečnih materija. Mnogobrojne analogije pronađene su na lokalitetima u Republici Hrvatskoj,¹⁵⁹ Saalburgu¹⁶⁰ i Srbiji.¹⁶¹

Koštane kašike *pistillus* zastupljene su s dva primjerka (Tab. 9, 2 i 4). Komparacijski primjer-

¹⁴⁵ Dular 1979, 291, Tab. 1, 16-20.

¹⁴⁶ Milne 1907, 78.

¹⁴⁷ Krunic 1992, 21.

¹⁴⁸ Golubović 2008, 97.

¹⁴⁹ Vikić-Belančić 1948, 43.

¹⁵⁰ Gilson 1981, 9.

¹⁵¹ Mano-Zisi 1957, 27-28.

¹⁵² Krunic 1992, 21.

¹⁵³ Jovanović 1978, 82; Gregl 1982, 188; Plesničar-Gec 1972, grob 423, 567, 732; Szilágy 1956, 69; Grupa autora 1997, 254.

¹⁵⁴ Krunic 1992, 21.

¹⁵⁵ Jovanović 1978, 79-80.

¹⁵⁶ Krunic 1992, 21.

¹⁵⁷ Šaranović-Svetek 1981, 159.

¹⁵⁸ Krunic 1992, 22.

¹⁵⁹ Giunio / Alihodžić 2010, 74-75; Grupa autora 1997, 254, sl. 421, 422; Krunic 1992, Tab. 9 – Tab. 15.

¹⁶⁰ Jacobi 1897, Taf. LXII, fig. 1-6.

¹⁶¹ Grupa autora 1997, 254, sl. 422.

ci čuvaju se u Arheološkom muzeju u Zadru¹⁶² i Splitu.¹⁶³

Tarionici – *mortarium* (Tab. 10, 1-3)

Tarionici su kamene posude koje su se primarno koristile u farmaceutske svrhe.¹⁶⁴ Drobljenje i usitnjavanje različitih ljekovitih materija, biljaka te spravljanje lijekova njihovim mrvljenjem i miješanjem, bili su neizostavni dio svake farmaceutske aktivnosti.¹⁶⁵ Proces je podrazumijevao stavljanje potrebnih elemenata u tarionik te njihovo tretiranje tucalom, kojim se stvarala ljekovita smjesa. Jedna od karakteristika tarionika jest i postojanje jednog ili više udubljenja na ivici kako bi se tucalo moglo odložiti tokom unosa različitih elemenata u procesu pravljenja lijeka, mehlema i sličnih tvari. Tucala su gotovo uvijek rađena od istog materijala kao i tarionik. Tucala su pronađena na više lokaliteta u Hrvatskoj,¹⁶⁶ a načinjena su od kamena ili mramora. Imala su valjkast oblik ili oblik čizme te su bila prilagođena za držanje u ruci radi izrade medikamenta. Ova tucala nazivana su *pilum* ili *pistillum*.¹⁶⁷

Na pojedinim lokalitetima pronađeni su tarionici od keramike, koji su također bili predviđeni za iste radnje usitnjavanja, miješanja i rezanja ljekovitih materija i spravljanje lijekova.¹⁶⁸

Zbog činjenice da su vrlo često različite toaletne smjese, puderi, kozmetički preparati pravljeni na gotovo identičan način kao i medikamenti, može se ustvrditi da su ovi predmeti služili i kao dio kozmetičkog pribora.

U zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine čuvaju se tri tarionika, od kojih je jedan pronađen izvan područja današnje Bosne i Hercegovine.

Predmeti komparativni našim pronađeni su u provinciji Dalmaciji¹⁶⁹ i Srbiji,¹⁷⁰ ali i na prostoru Bosne i Hercegovine, na lokalitetima Ripča,¹⁷¹ Ilidže¹⁷² i Doljana kod Čapljine.¹⁷³

¹⁶² Giunio / Alihodžić 2010, 38-39, 75, br. 48 i 49.

¹⁶³ Šeparović / Uroda 2009, 110, sl. 264.

¹⁶⁴ Giunio / Alihodžić 2010, 39.

¹⁶⁵ Szilágy 1956, 69.

¹⁶⁶ Gregl 1983/84, 178-179.

¹⁶⁷ Srejšević 1997, 682.

¹⁶⁸ Krnić 1992, 12.

¹⁶⁹ Giunio / Alihodžić 2010, 39.

¹⁷⁰ Grupa autora 2014, 128-129.

¹⁷¹ Radimsky 1895, 334.

¹⁷² Kellner 1897, 157, fig. 98.

¹⁷³ Vasilj 2012, 126, sl. 25.

Pločice za razmazivanje (Tab. 11, 1-4)

U predmete koji se mogu definirati kao medicinska ili farmaceutska oprema, svakako spadaju i pločice za razmazivanje, pravougaonih oblika s kosim rubovima.¹⁷⁴ To su bile pločice za razmazivanje masti. Pored toga, služile su i kao poklopac metalnim kutijicama koje su sa sobom nosili ljekari i farmaceuti.¹⁷⁵ U ovim su se kutijama čuvale sirovine potrebne za spravljanje lijekova,¹⁷⁶ pa je i sama namjena pločica bila neizostavna u procesu izrade medikamenta. S obzirom na to da su vrlo intenzivno korišteni u spravljanju lijekova, osnovni uvjet za njihovu izradu bio je postojan materijal. Primarno je to bio dostupni kamen. Zato je teško na temelju analize kamena pobliže locirati i mjesto proizvodnje, jer su ove pločice nakon izrade nošene i korištene u različitim krajevima Carstva.¹⁷⁷ Materijali od kojih su pravljene pločice za razmazivanje najčešće su lapor, seladonitni tuf, laporov vapnenac i slično,¹⁷⁸ ali su zabilježeni i primjerci od olova i bronz. Metalni primjerci primarno su imali funkciju poklopca na medicinskim, farmaceutskim ili kozmetičkim kutijicama.

Naši primjerci potvrđuju gore iznesenu tvrdnju. Od četiri primjerka, tri su od kamena (Tab. 11, 1, 3 i 4), dok je jedan od bronz (Tab. 11, 2).

Analogije našim primjercima mogu se naći u Arheološkom muzeju u Zadru¹⁷⁹ te drugim dijelovima Hrvatske.¹⁸⁰

Ženska kozmetička, lična i oprema za higijenu

Ogledalo – *speculum* (Tab. 12, 1)

Ogledalo je uglačani disk od različitih vrsta materijala. Počeci korištenja ovog predmeta sežu još u mikenski period. Ta su ogledala bila od bronz, s drškom od slonovače. I u kasnijim periodima zadržava se isti oblik, ali u upotrebu ulaze i ogledala s postoljem. Ova postolja često su predstavljena u vidu nagog dječaka ili ženske

¹⁷⁴ Giunio / Alihodžić 2010, 39.

¹⁷⁵ Gregl 1983/84, 178.

¹⁷⁶ Gabričević 1955, 359-362.

¹⁷⁷ Künzl 1979/81, 53.

¹⁷⁸ Gregl 1983/84, 178.

¹⁷⁹ Giunio / Alihodžić 2010, 39.

¹⁸⁰ Gregl 1983/84, 178.

figure. Od V stoljeća stare ere u Grčkoj se izrađuju i ogledala na sklapanje. U takvim slučajevima disk je bio smješten u okruglu kutiju i zaštićen poklopcima, koji su ne tako rijetko bili i ukrašeni reljefnim predstavama. Etruska ručna ogledala imala su metalni disk na dršci od slonovače, drveta ili kosti. Ova su ogledala također imala dekoracije u vidu mitoloških predstava. Rimska ogledala ostala su po obliku najbližija grčkim, ali se pojavljuju i četvrtasta i zidna, kao i ogledala od srebra i stakla.¹⁸¹

Izum ogledala veže se za Hefesta, boga kovanja i vatre. Uglavnom su bila proizvođena od bronz, ali su zabilježeni i primjerci od zlata i srebra. Stakleni primjerci izrađivani su još u helenizmu, a prvo veliko središte proizvodnje postaje Aleksandrija.¹⁸²

Ogledalo se izrađivalo glačanjem površine na koju se nanosila legura napravljena od olova, antimona i kositra, i to u različitim omjerima. Ogledalo se zatim sušilo pod pritiskom i stavljalo uspravno, kako bi s njega spao sav višak premaza. Nakon ove faze, ogledalo se moralo uglačati i premazati caklinom, a zatim se ponovo uglačavalo prahom od kamena plovuća s primjesama praha od sipine kosti.¹⁸³

Do danas je ostalo sačuvano najviše primjeraka manjih dimenzija, mada su, prema pisanim izvorima, postojala i velika ogledala za ogledanje cijele figure.¹⁸⁴

U starom Egiptu ogledala su, kao simbol boga Sola, bila dio opreme za sudjelovanje žena u misterijama te su smatrana svetim predmetima. Ova ogledala bila su bogato ukrašena, s drškama od druge vrste materijala.¹⁸⁵

U Grčkoj su postojala tri tipa ogledala. Prvi tip bila su ogledala s drškom, drugi tip se odnosi na stajajuća ogledala i treći tip bila su mala ogledala u kutijici. Ogledala s drškom, koja će i kasnije u rimskom periodu biti najčešće korištena, mogla su biti različitih oblika: okrugla, eliptična ili četvrtasta. Drške su mogle biti zalemljene za ogledalo ili se ogledalo umetalo u olovni okvir koji je bio bogato ukrašen. Na stražnjoj strani ogledala su se ukrašavala urezivanjem najrazliči-

tijih vidova koncentričnih krugova, figuralnih ili mitoloških prikaza.¹⁸⁶

U Rimu, za razliku od prethodnih epoha, gdje je ogledalo imalo sakralnu funkciju, ono je korišteno kao predmet svakodnevne upotrebe, posebno kao dio ženskog pribora. Izrađivana su u različitim oblicima: četvrtastim, okruglim, s ručkom, bez nje, s ukrasima ili bez njih. Ako je bilo ukrasa, oni su mogli biti bogati reljefni ili skromni geometrijski, na drškama ili sa stražnje strane ogledala.¹⁸⁷

Za rimski se period veže i pojava ogledala s poklopcem. Riječ je o praktički dva ogledala koja su prijanjala jedno uz drugo i tako stvarala poklopac jedan drugome. Ovakvi primjerci imali su ukrašenu viseću ručku.¹⁸⁸

Rimska ogledala u obliku kutijice preuzeta su iz Grčke, gdje su nastala još u IV stoljeću stare ere. Ogledalne površine bile su s unutarnje strane, dok su s vanjske strane bile prisutne reljefne dekoracije. Kutija je služila i kao doza za neki preparat, pogotovo u slučaju kada je samo jedna unutarnja strana bila ogledalna.¹⁸⁹

Osim najčešćih metalnih, Rimljani su upotrebljavali i staklena ogledala. Proizvodnja ovih primjeraka počinje u II i III stoljeću.¹⁹⁰ Čitava ili fragmentirana, pronađena su diljem rimskog svijeta, poput Galije, Germanije, Egipta, Trakije i Male Azije.¹⁹¹

Ni olovna ogledala u rimsko doba nisu bila rijetkost. Primjerci ove vrste pronađeni su u Saloni te na području današnje Francuske, Austrije, Italije, Rumunije i Grčke.¹⁹²

Jedan naš primjerak s prostora općine Ljubuški pokazuje upravo karakteristike koje ga najviše približavaju grčkim okruglim ručnim ogledalima. Primjerak je od bronz, s predviđenim diskom sa staklom, koje nije sačuvano (Tab. 12, 1).

Šire i uže analogije našem primjerku su mnogobrojne. Pronađene su u vidu predmeta ili prikaza širom Rimskog carstva na lokalitetima

¹⁸¹ Srežović 1997, 737.

¹⁸² Mansuelli 1966, 433-438.

¹⁸³ Ivčević 2002, 330.

¹⁸⁴ Battaglia 1936, 320.

¹⁸⁵ Ivčević 2002, 330.

¹⁸⁶ Ibid.

¹⁸⁷ Ibid., 331.

¹⁸⁸ Ivčević 2002, 331-332.

¹⁸⁹ Ibid., 331.

¹⁹⁰ Ibid.

¹⁹¹ Rossi 1936-45, 319.

¹⁹² Ivčević 2002, 332.

Ljubljane,¹⁹³ Salone,¹⁹⁴ Ptuja,¹⁹⁵ Pompeja,¹⁹⁶ u Milanu,¹⁹⁷ na Krku,¹⁹⁸ u Crnoj Gori,¹⁹⁹ Luksemburgu,²⁰⁰ Londonu,²⁰¹ Trieru, Arezzu,²⁰² Saalburgu²⁰³ i drugim lokacijama.

Češalj – *pecten* (Tab. 12, 2-5)

Češljevi su služili za češljanje kose, ali su stavljani i prilikom izrade frizure. Mogli su biti izrađeni od kosti ili jelenjeg roga. Ovi posljednji su se češće upotrebljavali od III stoljeća.²⁰⁴ Oblici češljeva nisu se mijenjali od prapovijesnog doba, kada se javljaju jednostrani ili dvostrani primjerci. Prema namjeni, češljevi su mogli biti oni koji su služili za raščešljavanje i češljevi za pridržavanje kose prilikom izrade frizura, uvijek manjih dimenzija. Materijal od kojeg su izrađivani bio je raznolik. Najčešće je riječ o koštanim predmetima, ali su postojali i češljevi od drveta, roga, željeza, čak i od plemenitih metala. Rimljani su razlikovali dvije vrste češljeva. Prvi se tip odnosio na nazubljene primjerke za raščešljavanje. Drugi je tip bio forma ukrasnog češlja. Ovaj drugi tip češlja predstavljen je primjercima s tankim zupcima koji su služili prilikom šišanja. Neki primjerci s gustim zupcima služili su i za iščešljavanje prljavštine.²⁰⁵ Postojali su i dvostruki češljevi, koji su imali zupce na dvije strane, poznati pod terminom *dense densus*.²⁰⁶

U odnosu na oblik, češljevi se dijele na dvije osnovne grupe. Prva je grupa imala jedan red zubaca za češljanje. Druga grupa češljeva imala je dva reda. Prema konstrukciji, rimski češalj se dijeli na jednodijelne, koji su izrađeni iz jednog dijela, te trodijelne, izrađene od tri dijela, koji su međusobno bili spojeni metalnim zakovicama, od kojih je srednji bio izrađen od nekoliko komada. Ovaj način izrade bio je češći od III stoljeća i nastao je kao rezultat pada kvalitete u

proizvodnji. U ranocarskom periodu češće su izrađivani jednodijelni i jednoredni češljevi manjih dimenzija. Ovi se oblici vezuju za latensku tradiciju. Dvoredni češljevi vezuju se za helenski uticaj.²⁰⁷

Ukrasi na rimskim češljovima u ranom periodu uglavnom su geometrijski. U kasnijem vremenskom okviru, u kasnoj antici, na češljovima se pronalaze i figuralni prizori, uključujući i češljeve koji su bili dio ritualnog procesa češljanja biskupa prilikom stavljanja mitre na glavu.²⁰⁸

Češljevi su bili i razmjerno čest grobni prilog.²⁰⁹ U značajnom broju grobova pronađeni su primjerci rimskih češljeva koji su nalaženi pored glave, ruku, nogu ili koljena. Pojava češljeva u grobovima posebno je karakteristična za IV stoljeće i pojavu Germana.²¹⁰

Primjerci koji se čuvaju u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine pripadaju različitim tipovima. Primjerci koji su pronađeni na lokalitetu Aquae S... i sa nepoznatog lokaliteta su dvoredni jednodijelni (Tab. 12, 2), dok je primjerak iz Breze jednodijelni i jednoredni češalj (Tab. 12, 3). Primjerak iz Mogorjela (Tab. 12, 4) znatno je fragmentiran pa se ne može dati sigurna tipološka odrednica, osim što su na sačuvanom dijelu prisutni ukrasni koncentrični kružići.

Šire analogije se čuvaju u Splitu,²¹¹ Emoni,²¹² Parizu,²¹³ Londonu,²¹⁴ Srbiji²¹⁵ i drugim mjestima.

Cilindrična kozmetička kutijica – *narthecium* (Tab. 13, 1-7)

U grupu kozmetičkih predmeta svakako spada i cilindrična kozmetička kutijica, najčešće pravljena od slonovače. Pored cilindričnih, zabilježeni su i slučajevi kockastih kozmetičkih kutijica. Osim slonovače, ove cilindrične kutijice pravljene su i od stakla, bronzе i alabastera. Prema dosadašnjem stepenu istraženosti, izgleda da su najčešće u upotrebi bili stakleni predmeti ove vrste.²¹⁶ Ove kozmetičke kutijice korištene su za

¹⁹³ Petru 1972, Tab. VI, 2.

¹⁹⁴ Ivčević 2002, 331-332.

¹⁹⁵ Istenič 1999, Tab. 82, 4.

¹⁹⁶ Ivčević 2002, 332.

¹⁹⁷ Bolla 1988, 107.

¹⁹⁸ Dautova-Ruševljan 1973, 198.

¹⁹⁹ Cermanović-Kuzmanović 1975, 375.

²⁰⁰ Baltzer 1983, kat. br. 72, 73 i 78.

²⁰¹ Guide 1920, 140.

²⁰² Ivčević 2002, 331-332.

²⁰³ Jacobi 1897, Taf. LXI.

²⁰⁴ Šeparović / Uroda 2009, 15.

²⁰⁵ Ivčević 2002, 333.

²⁰⁶ Bíró 1994, 37.

²⁰⁷ Ivčević 2002, 333-334.

²⁰⁸ Buljević 1994, 285.

²⁰⁹ Petković 2006, 43, fig. 4; Džin 2008, 37.

²¹⁰ Ivčević 2002, 333-334.

²¹¹ Šeparović / Uroda 2009, 110 i 111.

²¹² Petru 1972, Tab. LXXXVII.

²¹³ Ivčević 2002, 334.

²¹⁴ Guide 1920, 139.

²¹⁵ Petković 2006, 43, fig. 4, 44, fig. 3, 4, 7, 45, fig. 2, 3, 4; Jeremić 2009, 192-193; Grupa autora 2014, 109-110.

²¹⁶ Ivčević 2002, 332.

čuvanje i upotrebu različitih krema, boja, sjenila za obrve, kapke i obraze.²¹⁷ Narthecium se sastojao najčešće iz tri dijela: poklopca, kutijice i dna. Dno se izrađivalo posebno i uz pomoć koštanih klinčića pričvršćivalo za stijenku tijela kutijice. Poklopac se navlačio na tijelo na način da je pri vrhu imao stanjeni dio, kako bi poklopac čvrsto prionuo. Po cijeloj površini bili su prisutni dekorativni elementi s horizontalnim rebrima ili urezanim linijama, s intenzivnijim rasporedom u donjem dijelu kutijice. Na poklopcu su bile kružnice. Ovi su predmeti izrađivani precizno, jer se za njihovu izradu koristio tokarski stroj.²¹⁸

Ove koštane kutijice korištene su kao vjenčani dar mladenkama, ali i kao simbolički predmet u kontekstu grobnih priloga.²¹⁹

U kolekciji Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalaze se četiri poklopca i tri čitave posudice koji su pronađeni na lokalitetima velikog antičkog urbanog naselja Aquae S... na Ilidži kod Sarajeva (Tab. 13, 1), Mogorjelu kod Čapljine (Tab. 13, 3, 4 i 6) te na otoku Rodosu (Tab. 13, 7). Po jedan primjerak pripada području Igala (Tab. 13, 2) i Turbeta kod Travnika (Tab. 13, 5).

Analogije našim primjercima konstatirane su diljem Rimskog carstva, poput Salone,²²⁰ današnje Mađarske,²²¹ Mezijske,²²² Trierke²²³ i drugih lokaliteta.

Bronzani aribalos (Tab. 10, 4)

Posebnu kategoriju predstavlja bronzana posudica oblika aribalosa koja je služila za pohranjivanje manjih količina tečnosti. Zbog male zapremine može se sa znatnom sigurnošću pretpostaviti da su u njoj čuvani farmaceutski ili kozmetički preparati i mirišljava ulja. Najčešće je jajastog ili krušolikog oblika.

Najveći broj primjeraka je od keramike, ali su ponekad izrađivani i od bronzine i fajansa. Keramički primjerci počeli su da se izrađuju u korinjskim radionicama od kraja VIII stoljeća stare

ere.²²⁴ Vrlo uvjetna komparacija je pronađena na području Zadra.²²⁵

Srebrene posudice – lončići za balzam (Tab. 10, 5)

Među vrlo reprezentativne primjerke posudica koje su mogle imati medicinske, farmaceutske ili kozmetičke svrhe spadaju i srebrene lončići sastavljeni od tri iste posude. Tijelo im je valjkasto s poklopcima, na čijim se vrhovima nalaze halkice. Ovi su lončići služili za pohranu različitih pomasti, balzama i drugih kozmetičkih ili medicinsko-farmaceutskih preparata. Najvjerojatnije su služile kao dio toaletnog pribora, a lemljenjem su stavljeni prikazi Gorgona. Predmet je vjerovatno naknadno, nakon smrti vlasnika, imao funeralnu namjenu, ali opet za pohranu miomirisava, eteričnih ulja, smola, dragomasti ili mehlema. Poklopci na lončićima koji su imali zatvorenu punu površinu, bez otvora za izlaženje dima, ne ostavljaju mogućnost da je riječ i kandelu.²²⁶ Postojanje male pozlaćene sonde i srebrene medicinske kašike vjerovatnim čini i mogućnost da je riječ o farmaceutskom kompletu.

Slične komparacije pronađene su na lokalitetu Silistrije²²⁷ i Rima,²²⁸ kao i neke šire analogije iz Egipta i drugih mjesta.²²⁹

Ukosnice – *acus crinalis*, *comatoria*, *crinale* (Tab. 14, 1-8, Tab. 15, 1-5, Tab. 16, 1-6, Tab. 17, 1-6)

Ukosnice su u svakodnevnoj upotrebi često korištene za uljepšavanje izgleda i kozmetičke namjene. Najviše su izrađivane od kosti domaćih životinja, ali i slonovače.²³⁰ Zabilježeni su i primjerci od bronzine, srebra ili zlata. Ovi predmeti su se primarno koristili za raščesljavanje, dijeljenje i uvijanje pramenova te oblikovanje frizura. U svrhu ovih postupaka korištene su jednostavne neukrašene ukosnice. Za pričvršćivanje ukrasnih vrpca, mrežica i dijadema upotrebljavali su se primjerci s glavama ukrašenim figuralnim ili geometrijskim motivima.²³¹

²¹⁷ Giunio / Alihodžić 2010, 46.

²¹⁸ Ivčević 2002, 332.

²¹⁹ Ibid., 333.

²²⁰ Ibid., 332-333.

²²¹ Bíró 1994, Tab. LI, LII.

²²² Petković 1995, Tab. XXI.

²²³ Geothert-Polaschek 1983, 272.

²²⁴ Srejić 1997, 69.

²²⁵ Giunio / Alihodžić 2010, 95, sl. 135.

²²⁶ Bojanovski 2001, 181-182.

²²⁷ Dimitrov 1962, 36, sl. 4.

²²⁸ Barbier 1962, 7-33, sl. 14.

²²⁹ Bojanovski 2001, 182, napomene 64-67.

²³⁰ Dular 1979, 278.

²³¹ Ivčević 2002, 334; Dular 1979, 282.

Neukrašene glave prema obliku su najčešće imale gljivastu, okruglu, jajoliku, ovalnu, formu oblika pečata i slično. Razlike su primjetne i ovisno o vrsti materijala. Tako metalni primjerci, koji su izrađivani ljevanjem, pokazuju stanovit ujednačenost, dok koštani primjerci, koji su rađeni ručno, pokazuju specifičnosti u svakom primjerku. Rimljanke su nosile dugu kosu, što je bio osnovni preduvjet za pravljenje različitih frizura, punđi i složenih modnih inovacija, kada su kosa i frizura u pitanju. Kose su bojile različitim prirodnim bojama, a nosile su se i perike te davali umeci na kosu. Sve je ovo uzrokovalo da su na rimskim lokalitetima, kroz čitavo razdoblje Rimskog carstva, ukosnice čest nalaz. Ukosnice zajedno s češljevima postaju osnovna pomagala u dotjerivanju frizura.²³²

Prema materijalu, ukosnice dijelimo na metalne i koštane. U odnosu na način izrade glave ukosnice, dijelimo ih na primjerke s neukrašenom glavom i primjerke s ukrasom na glavi. Neukrašene ukosnice prema obliku glave dijelimo na kuglaste i cilindrično-valjkaste. Tip ukosnica s ukrasom dijelimo prema motivu na primjerke s figuralnim motivima i primjerke s dekorativnim ukrasima.

U zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine izdvajaju se metalne i koštane ukosnice koje imaju neukrašenu glavu (Tab. 14, 1, 2, 3, Tab. 15, Tab. 17, 2). Od ovih ukosnica u grupu s kuglastom glavom izdvaja se pet primjeraka (Tab. 14, 2, Tab. 15, 1, 3, 4 i 5) i ukosnice koje imaju cilindrično-valjkastu glavu (Tab. 14, 1 i 3, Tab. 15, 2). Jedan primjerak iz Ljubuškog ima raskovani gornji dio ukosnice (Tab. 17, 2). Datiraju se u period od I do IV stoljeća.²³³ Analogije postoje u Saloni,²³⁴ Meziji,²³⁵ Sirmiju,²³⁶ Linzu,²³⁷ Sloveniji²³⁸ i Aquincumu.²³⁹ Primjerci koštanih ukosnica nađeni su i na lokalitetu rimske vile u Mlinčićima kod Zenice.²⁴⁰

U posebnu grupu ukosnica bez ukrasa spadaju primjerci koji nemaju glavu (Tab. 14, 5-8).

U drugi tip ukosnica naše muzejske zbirke, koje posjeduju ukrase na glavi, spada nekoliko primjeraka (Tab. 14, 4, Tab. 16, 2-6, Tab. 17, 1, 3-6). I ovaj tip ima primjerke od bronzine i kosti. Od navedenih bronzanih primjeraka, jedan ima cilindrično-valjkast oblik glave (Tab. 16, 4). Istom obliku s cilindrično-valjkastom glavom, ali od srebra i bolje izrade, pripada i primjerak iz Duvna (Tab. 17, 4). Drugi bronzani primjerci imaju višestruko profiliranu glavu, odnosno dio ispod glave (Tab. 16, 2 i 3). Zanimljiv primjerak bronzane ukosnice s lokaliteta Narone posjeduje veći broj ukrasnih profilacija na samom tijelu, dok je glava najvjerojatnije vremenom obijena (Tab. 16, 1). Postoji znatna mogućnost da je ovaj primjerak s oštećenom glavom (Tab. 16, 1) mogao biti i igla za odjeću, čije analogije nalazimo na lokalitetu Gradina na Jelnicima.²⁴¹ Tipu metalnih ukosnica s dekoriranom glavom pripadaju i dva primjerka koja na vrhu imaju oblik šake i ptice (Tab. 17, 5 i 6). Ovakvi primjerci imaju direktne analogije u Singidunumu.²⁴² Najistaknutiji primjerak ukosnica predstavlja srebreni primjerak s pozlatom na glavi koja je u obliku ovnove glave (Tab. 17, 3).

Tipu dekoriranih ukosnica pripada i koštani primjerak iz Mogorjela, koji ima ukrasne profilacije ispod glave. Glava je u obliku kupaste šišarke (Tab. 14, 4).

Zatvarač torbice (Tab. 18, 1, 2, 8)

U grupu predmeta koji se mogu definirati kao dio opreme spadaju i primjerci koji su služili kao zatvarači za torbice. Najčešće je riječ o torbama od organskog materijala, koje su imale koštane zatvarače. Ovi primjerci bili su često ukrašeni različitim perforacijama, geometrijskim elementima i slično. Koštani zatvarači torbica mogu biti potvrda korištenja kao dio ženskog inventara, ali i kao ostatak torbica koje su mogle biti korištene u svrhu nošenja medicinske, farmaceutske ili veterinarske opreme i instrumenata.

Bliske analogije našim primjercima otkrivene su na području Srbije.²⁴³

²³² Ivčević 2002, 334.

²³³ Dular 1979, Tab. 3.

²³⁴ Ivčević 2002, 334-335.

²³⁵ Petković 1995, Tab. XII, 8.

²³⁶ Šaranović-Svetek 1981, 153.

²³⁷ Ruprechtsberger 1979, 32, 86-94.

²³⁸ Dular 1979, Tab. 1, 1-8.

²³⁹ Topál 1993, Tab. 69, 10.

²⁴⁰ Busuladžić 2012, Tab. XIV, 3, 4, Tab. XV, 1 i 2.

²⁴¹ Grupa autora 2014, 106.

²⁴² Grupa autora 1997, 257-258.

²⁴³ Grupa autora 2014, 108-109.

Strigil – *strigilus* (Tab. 18, 3 i 4)

U grupu predmeta koji su služili za održavanje higijene spada i strigil poznat pod terminom *strigilus*.²⁴⁴ Kod Grka i Rimljana predstavljao je instrument od bronz, koji se sastojao od drške i lučno povijenog udubljenog strugača. Ovim se instrumentom primarno skidala naslaga ulja, znoja i prašine s tijela hrvača i drugih sportista.²⁴⁵ Naime, atletičari su prije borbe premazivali tijelo uljem kako bi ono bilo gipkije i skliskije, a sve u svrhu da oteža protivniku da ga čvrsto dohvati. Nakon borbe, a prije kupanja, sportisti su strigilima skidali namazano ulje.²⁴⁶

Nakon kupanja i premazivanja tijela uljima i različitim pomastima, strigilom se skupljao višak masnoće.²⁴⁷ Strigil su koristili i žene i muškarci. Ono što je posebno važno jest činjenica da se strigil koristio i u medicinske svrhe. U nekim slučajevima, ovaj se instrument zagrijavao i s njime se lijek ukapavao u ušne kanale.²⁴⁸ U uobičajenim okolnostima tijelo se premazivalo uljem koje je imalo različite dodatke, čime su postizani različiti efekti. Tako je dodavanje praška od plovuće, neposredno prije premazivanja, čistilo tijelo. Sva nečistoća i ulje strugani su strigilom. Strigil je korišten i kod skidanja voska nakon depilacije kod žena te kod svih vrsta kupanja u termama.²⁴⁹ U izvjesnom broju slučajeva strigili su korišteni i kao grobni prilog, što je potvrđeno na mnogim rimskim nekropolama.²⁵⁰

Najstariji primjerci strigila izrađivani su kovanjem te su imali oblik kružne pločice s ravnom drškom. Kada su se počeli izrađivati tehnikom lijevanja, dobijaju kašikasti oblik. U ovom mlađem obliku gornji dio bio je prelomljen pod pravim uglom. Drška se izrađivala od dvije paralelne vrpce, koje su bile razmaknute u oscilaciji od nekoliko milimetara do jednog centimetra. Drška je mogla biti i cilindrična. Prosječna dužina strigila iznosila je između 16 i 30 cm, ali su zabilježeni i slučajevi dužine svega 3 cm. Ukrasi na njima izrađivani su urezivanjem raznih motiva, od običnih, ravnih, zakrivljenih, do floralnih, maski i figuralnih oblika. U nekim slučajevima

imaju i urezana imena i pečate vlasnika ili proizvođača.²⁵¹

U odnosu na hronologiju i oblik, neki autori su predložili i tipologiju strigila. Tako je P. Lisičar podijelio primjerke koje je analizirao na strigile iz predrimskog i one iz rimskog perioda.²⁵² U odnosu na oblik drške, grčki se strigili dijele na dva osnovna tipa: primjerci s drškom u obliku štapića ili cilindričnog tuljca i primjerci s drškom u obliku presavijene trake.²⁵³

U zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalaze se dva primjerka pronađena na lokalitetima Novog Šehera²⁵⁴ i Stoca.²⁵⁵ Slične se analogije mogu konstatirati u Splitu,²⁵⁶ Zadru i Ninu,²⁵⁷ a pronađeni su u vidu predmeta ili prikaza na spomenicima i mozaicima u Aquincumu,²⁵⁸ Iuvavumu,²⁵⁹ Salzburgu,²⁶⁰ Brigetiju,²⁶¹ Sisku,²⁶² Milanu,²⁶³ Viminaciju,²⁶⁴ Zadru,²⁶⁵ Emoni²⁶⁶ i mnogim drugim mjestima. I mnogobrojne antičke skulpture prikazuju mlade atlete u procesu korištenja strigila.²⁶⁷

Varia

Vaga (Tab. 18, 5-7)

Rimsku vagu kao mjerni instrument opisao je Vitruvije u I stoljeću stare ere. To je bila vaga s pomičnim utegom, koja je služila za mjerenje većih težina od 10 do 20 kilograma. Pored ovih vaga, postojale su i manje vage veličine do 20-ak cm, koje su služile za preciznije mjerenje materija, primarno za medicinske, farmaceutske i kozmetičke potrebe.²⁶⁸

²⁵¹ Ivčević 2002, 336.

²⁵² Lisičar 1958, 323-331.

²⁵³ Parović-Pešikan 1991-2005, 115.

²⁵⁴ Dragičević 1896, 425, sl. VIII/1.

²⁵⁵ Truhelka 1892, Tab. IV, sl. 3.

²⁵⁶ Giunio / Alihodžić 2010, 95, br. 136-138.

²⁵⁷ Lisičar 1962, 199-214.

²⁵⁸ Bónis 1968, 36.

²⁵⁹ Ibid., 37.

²⁶⁰ Ivčević 2002, 337.

²⁶¹ Bónis 1968, 41.

²⁶² Lisičar 1958, 328-329.

²⁶³ Bolla 1988, 119.

²⁶⁴ Vasić 1905, 148.

²⁶⁵ Ivčević 2002, 337.

²⁶⁶ Petru 1972, Tab. XLVIII.

²⁶⁷ Cambi 2007, 85-109.

²⁶⁸ Busuladžić 2014, 133.

²⁴⁴ Parović-Pešikan 1991-2005, 113.

²⁴⁵ Srejić 1997, 982.

²⁴⁶ Ivčević 2002, 336.

²⁴⁷ Cambi 2007, 95.

²⁴⁸ Giunio / Alihodžić 2010, 44.

²⁴⁹ Ivčević 2002, 336.

²⁵⁰ Lisičar 1962, 199-214.

Osnovni elementi vage bile su poluge nejednakih krakova, sa zdjelicom ili kukom za teret, obješenom na jednoj strani. Na drugoj strani bio je uteg koji se pomicao na urezanoj ljestvici. Utezi su rađeni od kamena ili metala. U nekim slučajevima utezi su rađeni i kombinacijom različitih metala, gdje je unutrašnjost bila od olova. Ovi utezi bili su okrugli, bikonični, kruškoliki, u obliku žira, piramide, cilindrični ili dekorirani u obliku životinja, ljudskog prikaza ili drugih rješenja.²⁶⁹

Pomicanjem utega po poprečnoj poluzi s označenom skalom određivala se težina tereta, obješenog na drugi, kraći dio poluge. Na ovom tipu vage, relevantna je bila samo nulta tačka, koja je bila na mjestu dužeg kraka, gdje se nalazio uteg u trenutku kada je vaga bez tereta u ravnoteži.²⁷⁰ Sistem vaganja na ovakvim primjercima je funkcionirao na principu da se uteg pomicao po dužem kraku vage, dok se na kraći krak vješala roba, kojoj se određivala težina. Pomicanjem utega poluga se dovodila u ravnotežu. Na dužem dijelu poluge bile su urezane mjerne oznake. Na nekim se plohama nalazilo nekoliko skala, za vaganje lakših ili težih tereta. Princip funkcioniranja je bio takav da što je krak za teret bio kraći, to je i maksimalna mjerljiva težina tereta bila veća. Skala se očitavala s desna na lijevo te se držala u desnoj ruci, dok se lijevom po dužem dijelu poluge pomicao uteg. Zbog praktične i jednostavne upotrebe, ovaj tip vaga bio je široko rasprostranjen.²⁷¹ Inače, rimske vage se dijele na terazijske vage i kantare. Postojanje vaga konstatirano je na mnogobrojnim lokalitetima u Osijeku,²⁷² Splitu,²⁷³ Romulijani,²⁷⁴ Jelnici,²⁷⁵ Sisku,²⁷⁶ Aquincumu, Belgiji i drugim lokalitetima.²⁷⁷

Jedan primjerak vage (Tab. 18, 5) predstavlja manje preciznu, ali ipak korištenu vagu za vaganje manjih količina, najvjerojatnije elemenata koji su korišteni pri pripremljanju melema, masti, čajeva i kozmetičkih preparata. Druga vaga manjih dimenzija (Tab. 18, 6) iz Bile kod Travnika je korištena za mjerenje preciznijih količi-

na preparata. Ostatak grede treće vage s urezanim poprečnim linijama za mjerenje s lokaliteta Mogorjelo potvrđuje da je riječ o preciznoj vagi (Tab. 18, 7).

Staklo

Balzamariji – lakrimarij i druge staklene posude (Tab. 19, Tab. 27, 1-3)

Rimljani su masovno koristili staklo, o čemu svjedoče mnogobrojni arheološki nalazi ove vrste predmeta. U provinciji Dalmaciji zastupljeni su stakleni predmeti iz svih krajeva Carstva. Stakleni predmeti bili su uvoženi iz italjskih i istočnih radionica. Velika je vjerojatnoća da su neke radionice za proizvodnju stakla postojale i u samoj provinciji.²⁷⁸ Dokazani primjeri staklarskih radionica konstatirani su u Liburniji,²⁷⁹ Sirmiju,²⁸⁰ Saloni,²⁸¹ Sisciji, a može se pretpostaviti i da su one egzistirale i u drugim mjestima rimskih provincija.²⁸²

U zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine čuva se i izvjestan broj staklenih predmeta koji su primarno služili za čuvanje različitih mirisa i drugih kozmetičkih,²⁸³ ali i farmaceutskih pripravaka.²⁸⁴ Za neke primjerke postoji mišljenje da su služili za tamjan koji je neutralizirao neugodan miris tokom procesa incineracije²⁸⁵ te su kao takvi bili i dio grobnih priloga.²⁸⁶ Primarne materije koje su čuvane u ovim posudicama su balzami – mirisne kozmetičke i ljekovite masti i tekućine, poznati pod terminom parfemi.²⁸⁷

Staklo je, kao neutralan materijal, pogodovalo u smislu čuvanja različitih materija koje u staklenoj ambalaži nisu gubila prvotna svojstva usljed različitih hemijskih procesa, a što je slučaj s nekim drugim materijalima. Najveći je dio pronađen na lokalitetima Mogorjela, Ilidže i Srebrenice,

²⁶⁹ Šimek 2011, 17-18.

²⁷⁰ Busuladžić 2014, 134.

²⁷¹ Šimek 2011, 13-26.

²⁷² Bulat 1977, 45, Tab. XIX, sl. 5.

²⁷³ Šeparović / Uroda 2009, 76-77.

²⁷⁴ Lalović 1989, 96.

²⁷⁵ Grupa autora 2014, 164.

²⁷⁶ Gregl 1984, 178, sl. 1.

²⁷⁷ Krnić 1992, 22.

²⁷⁸ Šeparović / Uroda 2009, 13.

²⁷⁹ Fadić 2002, 385-407.

²⁸⁰ Ružić 1994, 63.

²⁸¹ Buljević 2002 I, 389-390; Buljević 2004, 81.

²⁸² Fadić 2004, 96-98.

²⁸³ Lazar 2004, 28.

²⁸⁴ Šeparović / Uroda 2009, 13.

²⁸⁵ Busuladžić 2011, 180.

²⁸⁶ Schäfer 2015, 282, fig. 20; Džin 2008, 25-29; Gluščević 1990, 111, 115, 116, 119, 120-122, 128-130, 132, 133, 135, 137, 140, 144, 146, 149.

²⁸⁷ Buljević 2002 I, 390.

ali i s lokaliteta izvan današnje Bosne i Hercegovine, poput Narone, Salone, Albanije i Male Azije.

Analiza staklenih balzamarija koji su otkriveni ili se čuvaju u zbirkama u Bosni i Hercegovini pokazuje postojanje nekoliko tipova balzamarija.²⁸⁸

Na lokalitetima Mogorjelo, Naroni i u Albaniji pronađeno je nekoliko primjeraka koji se mogu definirati kao cjevasti (Tab. 23, 1, 2, 3, 4, 5, 6 i 7, Tab. 24, 1, 2 i 8) balzamarij, odnosno lakrimarij.²⁸⁹ Ovi balzamariji pripadaju različitim podtipovima ovisno o odnosu dužine tijela i vrata i obliku samog recipijenta.²⁹⁰ Cjevasti se balzamariji datiraju u periodu od I do početka III stoljeća.²⁹¹ Cjevasti balzamariji su najčešće pronalazeni kao dio grobnog priloga u urnama.²⁹²

Pored ovog oblika konstatirano je i postojanje vretenastih balzamarija (Tab. 24, 3), koji se datiraju nešto kasnije, u III i IV stoljeće.²⁹³

Zbog široke upotrebe balzamariji su izrađivani u različitim oblicima. Tako su na prostoru Salone pronađeni i sferični, pticoliki, ovoidni, piriformni, oliformni i čunjasti balzamarij,²⁹⁴ a na prostoru Osora zvonoliko-konični, trbušasto-konični, jajoliki, loptasti, diskoidni i grozdoliki.²⁹⁵ Do danas se razlikuje postojanje sedamnaest tipova i deset podtipova balzamarija.²⁹⁶

Analogije našim primjercima cjevastih i vretenastih balzamarija su mnogobrojne. Tako su cjevasti balzamariji pronađeni na lokalitetima Starigrada,²⁹⁷ Osora,²⁹⁸ Krka,²⁹⁹ Scupia,³⁰⁰ Zadra,³⁰¹ Salone³⁰² i više lokaliteta u Bosni i Hercegovini,³⁰³ dok su vretenasti pronađeni u Srbiji.³⁰⁴

U posebnu grupu spadaju balzamariji koji također imaju cjevast vrat, ali je donji dio recipijenta nešto većeg obima, oblika kruške, jabuke ili zvončica (Tab. 19, 1-4 i 6, Tab. 20, Tab. 21, Tab. 22). Ovi balzamariji s cjevastim vratom i više okruglim recipijentom datiraju se u I i II stoljeće,³⁰⁵ a analogije se mogu konstatirati u Saloni.³⁰⁶

Izdvojenju grupu čine i posudice tipa aribalosa – amforiska (Tab. 26, 1 i 2). Ovaj se oblik može pridodati definiciji balzamarija jer su malih dimenzija. Poznati su diljem Rimskog carstva, a datiraju se u IV stoljeće.³⁰⁷ Analogije se mogu konstatirati u Splitu³⁰⁸ i Zadru.³⁰⁹

Zanimljiv primjerak predstavlja balzamarij koničnog tijela, koji je pronađen na lokalitetu rimske vile Stup kod Sarajeva (Tab. 26, 3). Komparativni primjerak nađen je na lokalitetu Asserie i datira se u II stoljeće.³¹⁰

U poseban tip spadaju i tri primjerka boce – balzamarija (Tab. 26, 4 i 5 i Tab. 27, 1) konično spljoštenog tijela, sa Stupa, iz okolice Bugojna i iz Bosanske Kostajnice.³¹¹ Datiraju se u I i II stoljeće. Bliske analogije čuvaju se u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu³¹² te u Zadru.³¹³

U staklene posude balzamarije i boce, izduženog vrata i većeg trbuha, spadaju još neki primjerci (Tab. 19, 5, Tab. 24, 4, 5, 6 i 7, Tab. 25). Analogije našim primjercima možemo konstatirati u Zadru³¹⁴ i Saloni.³¹⁵ Od boca se izdvaja tip pseudo Merkur boce (Tab. 25, 1).³¹⁶

U izdvojenju kategoriju staklenih posuda koje su mogle služiti u medicinsko-farmaceutske ili kozmetičke svrhe spada i primjerak zdjele – tanjura (Tab. 27, 2). Značajan broj autora ovaj predmet primarno stavlja u funkciju posuda za jelo.³¹⁷ Naše opredjeljenje se bazira primarno u odnosu

²⁸⁸ Postojanje više tipova balzamarija konstatirano je i u području provincije Donje Panonije; Šaranović-Svetek 1986, 26-32.

²⁸⁹ Paškvalin 1976, 113-114; Busuladžić 2011, 193.

²⁹⁰ Buljević 2002 I, 400-403.

²⁹¹ Busuladžić 2011, 180; Fadić 1982, 113. Neki ih autori datiraju i u IV stoljeće: Ružić 1994, 86.

²⁹² Paškvalin 1976, 113.

²⁹³ Busuladžić 2011, 180; Ružić 1994, 32.

²⁹⁴ Buljević 2004, 81-89.

²⁹⁵ Fadić 1982, 112-117.

²⁹⁶ Buljević 2002 I, 386.

²⁹⁷ Fadić 2006, 77 i 78.

²⁹⁸ Fadić 1982, 112-114.

²⁹⁹ Dautova-Ruševljan 1973, Tab. 9, 104, Tab. 11, 33, 70, 73, 77.

³⁰⁰ Mikulčić 1976, 191.

³⁰¹ Giunio / Alihodžić 2010, 81, sl. 77, 97, sl. 143.

³⁰² Buljević 2004, 85.

³⁰³ Paškvalin 1976, 110, Tab. 1, 1-6, Tab. 3, 6, Tab. 9, 4-6, Tab. 10, 1-2.

³⁰⁴ Ružić 1994, Tab. 21, 11.

³⁰⁵ Paškvalin 1976, 113.

³⁰⁶ Buljević 2002 II, 196, sl. 191-199, 197, sl. 207-228.

³⁰⁷ Paškvalin 1976, 115.

³⁰⁸ Šeparović / Uroda 2009, 89, sl. 210; Buljević 2002 II, 186, sl. 21, 190, sl. 42, 191, sl. 44.

³⁰⁹ Giunio / Alihodžić 2010, 97, sl. 144-146.

³¹⁰ Šeparović-Uroda 2009, 88, sl. 207.

³¹¹ Primjerak iz Bosanske Kostajnice nađen je u sklopu groba.

³¹² Šeparović / Uroda 2009, 88, sl. 208.

³¹³ Giunio / Alihodžić 2010, 82, sl. 83.

³¹⁴ Giunio / Alihodžić 2010, 81, sl. 78, 84, sl. 90, 85, sl. 93-95.

³¹⁵ Buljević 2004, 90, sl. 188-193, 91, sl. 213-232.

³¹⁶ Fadić / Štefanac 2012, 26-29.

³¹⁷ Buljević 2002 I, 457.

na male dimenzije. Slične analogije čuvaju se u Arheološkom muzeju u Zadru³¹⁸ i Splitu.³¹⁹

Izdvojenu kategoriju predstavlja i staklena posuda sa sisaljkom – kapaljkom (Tab. 27, 3), poznata pod terminom *guttus infundibulum*. Ove su vrste posudica korištene za preciznije doziranje različitih elemenata u toku pripreme različitih medicinsko-farmaceutskih priprava. Sistem kapanja je funkcionirao na principu podtlaka. Pritisak koji je usmjeravan od otvora prema dnu utjerivao tekućinu u kapalicu.³²⁰ Proizvodnja i korištenje mogu se pratiti od II do IV stoljeća.³²¹ Naš je primjerak upravo i pronađen na lokalitetu kasnoantičke grobnice.³²² Uvjetne analogije našem primjerku konstatirane su u Saloni,³²³ Zadru,³²⁴ Stenjevcu,³²⁵ Poetoviji³²⁶ i drugim lokalitetima u Sloveniji.³²⁷

Alabastron (Tab. 27, 4)

Alabastrum ili *alabastron* je bila posuda u obliku bočice, koja je primarno služila za pohranu različitih balzama, mirisnih ulja i parfema. Ime su dobile po vrsti materijala od kojeg su pravljene. Riječ je o alabastru ili oniksu koji je miješan s alabastrom.³²⁸

Poznata je i izrada bočica istog oblika od drugih materijala, poput zlata, stakla, keramike i srebra. Ovi su predmeti bili čest dio kozmetičke opreme. U izvjesnom su broju pronalazene i kao grobni prilog u ženskim grobovima, pa se ne može isključiti i funkcija u pogrebnim ritualima, odnosno čuvanje aromatičnih ulja za sam čin ukopa.³²⁹

Datacijski okvir proizvodnje može se precizirati od sredine II stoljeća stare ere do druge polovine I stoljeća. Središte proizvodnje se stavlja u Memfis u Egiptu.³³⁰

Naš primjerak ima uvjetne analogije koji se čuvaju u Zadru.³³¹

Zaključak

S rimskim osvajanjem unutrašnjosti istočne obale Jadrana i postupnim uklapanjem tog prostora u sastavni dio rimske provincije Dalmacije dolazi do sveobuhvatnog procesa romaniziranja prostora u svim segmentima ljudske egzistencije. Pored komunikacija, izgradnje vojnih utvrda, logora, urbanih i ruralnih naselja, termi i hramova, domicilno stanovništvo pod rimskim uticajem usvaja i različite forme svakodnevnog života, odijevanja, životne navike, privredne, poljoprivredne, trgovačke, zanatske, građevinske i religijske oblike ponašanja i načine života. Jedan od tih segmenata je i polaganje pažnje na zdravlje, kroz djelovanje rimske medicine, farmacije, higijenskih navika te kozmetike i uljepšavanja. Predmeti koji su obrađeni u ovom radu u najvećem su broju pronađeni na području današnje Bosne i Hercegovine. Značajan broj predmeta: son-di, pinceta, kašika, tarionika, igli, kauterizatora, ukosnica i staklenih posuda, balzamarija i boca, pripada lokalitetima u Albaniji, Grčkoj, Egiptu, Naroni, Saloni ili prostoru Dalmacije bez bliže odrednice. Riječ je o 60-ak predmeta, od čega najveći broj pripada staklenim predmetima. Ovi instrumenti i posude su putem otkupa ili poklo-na dospjeli do zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

Najveći dio rimskog medicinskog, farmaceutskog i kozmetičkog instrumentarija dospio je putem sistematskih i zaštitnih arheoloških istraživanja ili slučajnih nalaza s prostora naše zemlje. Ono što je vidljivo na prvi pogled jest činjenica da su ovi predmeti pronalazeni na prostoru čitave teritorije današnje Bosne i Hercegovine. U navedenu kategoriju spadaju nož iz Mogorjela, sonde iz Drvara, Tešnja, Mogorjela, Stoca, Tomislavgrada, Konjević Polja, pincete iz Zenice, Ljubuškog, Tasovčića, Livna, Japre, Tomislavgrada, tarionici iz Zvornika i Stoca, ploče za razmazivanje iz Drvara, Srebrenice, Stoca i Livna, kašike iz Sarajeva, Ljubuškog, Konjević Polja i s Ilidže, ogledalo iz Ljubuškog, češljevi s Ilidže, iz Breze, Mogorjela, vage iz Stoca, Travnika i Mogorjela,

³¹⁸ Giunio / Alihodžić 2010, 39.

³¹⁹ Buljević 2002 II, 207, sl. 4, 5, i 9a.

³²⁰ Giunio / Alihodžić 2010, 40.

³²¹ Neki autori ovu vrstu staklenih posuda datiraju i u I stoljeće. Ružić 1994, 94.

³²² Paškvalin 1976, 116.

³²³ Buljević 2002 II, 184, sl. 12-18.

³²⁴ Giunio / Alihodžić 2010, 40.

³²⁵ Paškvalin 1976, 116.

³²⁶ Kujundžić 1982, T. 35, 2.

³²⁷ Lazar 2004, 61, 64 i 65.

³²⁸ Giunio / Alihodžić 2010, 46.

³²⁹ Colivicchi 1997, 199-262.

³³⁰ Giunio / Alihodžić 2010, 90-91.

³³¹ Ibid.

igle iz Stoca i Ljubuškog, ukosnice iz Stoca i Mogorjela, alabastron iz Travnika, strigili iz Novog Šehera i Stoca te zatvarači za torbe iz Travnika i Zenice.

U posebnu grupu staklenih predmeta koji su služili za pohranu kozmetičkih i farmaceutskih preparata spadaju mnogobrojni balzamariji, boce i sisaljka-kapaljka iz Mogorjela, Čapljine, Jajca i Stupa.³³²

Analizom predloženih predmeta i lokaliteta može se zaključiti da su ovi predmeti bili najprisutniji na području Ljubuškog, Mogorjela, Ilidže, Stoca, Japre, područja Travnika i Srebrenice. Upravo su ovi lokaliteti poznati kao urbana, administrativna, upravna, termalna, metalurška, rudnička i vojna središta života, kao što su vojni logor Gračine u Ljubuškom, urbana naselja Domavija u Srebrenici i Aquae S... na Ilidži, Diluntum u Stocu, u kojima je neminovno morala biti prisutna i intenzivna medicinska služba, a sve u svrhu brige za zdravlje vojske, veterana, službenih lica Carstva te domaćeg stanovništva. Na tim lokalitetima su zabilježeni i mnogi predmeti korišteni u kozmetici.

Na ovom mjestu se posebno mora apostrofirati pronalazak medicinske kutije s kompletom medicinskih instrumenata izrađenih od bronzе i željeza na području antičkog Diluntuma.³³³ Ovaj nalaz u kontekstu grobnog priloga potvrđuje da je na prostoru urbanog naselja djelovao ljekar koji je nakon smrti ukopan sa svojim profesionalnim priborom. Medicinski instrumenti pronađeni su i na drugim dijelovima Hercegovine, a materijal je pohranjen i izložen u Franjevačkom samostanu u Ljubuškom.³³⁴ Tragove medicine možemo potvrditi i postojanjem kulta boga Asklepija, boga medicine, i boginje Higije, koji su pronađeni na lokalitetu kod Mostara³³⁵ i kod Srebrenice.³³⁶

Analiza predloženih predmeta te njihova komparacija s drugim područjima i provincijama ukazuje na to da unutrašnjost provincije Dalmacije i rubni dijelovi provincije Panonije ni u

jednom segmentu medicine i farmacije nisu odstupali od drugih velikih centara. Razloge treba tražiti, između ostalog, i u velikoj vjerojatnosti da su na navedenim prostorima boravili službeni ljekari, koji su bili zaduženi za liječenje službenih osoba i civila.

Summary

Roman medical, veterinary and pharmaceutical instruments, cosmetics and women's accessories in the collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina

The Roman conquest of the eastern Adriatic hinterland and its gradual incorporation into the Roman province of Dalmatia led to the comprehensive Romanization of the area, affecting every aspect of life. Roads, military forts and camps, urban and rural settlements, baths and temples were built, and the local population adopted various features of the Roman lifestyle, ranging from the clothes they wore and their day-to-day habits to the way they conducted the economy, agriculture, trade, crafts, the buildings trade and religious behaviour. Among these features was health care, as they turned to Roman medicine, pharmaceuticals and personal hygiene, as well as the use of cosmetics and other beauty aids. Most of the artefacts covered by this paper were found in Bosnia and Herzegovina, though a not inconsiderable number are from sites in Albania, Greece, Egypt, Naron, Salona or the province of Dalmatia in general. These include probes (Tab. 1, 4, Tab. 2, 2, Tab. 3, 1, 2, 5, 6), tweezers (Tab. 4, 1), spoons (Tab. 7, 1), mortar and pestles (Tab. 10, 2), needles (Tab. 6, 1, 2), bone cosmetics containers (Tab. 13, 2 and 7), hairpins (Tab. 14, 3, 5, 6, 7, 8, Tab. 16, 1-3, 5, 6, Tab. 17, 3,) and various kinds of balsamaria and bottles (Tab. 19, 1, 5 and 6, Tab. 20, 4-6, Tab. 21, Tab. 22, 1-3, Tab. 23, 4-6, Tab. 24, 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, Tab. 25, Tab. 26, 1, 2), bowl (Tab. 27, 2). These objects came from the localities in Albania, Greece, Egypt, Naron, Salona, and wider area of Dalmatia. There are 60 instruments and glass vessels in all, acquired for the collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina by purchase or gift.

Most of the Roman medical, pharmaceutical and cosmetics instruments came to the National Museum of Bosnia and Herzegovina as a result of systematic

³³² Na području Ljubuškog pronađeni su i stakleni amforisk i nekoliko balzamarija, čije se mjesto sadašnjeg čuvanja, na žalost, ne zna. Fiala 1893, 153.

³³³ Atanacković-Salčić 1979, 16. Ovaj predmet se ne čuva u zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

³³⁴ Za ovaj podatak zahvaljujem kolegi dr. Almiru Mariću. Doktorska disertacija u rukopisu.

³³⁵ Radimsky 1891, 168.

³³⁶ Imamović 1977, 217-220.

and rescue archaeological investigations or as chance finds in this country. It is at once evident that these artefacts have been found throughout Bosnia and Herzegovina. These include a scalpel (Tab. 1, 1), a medical chisel or lever (Tab. 1, 2), probes (Tab. 1, 3, Tab. 2, 1, 3, 4, Tab. 3, 3, 4, Tab. 4, 2-4, Tab. 5), needles (Tab. 6, 3-6, Tab. 7), medical spoons (Tab. 8, 2-5, Tab. 9), mortar and pestles (Tab. 10, 1 and 3), scales (Tab. 18, 5, 6, 7), ointment pallets for grinding medicines (Tab. 11), and covers for medical boxes (Tab. 13, 1, 3, 4).

A separate group of objects were used for cosmetic and personal hygiene purposes: a mirror (Tab. 12, 1), combs (Tab. 12, 2-5), cosmetics containers (Tab. 13, 1, 5-7), a bronze amphoriskos or flask (Tab. 10, 4), silver ointment pots (Tab. 10, 5), hairpins (Tab. 14, 1 and 4, Tab. 15, 1-5, Tab. 16, 4, Tab. 17, 1, 2, 4, 5 and 6), bone bag clasps (Tab. 18, 1, 2, 8), strigils (Tab. 18, 3 and 4) and alabastron (Tab. 27, 4).

A larger group of glass vessels or containers for pharmaceutical and cosmetics preparations and medicines is formed by balsamaria of various shapes – cylindrical, spindle-shaped, bell-shaped, spherical and conical (Tab. 19, 3, Tab. 22, 5, Tab. 23, 1-3, and 7, Tab. 24, 3, Tab. 26, 3-5, Tab. 27, 1). An interesting item found in Bosnia and Herzegovina is a glass dropper (Tab. 27, 3). Analysis of these objects and sites indicates that they were most common in the Ljubuški, Morgorjelo, Ilidža, Stolac, Japra and Srebrenica areas. These sites are all known to have been urban, administrative, spa, metal-working, mining or military centres, such as the military camp of Gračine in Ljubuški, the urban settlement of Domavia in Srebrenica, Aquae S... at Ilidža, and Diluntum in Stolac, each of which would undoubtedly have been provided with health care services for serving soldiers and veterans, imperial officials, and the local population.

Analysis of the objects and comparison with other regions and provinces reveals that the interior of the province of Dalmatia and the outlying areas of the province of Pannonia did not lag behind other major centres in any aspect of medicine and pharmacy. This was probably because there were official physicians in these areas, responsible for the medical treatment of officials and civilians.

Literatura

- Aparaschivei, D.* 2012, Healthcare and Medicine in Moesia Inferior, Iași, 2012.
Atanacković-Salčić, V. 1979, Antički Diluntum u svjetlu novih arheoloških istraživanja (Stolac i Trebinj), Tribunia V, Trebinje, 1979, 7-40.

- Baker, P. A.* 2000, Medical Care for the Roman Army on the Rhine, Danube and British Frontiers in the First, Second and Early Third Centuries AD, New-castle, 2000.
Baltzer, M. 1983, Die Alltagsdarstellungen der tre-verischen Grabdenkmäler, Trierer Zeitschrift, 46, Trier, 1981, 7-151.
Barbier, E. 1962, La signification du cortège représenté sur le couvercle du coffret de „Projecta“, Cahiers Archéologiques XII, Paris, 1962, 7-33.
Basler, Đ. 1977, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A., XXX/XXXI, Sarajevo, 1977, 121-216.
Battaglia, G. 1936, Specchia, Enciclopedia Italiana, XXXII, Milano, 1936.
Bennion, E. 1979, Stari medicinski instrumenti, Beograd, 1979.
Bíró, M. M. 1984, Bone-Carvings from Brigetio in the Collection of the Hungarian National Museum, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, XXXIX, fasc. 3-4, Budapest, 1984, 155-192.
Bíró, M. M. 1994, The Bone Objects of the Roman Collection. Catalogi musei nationalis Hungarici, Series Archaeologica II, Budapest, 1994, 447-451.
Bliqnez, J. L. 1981, Greek and Roman Medicine, Archaeology, 34/2, 1981, 10-15.
Bojanovski, I. 1981, Gračine, Ljubuški – rimski vojni logor, Arheološki pregled 22, Beograd, 1981, 63-66.
Bojanovski, I. 2001, Rimski grobni nalaz iz Konjević Polja u istočnoj Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, 48/49, Sarajevo, 2001, 164-212.
Bolla, M. 1988, Le necropoli romane di Milano, Rassegna di studi del Civico museo archaeologico e del Civico gabineto di numismatico di Milano, V, Milano, 1988, 115-136.
Bónis, Ě. 1968, Emaillierte palästragerate aus Brigetio, Folia archaeologica, XIX, Budimpešta, 1968, 25-58.
Buljević, Z. 1994, Varia, Salona Christiana, Split, 1994.
Buljević, Z. 2002, Stakleni balzamariji i monokromni stakleni tanjuri, Longae Salona, Split, 2002, 383-469.
Buljević, Z. 2004, Stakleni balzamariji iz Salone. Drobci antičnega stekla, Annales Mediterranea, Koper, 2004, 81-94.
Busuladžić, A. 2010, Nalaz ulomaka keramičkih posuda sa prikazom zmije iz Japre kod Bosanskog Novog, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 39, Sarajevo, 2010, 125-135.
Busuladžić, A. 2011, Rimske vile u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2011.

- Busuladžić, A.* 2011, Zbirka ulomaka rimskog stakla iz Mogorjela, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, br. 40, Sarajevo, 2011, 179-197.
- Busuladžić, A.* 2012, Rimska vila na lokalitetu Mlinčići – Podmočilo u selu Tišina kod Zenice, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, 53, Sarajevo, 2012, 137-245.
- Busuladžić, A.* 2014, Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2014.
- Cambi, N.* 2007, Brončani kip čistača strigila iz mora kod otočića Vele Orjule blizu Lošinja. Archaeologia Adriatica, I, Zadar, 2007, 85-109.
- Cermanović-Kuzmanović, A. i ostali* 1975, Antička Duklja, Nekropole, Cetinje, 1975.
- Colivicchi, F.* 1997, Gli alabastra tardo-ellenistici e romano. La documentazione delle necropoli tarantine. Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité, 109, 1, Roma, 1997, 199-262.
- Daremborg, C. / Saglio, E.* (edd) 1877–1919, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, 6 vols, Paris, 1877–1919.
- Dautova-Ruševljan, V.* 1973, Ranorimska nekropola u uvali Sepen kod Omišlja na otoku Krku, Diadora, 6, Zadar, 1973, 181-202.
- Davies, R. W.* 1969, The medici of the Roman Armed forces, Epigraphische Studien, Band 8, Düsseldorf, 1969, 83-89.
- Dimitrov, D. P.* 1962, Le système décoratif et la date des peintures murales du tombeau antique de Silistra, Cahiers Archéologiques, XII, Paris, 1962, 35-52.
- Dodig, R.* 2011, Rimski kompleks na Gračinama. Vojni logor ili..., Izdanja HAD-a, 27, Zagreb, 2011, 327-343.
- Dragičević, T.* 1896, Ruševine rimskih kuća u Novom Šeheru, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, VIII, Sarajevo, 1896, 420-430.
- Dular, A.* 1979, Rimske košćene igle iz Slovenije, Arheološki Vestnik, XXX, Ljubljana, 1979, 278-293.
- Džin, K. i ostali* 2008, Vižula i Burle u antici. Pula, 2008.
- Fadić, I.* 1982, Tipologija i kronologija rimskog stakla iz Arheološke zbirke u Osoru, Izdanja HAD-a, Zagreb, 1982, 110-132.
- Fadić, I.* 2002, Antičke staklarske radionice u Liburniji, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. 30, Sarajevo, Frankfurt am Main, Berlin, Heidelberg, 2002, 385-407.
- Fadić, I.* 2004, Antičke staklarske radionice u Hrvatskoj. Drobci antičnega stakla, Annales Mediterranea, Koper, 2004, 95-106.
- Fadić, I.* 2006, Argyruntum u odsjaju antičkog stakla, Zadar, 2006.
- Fadić, I./Štefanac, B.* 2012, Rimsko staklo Hrvatske. Radionički reljefni žigovi, Zadar 2012.
- Ferjančić, S.* 2002, Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I–III vek, Beograd, 2002.
- Fiala, F.* 1893, Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, V, Sarajevo, 1893, 89-92.
- Fiala, F.* 1893, Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, V, Sarajevo, 1893, 511-532.
- Fiala, F.* 1895, Prilozi k rimskoj arheologiji Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, VII, Sarajevo, 365-378.
- Gabričević, B.* 1955, Prilog poznavanju antičke farmacije (Na temelju nekih predmeta splitskog Arheološkog muzeja), Farmaceutski glasnik, 11, Zagreb, 1955, 359-362.
- Geothert-Polaschek, K.* 1983, Beinbüschchen, Die Römer an Mosel und Saar, Mainz, 1983.
- Geržetić, N.* 1894, Über aufgefundenene chirurgische Instrumente des Alterthums in Viminacium (Kostolac in Serbia) nebst Anhang über die ältesten Behalts der Medizin im Dienst des Sonnencultus, Karansebes, 1894, 1-80.
- Gilson, G.* 1981, A group of Roman surgical and medical instruments from Corbrige, Saalburg Jahrbuch, XXXVII, Saalburg, 1981, 3-45.
- Giunio, K. A. / Alihodžić, T.* 2010, Ars medica et pharmaceutica. Rimski medicinsko-farmaceutski instrumenti iz fundusa Arheološkog muzeja Zadar, Zadar, 2010.
- Gluščević, S.* 1990, Rimska nekropola u Kaljskoj ulici, Diadora, 12, Zadar, 1990, 107-195.
- Golubović, S.* 2008, Grobovi u obliku bunara sa nekropola Viminacijuma, Beograd, 2008.
- Gregl, Z.* 1982, Rimski medicinski instrumenti iz Hrvatske I, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3, s. XV, Zagreb, 1982, 175-193.
- Gregl, Z.* 1984, Rimski medicinski instrumenti II (Prilog poznavanju farmacije u Panoniji), Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3, s. XVI-XVII, Zagreb, 1984, 175-181.
- Grupa autora* 1997, Antička bronza Singidunuma, Muzej grada Beograda, Beograd, 1997.
- Grupa autora* 2014, Gradina na Jelnici, Čačak, 2014.
- Grupa autora* 2016, Katalog stalnog postava rimske zbirke, Zadar 2016.
- Guide, A.* 1920, Exhibition Illustrating Greek and Roman Life, London, 1920.
- Gummerus, H.* 1932, Der Ätztstand im römischen Reiche nach den Inschriften, Commentationes Humanorum Litterarum, III, 6, Helsingfors, 1932, 9.
- Gurlt, E.* 1964, Geschichte der Chirurgie, Band I, Berlin (reprint).

- Imamović, E.* 1977, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1977.
- Istenić, J.* 1999, Poetovio, zahodna grobišća I, Katalogi in monografije, 32, Ljubljana, 1999.
- Ivčević, S.* 2000, Medicinsko-farmaceutski instrumenti iz Arheološkog muzeja u Splitu. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 90/91, Split, 2000, 101-160.
- Ivčević, S.* 2002, Kozmetički pribor, Longae Saloniae I i II, Split, 2002, 327-348.
- Ivčević, S.* 2002, Predmeti za šivanje, tkanje i predenje, Longae Saloniae I i II, Split, 2002, 471-482.
- Jacobi, L.* 1897, Römerkastell Saalburg, Homburg, 1897.
- Jeremić, G.* 2009, Saldvm – roman and early byzantine fortification, Beograd, 2009.
- Jovanović, A.* 1978, Nakit u rimskoj Dardaniji, Beograd, 1978.
- Kellner, I.* 1890, Ostanci rimske kuće u Laktašima, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, II, Sarajevo, 1890, 55-63.
- Kellner, I.* 1895, Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, VII, Sarajevo, 161-197.
- Kellner, I.* 1897, Römische Baureste in Ilidže bei Sarajevo, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, V, Wien, 1897, 150-167.
- Korać, M.* 1987, Medicus et chirurgus ocularius iz Viminaciuma, Starinar, XXXVII, Beograd, 1987, 53-71.
- Košćević, R.* 1991, Antička bronca iz Siska, Umjetničko-obrtna metalna produkcija iz razdoblja Rimskog carstva, Zagreb, 1991.
- Krunić, S.* 1992, Rimski medicinski i farmaceutski instrumenti iz Singidunuma i okoline, Beograd, 1992.
- Kujundžić, Z.* 1982, Poetovijske nekropole, Ljubljana, 1982.
- Künzl, E.* 1975, Medizinische Instrumente aus dem römischen Altertum im Städtischen Museum Worms, Der Wormsgau, Band 11, 1975, 50-69.
- Künzl, E.* 1979/81, Medizinische Instrumente aus dem römischen Altertum im Städtischen Museum Worms, Der Wormsgau, 13, 1979/81, 52-69.
- Künzl, E.* 1983, Eine spezialität römischer Chirurgen; die Lithotomie, Archäologisches Korrespondenzblatt, 13, Mainz, 1983, 486-500.
- Künzl, E.* 1983, Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Kaiserzeit, Köln – Bonn, 1983.
- Künzl, E.* 1984, Einige Bemerkungen zu den Herstellern der römischen Medizinischen Instrumente, Alba Regia, XXI, 1984, 59-69.
- Künzl, E.* 1984, Medizinische Instrumente der Römerzeit aus Trier und Umgebung im Rheinischen Landesmuseum Trier, Trier Zeitschrift, 47, Trier, 1984, 157-169.
- Künzl, E.* 1986, Operationsträume in römischen Thermen, Zu einem chirurgischen Instrumentarium aus der Colonia Ulpia Traiana, Bonner Jahrbücher. 186, Bonn, 1986, 491-509.
- Künzl, E.* 1988, Archäologische Beiträge zur Medizingeschichte: Methoden – Ergebnisse – Ziele, Mémoires, VIII, Études de médecine Romaine, Saint-Etienne, 1988, 64-78.
- Künzl, E.* 1991, La tomba dela medico di Obermenzing, In: Katalog „Kelti“, Milano, 1991, 372-378.
- Lalović, A.* 1989, Rimski medicinski i farmaceutski instrumenti iz arheološke zbirke Narodnog muzeja u Zaječaru, Timočki medicinski glasnik, XIV, br. 2, Zaječar, 1989, 88-105.
- Lazar, I.* 2004, Odsevi davnine, Antično steklo v Sloveniji, Rimljani, steklo, glina, kamen, Celje, 2004, 7-83.
- Lisičar, P.* 1958, Stigilis u našim zbirkama, Živa antika, III, sv. 2, Skopje, 1958, 323-331.
- Lisičar, P.* 1962, Rimski strigili iz ninskih i zadarskih grobova, Diadora, 2, Zadar, 1962, 199-214.
- Mandić, M.* 1935, Gradine, gromile i druge starine u okolici Livna, Glasnik Zemaljskog muzeja, XLVII, Sarajevo, 1935, 13-24.
- Mano-Zisi, Đ.* 1955, Iskopavanja na Caričinom gradu 1953. i 1954, Starinar, n. s. V-VI, Beograd, 1955, 168-176.
- Mano-Zisi, Đ.* 1957, Nalaz iz Tekije, Beograd, 1957.
- Mansuelli, G. A.* 1966, Specchio, Enciclopedia dell'arte antica, VII, Rim, 1966.
- Marić, A.* 2015, Antičko društvo na prostoru današnje Hercegovine, Doktorska disertacija u rukopisu, Sarajevo, 2015.
- Mikulčić, I.* 1976, Antičko staklo iz Scupia i ostali makedonski nalazi, Arheološki Vestnik XXV, Ljubljana, 1976, 189-200.
- Milne, J. S.* 1907, Surgical Instruments in Greek and Roman Times, Oxford, 1907.
- Milošević, P.* 1981, Rimski nalaz u Savi kod Sremske Rače, Starinar, XXXI, Beograd, 1981, 34-45.
- Parović-Pešikan, M.* 1991-2005, Tipologija grčkih strigila iz Jugoslavije i Albanije, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, sv. 46, Sarajevo, 1991-2005, 113-131.
- Pašalić, E.* 1959, Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva. Prvi prethodni izvještaj o iskopavanjima 1955-1958, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, XIV, Sarajevo, 1959, 113-136.
- Paškvalin, V.* 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik XXV, Ljubljana, 1976, 105-115.
- Petković, S.* 1995, Rimski predmeti od kosti i roga s područja Gornje Mezije, Beograd, 1995.

- Petković, S.* 2006, Study of stratigraphy of cultural layers of Late Roman Romuliana; Case study: South tower of West gate of later fortification, Felix Romuliana / 50 years of archaeological excavations, Beograd, 2006, 29-47.
- Petru, S.* 1972, Emonske nekropole, Ljubljana, 1972.
- Plesničar-Gec, Lj.* 1972, Severno Emonsko grobišče, Ljubljana, 1972.
- Radimsky, W.* 1891, Bišće polje kod Mostara, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, III, Sarajevo, 1891, 159-192.
- Radimsky, W.* 1892, Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice godine 1891, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, IV, Sarajevo, 1892, 331-341.
- Radimsky, W.* 1895, Prethistorička sojenica kod Ripča u Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, 1895, 330-354.
- Radnóti, A.* 1957, Gebrauchgeräte und Gegenstände aus Bronze, (Intercisa II), Arheologie historia, s. n. XXXVI, 1957, 233-237.
- Raknić, Ž.* 1968, Nekoliko novih rimskih spaljenih grobova iz Zadra, Diadora, 4, Zadar, 1968, 210-216.
- Rieth, A.* 1958, Werkzeuge der Holzbearbeitung: Sägen aus vier Jahrtausenden, Saalburg Jahrbuch, XVII, Saalburg, 1958, 35-59.
- Rossi, F.* 1936-45, Specchia, Enciclopedia Italiana XXXII, Rim, 1936-45, 319-323.
- Ružić, M. A.* 1994, Rimsko staklo u Srbiji, Beograd, 1994.
- Schäfer, A.* 2015, Cologne, oppidum des Ubiens, L'urbanisme augustéen, Gallia 72.1, Paris, 2015, 269-285.
- Srejšević, D.* 1997, Arheološki leksikon, Beograd, 1997.
- Stipčević, A.* 1991, Iliri, Zagreb, 1991.
- Szilágyi, J.* 1956, Aquincum, Budapest, 1956.
- Šaranović-Svetek, V.* 1981, Tipologija koštanih predmeta iz Sirmijuma, Rad vojvođanskih muzeja, 27, Novi Sad, 1981, 150-165.
- Šaranović-Svetek, V.* 1986, Antičko staklo u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, Novi Sad, 1986.
- Šaranović-Svetek, V.* 1988/89, Topografija i katalog rimskih koštanih predmeta iz Sirmijuma, Rad vojvođanskih muzeja, 31, Novi Sad, 1988/89, 107-153.
- Šeparović, T. / Uroda, N.* 2009, Antička zbirka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2009.
- Šimek, M.* 2011, Uteg za brzu vagu – arheološki nalaz sa Humčaka, Historia Varasdiensis, Časopis za Varaždinsku povjesnicu, 1, Varaždin, 2011, 13-26.
- Truhelka, Č. / Patsch, C.* 1893, Iskopine u dolini Lašve, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, V, Sarajevo, 1893, 685-699.
- Truhelka, Č.* 1892, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, IV, Sarajevo, 1892, 340-365.
- Truhelka, Č.* 1893, Zenica und Stolac, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, I, Wien, 1893, 290-298.
- Truhelka, Č.* 1893a, Neke starine Prozorskog kotara, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1893, 313-322.
- Vasić, M. M.* 1905, Bronzani sud iz Viminacija, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, N. s., VIII, Zagreb, 1905, 148-158.
- Vasilj, S.* 2012, Arheološki lokalitet Doljani – Dubine u općini Čapljina, Bosna i Hercegovina, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knj. 41, Sarajevo, 2012, 113-135.
- Vikić-Belančić, B.* 1948, Rimski koštani predmeti iz Osijeka u Arheološkom muzeju u Zagrebu, Osječki zbornik II-III, Osijek, 1948, 34-51.
- Vučević-Bajt, V.* 2012, Povijest veterinarstva, Zagreb, 2012.
- Webster, G.* 1969, The Roman Imperial Army of the first and second centuries AD, London, 1969.
- Wokaunn, M. / Manenica, H.* 2010, Medicina starog Rima: U povodu izložbe rimskih medicinskih instrumenata u Arheološkome muzeju Narona u Metkoviću, Medicus, vol. 19, Zagreb, 2010, 241-249.

Katalog

Specijalni noževi

Inv. br. 1638. (Tab. 1, 1)

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.

Opis: Željezni nož s dužom drškom i ukošenim sjecivom.

Dimenzije: dužina 18,5 cm.

Literatura: npublicirano.

Dlijeta

Inv. br. 262. (Tab. 1, 2)

Lokalitet: Stolac.

Opis: Bronzani predmet. Duga uska drška, okruglog presjeka. Na vrhu drške zadebljanje. Na drugom kraju zupčasto oštrivo.

Dimenzije: dužina 15 cm.

Literatura: *Truhelka, Č.* 1892, Prilozi rimskoj arheologiji BiH, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, V, Sarajevo, 1892, T. IV, sl. 1; *Truhelka, Č.* Beiträge zur römischen Archäologie Bosniens und der Hercegovina, Wissenschaftliche Mittheilungen, I, 286, fig. 21.

Sonde

Inv. br. 707. (Tab. 1, 3)

Lokalitet: Tešanj.

Opis: Bronzana sonda s minijaturnim kašikastim završetkom.

Dimenzije: dužina 9,5 cm.

Literatura: *Radimsky, W.* 1893, Dalji predmeti nagjeni kod rimske utvrde na Crkvenici kod Doboja, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, V, 1893, 190; *Radimsky, W.* Die römische Befestigung auf der Crkvenica und das Castrum bei Doboj, Wissenschaftliche Mittheilungen, I, 268, fig. 15.

Inv. br. 952. (Tab. 1, 4)

Lokalitet: Sisak.

Opis: Bronzana sonda s malim kašikastim završetkom i špicastim vrhom.

Dimenzije: dužina 14 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 925. (Tab. 2, 1)

Lokalitet: Bosanski Petrovac, Drvar.

Opis: Bronzana sonda s minijaturnim kašikastim završetkom.

Dimenzije: dužina 6,3 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 491. (Tab. 2, 2)

Lokalitet: Naron, Vid, Metković.

Opis: Manja bronzana sonda s malim kašikastim završetkom i špicastim vrhom.

Dimenzije: dužina 8,2 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. neinventarizirano (Tab. 2, 3)

Lokalitet: Konjević Polje.

Opis: Srebrna sonda s pozlaćenim kašikastim dijelom.

Dimenzije: dužina 7,9 cm.

Literatura: *Bojanovski, I.* 2001, Rimski grobni nalaz iz Konjević Polja u istočnoj Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, 48/49, Sarajevo, 2001, 192 i Tab. VI, sl. 6a.

Inv. br. 3647. (Tab. 2, 4)

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.

Opis: Bronzana sonda s minijaturnim kašikastim završetkom.

Dimenzije: dužina 17 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 523. (Tab. 3, 1)

Lokalitet: Albanija.

Opis: Bronzana sonda s dužom drškom i pločastim proširenjem. Na mjestu gdje pločasta kašika prelazi u dršku vidljive profilacije.

Dimenzije: dužina 20 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 951. (Tab. 3, 2)

Lokalitet: Sisak.

Opis: Sonda deblje drške s plitkom trokutastom kašikom i zaobljenim vrhom.

Dimenzije: dužina 14 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 316. (Tab. 3, 3)

Lokalitet: Stolac.

Opis: Bronzana sonda s dužom drškom i kašikastim proširenjem.

Dimenzije: dužina 15,5 cm.

Literatura: *Truhelka, Č.* 1892, Prilozi rimskoj arheologiji BiH, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, IV, 1892, T. IV, sl. 2; *Truhelka, Č.* Zenica und Stolac Beiträge zur römischen Archäologie Bosniens und der Herzegovina, Wissenschaftliche Mittheilungen, I, 289, fig. 44.

Inv. br. 3407. (Tab. 3, 4)

Lokalitet: Veliki Badanj, Tomislavgrad.

Opis: Bronzana sonda s dužom drškom i kašikastim proširenjem. Na mjestu gdje proširenje prelazi u dršku vidljive profilacije.

Dimenzije: dužina 15 cm.

Literatura: *Fiala, F.* 1893, Prilozi arheologiji BiH, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, V, 1893, T. VI, sl. 7.

Inv. br. 528. (Tab. 3, 5)

Lokalitet: Teba.

Opis: Bronzana sonda s dužom drškom i kašikastim proširenjem.

Dimenzije: dužina 12,5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 522. (Tab. 3, 6)

Lokalitet: Karbunari.

Opis: Bronzana sonda s dužom drškom i pločastim proširenjem.

Dimenzije: dužina 15,3 cm.

Literatura: nepublicirano.

Pincete

Inv. br. 490. (Tab. 4, 1)

Lokalitet: Naron, Vid, Metković.

Opis: Manja brončana pinceta s karikom za kontrolu zahvata karika.

Dimenzije: dužina 5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 387. (Tab. 4, 2)

Lokalitet: Zenica.

Opis: Pločasta bronzana pinceta sa slijepljenim jednim krakom. Na krakovima vidljiva kružna perforacija.

Dimenzije: dužina 6 cm.

Literatura: *Truhelka, Č. / Patsch, C.* 1895, Römische Funde im Lašvahal 1893, Wissenschaftliche Mittheilungen, III, 1895, 228, fig. 5.

Inv. br. 237. (Tab. 4, 3)

Lokalitet: Ljubuški.

Opis: Veća pinceta s ukrasnim perforacijama na krakovima. Materijal od kojega je napravljena jest legura srebra.

Dimenzije: dužina 20,5 cm.

Literatura: *Fiala, F. / Patsch, C.* 1895, Untersuchungen römischer Fundorte in der Hercegovina, Wissenschaftliche Mittheilungen, III, 1895, 269, fig. 70.

Inv. br. 748. (Tab. 4, 4)

Lokalitet: Tasovčići, Čapljina.

Opis: Veća pinceta, namijenjena nešto grubljim radovima u medicini ili farmaciji.

Dimenzije: dužina 16 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 1031. (Tab. 5, 1)

Lokalitet: Vidoši, Livno.

Opis: Manja brončana pinceta s manjom karičicom.

Dimenzije: dužina 4,5 cm.

Literatura: *Mandić, M.* 1935, Gradine, gromile i druge starine u okolici Livna, Glasnik Zemaljskog muzeja, XLVII, 1935, 13, sl. 4:2.

Inv. br. 350. (Tab. 5, 2)

Lokalitet: Grude, Ljubuški.

Opis: Manja brončana pinceta.

Dimenzije: dužina 4,7 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 5763. (Tab. 5, 3)

Lokalitet: Japra – Majdanište.

Opis: Nešto veća željezna pinceta s ukrašenijim vrhom.

Dimenzije: dužina 11 cm.

Literatura: *Basler, Đ.* 1977, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. A., XXX/XXXI, Sarajevo, 1977, T. IV, sl. 4.

Inv. br. neinventarizirano (Tab. 5, 4)

Lokalitet: nepoznato.

Opis: Manja brončana pinceta s krakovima koji se savijaju unutra.

Dimenzije: dužina 5,3 cm.

Literatura: nepublicirano.

Igle

Inv. br. 525. (Tab. 6, 1)

Lokalitet: Karbunari.

Opis: Bronzana igla s ušicama.

Dimenzije: dužina 12,5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 849. (Tab. 6, 2)

Lokalitet: Naron, Vid, Metković.

Opis: Sačuvana bronzana ugla s ušicom.

Dimenzije: dužina 11 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 171. (Tab. 6, 3)

Lokalitet: Proboj, Ljubuški.

Opis: Bronzana igla.

Dimenzije: dužina 13 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 249. (Tab. 6, 4)

Lokalitet: Gradac, Ljubuški.

Opis: Bronzana igla s jednim krajem tanjim, a jednim debljim. Iskrivljena.

Dimenzije: dužina 10 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 359. (Tab. 6, 5)

Lokalitet: Stolac.

Opis: Bronzana deblja igla, sa zadebljanjem na jednom kraju.

Dimenzije: dužina 10 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 4678. (Tab. 6, 6)

Lokalitet: Kastrum, Doboj.

Opis: Bronzana deblja igla s klobučastim završetkom ispod kojeg je ušica.

Dimenzije: dužina 9,7 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 2175. (Tab. 7, 1)

Lokalitet: Gradac, Lepenica.

Opis: Željezna igla s odlomljenim dijelom ušice.

Dimenzije: dužina 8,4 cm.

Literatura: *Busuladžić, A.* 2014, Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2014, 392, Prilog 48, sl. 148.

Inv. br. bb a. (Tab. 7, 2/a)

Lokalitet: nepoznato.

Opis: Bronzana igla s ušicama.

Dimenzije: dužina 11,5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 5827. (Tab. 7, 2b)

Lokalitet: Japra – Majdanište.

Opis: Bronzana igla s ušicom.

Dimenzije: dužina 13,5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. bb c. (Tab. 7, 2c)
Lokalitet: nepoznato.
Opis: Bronzana igla s ušicom.
Dimenzije: dužina 11 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 6384. (Tab. 7, 3)
Lokalitet: Crkvina, Bugojno.
Opis: Sačuvana željezna igla.
Dimenzije: dužina 13 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 342. (Tab. 7, 4)
Lokalitet: Gradina, Srebrenica.
Opis: Koštana igla s ušicom.
Dimenzije: dužina 7 cm.
Literatura: *Radimsky, W.* Bericht über die Ausgrabungen von Domavia bei Srebrenica in den Jahren 1892 und 1893, Wissenschaftliche Mittheilungen, IV, Wien, 211, fig. 19.

Inv. br. 3503. (Tab. 7, 5)
Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.
Opis: Koštana igla, oštećena pri vrhu.
Dimenzije: dužina 9,6 cm.
Literatura: nepublicirano.

Kašike

Inv. br. 524. (Tab. 8, 1)
Lokalitet: Teba.
Opis: Manja bronzana kašika sa širim gornjim dijelom drške, koja se sužava. Kašikasti dio okrugao.
Dimenzije: dužina 12 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. bb. (Tab. 8, 2)
Lokalitet: Kolunić, Prozor.
Opis: Veća bronzana kašika sa širokim kašikastim dijelom. Drška bez ukrasnih elemenata.
Dimenzije: dužina 15,5 cm.
Literatura: *Truhelka, Ć.* 1893, Neke starine prozorskog kotara, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, 1893, 313, T. VI, 3.

Inv. br. 208. (Tab. 8, 3)
Lokalitet: Gradac, Ljubuški.
Opis: Manja bronzana kašika s drškom koja se završava u formi špica.
Dimenzije: dužina 11 cm.
Literatura: *Fiala, F.* 1893, Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, V, 1893, T. V, sl. 3; *Fiala, F. / Patsch, C.* 1895, Untersuchungen römischer Fundorte in der Hercegovina, Wissenschaftliche Mittheilungen, III, 1895, 264, fig. 30.

Inv. br. 411. (Tab. 8, 4)
Lokalitet: Drinovci, Ljubuški.
Opis: Manja bronzana kašika s oštećenim kašikastim dijelom.
Dimenzije: dužina 11,5 cm.
Literatura: *Fiala, F.* 1893, Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, V, 1893, T. V, sl. 3; *Fiala, F. / Patsch, C.* 1895, Untersuchungen römischer Fundorte in der Hercegovina, Wissenschaftliche Mittheilungen, III, 1895, 264, fig. 31.

Inv. br. neinventarizirano (Tab. 8, 5)
Lokalitet: Konjević Polje.
Opis: Srebrena kašika sačuvana. Drška u obliku igle, prema vrhu stanjena. Između kašike i drške vrat koji se sužava prije samog kašikastog dijela.
Dimenzije: dužina 15 cm.
Literatura: *Bojanovski, I.* 2001, Rimski grobni nalaz iz Konjević Polja u istočnoj Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, 48/49, 2001, 192, Tab. VI, sl. 6.

Inv. br. 2339. (Tab. 9, 1)
Lokalitet: Čelebići, Livno.
Opis: Kašika od legure bronzne i srebra. Drška tanka i špicasta na vrhu. Kašika okrugla.
Dimenzije: dužina 13 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 345. (Tab. 9, 2)
Lokalitet: Gradina, Srebrenica.
Opis: Sačuvana koštana kašika s drškom profiliranom u dijelu prema kašiki.
Dimenzije: dužina 13,5 cm.
Literatura: *Radimsky, W.* 1896, Bericht über die Ausgrabungen von Domavia bei Srebrenica in den Jahren 1892–1893, Wissenschaftliche Mittheilungen, IV, 1896, 226, fig. 45.

Inv. br. 244. (Tab. 9, 3)
Lokalitet: Gradac, Ljubuški.
Opis: Oštećeni dio bronzane pločaste kašike s rupicama na kašikastom dijelu. Dio drške koji je sačuvan je pločast.
Dimenzije: dužina 3,5 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 1246. (Tab. 9, 4)
Lokalitet: Aquae S... na Ilidži kod Sarajeva.
Opis: Koštana kašičica s debljom drškom i dijelom sačuvane kašike.
Dimenzije: dužina 5 cm.
Literatura: *Kellner, I.* 1895, Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, VII, 1895, 177, sl. 26; *Kellner, I.* 1897, Römische Baureste in Ilidža bei Sarajevo, Wissenschaftliche Mittheilungen, V, 1897, 144, fig. 26.

Tarionik

Inv. br. 2185. (Tab. 10, 1)

Lokalitet: Zvornik.

Opis: Kameni tarionik sa sačuvanim lijevkom za odljev tečnosti i mjestima za odlaganje tučka. Jedan dio recipijenta oštećen.

Dimenzije: R 18,5 cm, visina 9,5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 134. (Tab. 10, 2)

Lokalitet: Amorgos.

Opis: Kameni tarionik s lijevkom za odljev tečnosti i tri mjesta za odlaganje tučka.

Dimenzije: R 20 cm, visina 4,5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 304. (Tab. 10, 3)

Lokalitet: Stolac.

Opis: Kameni tarionik. Oštećen. Nedostaje polovina predmeta. Na očuvanom dijelu ostalo udubljenje za odlaganje tučka. Kamen mramor.

Dimenzije: R 13 cm, visina 4,4 cm.

Literatura: nepublicirano.

Pločice za razmazivanje

Inv. br. 426. (Tab. 11, 1)

Lokalitet: Drvar.

Opis: Fragment pločice za razmazivanje od kamena.

Dimenzije: 7,5 x 8 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 421. (Tab. 11, 2)

Lokalitet: Drvar.

Opis: Pločica za razmazivanje od bronz.

Dimenzije: 15 x 8 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 322. (Tab. 11, 3)

Lokalitet: Gradina, Srebrenica.

Opis: Sačuvana kamena pločica za razmazivanje.

Dimenzije: 12,5 x 7,5 cm.

Literatura: *Radimsky, W.* 1893, Generalbericht über die bisheringen Ausgrabungen der römischen Stadt Domavia in Gradina bei Srebrenica, Wissenschaftliche Mittheilungen, I, 1893, 240, fig. 46.

Inv. br. 261. (Tab. 11, 4)

Lokalitet: Stolac.

Opis: Pločica za razmazivanje s oštećenim jednim uglom. Materijal od kojeg je napravljena je kamen.

Dimenzije: 9,5 x 8,5 cm.

Literatura: *Truhelka, Č.* 1893, Zenica und Stolac Beiträge zur römischen Archäologie Bosniens und der Hercegovina, Wissenschaftliche Mittheilungen, I, 1893, 286.

Ogledalo

Inv. br. 169. (Tab. 12, 1)

Lokalitet: Ljubuški.

Opis: Sačuvano bronzano ogledalo s oštećenim diskom. Sačuvana drška s profilacijom u sredini. Na vrhu drške loptasti dekorativni element. Na disku vidljivi ukrasni koncentrični krugovi s oštećenjem.

Dimenzije: dužina 17 cm, R 10 cm.

Literatura: *Fiala, F.* 1893, Prilozi arheologiji BiH, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, 1893, T. VI, sl. 1; *Fiala, F.* Wissenschaftliche Mittheilungen, III, 520, fig. 33.

Češalj

Inv. br. 1247. (Tab. 12, 2)

Lokalitet: Aquae S... Ilidža.

Opis: Fragment češlja sa sačuvanih 5 zubaca i jednim bočnim. Sačuvan centralni dio češlja, a nedostaju zupci s druge strane. Češalj napravljen od bjelokosti.

Dimenzije: 4 x 3 cm.

Literatura: *Kellner, I.* 1895, Rimski gragjevni ostanci na Ilidžama kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, VII, 1895, 177, sl. 31.

Inv. br. 1195. (Tab. 12, 3)

Lokalitet: Breza.

Opis: Koštani češalj sa sačuvanih 8 zubaca. Na gornjoj strani vidljiva perforacija.

Dimenzije: dužina 6,3 cm, širina 4,3 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 3188. (T. 12, 4)

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina?

Opis: Dva koštana fragmenta najvjerojatnije češlja s kružnim ukrasnim elementima.

Dimenzije: dužina 6,5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. Neinventarizirano (Tab. 12, 5)

Lokalitet: nepoznato.

Opis: Koštani češalj sa dva reda. Na centralnom dijelu ostatak metala.

Dimenzije: dužina 4,5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Natrhecium

Inv. br. 1248. (Tab. 13, 1)

Lokalitet: Aquae S... Ilidža.

Opis: Poklopac natrheciuma s dekorativnim koncentričnim krugovima, od kosti.

Dimenzije: R 3,5 cm.

Literatura: *Kellner, I.* 1895, Rimski gragjevni ostanci na Ilidžama kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, VII, 1895, 177, sl. 33; *Kellner, I.* 1897, Römische

Baureste in Ilidže bei Sarajevo, Wissenschaftliche Mittheilungen, V, 1897, 145, fig. 33.

Inv. br. 961. (Tab. 13, 2)

Lokalitet: Igalo.

Opis: Poklopac natrheciuma s dekorativnim koncentričnim krugovima, od kosti.

Dimenzije: R 2,7 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 2780. (Tab. 13, 3)

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.

Opis: Poklopac natrheciuma s dekorativnim koncentričnim krugovima, od kosti.

Dimenzije: R 3,7 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 3209. (Tab. 13, 4)

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.

Opis: Poklopac natrheciuma s dekorativnim koncentričnim krugovima, od kosti.

Dimenzije: R 3,9 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 1301. (Tab. 13, 5)

Lokalitet: Turbe, Travnik.

Opis: Sačuvana koštana kutijica s ukrasnim koncentričnim krugovima na gornjem i donjem dijelu recipijenta.

Dimenzije: visina 5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 3500. (Tab. 13, 6)

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.

Opis: Sačuvana koštana kutijica s ukrasnim koncentričnim krugovima na gornjem i donjem dijelu recipijenta.

Dimenzije: visina 4 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 682. (Tab. 13, 7)

Lokalitet: Kamiros, Rodos.

Opis: Sačuvana koštana kutijica s ukrasnim koncentričnim krugovima.

Dimenzije: visina 5,3 cm.

Literatura: nepublicirano.

Bronzani aribalos

Inv. br. 37. (Tab. 10, 4)

Lokalitet: Skelani, Srebrenica.

Opis: Očuvana bronzana posudica s okruglim recipijentom i kratkim vratom. Otvor urađen u oštroj formi prstenasto.

Dimenzije: visina 8 cm.

Literatura: *Patsch, C.* Archäologisch – epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Pro-

vinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mittheilungen, XI, 172, fig. 120.

Srebreni lončići za balzam

Inv. br. neinventarizirano (Tab. 10, 5)

Lokalitet: Konjević Polje.

Opis: Komplet srebrenih lončića spojenih u jednu cjelinu. Tijela su im valjkasta. Imaju poklopce u obliku konusa u čiji su profilirani i zarubljeni vrh usađene profilirane halkice. Sve tri posudice su bile pričvršćene za masivno trokrako zajedničko postolje, čiji su krajevi suženi prema krajevima završenim izvijenim jezičcima, za koje je bila zaletovana po jedna posudica. Na uglovima naglašeni zrakasti urezi. Cijeli je komplet povezan nitnama. Komplet posjeduje i tri lanca koja na oba kraja završavaju halkama. Za glavne su lance pričvršćeni i manji lanci, koji završavaju također halkama. Na njih su obješene pločice – lamine s likom Meduze. Komplet ima i zalemljene aplikacije ispod profiliranog gornjeg ruba posude.

Dimenzije: visina 10 cm, R 5,1 cm. Visina od dna posuda do vrha lančića 18,5 cm.

Literatura: *Bojanovski, I.* 2001, Rimski grobni nalaz iz Konjević Polja u istočnoj Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, 48/49, Sarajevo, 2001, 181, Tab. III.

Ukosnice

Inv. br. 315. (Tab. 14, 1)

Lokalitet: Stolac.

Opis: Ukosnica od bjelokosti s klobučastim zadebljanjem na vrhu.

Dimenzije: dužina 9 cm.

Literatura: *Truhelka, Ć.* 1892, Prilozi rimskoj arheologiji BiH, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, IV, 1892, T. IV, sl. 5.

Inv. br. 527. (Tab. 14, 2)

Lokalitet: nepoznat.

Opis: Ukosnica od bjelokosti s klobučastim zadebljanjem na vrhu.

Dimenzije: dužina 8 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 757. (Tab. 14, 3)

Lokalitet: Vid, Naron, Metković.

Opis: Ukosnica od bjelokosti s klobučastim zadebljanjem na vrhu.

Dimenzije: dužina 8,3 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 3648. (Tab. 14, 4)

Lokalitet: Mogorjelo kod Čapljine.

Opis: Ukosnica od bjelokosti s klobučastim profiliranim zadebljanjem na vrhu.

Dimenzije: dužina 11 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 831. (Tab. 14, 5)
Lokalitet: Vid, Naron, Metković.
Opis: Koštana ukosnica, bez ukrasa.
Dimenzije: dužina 16 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 832/1. (Tab. 14, 6)
Lokalitet: Vid, Naron, Metković.
Opis: Koštana ukosnica, bez ukrasa.
Dimenzije: dužina 9 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 832/2. (Tab. 14, 7)
Lokalitet: Vid, Naron, Metković.
Opis: Koštana ukosnica, bez ukrasa.
Dimenzije: dužina 6 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 832/3. (Tab. 14, 8)
Lokalitet: Vid, Naron, Metković.
Opis: Koštana ukosnica, bez ukrasa.
Dimenzije: dužina 11 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 315/2. (Tab. 15, 1)
Lokalitet: Ilidža.
Opis: Koštana ukosnica s glavom na vrhu.
Dimenzije: dužina 9,2 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 2215. (Tab. 15, 2)
Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.
Opis: Koštana ukosnica s glavom na vrhu.
Dimenzije: dužina 10 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 315/4. (Tab. 15, 3)
Lokalitet: Ilidža.
Opis: Koštana ukosnica s glavom na vrhu.
Dimenzije: dužina 8,7 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 1244. (Tab. 15, 4)
Lokalitet: Ilidža.
Opis: Koštana ukosnica s glavom na vrhu.
Dimenzije: dužina 9,8 cm.
Literatura: *Kellner, I.* 1897, *Römische Baureste in Ilidže bei Sarajevo, Wissenschaftliche Mittheilungen*, V, 1897, 145, fig. 27.

Inv. br. 5716. (Tab. 15, 5)
Lokalitet: Japra, Majdanište.
Opis: Koštana ukosnica s glavom na vrhu.

Dimenzije: dužina 8,7 cm.
Literatura: *Basler, Đ.* 1977, *Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, n. s. A., XXX/XXXI, 1977, T. VI, sl. 6.

Bronzane ukosnice

Inv. br. 756. (Tab. 16, 1)
Lokalitet: Vid, Naron, Metković.
Opis: Bronzana igla s većim brojem koncentričnih profilacija po tijelu.
Dimenzije: dužina 7,8 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 591. (Tab. 16, 2)
Lokalitet: Olimpija.
Opis: Bronzana igla s jednim profiliranim, zadebljanim krajem u obliku klobuka.
Dimenzije: dužina 9,5 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 592. (Tab. 16, 3)
Lokalitet: Olimpija.
Opis: Bronzana igla s jednim profiliranim, zadebljanim krajem.
Dimenzije: dužina 9 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 156. (Tab. 16, 4)
Lokalitet: Proboj, Ljubuški.
Opis: Bronzana igla s debljom glavom u vidu valjka koja ima dekorativne profilirane krugove.
Dimenzije: dužina 6,7 cm.
Literatura: *Fiala, F.* 1895, *Prilozi k rimskoj arheologiji Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja, VII, Sarajevo*, 1895, T. II, sl. 10.

Inv. br. 838/1. (Tab. 16, 5)
Lokalitet: Naron, Vid, Metković.
Opis: Bronzana ukosnica s bogato profiliranom drškom i vrhom.
Dimenzije: dužina 7,3 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 838/2. (Tab. 16, 6)
Lokalitet: Naron, Vid, Metković.
Opis: Bronzana ukosnica s bogato dekoriranom drškom u vidu profilacija. Na vrhu pločasto – trokutasto zadebljanje.
Dimenzije: dužina 8,5 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 5778. (Tab. 17, 1)
Lokalitet: Japra, Majdanište.
Opis: Bronzana igla s jednim profiliranim, zadebljanim krajem u obliku klobuka.

Dimenzije: dužina 9,7 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 210. (Tab. 17, 2)
Lokalitet: Gradac, Ljubuški.
Opis: Bronzana ukosnica bez ukrasa.
Dimenzije: dužina 12,5 cm.
Literatura: *Fiala, F. / Patsch, C.* Untersuchungen römischen Fundorte in der Hercegovina, Wissenschaftliche Mittheilungen, III, 264, fig. 32.

Inv. br. 825. (Tab. 17, 3)
Lokalitet: Albanija.
Opis: Igla s ovnovskom glavom. Materijal izrade je srebro, a ovnovska glava je srebrna s pozlatom.
Dimenzije: dužina 11 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 113. (Tab. 17, 4)
Lokalitet: Bukovica, Duvno.
Opis: Srebrna ukosnica s ukrasnim završetkom u vidu debljeg profiliranog dijela i kupastim vrhom. Na gornjem dijelu i mala karika.
Dimenzije: dužina 10,5 cm.
Literatura: *Radimsky, W.* 1895 Die vorge schichtlichen und römischen Alterthümer des Bezirkes Županjac in Bosnien, Wissenschaftliche Mittheilungen, IV, 1895, 160, fig. 61.

Inv. br. 5745. (Tab. 17, 5)
Lokalitet: Japra, Majdanište.
Opis: Bronzana ukosnica oblika šake. Palac šake tvori kružnu perforaciju.
Dimenzije: dužina 6 cm.
Literatura: *Basler, Đ.* 1977, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, n. s. A., XXX/XXXI, 1977, T. VII, sl. 11.

Inv. br. 5822. (Tab. 17, 6)
Lokalitet: Japra, Majdanište.
Opis: Bronzana ukosnica koja na vrhu ima oblik ptice.
Dimenzije: dužina 4,5 cm.
Literatura: *Basler, Đ.* 1977, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, n. s. A., XXX/XXXI, 1977, T. VII, sl. 10.

Zatvarač torbice

Inv. br. 2063. (Tab. 18, 1)
Lokalitet: Turbe kod Travnika.
Opis: Koštani zatvarač za torbice s dvije kružne perforacije na krajevima i nizom malih tačkica u krugovima kao ukrasni element.
Dimenzije: dužina 14,5 cm, širina 1,9 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 388. (Tab. 18, 2)
Lokalitet: Zenica.
Opis: Koštani zatvarač za torbicu s nizom kružnih perforacija na ivicama. Dužne ivice valovito obrađene.
Dimenzije: dužina 11,5 cm, širina 2 cm.
Literatura: *Truhelka, Č. / Patsch, C.* 1893, Iskopine u dolini Lašve, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1893, 686, sl. 6; *Truhelka, Č. / Patsch, C.* 1893, Römische Funde im Lašvathale, Wissenschaftliche Mittheilungen, III, 1893, 228, fig. 6.

Inv. br. Neinventarizirano (Tab. 18, 8)
Lokalitet: nepoznato.
Opis: koštani zatvarač za torbice sa pet kružnih perforacija. Po površini niz malih kružića različitih dimenzija.
Dimenzije: dužina 10 cm.
Literatura: nepublicirano.

Strigil

Inv. br. 768. (Tab. 18, 3)
Lokalitet: Novi Šeher.
Opis: Bronzani strigil sa širokim savijenim dijelom i tankom drškom kružnog presjeka.
Dimenzije: dužina 8,3 cm.
Literatura: *Dragičević, T.* 1896, Ruševine rimskih kuća u Novom Šeheru, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, VIII, 1896, 425, sl. VIII/1.

Inv. br. 302. (Tab. 18, 4)
Lokalitet: Stolac.
Opis: Bronzani strigil s oštro savijenim listom. Drška okruglog presjeka. Na mjestu gdje se drška završava ima više profilacija. Vrh drške ima zadebljanje.
Dimenzije: dužina drške 11,5 cm, dužina lista 6,3 cm.
Literatura: *Truhelka, Č.* 1892, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, IV, 1892, Tab. IV, sl. 3.

Vaga

Inv. br. 833. (Tab. 18, 5)
Lokalitet: Stolac.
Opis: Manja vaga s gredom, olovnim utegom i dvije kuke za kačenje robe.
Dimenzije: dužina 23,5 cm.
Literatura: *Truhelka, Č.* 1893, Zenica und Stolac, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, I, Wien, 1893, 290, fig. 47; *Busuladžić, A.* 2014, Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2014, 202.

Inv. br. 1764. (Tab. 18, 6)
Lokalitet: Bila kod Travnika.
Opis: Dio vage od bronce.

Dimenzije: dužina 21,3 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 1998. (Tab. 18, 7)
Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.
Opis: Bronzana greda od vage s vidljivim linijama za mjerenje.
Dimenzije: dužina 18,5 cm.
Literatura: nepublicirano.

Balzamarij – lakrimarij i druge staklene posude

Inv. br. 480. (Tab. 19, 1)
Lokalitet: Vid, Naron, Metković.
Opis: Balzamarij manjih dimenzija. Na tijelu tragovi gareži. Ljevkasti otvor i cilindrično tijelo. Tijelo prošireno zvonoliko. Boja stakla prozirna.
Dimenzije: visina 3,3 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. neinventarizirano (Tab. 19, 2)
Lokalitet: nepoznat.
Opis: Balzamarij manjih dimenzija. Na tijelu tragovi gareži. Ljevkasti otvor i cilindričan vrat. Tijelo prošireno loptasto.
Dimenzije: visina 9 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 49. (Tab. 19, 3)
Lokalitet: Čapljina.
Opis: Balzamarij s deformiranim obodom. Posudica ima cilindrični vrat, koji se širi u kruškoliki oblik na trbuhu. Dno udubljeno u sredini. Staklo zelene boje. Na tijelu prisutni tragovi gareži.
Dimenzije: visina 8,5 cm.
Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 110.

Inv. br. 57. (Tab. 19, 4)
Lokalitet: nepoznat.
Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom grla i cilindričnim vratom. Recipijent okruglog oblika. Na dnu udubljenje. Staklo zelenkaste boje.
Dimenzije: visina 6,3 cm.
Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 111.

Inv. br. 916. (Tab. 19, 5)
Lokalitet: Albanija.
Opis: Boca s ljevkastim otvorom i cilindričnim vratom. Tijelo prošireno loptasto. Boja stakla zelena.
Dimenzije: visina 12,3 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 785. (Tab. 19, 6)
Lokalitet: Albanija.
Opis: Balzamarij koji na tijelu ima tragove gareži. Ljevkasti otvor i cilindričan vrat. Tijelo prošireno loptasto. Na vratu prisutni tragovi gareži.
Dimenzije: visina 9 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 56. (Tab. 20, 1)
Lokalitet: nepoznat.
Opis: Balzamarij s cilindričnim vratom, koji prelazi u trbuh oblika suze. Na dnu udubljenje radi stabilnosti. Staklo zelene boje.
Dimenzije: visina 6,7 cm.
Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 110.

Inv. br. 55. (Tab. 20, 2)
Lokalitet: nepoznat.
Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom grla. Vrat cilindričan. Trbuh u obliku suze. Udubljenje na dnu. Staklo zelene boje.
Dimenzije: visina 7,4 cm.
Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 111.

Inv. br. 58. (Tab. 20, 3)
Lokalitet: nepoznat.
Opis: Balzamarij manjih dimenzija. Na tijelu tragovi gareži. Ljevkasti otvor i cilindričan vrat. Tijelo prošireno, oblika kruške ili suze.
Dimenzije: visina 3,2 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 789. (Tab. 20, 4)
Lokalitet: Dalmacija.
Opis: Balzamarij s tragovima gareži. Ljevkasti otvor oštećen. Vrat cilindričan. Tijelo prošireno zvonoliko. Staklo zelene boje.
Dimenzije: visina 6,5 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 788. (Tab. 20, 5)
Lokalitet: Dalmacija.
Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom i cilindričnim vratom. Ispod prstenastog udubljenja prelazi u zvonolik oblik trbuha. Staklo zelene boje.
Dimenzije: visina 8,9 cm.
Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 112.

Inv. br. 787. (Tab. 20, 6)
Lokalitet: Dalmacija.

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom i cilindričnim vratom. Tijelo prošireno zvonoliko, ispod prstenastog udubljenja koje se nalazi na kraju vrata. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 8,5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 479. (Tab. 21, 1)

Lokalitet: Vid, Naron, Metković.

Opis: Balzamarij s tragovima gareži. Ljevkast otvor i cilindričan vrat. Ispod prstenastog udubljenja na kraju vrata tijelo prošireno zvonoliko. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 477. (Tab. 21, 2)

Lokalitet: Vid, Naron, Metković.

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom za grlo. Kratki cilindrični vrat. Trbuh u obliku kruške. Na dnu udubljenje. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 6,7 cm.

Literatura: *Paškvalin, V.* 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, *Arheološki Vestnik*, XXV, Ljubljana, 1976, 113.

Inv. br. 478. (Tab. 21, 3)

Lokalitet: Vid, Naron, Metković.

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom. Cilindrični vrat. Trbuh u obliku jabuke. Na dnu udubljenje. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 7,1 cm.

Literatura: *Paškvalin, V.* 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, *Arheološki Vestnik*, XXV, Ljubljana, 1976, 113.

Inv. br. 439. (Tab. 21, 4)

Lokalitet: Saida.

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom. Cilindrični vrat. Trbuh zvonolik. Na dnu udubljenje. Staklo žute boje.

Dimenzije: visina 6 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 917. (Tab. 21, 5)

Lokalitet: Albanija.

Opis: Balzamarij s izraženim ljevkastim otvorom. Vrat cilindričan. Ispod oštrijeg prstena zvonoliko prošireno tijelo. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 11,5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 438. (Tab. 22, 1)

Lokalitet: Saida.

Opis: Balzamarij s ljevkastim oštećenim otvorom. Vrat cilindričan. Ispod oštrijeg prstena zvonoliko prošireno tijelo. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 8,7 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 723. (Tab. 22, 2)

Lokalitet: Vid, Naron, Metković.

Opis: Balzamarij tijela deformiranog, najvjerojatnije od visoke temperature. Ljevkast otvor i cilindričan vrat. Tijelo okruglog oblika. Vidljivi tragovi gorenja.

Dimenzije: dužina 8,9 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 481. (Tab. 22, 3)

Lokalitet: Vid, Naron, Metković.

Opis: Balzamarij s izraženim ljevkastim otvorom. Ispod cilindričnog vrata prošireno tijelo u obliku suze. Staklo žute boje.

Dimenzije: visina 3,3 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. neinventarizirano (Tab. 22, 4)

Lokalitet: nepoznat.

Opis: Mali balzamarij oštećenog otvora, s trbuhom u obliku kruške ili suze. Staklo zelenkaste boje.

Dimenzije: visina 5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 2340. (Tab. 22, 5)

Lokalitet: Čelebići, Livno.

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom i cilindričnim vratom. Kruškoliko proširenje na trbuhu. Staklo zelenkaste boje.

Dimenzije: visina 9,3 cm.

Literatura: *Paškvalin, V.* 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, *Arheološki Vestnik*, XXV, Ljubljana, 1976, 110.

Inv. br. 3132/3. (Tab. 23, 1)

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.

Opis: Balzamarij ljevkastog otvora grla s cilindričnim vratom koji prelazi u trbuh s malim proširenjem. Na dnu malo udubljenje. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 11,5 cm.

Literatura: *Busuladžić, A.* 2011, Zbirka ulomaka rimskog stakla iz Mogorjela, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja*, br. 40, Sarajevo, 2011, 193; *Paškvalin, V.* 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, *Arheološki Vestnik*, XXV, Ljubljana, 1976, 110.

Inv. br. 3132/5. (Tab. 23, 2)

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom i cilindričnim vratom. Trbuh u promjeru vrata. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 10,7 cm.

Literatura: *Busuladžić, A.* 2011, Zbirka ulomaka rimskog stakla iz Mogorjela, *Godišnjak Centra za bal-*

kanološka istraživanja, br. 40, Sarajevo, 2011, 193; *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 110.

Inv. br. 3132/6. (Tab. 23, 3)

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom i cilindričnim vratom. Trbuh u promjeru vrata. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 10,3 cm.

Literatura: *Busuladžić*, A. 2011, Zbirka ulomaka rimskog stakla iz Mogorjela, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja, br. 40, Sarajevo, 2011, 193; *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 110.

Inv. br. 786. (Tab. 23, 4)

Lokalitet: Albanija.

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom i cilindričnim vratom. Ispod prstenastog udubljenja blago prošireno tijelo. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 12,6 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 485. (Tab. 23, 5)

Lokalitet: Vid, Naron, Metković.

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom. Ispod prstenastog udubljenja trbuh oblika suze. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 7 cm.

Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 112.

Inv. br. 484. (Tab. 23, 6)

Lokalitet: Vid, Naron, Metković

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom grla. Kraći cilindričan vrat. Trbuh duguljastog oblika. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 9 cm.

Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 112.

Inv. br. 3132. (Tab. 23, 7)

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.

Opis: Cjevasti balzamarij s oštećenim donjim dijelom recipijenta. Na dijelu gdje trbuh prelazi u vrat prstenasto udubljenje.

Dimenzije: visina 12 cm.

Literatura: *Busuladžić*, A. 2011, Zbirka ulomaka rimskog stakla iz Mogorjela, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja, br. 40, Sarajevo, 2011, 180; *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 110.

Inv. br. 482. (Tab. 24, 1)

Lokalitet: Vid, Naron, Metković.

Opis: Balzamarij ljevkastog otvora, cilindričan vrat koji prelazi u trbuh oblika suze. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 10,5 cm.

Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 112.

Inv. br. 483. (Tab. 24, 2)

Lokalitet: Vid, Naron, Metković.

Opis: Balzamarij ljevkastog otvora s cilindričnim vratom koji prelazi u duguljasti trbuh. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 9,8 cm.

Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 112.

Inv. br. 2668. (Tab. 24, 3)

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.

Opis: Vretenasti balzamarij s oštećenim gornjim dijelom recipijenta.

Dimenzije: visina 7,7 cm.

Literatura: *Busuladžić*, A. 2011, Zbirka ulomaka rimskog stakla iz Mogorjela, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja, br. 40, Sarajevo, 2011, 180, Tab. 1, sl. 3.

Inv. br. 919. (Tab. 24, 4)

Lokalitet: Albanija.

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom. Vrat cjevast. Tijelo prošireno u kruškolikom obliku. Staklo zelenkasto.

Dimenzije: visina 9,6 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 918. (Tab. 24, 5)

Lokalitet: Albanija.

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom. Vrat cjevast. U dnu vrata prstenasto udubljenje koje dijeli vrat od tijela. Tijelo zvonoliko prošireno. Staklo zelenkaste boje.

Dimenzije: visina 9,8 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 476. (Tab. 24, 6)

Lokalitet: Vid, Naron, Metković.

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom i cilindričnim dužim vratom. Zvonoliki oblik trbuha. Dno udubljeno. Staklo zelenkaste boje.

Dimenzije: visina 11,7 cm.

Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 112.

Inv. br. 436. (Tab. 24, 7)

Lokalitet: Saida.

Opis: Boca s ljevkastim otvorom i cjevastim vratom. U dnu vrata prstenasto udubljenje, ispod kojeg je izduženi zvonoliki trbuh. Staklo prozirno bijele boje.
Dimenzije: visina 15 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 2076 (Tab. 24.8)
Lokalitet: Vid, Naron.
Opis: cjevasti balzamarij sa ljevkastim otvorom i zaobljenim dnom, prozirne boje.
Dimenzije: visina 9,5 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 922. (Tab. 25, 1)
Lokalitet: nepoznat.
Opis: Manja boca, s ljevkastim otvorom i cjevastim vratom. Ispod vrata trbuh, proširen, više četvrtastog oblika. Na svakoj od četiri strane plitko udubljenje. Boja stakla žuta.
Dimenzije: visina 15 cm.
Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, *Arheološki Vestnik*, XXV, Ljubljana, 1976, 111.

Inv. br. 784. (Tab. 25, 2)
Lokalitet: Mala Azija.
Opis: Balzamarij djelimično deformiran, najvjerovatnije od djelovanja vatre. Ljevkast otvor i cjevast vrat. Trbuh zvonoliko proširen.
Dimenzije: visina 7,6 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 782. (Tab. 25, 3)
Lokalitet: Mala Azija.
Opis: Balzamarij ljevkastog otvora s cjevastim vratom. Trbuh zvonoliko proširen. Boja stakla bijela.
Dimenzije: visina 12,2 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 783. (Tab. 25, 4)
Lokalitet: Mala Azija.
Opis: Balzamarij ljevkastog otvora s cjevastim vratom. Trbuh zvonoliko proširen. Boja stakla bijela.
Dimenzije: visina 9,8 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 833. (Tab. 25, 5)
Lokalitet: Vid, Naron, Metković.
Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom i cilindričnim vratom. Trbuh konično spljoštenog oblika. Staklo zelene boje.
Dimenzije: visina 7,3 cm.
Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, *Arheološki Vestnik*, XXV, Ljubljana, 1976, 112.

Inv. br. 437. (Tab. 25, 6)
Lokalitet: Saida.
Opis: Boca s izrazito ljevkastim otvorom i cjevastim vratom. Trbuh izraženo proširen, zvonolikog oblika. U dnu udubljenje. Staklo zelene boje.
Dimenzije: visina 13 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 475. (Tab. 26, 1)
Lokalitet: Vid, Naron, Metković.
Opis: Stakleni amforisk – vrč s ljevkastim otvorom grla prstenastog zadebljanja. Cilindrični vrat. Trbuh u obliku jabuke. Prstenasto zadebljanje na dnu. Ručka oštećena, sa sačuvanim ostacima. Sačuvani dio ručke ima kanelure. Staklo plave boje.
Dimenzije: visina 11 cm.
Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, *Arheološki Vestnik*, XXV, Ljubljana, 1976, 113.

Inv. br. 790. (Tab. 26, 2)
Lokalitet: Salona.
Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom grla. Nizak cilindričan vrat. Trbuh u obliku jabuke. Na dnu udubljenje radi stabilnosti posudice. Staklo plave boje.
Dimenzije: visina 5 cm.
Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, *Arheološki Vestnik*, XXV, Ljubljana, 1976, 113.

Inv. br. 1022. (Tab. 26, 3)
Lokalitet: Stup, Sarajevo.
Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom grla i niskim cilindričnim vratom. Ispod vrata široko pljosnato stopalo s udubljenjem na dnu. Staklo zelene boje.
Dimenzije: visina 6,9 cm.
Literatura: Čremošnik, G. 1930, Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 1930, 218, sl. 9; *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, *Arheološki Vestnik*, XXV, Ljubljana, 1976, 110.

Inv. br. 1023. (Tab. 26, 4)
Lokalitet: Stup, Sarajevo.
Opis: Balzamarij s cilindričnim vratom, oštećenim otvorom i konično spljoštenim tijelom. Prozirno staklo, s vidljivom iridacijom.
Dimenzije: visina 12,7 cm.
Literatura: Čremošnik, G. 1930, Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 1930, 218, T. XV; *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, *Arheološki Vestnik*, XXV, Ljubljana, 1976, 110.
Inv. br. 1068. (Tab. 26, 5)
Lokalitet: Bugojno.

Opis: Balzamarij s cilindričnim vratom, oštećenim otvorom i konično spljoštenim tijelom. Staklo zelenkaste boje.

Dimenzije: visina 12,7 cm.

Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 110.

Inv. br. 1189. (Tab. 27, 1)

Lokalitet: Bosanska Kostajnica.

Opis: Sačuvani balzamarij s višestruko izvedenim otvorom. Cilindričan vrat i konično spljošteno tijelo. Staklo bijele boje.

Dimenzije: visina 16,8 cm.

Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 110.

Inv. br. 486. (Tab. 27, 2)

Lokalitet: Vid, Narona, Metković.

Opis: Plitka zdjelica, čije je dno uže od gornjeg dijela posude. Staklo iridirano prozirno.

Dimenzije: R 6 cm.

Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 113.

Inv. br. 3170. (Tab. 27, 3)

Lokalitet: Jajce.

Opis: Posudica sa sisaljkom od prozirnog sivozelenog stakla. Na recipijentu izraslina s rupicom za kapanje tečnosti. Posudica ima prstenast obod i ljevkast otvor grla koji prelazi u kratak cilindričan vrat. Trbuh sa sisaljkom podsjeća na oblik ptice.

Dimenzije: visina 10 cm.

Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 111.

Alabastron

Inv. br. 1299. (Tab. 27, 4)

Lokalitet: Turbe, Travnik.

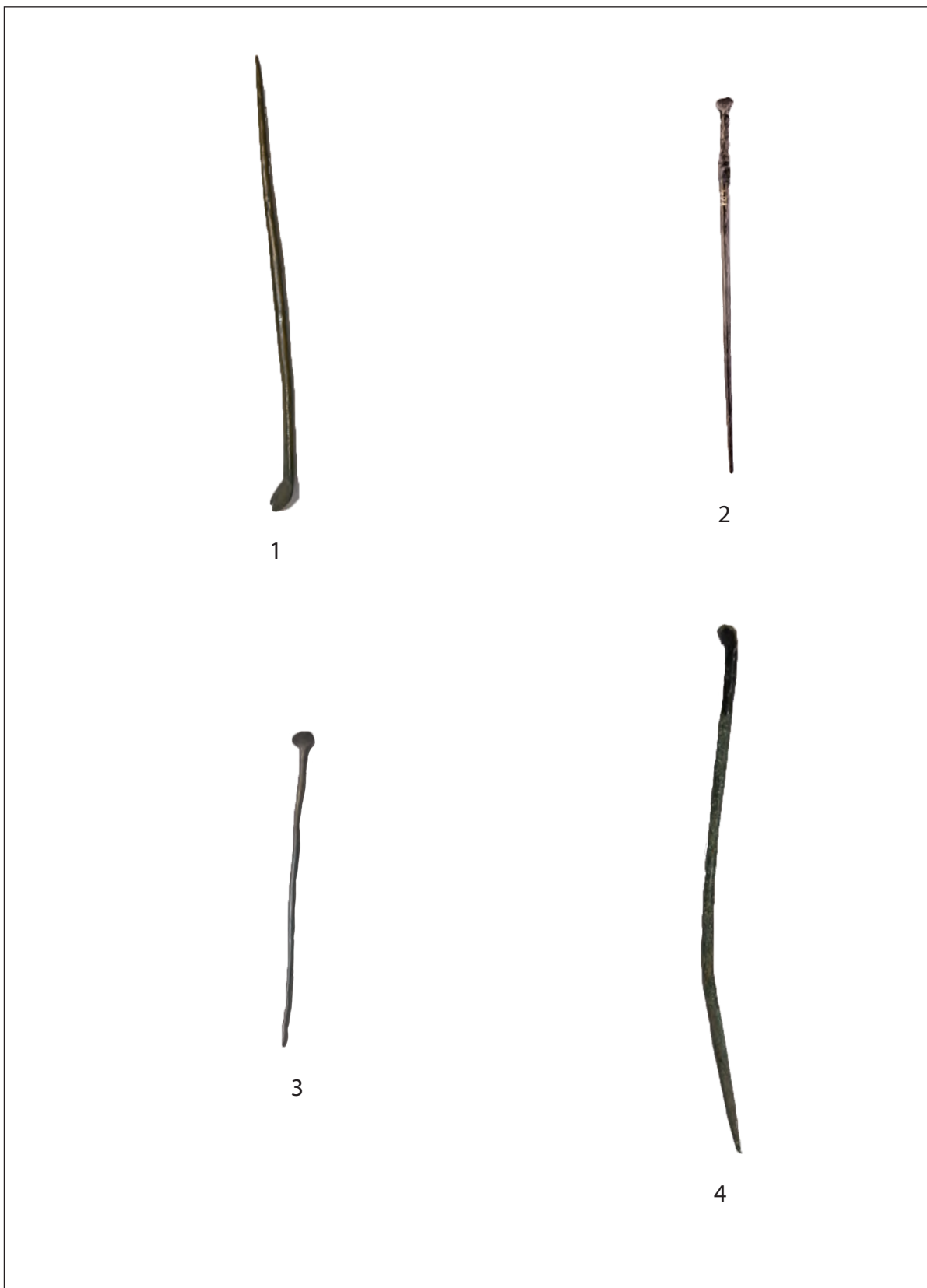
Opis: Uska, više cilindrična boca, brušena i glačana. U sredini izdubljen prostor za pohranu. Sa strana vidljivi ostaci vertikalno postavljenih izbojaka, vjerovatno od neke vrste drške.

Dimenzije: visina 17 cm.

Literatura: nepublicirano.

Tab. 1. 1. *Mogorjelo*, 1638, 2. *Stolac*, 262. 3. *Tešanj*, 707. 4. *Sisak*, 952.

Tab. 2. 1. *Drvar*, 925, 2. *Vid, Naron*, 491. 3. *Konjević Polje*, bb. 4. *Mogorjelo*, 3647.

Tab. 3. 1. *Albanija*, 523, 2. *Sisak*, 951. 3. *Stolac* 316, 4. *Veliki Badanj*, *Duvno*, 3407.
5. *Teba*, 528, 6. *Karbunari*, 522.

Tab. 4. 1. *Narona*, 490. 2. *Zenica*, 387. 3. *Ljubuški*, 237. 4. *Tasovčići*, 748.

1

2

3

4

Tab. 5. 1. *Vidoši, Livno, 1031*, 2. *Grude kod Ljubuškog, 350*.
3. *Japra Majdanište, 5763*. 4. *nepoznato, b.b.*

Tab. 6. 1. *Karbunari*, 525. 2. *Vid, Narona*, 849. 3. *Proboj, Ljubuški*, 171.
4. *Gradac, Ljubuški*, 249. 5. *Stolac*, 359. 6. *Kastrum, Doboj*, 4678.

Tab. 7. 1. *Gradac, Lepenica*, 2175, 2. *Japra, Majdanište*, 2b, 5827. 3. *Crkvina, Bugojno*, 6384.
4. *Gradina, Srebrenica*, 342, 5. *Mogorjelo*, 3503.

Tab. 8. 1. *Teba*, 524, 2. *Prozor*, b.b. 3. *Gradac*, *Ljubuški*, 208.
4. *Drinovci*, *Ljubuški*, 411, 5. *Konjević Polje*, b.b.

1

2

3

4

Tab. 9. 1. Čelebići, Livno, 2339, 2. Gradina, Srebrenica, 345.
3. Gradac, Ljubuški, 244. 4. Ilidža, 1246.

Tab. 10. 1. Zvornik, 2185, 2. Amorgos, 134. 3. Stolac, 350. 4. Skelani, Srebrenica, 37. 5. Konjević Polje, b.b.

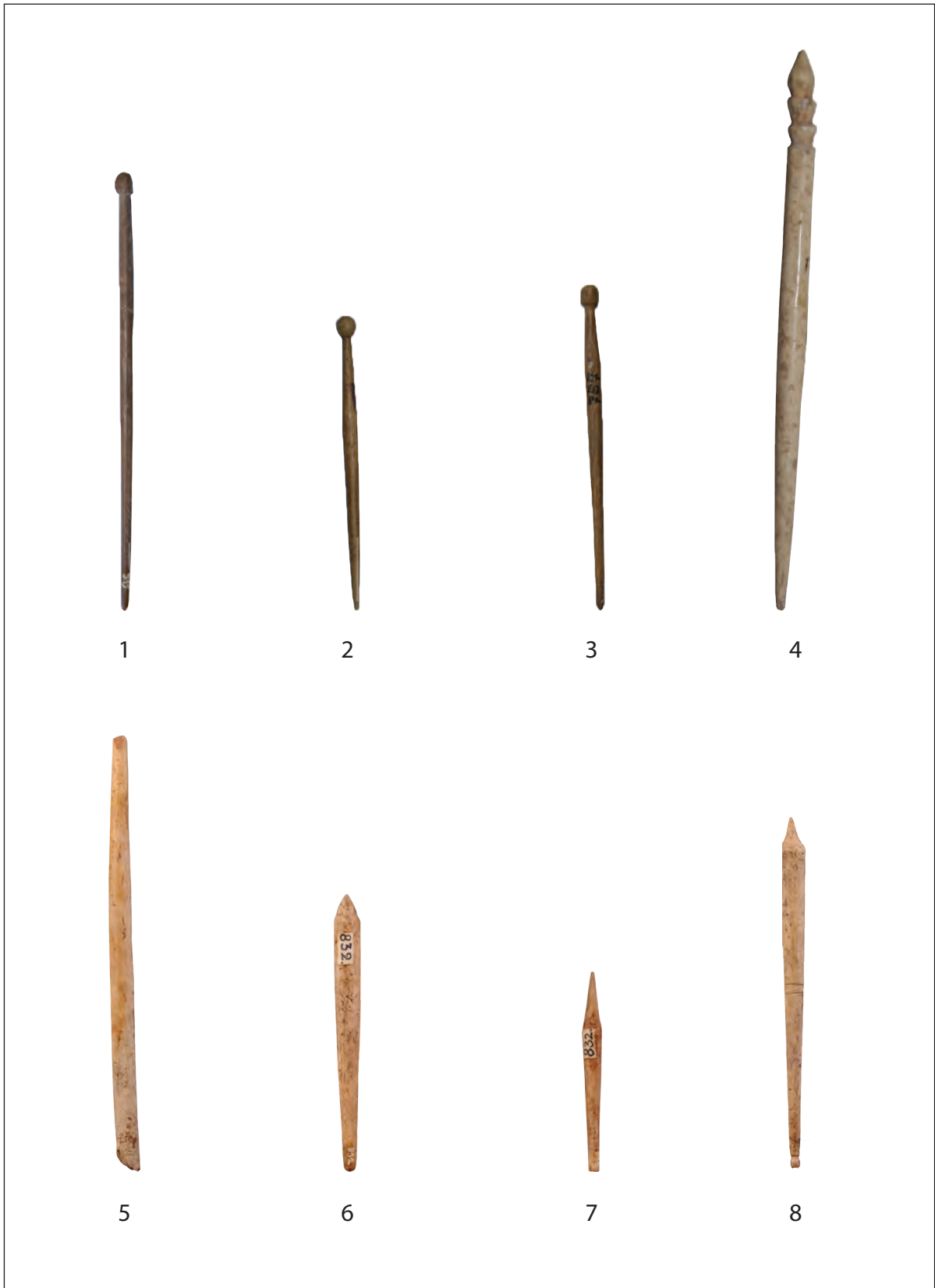
Tab. 11. 1. *Drvar*, 426, 2. *Drvar*, 421. 3. *Srebrenica*, 322. 4. *Stolac*, 261.

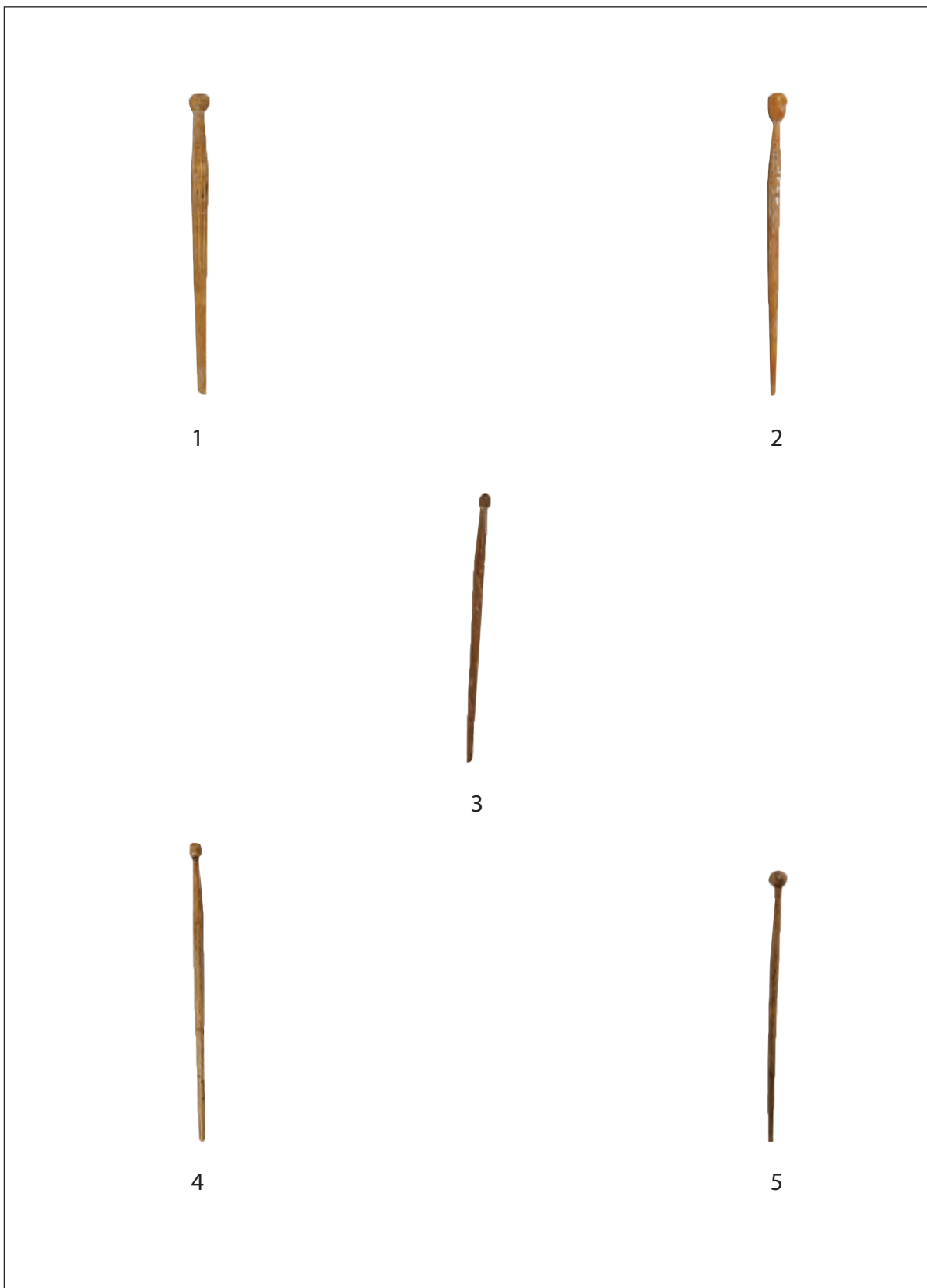
Tab. 12. 1. *Ljubuški*, 169, 2. *Ilidža*, 1247. 3. *Breza*, 1195. 4. *Mogorjelo*, 3188. 5. *Nepoznato*, bez broja.

Tab. 13. 1. *Ilidža*, 1248, 2. *Igalo*, 961. 3. *Mogorjelo*, 2780.
4. *Mogorjelo*, 3209. 5. *Turbe, Travnik*, 1301. 6. *Mogorjelo*, 3500. 7. *Kamiro*s, *Rodos*, 682.

Tab. 14. 1. *Stolac*, 315, 2. *nepoznato*, 527. 3. *Vid, Narona*, 757. 4. *Mogorjelo*, 3648. 5. *Vid, Narona*, 831.
6. *Vid, Narona*, 832/1. 7. *Vid, Narona*, 832/2. 8. *Vid, Narona*, 832/3.

Tab. 15. 1. *Ilidža*, 315/2, 2. *Mogorjelo*, 2215.
3. *Ilidža*, 315/4. 4. *Ilidža*, 1244. 5. *Japra*, *Majdanište*, 5716.

Tab. 16. 1. *Vid, Narona*, 756. 2. *Olimpija*, 591. 3. *Olimpija*, 592.
4. *Proboj, Ljubuški*, 156. 5. *Vid, Narona*, 838/1. 6. *Vid, Narona*, 838/2.

Tab. 17. 1. *Japra, Majdanište*, 5778. 2. *Gradac, Ljubuški*, 210. 3. *Albanija*, 825. 4. *Bukovica, Duvno*, 113. 5. *Japra, Majdanište*, 5745. 6. *Japra, Majdanište*, 5822.

Tab. 18. 1. Turbe, Travnik, 2063, 2. Zenica, 388. 3. Novi Šeher, 768. 4. Stolac, 302.
5. Stolac, 833. 6. Bila, Travnik, 1764. 7. Mogorjelo, 1998. 8. Nepoznato, bez broja.

Tab. 19. 1. *Vid, Naronā, 480*, 2. *nepoznat, b.b.* 3. *Čapljina, 49*.
4. *nepoznat, 57*. 5. *Albanija, 916*. 6. *Albanija, 785*.

Tab. 20. 1. *nepoznat*, 56, 2. *nepoznat*, 55. 3. *nepoznat*, 58.
4. *Dalmacija*, 789. 5. *Dalmacija*, 788. 6. *Dalmacija*, 787.

Tab. 21. 1. *Vid, Naronā, 479*, 2. *Vid, Naronā, 477*.
3. *Vid, Naronā, 478*. 4. *Saida, 439*. 5. *Albanija, 917*.

Tab. 22. 1. *Saida*, 438, 2. *Vid, Narona*, 723.
3. *Vid, Narona*, 481. 4. *nepoznato, b.b.* 5. *Čelebići, Livno*, 2340.

Tab. 23. 1. *Mogorjelo*, 3132/3. 2. *Mogorjelo*, 3132/5. 3. *Mogorjelo*, 3132/6.
4. *Albanija*, 786. 5. *Vid, Naron*a, 485. 6. *Vid, Naron*a, 484. 7. *Mogorjelo*, 3132.

Tab. 24. 1. *Vid, Narona*, 482. 2. *Vid, Narona*, 483. 3. *Mogorjelo*, 2668.
4. *Albanija*, 919. 5. *Albanija*, 918. 6. *Vid, Narona*, 476. 7. *Saida*, 436. 8. *Vid Nerona*, 2076.

Tab. 25. 1. *nepoznato*, 922. 2. *Mala Azija*, 784. 3. *Mala Azija*, 782.
4. *Mala Azija*, 783. 5. *Vid, Naron*, 833. 6. *Saida*, 437.

Tab. 26. 1. *Vid, Narona*, 475, 2. *Salona*, 790. 3. *Stup*, 1022.
4. *Stup*, 1023. 5. *Bugojno*, 1068.

1

2

3

4

Tab. 27. 1. *Bosanska Kostajnica*, 1189, 2. *Vid, Narona*, 486.
3. *Jajce*, 3170. 4. *Turbe, Travnik*, 1299.

The Sarnian diocese (*Sarniensis Ecclesia*)*

Ante Škegro
Zagreb

Abstract: The Sarnian diocese is known only for its priest Vitalis (*Vitalis presbyter*), the last cosignatory of the acts of the Salonitan Church Synod, on the 15th of July 530 presided over by the Salonitan archbishop Honorius II (528-547). In the document known under the name “Historia Salonitana Maior”, whose oldest manuscript version – from the Sacred Congregation for the Propagation of the Faith (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) – is attributed to the cultural circle of the Krbava-Modruš bishop Šimun Kožičić Benja (1509-1536), it was recorded in the above form.

Key words: The Roman Province of Dalmatia, The Sarnian diocese (*Sarniensis Ecclesia*), priest Vitalis (*Vitalis presbyter*), the Diocese of Senia (*Ecclesia Seniensis*), the Diocese of Krk (*Dioecesis Veglensis*)

Introduction

In fact this refers to the Diocese of Senj (*Seniensis Ecclesia*), whose name was written with the diphthong *ae* (*Saeniensis*), which during copying in the Middle Ages had been transformed into the very similar cursive letter combination *ar*. In this manner a new ecclesiastic entity was created – the Sarnian diocese – and Vitalis’ connection to his actual see was terminated. The Sarnian diocese was discussed in passing by several authors, who connected it to the Roman road station of Sarute on the main Salona – Servitium road depicted in the “Tabula Peutingeriana”, or the station of Sarnade on the main Sirmium – Salona road as noted on the “Itinerarium Antonini”. This station, as well as the see of Vitalis’ diocese, was said to be located at Donja Pecka near Mrkonjić Grad in western part of central Bosnia, although no traces were found there of an early Christian sacral structure. Other than Vitalis, no other Sarnian priests or bishops are known. The Diocese of Senia (Senj in the northern part of the eastern Adriatic) existed both before and after the mentioned Salonitan Church Synod.

I. An overview of research to the present

The Diocese of Vitalis is called Sarnian (*Ecclesia Sarniensis*)¹ and once Sarniten (*Ecclesia Sarnitensis*),² in the various manuscripts of the “Historia Salonitana Maior”. Daniele Farlati (1690-1773) considered that this might refer to the Diocese of Sarsenterum (*Sarsenterensis Ecclesia*),³ and both Ignaz Batthyány (1741-1798)⁴ and Ferdo Šišić (1869-1940)⁵ agreed with this. Farlati’s hypothesis is unacceptable because the the Diocese of Sarsenterum⁶ – together with the Diocese of Muccurum (*Ecclesia Muccuritana*)⁷ and the Di-

* Croatian version published in journal *Starohrvatska prosvjeta*, 37 (2010) 247-263. Publishing the article in English language corresponds with the opinion of the Editorial board to present the translation of already published articles in exceptional circumstances.

¹ Farlati 1753, 164; Kukuljević 1875, 197 (accord.: Codex Bibl. Barb. N. 3481. p. 114-116); Alačević 1878, 38; Клайћ 1967, 81; Gunjača 1973, 53; Ivanišević 1994, 160; Dodig / Škegro 2008, 17.

² Rački 1894, 15; Alačević 1878, 38; Клайћ 1967, 81, 221.

³ Farlati 1753, 172: „Fortasse legendum esse *Sarsenterensis ecclesia*, quae quidem ex decreto Concilii Salontani secundi, titulo ac sede Episcopali donata est“.

⁴ Batthyány 1785, 290.

⁵ Šišić 1914, 161; Клайћ 1967, 81, pag. 221.

⁶ Puljić / Škegro 2006, 219-241.

⁷ Škegro 2008, 291-303.

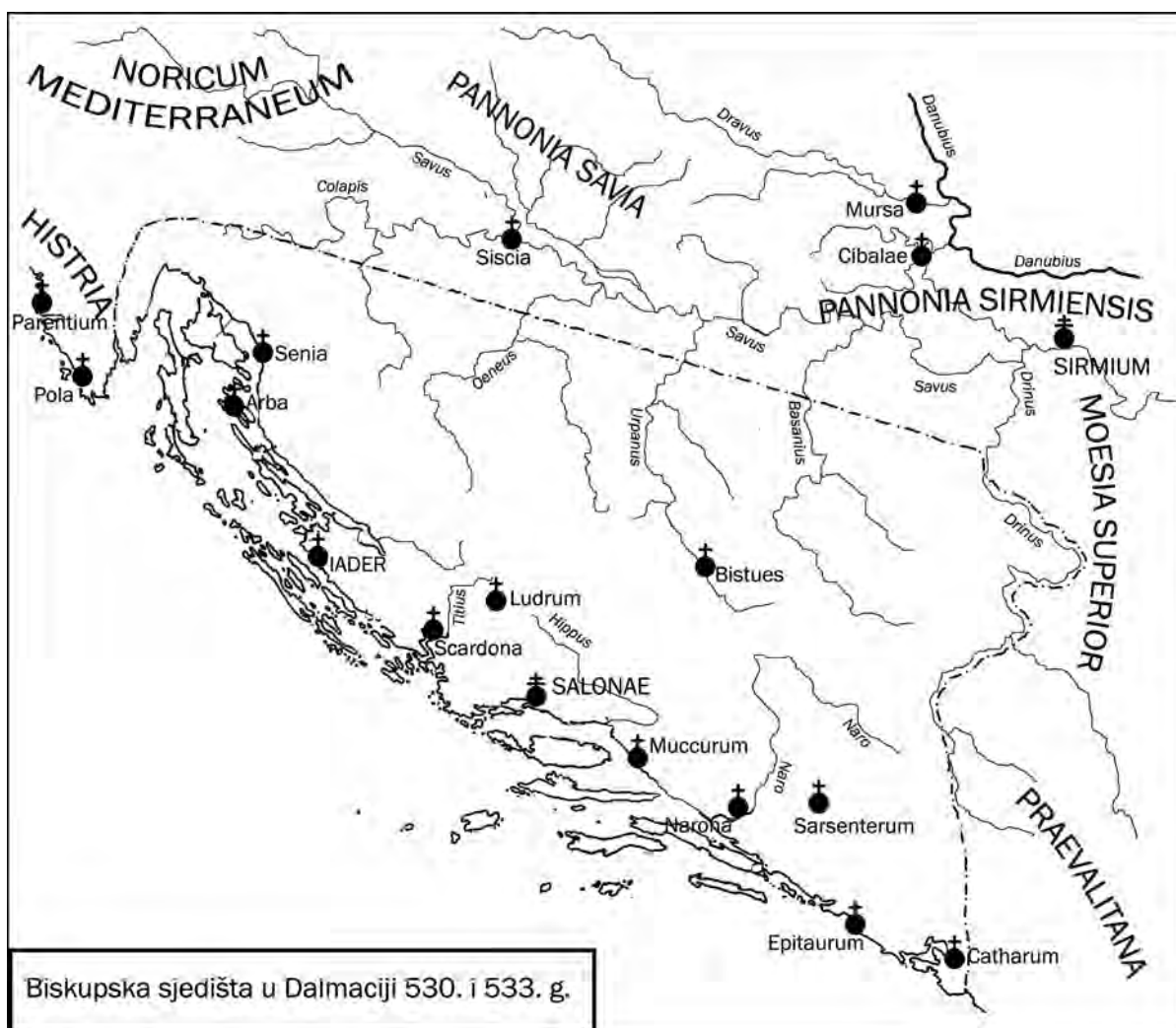

Fig. 1. Early Christian Dioceses in Dalmatia 530 and 533

ocese of Ludrum (*Ecclesia Ludroensis*)⁸ – was founded at the Salonitan Church Synod in 533 AD, while Vitalis' diocese was mentioned in the acts of the Salonitan Church Synod of 530 AD. The variations in the names of this diocese (*Sarniensis*, *Sarnitensis*) arise from the fact that the acts of these synods, as was noted as far back as by Petar Skok (1881-1956), were recorded in a local (*sermo vulgaris*) and not a learned form of Latin.⁹ Not even the names of the early Christian dioceses in the former Roman Province of Dalmatia were standardized nor can errors be excluded resulting from the transcription of these

acts,¹⁰ which the copiers adapted according to their own opinion.¹¹

In his book of early Christianity in Dalmatia, Donato Fabianich (1808-1890) connected the presbyter Vitalis without any explanation to the then non-extant Diocese of Mostar ("Vitale della Chiesa di Mostar",¹² "Sedi di Mostar"¹³), and this diocese identified as Sarsentorum (*sic!*).¹⁴ At the Mostar area for no reason locates the center of the Diocese of Sarsenterum (*Ecclesia Sarsenterensis*).¹⁵

¹⁰ Skok 1929, 49.

¹¹ Šišić 1914, 157.

¹² Fabianich 1874, 282.

¹³ Fabianich 1874, 285.

¹⁴ Fabianich 1874, 285, not. 1.

¹⁵ Mandić 1957, 65-68; Mandić 1959, 71-77; Mandić 1963a, 19-23; Mandić 1963b, 24-31; Basler 1991, 3; Bojanovs-

⁸ Škegro 2007, 9-24.

⁹ Skok 1929, 50.

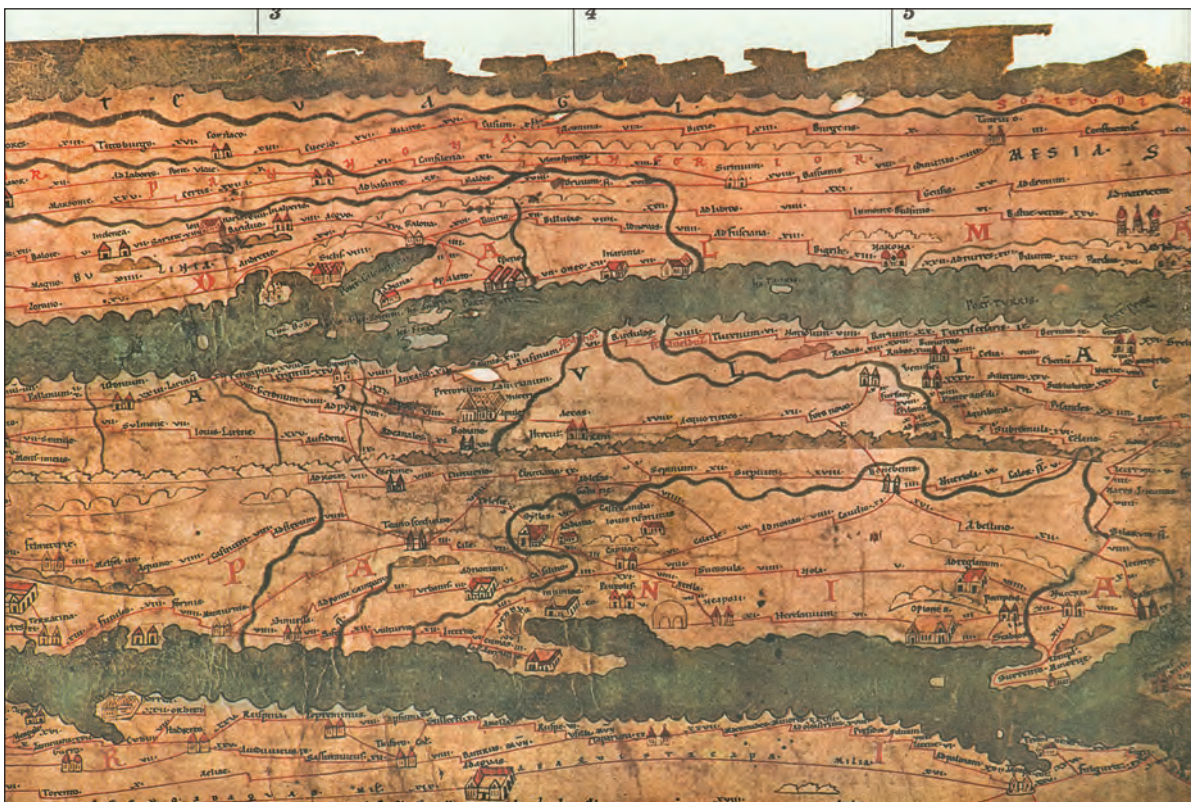

Fig. 2. Roman station Sarute on the main road Salona – Servitium

In his book on pre-Slavic topography in Bosnia and Herzegovina, Montenegro, and neighboring regions Wilhelm Tomaschek (1841-1901)¹⁶ identified the Sarnian diocese as a road station Sarnacle, which – in his opinion – the manuscripts most often recorded as Sarnade, and the Anonymous Geographer of Ravenna as Saniglo. He located it in Donja Pecka, at the source of the Sana River and the hamlet of Vasiljević in western Bosnia, because of his own assumption (“wir vermuten”)¹⁷ that the Sana had been called the Sarna in antiquity.¹⁸ Tomaschek’s identification is not acceptable because no early Christian

religious structures¹⁹ have been found in the cited places, nor does the etymology support this, while the name for the Sana River in antiquity was merely his hypothesis.

When publishing the “History of the bishops of Salona and Split” (*Historia Salonitana*) by Archdeacon Thomas of Split (1200-1268),²⁰ Franjo Rački (1828-1894) connected Vitalis’ diocese to the road station of Sarute, or Sarnite on the main Roman road Salona – Servitium, drawn between the stations Indeneia and Lonnaria on the “Tabula Peutingeriana”, or the station of Sarnade noted between the stations of Leusaba and Silvae on the “Itinerarium Antonini”.²¹ Rački did not explain his hypothesis, nor did he identify the location of these road stations, nor the see of Vitalis’ diocese.

ki 1988, 381; Andelić 1980, 261-262; Andelić 1999a, 37; Andelić 1999b, 5.

¹⁶ Tomaschek 1880, pass.

¹⁷ „We suspect“.

¹⁸ Tomaschek 1880, 18: “Aus dem oberen Ende der Ebene von Podražnica gelangen wir über die Lisina-planina und das Südende des Dimitor nach Medna und nach Dolnja-Pečka; hier oder bei Sana-wrelo und Wasiljewiçi suchen wir Sarnacle, wofür die meisten handschriften Sarnade, der Ravennate Saniglo schreiben. Wir vermuten, dass Sarna der antik-dalmatinische Name des Sanna-Flusses gewesen sei, den wir als ein Participium auf -na, alban. -ne, von dem Stamme sar, ‘fliessen, springen, eilen’ auffassen. Der Ort ist bis in das 6. Jahrhundert nachweisbar; an dem Provincial-

concil von Salona im Jahre 530 nahm Theil Vitalis presbyter Sarniensis ecclesiae (Farlati It. p. 163.)”.

¹⁹ Čremošnik 1988, 143, Nr. 10.34.

²⁰ Rački 1894, pass.

²¹ Rački 1894, not. e: Sarute tab. peut. (segm. VI, 2) vel Sarnite, in via a Servitio (Gradiška) Salonam, inter Indeneam et Lonariam (cf. Sarnade itin. Ant. ed. cit. p. 128 inter Leusabe et Silvae).

In his study on the Diocese of Ludrum, Vjekoslav Klaić (1849-1928) also connected the Sarnian diocese without any explanation to the former Roman road stations of Sarnite, Sarnade, or Sarniclo, and located it in an undefined area “in present-day Bosnia”.²² Obviously following Klaić, Krunoslav Draganović (1903-1983) located the diocese at Sarnade in an undefined Bosnian region in his book “History of the Catholic Church in Bosnia and Herzegovina”.²³

Anton Mayer (1883-1957) considered that Vitalis’ diocese could be connected to Servitium – a Pannonian station and port on the Sava River,²⁴ to which a main road had been built from Salona. He explained this by the fact that places that began with *Ser-* and *Sar-* were located in the region of northwestern Bosnia.²⁵ Mayer, however, did not substantiate his claim with anything else, nor in Bosanska Gradiška – where Servitium is located – has any early Christian structure ever been documented.²⁶

Rajko Bratož, one of the leading experts on early Christianity in the region of Illyricum, noted that the Sarnian diocese (*eccl. Sarniensis*) had not been identified, in fact that the locations were unsure for five early Christian dioceses in the interior section of Dalmatia, including this one.²⁷ This implicated that this diocese, like the four other unidentified early Christian dioceses (Barcensis, Bestoen, Ludrum, and Mactaritan), had been located in the interior of Dalmatia. However, the results of research to the present would indicate a conclusion that only the Diocese of Bestoe (*Ecclesia Bestoensis*) had been located in the far hinterland of the eastern Adriatic Sea (Fig. 1).²⁸

In his book of the history of Bosnia and Herzegovina in the antiquity, Ivo Bojanovski (1915-1993) considered that *Sarniensis Ecclesia* was a

parish (*parochia*) from the area of the Sarnien municipium (*mun. Sarniensis*), whose presbyter, or senior priest, Vitalis had participated in the Salonitan Synod in AD 530.²⁹ He thought that it was a parish of the Siscian diocese (*sic!*),³⁰ which had a similar status as the Nin diocese in the conclusions of the Split Church Council of 928 AD.³¹ Citing Farlati, Mayer, and Tomaschek,³² Bojanovski also tied it to the road station of Sarnade on the Sirmium – Salona road in “Itinerarium Antonini”,³³ or Sa(r)niglon in the text of the Anonymous Geographer of Ravenna,³⁴ which he hypothesized had become a municipium or *res publica* after AD 212, locating it in Donja Pecka near Mrkonjić Grad in the western part of central Bosnia.³⁵ The opinion of Bojanovski is unacceptable because this Church entity in the acts of the Salonitan Church Synod is not defined as a *parochia* but rather an *ecclesia* – exclusively denoting a diocese.³⁶ Vitalis signed the acts of the above synod as the deputy of his bishop (*primas suae ecclesiae*). The participation of a bishop’s deputy in a metropolitan synod was envisaged in the case of a pressing hindrance to attendance of the diocesan bishop.³⁷ Vitalis legitimately represented his diocese in 530, just as the other dioceses were represented by their bishops. Nor is Bojanovski’s idea acceptable about Vitalis’ “parish” as a component of the Sisak (i.e. Siscian) diocese, as the bishops of the latter had represented their diocese at the Salona Church Synods (530. g.: *Joannes episcopus Siscianae*; 533. g.: *Constantinus episcopus ecclesiae Siscianae*). There is also no proof that the road station Sarnade, to which

²² Клайћ 1912, 314.

²³ Draganović 1934, 4.

²⁴ Bojanovski 1988a, 381.

²⁵ Mayer 1957, 295.

²⁶ Paškvalin 1988, 47.

²⁷ Bratož 1986, 378, Not. 80: “Neidentificirani sta eccl. Mactaritana (Mostar?) in eccl. Sarniensis”, 390: *Sarniensis Ecclesia* Anonymus 530 *Concilium Salonitanum I* (N. Klaić, *Historia Salonitana maior*, Beograd 1967, str. 85); Klaić, 1987, str. 183, bilj. 74: “Problematisch ist noch die Lokalisierung von 5 im Landesinneren gelegenen Bistümern, (Barcensis ecc., Besto, Ludrum, eccl. Sarniensis, eccl. Mactaritana...”: Bratož 2009, 228, nr. 96: *Sarniensis ecclesia* (530).

²⁸ Škegro 2005, 369–389.

²⁹ Bojanovski 1980, 121-122, 123; Bojanovski 1988a, 251-252.

³⁰ Bojanovski 1988a, 286.

³¹ Bojanovski 1988a, 13: *Nonensis vero ecclesia non episcopum antiquitus sed archipraesbyterum habuisse cognoscitur*.

³² Bojanovski 1988, 286 and not. 10. (D. Farlati, 111. sacr., 164. from AD 530. A. Mayer, *Die Sprache*, 295, cf. 293, 294. W. Tomaschek 1880, 54).

³³ Itin. Ant. 269, 3, pag. 128: *Sarnade*.

³⁴ Rav. IV 19, 5, pag. 217: *Saniglon*.

³⁵ Bojanovski 1980, 121-122; Bojanovski 1988, 381: SARNADE, mansio, via Salona-Servitium (Dalm.): *Sarnade* Itin. Ant. 269, 3; Sa(r)niglon Rav. IV 19 (?): *Sarniensis* (+Sarni/t/ensis) *ecclesia*, or *presbyter* Farlati, Illyr.(?) sacr. 2, 164 (a. 530). Most often locates in Pecka near Mrkonjić-Grad, probably municipality after AD 212, or *res publica*.

³⁶ Skok 1929, 48.

³⁷ Dodig / Škegro 2008, 20: *Quod si quem forte non desidiosa voluntas sed inevitanda necessitas detinuerit, per primates suae ecclesiae se praesentet*.

Bojanovski connected Vitalis' "parish", became a municipal settlement – the fundamental prerequisite for any place to become an episcopal center.

Pascale Chevalier also commented on the Sarnian diocese in his catalogue of early Christian architecture in Dalmatia, but he had nothing to note other than the mention of a bishop in AD 530 (l'évêque de l'eccl. *Sarniensis*) and that the diocese was not identified (*l'eccllesia Sarniensis non identifiée*).³⁸ However, the acts of the synod in question – to which this statement refers – do not mention a bishop, but a priest (*presbyter*).

In his book on the ecclesiastical organization in Serbian lands in the Middle Ages, Tibor Živković (1966-2013) noted that the "bishop of Sarnia" had attended the Salonitan Church Synod in AD 530,³⁹ although in fact a presbyter had participated as the deputy of the bishop (*primas*).

II. Sarniensis Ecclesia is the same as Seniensis Ecclesia

The see of the diocese represented by presbyter Vitalis at the Salonitan Church Synod in AD 530 should not be sought at the road station of Sarute on the main Salona – Servitium road (Fig. 2), nor the road station of Sarnade on the Sirmium – Salona road, located at Donja Pecka near Mrkonjić Grad (Fig. 3). It is not merely that no proof exists that these road stations ever achieved municipal, i.e. urban status – the basic precondition for any place to be the see of a diocese – but also there are no traces of any early Christian sacral structures there. For the same reasons, Vitalis' diocese also cannot be connected to Servitium – a road station and port on the Sava River. Not even the etymology would support this. The see of this diocese should be sought in an urban settlement whose name is close to that applied to Vitalis' bishopric, where the existence of early Christian religious structures is known, and to which several early Christian districts would have gravitated. All of this would correspond to the current Croatian coastal town of Senj, below the Velebit Mountains on the eastern part of the northern Adriatic (*Senia*, Σένια).

Senia (Σένια)

Senia was once the most important trading and port settlement of northern Dalmatia in the area between Iader to the southeast and Pola to the northwest. The main coastal road passed through it: Aquileia – Salona – Naron – Epitaurum – Epidamnus – Constantinopolis, having reached it during the reign of Octavianus Augustus. The hinterland beyond the Velebit had access to the Adriatic Sea through a pass to this place, including Pannonia Savia, with a major road also built to its center in Siscia (Fig. 4). This cosmopolitan settlement, where Latin and Greek were spoken, existed from the last centuries BC and became a center of Oriental and Greco-Roman cults. Some authors consider that it acquired colonial status (*colonia Seniensis*) around BC 33,⁴⁰ while according to others it is not clear whether it was a *colonia* or a *municipium*, as Pliny the Elder (23-79) classified it as an *oppidum*,⁴¹ and others think that it was a *municipium* because it was located in an imperial province,⁴² or alternatively because it had insufficient agricultural land for the settlement of Roman citizens.⁴³ Senia surpassed the Kvarner Bay centers of Arba (Rab), Curicum (Krk), and Apsorus (Osor) strategically, economically, culturally, and in terms of religion and transport. During the early imperial period, there were even Palestinian Jews (*Iudaei*) in this place.⁴⁴ A significant trading settlement was in the 5th and 6th centuries,⁴⁵ and it continued to exist during the Middle Ages.⁴⁶

Opposite Senia is the island of Krk (Κουρίκτα, *Curricus*), where numerous early Christian sacral structures have been registered,⁴⁷ bearing witness to early Christian communities requiring the care of a bishop. The choice of Senia as a diocesan center greatly facilitated the spread of

⁴⁰ Alföldy / Mócsy 1965, 76.

⁴¹ Pliny III, 21, 140, p. 104; Wilkes 1969, 200.

⁴² Vittinghoff 1977, 18-19.

⁴³ Zaninović 1988, 11-12; Starac 2000, 85.

⁴⁴ CIL III 10055.

⁴⁵ Patsch 1900, 95-96; Senia, *Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Alterumswissenschaft, Neue Bearbeitung, Zweite Reihe [R-Z], Zweiter Band*, Stuttgart 1923, col. 1460-1461; Alföldy / Mócsy 1965, 76 and not. 59; Glavičić 1993, 79-104; Starac, 1999, 71-88; Starac 2000, 84-85; Bartulović 2007, 265-274.

⁴⁶ Goldstein 1992, 52.

⁴⁷ Šiljeg 2008, 84-87; Regan / Nadilo 2009a, 1075-1087; Regan / Nadilo 2009b, 1175-1185.

³⁸ Chevalier 1995b, 10, 23.

³⁹ Живковић 2004, 42.

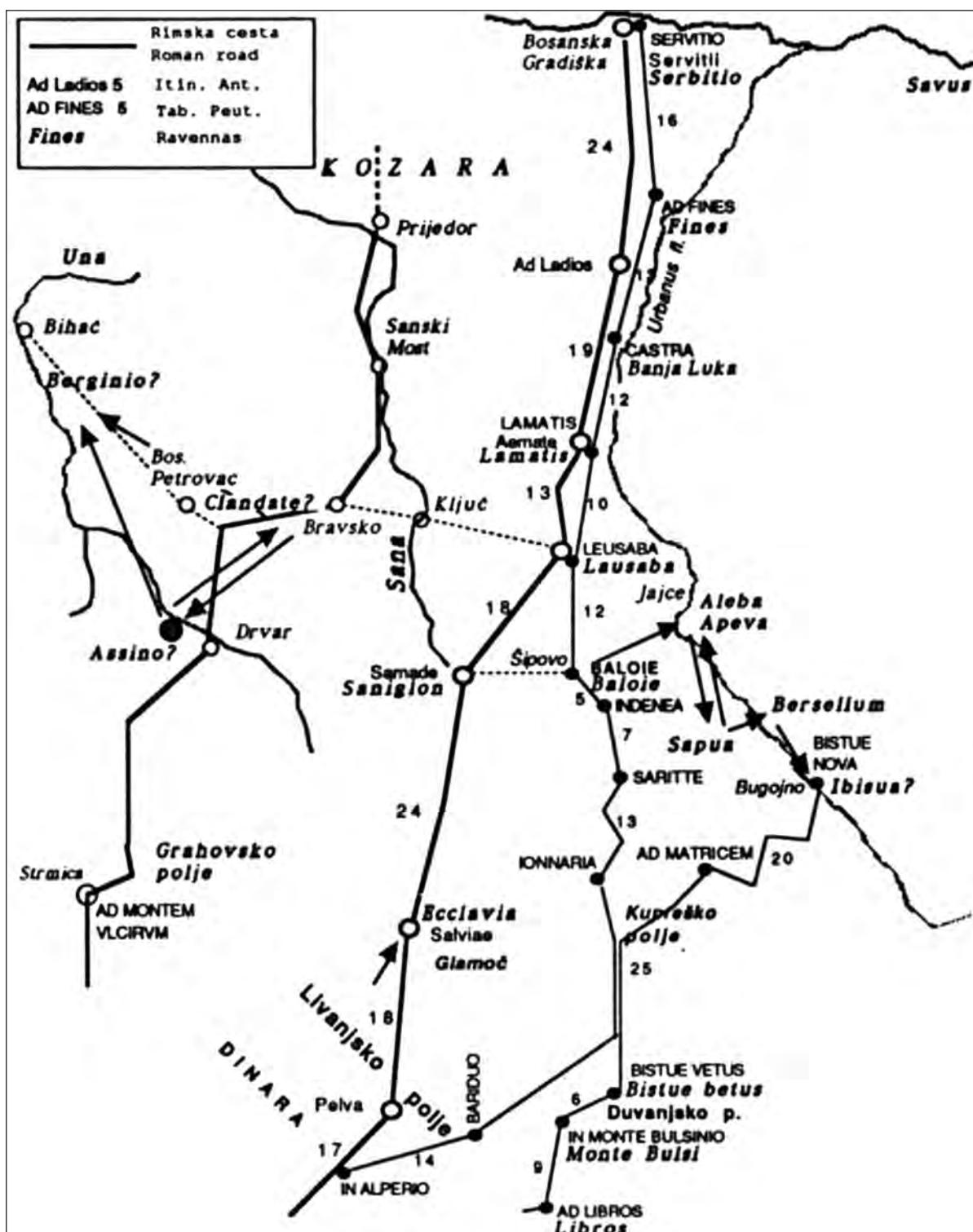

Fig. 3. Roman stations Sarnade and Servitium (acc. Slobodan Čače)

Christianity in the northern Kvarner Bay, while the southern and Cres-Lošinj sections were under the jurisdiction of the Arba (Rab) bishop. Senia, which in the northern Adriatic had a sim-

ilar role to that of Iader in southern Liburnia,⁴⁸ gained additional importance as the see of a diocese.

⁴⁸ Margetić 1988, 2.

The letter of Pope Innocent I to bishop Laurentius

Numerous experts consider that Senia was a diocesan center.⁴⁹ It might have still had a bishop during the 4th century⁵⁰ or at the beginning of the 5th century.⁵¹ The basis for this is a letter from Pope Innocent I (402-417) sent to bishop Laurentius denouncing the supporters of the former bishop of Sirmium, Photinus (345-351). The supporters of Photinus (*haeretici Photini*), through their propagation of the anti-Trinity heresy – condemned in 351 at the First Sirmium Synod and in 381 at the Synod in Aquileia – were endangering Laurentius' diocese (*in territorio dilectionis tuae*)⁵² due to their numbers (*nusquam tam multi, quam apud vos*).

Proving that Senia had been a diocesan center, Ivan Črnčić (1830-1897) drew attention to the similarities between the title of Laurentius' diocese (*Seniensis*) in the letter from Pope Innocent I and the term for the people of Senia (*Senienses*) on an early imperial inscription from Senj.⁵³ He

⁴⁹ Farlati 1769, 115-116; Sladović 1856, 93-94; Migne 1845, 607, not. e; Črnčić 1867, 31-33; *Opći šematizam* 1975, 424; Cambi 1976, 240, 270 not. 14; Cambi, 2002, 209, and not. 923; Glavičić 1993, 98; Chevalier 1995a, 39; Chevalier 1995b, 22, 23; Bogović 1997, 291-328; Nekić 1997, 32-34; Starac 1999, 85; Bogović / Nekić 2010, 8, 21, 53.

⁵⁰ Cambi 2002, 209, and not. 923.

⁵¹ Sladović 1856, 93-94; Črnčić 1867, 31-33; *Opći šematizam* 1975, 424; Cambi 1976, 240, 270 not. 14; Cambi 2002, 209, and not. 923; Bratož 1986, 390; Bratož 1987, 194; Glavičić 1993, 98; Bogović 1997, 291-328; Nekić 1997, 32-34; Starac 1999, 85; Bogović / Nekić 2010, 8.

⁵² Farlati 1769, 115-116; Patrologia Latina, 20, col. 607-608, epist. XLI: *Innocentius Laurentio episcopo Seniensi. Diu mirati sumus, dilectionis tuae litteris lectis, haereticos Photini venena sectantes in territorio dilectionis tuae non solum esse, sed et publice sibi conventicula in aliquorum possessionibus praeparare; cum de toto pene orbe nusquam tam multi, quam apud vos, delegerint habitare. Quorum doctrinae nefariae auctor Marcus, dudum de Urbe pulsus, temeritatis tantae ductus est audacia, ut primum sibi inter eos vindicaret locum. Sed ne ulterius debacchandi habeant facultatem, et animas simplicium ac rusticorum secum in gehennam, cui destinati sunt, trahant, actum est adversus eos a defensoribus Ecclesiae nostrae, quo eos possint expellere: ut qui Christum Deum ex Patris substantia ante saecula negant genitum, hi cum Judaeis, qui ejus deitatem negaverunt, et nunc usque negant, participium habeant damnationis. Tuum est, frater charissime, quae praecepta sunt, non segnius agere: ne plebem tibi creditam dissimulatione deperdas, et incipias Deo de perditis reddere rationem.*

⁵³ CIL III 3017: *L(ucio) Valerio / Agathopo / aug(ustali) huic ord(inis) / Seniensem / ornament(um) decur(ioni) / primo decrevit / Valeria Montana / coniugi opt(imo) / l(oco) d(ato) d(ecurionum) d(ecreto).*

also emphasized that supporters of Photinus were not present either in Signia in Latium nor in Siena in Etruria – Italian places with names similar to Senia on the east Adriatic coast. He also noted that the title of bishop Maximinus (*Maximinus Seniensis*) – a participant at the Fourth Ecumenical Council in Chalcedon (AD 451) – was completely identical to the title of bishop Laurentius. Maximinus, along with another six Illyrian bishops, was noted in one codex of Ecclesiastic law (*Codex canonum ab Hadriano I Carolo regi donatus*)⁵⁴ in 774 given by Pope Adrian I (772-795) to the Frankish ruler Charlemagne (768-814).⁵⁵

In terms of the letter of Pope Innocent I being in connection with Senia, Jacques Zeiller (1878-1962) contested it, as he considered this to be the only proof that this place had been a diocesan center.⁵⁶ Zeiller, however, did not know about the traces of early Christian religious structures uncovered by archaeological excavations at the site where the cathedral of St. Mary was later built in Senj,⁵⁷ and particularly those on the “island face of Senia” – insel Krk,⁵⁸ nor about John – “the first among the bishops of Senia” from 743 AD.⁵⁹ Very clearly („Le doute subsiste néanmoins, car on peut toujours opposer la suscription *Seniensi* à ces arguments, qui ne sont point apodictiques“),⁶⁰ he considered Laurentius to have been the bishop of Sirmium, as in some

⁵⁴ Hartzheim 1759, 182: *Provin(ciae) Illyrii VII. Anastasius Thessalonicensis per Quintillum Episcopum Heracliensem. Sozon Philippensis, Maximinus Seniensis, Anopatus Thasutanus, Dardanius Barlaa, Nicolaus Strobiensis, Eusebius Deberotanus (Deverotanus).*

⁵⁵ Črnčić 1867, 32-33.

⁵⁶ Zeiller 1918, 145-146; Zeler 2005, 154-155, 534.

⁵⁷ Glavičić 1982, 73-77; Glavičić 1993, 95, 97-98; Starac 1999, 71-88.

⁵⁸ Starac 1999, 85.

⁵⁹ Kraljić 1971, 287-288: *Segniensis Episcopatus fundatione antiquissimum esse, vel ipsa Joannis, in hac seria primi, auctoritas innuit. Temporum artem frequens illic saeviens injuria tum originem illius, cum plurimorum nomina Episcoporum oblitteravit. Quorum vero in publicis Instrumentis, Bullis Pontificiis, Regum privilegiis, et apud sui aevi authores memoriam reperi, eos in Chronologiam reducere libuit. 743. Joannes Episcopus Segni: in Sinodo, sub Zacharia Papa Romae celebrata, primum locum habuit. C. Baron: Annal: Eccles: T. g. H. cod. fol 114. lit. C § 34.*

⁶⁰ Zeiller 1918, 146; Zeler 2005, 155: „Sumwa, uprkos svemu, ostaje, jer natpis *Seniensi* uvek mo' da se suprotstavi ovim tvrdwama, koje nisu dokazane.“ (Despite everything, suspicion remains, because the sign *Seniensi* always be opposed these claims, which are not proven).

codexes, he was referred to as the Sirmien bishop (*Symiensis*). In the “Latin Patrology” that he cited,⁶¹ along with the term *Seniensis*, both *Siniensis* and *Symensis* are also cited⁶² – which are no easier to connect to Sirmium than *Seniensis* is to Senia. Zeiller considered that the case of Sirmium was strengthened by the fact that Photinus’ supporters would still have been located in his initial area of activity at the beginning of the 5th century.⁶³

Presenting the results of research into the history of the Roman Church during the first five centuries of its existence, Charles Pietri (1932-1991) also placed Laurentius among the bishops of Italian Siena (*episcopus Seniensis*, *Saena* / *Sena* = Siena).⁶⁴ As support for this, he cited the exile of Photinus’ supporters from Rome along with their leader Marcus, who subsequently found themselves in the rural sections („ils s’étaient établis dans des propriétés rurales pour tenir leur conventicule“)⁶⁵ of Laurentius’ diocese („sur les conventicules organisés dans le territoire de sa pastorale“).⁶⁶ The expulsion of Photinus’ supporters from Rome neither supports Siena nor contradicts Senia, as they could have arrived in either place just as they had arrived in Rome from the distant Sirmium in Pannonia. Although this is contested without valid arguments, the attribute of Tacitus (*Seniensis*)⁶⁷ supports Senia („the normal adjective for Liburnian Senia“⁶⁸), totally identical to the title of Laurentius from the letter of Pope Innocent I and the term for its population from the cited Early Imperial inscription from Senj (*Senienses*).⁶⁹ In support of Siena, Pietri cited the work of Francesco Lanzoni (1862-1929) about Italian dioceses, where he first stated that the letter of Pope Innocent could apply to Sirmium, Signia in Latium, or Siscia in Illyricum, but not Senia in Dalmatia, which seemingly had

never had a bishop.⁷⁰ In another section of the same work, he stated that Laurentius perhaps had indeed been a bishop in Illyricum („... un Laurentius „episcopus seniensis“, probabilmente dell’Illirico...“).⁷¹ Of the listed places in Illyricum, the title of Laurentius’ diocese was phonologically closest to Senia below Velebit Mountain. In contesting Senia, Pietri also depended on Zeiller,⁷² who, as can be seen above, neither proved anything discounting this town nor in favor of Siena. Pietri’s opinion was accepted by Bratož,⁷³ who had previously considered Laurentius (with a delay) the bishop of Senia (*Senia?*).⁷⁴

On the basis of the title used in the letter of Pope Innocent (*Laurentio episcopo Seniensis*),⁷⁵ Laurentius can quite justifiably be considered the bishop of Senia below Velebit Mountain, as had previously been noted in 1845 in the “Latin Patrology”.⁷⁶ Considering that this was one of the most significant northern Adriatic settlements with an excellent port („an excellent harbour“⁷⁷), through which passed the main Aquileia – Constantinople road and which was also connected by a main road to Siscia in Pannonia, and where remains of early Christian structures have been documented, Pietri’s rejection of the eastern Adriatic Senia („l’obscur Senia“)⁷⁸ does not contribute in any way to a case for the Italian Siena. While there is no clear evidence that Photinus’s supporters, against whom Pope Innocent had sent the letter to bishop Laurentius, had existed in the region of Senia, neither is there any for the Italian Siena. It is significant, however, that de-

⁶¹ Zeiller 1918, 146, not. 2.

⁶² *Patrologia Latina*, 20, col. 608, not. e: „In aliquot mss., *Siniensis*. Apud Merl., *Symensis*“.

⁶³ Zeiller 1918, 145-146; Zeler 2005, 154-155, 534.

⁶⁴ Pietri 1976, 919-920; Pietri 2000, 1236.

⁶⁵ Pietri 1976, 919.

⁶⁶ Pietri 2000, 1391.

⁶⁷ Tacitus 1998, IV, 45, pag. 83: *Manlius Patruitus senator pulsatum se in colonia Seniensi coetu multitudinis et iussu magistratuum querebatur*.

⁶⁸ Wilkes 1969, 200.

⁶⁹ CIL III 3017.

⁷⁰ Pietri 1976, 920, not. 3: „Lanzoni, *Diocesi d’Italia*, 1, p. 566“: „o a Senia di Dalmazia, che non pare abbia mai avuto vescovo (una lettera d’Innocenzo I „Laurentio seniensi“ [J-L, 318] non si riferisce a Senia ma forse a Sirmium) o a Signia del Lazio (oggi Segni); o a Siscia, città dell’Illirico“

⁷¹ Lanzoni 1927, 380.

⁷² Pietri 1976, 919.

⁷³ Bratož 2007, 266, not. 77: „Innocentius, *Epist.* 41 (*PL* 20, 607-608). V pismu, čigar naslovnik je bil *Laurentius episcopus Seniensis* (Siena in Etruriji) in ne *Sirmium*, *Siscia* ali *Senia* v severni Dalmaciji“. (In the letter, which was addressed to *Laurentius episcopus Seniensis* (Siena in Etruria) rather than on *Sirmium*, *Siscia* or *Senia* in north Dalmatia).

⁷⁴ Bratož 1986, 390; isti 1987, 194.

⁷⁵ Jaffé 1885, 48, 318 (115).

⁷⁶ *Patrologiae latinae tomus* 20, col. 608, not. d: *Immo si ad Seniensem in Croatia, seu, ut olim vocabant, in Liburnia, non ad Senensem in Hetruria episcopum haec epistola scripta est...*

⁷⁷ Wilkes 1969, 200.

⁷⁸ Pietri 1976, 919.

struction and burning were recorded as having taken place during the 4th and 5th century, which are attributed to the Germanic migrations,⁷⁹ i.e. to the Visigoths.⁸⁰ However, if the exiled Photinus supporters had arrived in the *Senia* area, from where the Pope was also requesting their removal by bishop Laurentius, it would not be unreasonable to presume that this destruction could also have occurred in the context of such events.

III. Jurisdiction

The acts of the Salonitan Church Synods from 530 and 533 AD mention only the Arba diocese (*sancta ecclesia Arbensis*) among the Kvarner islands, whose seat was at Rab (*Arba*) on the island of the same name. As this island gravitated even in antiquity to the sparsely settled coastal region below the Velebit Mountains (*Ortopla, Vegia*) and the somewhat more populated northwestern part of the island of Pag, where early Christian structures have also been documented,⁸¹ it can justifiably be concluded that the jurisdiction of the Arba bishop, in addition to the early Christian districts of the mentioned area, also included those of the islands of Cres (*Crexi*) and Lošinj (*Pullaria*). Such a conclusion can be assumed from the fact that no other diocesan center is mentioned, not merely in the acts of the above synod but also in other relevant sources for the Kvarner archipelago.⁸² The composition of the Diocese of Senia – to which the presbyter Vitalis belonged – in addition to the early Christian districts of the Senj and Vinodol regions, included those on the island of Krk. Without the latter, considering that the continental hinterland of the Senj was not particularly populated, the establishment of this diocese would have been pointless. Given the closeness of Senia and the island of Krk,⁸³ it is understandable that the population of Senia, along with its clergy and bishop would find a haven on Krk during a time of peril, primarily in the settlement from Late Antiquity

at Mala Luka – Bosar, where the remains of three early Christian basilicas were registered (including one with a baptistery), protected by the fortress of Korintija at Sokol – which also contained another early Christian basilica.⁸⁴ The existence of early Christian religious structures was also confirmed in the city of Krk⁸⁵ – the see of the too shiny municipality of Curictarum (*splendissimae civitatis Curictarum*)⁸⁶ where above the foundations of a three-naved early Christian basilica from the 5th century, the cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin Mary was built during the 12th century.⁸⁷

The Kvarner islands were politically isolated during the Byzantine rule – extending into the 12th century – from their continental hinterland that was governed by Croatian rulers.⁸⁸ In such conditions, the Senian diocese was divided into an island section with its see in the city of Krk and a continental part whose center remained in Senia. The “Chronicles of Grado” (*Chronicon Gradense*), which mention the Rab diocese (*Avoriciensis / Avonciensis ecclesia*),⁸⁹ establishment of the Krk diocese (*episcopatus in Vegla*), Osor diocese (*episcopatus in Asparo*) and the Pićan diocese (*episcopus Pathensis*) in Istria in the context of the provincial synods held in Grado in 579 and 585,⁹⁰ attributed to the Patriarch of Grado, Elijah (*Helias episcopus sanctae novae Aquilegiensis ecclesiae*).⁹¹ Although this source is considered a forgery created at the beginning of the 8th century,⁹² in it the actual state of the church conditions can be recognized that were merely formalized at the mentioned synods.⁹³ This is supported by the participation of the bishop of Osor, Lawrence (*Laurentius episcopus sanctae*

⁸⁴ Brusić 1988, 112-113; Starac 1999, 86; Regan / Nadilo 2009a, 1080-1083.

⁸⁵ Regan / Nadilo 2009b, 1175-1185.

⁸⁶ CIL III 3126; Starac 2000, 81.

⁸⁷ Mohorović 1988, 18; Starac 1999, 84.

⁸⁸ Margetić 1988, 11-13.

⁸⁹ Monticolo 1890, 49, 25; Kos 1902, 96, nr. 85.

⁹⁰ Klaić 1901, 78.

⁹¹ Rački 1877, 235-236, doc. 8; Monticolo 1890, 43, 1-10; Kos 1902, 100, nr. 86: „tunc Helias patriarcha egregius cum omni illa episcoporum multitudine ac cleri et populi collaudatione ordinavit et constituit et de novo erexit XVI episcopatus tam inter partes loci Foroiuliensium nec non et Histrie et Dalmatie regiones, videlicet Veglensem, in Asparo, in Pathena, quam in Venetiarum partibus.

⁹² Kos 1902, 100.

⁹³ Šišić 1925, 286, not. 43.

⁷⁹ Glavičić 1993, 98; isti, 1994, 56.

⁸⁰ Glavičić, 1994, 56; isti, 1993, 98.

⁸¹ Jurković 1988, 123-125; Škunca 1988, 26; Regan / Nadilo 2009c, 761-767.

⁸² Margetić 1988, 4.

⁸³ Zaninović 1988, 11.

Fig. 4. Senia on the main coastal road Aquileia - Constantinopolis

Apsaretianensium / *Apsetianensium* / *Absartianensis* / *Apsetianorum ecclesiae*),⁹⁴ and the bishop of Rab, Ursus (*Ursus episcopus Avaritianensium* / *Hibaritensium* / *Avaritianensium* / *Baritianorum ecclesiae*)⁹⁵ at the Seventh Ecumenical Council of Nicaea in 787, along with the bishops of Split (*Ioannes episcopus sanctae Salonentianae* / *Salontianae* / *Saluntianensis ecclesiae*)⁹⁶ and Kotor (*Ioannes episcopus Decateron*),⁹⁷ both named John. As the continental sections of the former Liburnia Tarsatica were not under Byzantine

rule,⁹⁸ the appearance of a bishop of Senj (*Segniensis episcopatus*) in the 8th century should not be surprising.⁹⁹ This church leader is proof that the ecclesiastical authority was functioning in that part of the Senian diocese not under Byzantine rule. It is understandable that its see was located in the same place where it had been at the time of the foundation of its diocese – in Senia (Senj), where the Romanesque cathedral was erected above the remains of an early Christian basilica and had probably inherited the original dedicatory title from antiquity.¹⁰⁰ It is not clear when the division of the Senj diocese occurred. However, if the bishop of Krk was Andreas (*Andreas episcopus sanctae ecclesiae Veientanae provinciae Istriae* / Ἀδρέας ἐλάχιστος ἐπίσκοπος

⁹⁴ Mansi 1960, vol. 13, col. 141, 142; 367, 368, 387, 388 724, 732; Darrouzès 1975, pag. 63, nr. 76 E, nr. 77 D, pag. 64, nr. 108 F; Katičić 1993, 32-33.

⁹⁵ Mansi 1960, vol. 13, col. 141, 142, 367, 368, 387, 388, 732; Darrouzès 1975, pag. 63, nr. 71 E, nr. 72 D; Katičić 1993, 31-32.

⁹⁶ Mansi 1960, vol. 13, col. 139, 140; 366, 368; 387, 388, 723, 732; Darrouzès 1975, pag. 64, nr. 106 F; Katičić 1993, 28-31.

⁹⁷ Mansi 1960, vol. 13, col. 373, 374; Katičić 1993, 34.

⁹⁸ Margetić 1988, 11-13.

⁹⁹ Kraljić 1971, 287-288.

¹⁰⁰ Starac 1999, 84.

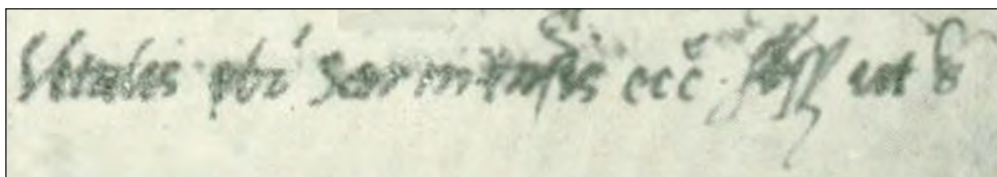

Fig. 5. *Vitalis presbiter Sarniensis ecclesiae*

τῆς ἁγίας ἐκκλησίας Κελαιάνης ἐπαρχίας Ἰστρίας), mentioned as a participant at the Roman Synod of bishops held in 680 at the invitation of Pope Agatho (678-681),¹⁰¹ then it would have occurred prior to 743, when Johannes was mentioned – as “first among the bishops of Senj” (*ipsa Joannis, in hac seria primi Segniensis episcopatus*).¹⁰²

Conclusion

The Sarnien diocese is known only from the presbyter Vitalis, the last signatory of the acts of the Salonitan Church Synod in AD 530. Other than him, no other priest or bishop is known from this diocese, which is not mentioned in any other source. Therefore it would not be unreasonable to conclude that the Sarnien diocese (*Sarniensis* / *Sarnitesis ecclesia*) had never even existed. Vitalis belonged to an early Christian diocese whose existence is not debatable, i.e. for which the evidence does not consist merely of his mention. It is not justifiable to search for the see of this diocese at the road stations of Sarute on the Roman road Salona – Servitium, or the road station Sarnade on the Sirmium – Salona road, nor at Servitium – a road station and port on the Sava River. No early Christian religious structures whatsoever have been found at the sites where these road stations were located. Vitalis’ diocese, which he represented in 530 at the Salonitan Church Synod, should be identified with the town of Senia on the north-east Adriatic coast below the Velebit Mountains, whose name had been incorrectly recorded through copying of the synod acts throughout the Middle Ages. Vitalis was referred to as a Sarnien priest (*presbiter Sarniensis ecclesiae*) in the codex of the “Historia Salonitana Maior”, a title created by the exchange of the vowel *e* with the diphthong *ae* and

its transformation into the very similar cursive letter combination of *ar* (*Seniensis* > *Saeniensis* > *Sarniensis*).

The existence of an early Christian religious building cannot be disputed in the most important port and trade center of northern Dalmatia – Senia. Numerous similar remains have also been confirmed on the island of Krk – which also points to Senia. There are no convincing arguments to contest the connection between bishop Laurentius and Senia. Presbyter Vitalis was the deputy for his, i.e. Senian bishop at the Salonitan Church Synod in 530. In addition to the bishops, the acts of this synod were signed by Salonitan presbyters, as well as certain other priests with undefined diocesan affiliations. Their presence at this synod was caused by problems occurring at that time in the Church in Dalmatia, which in fact to a great extent affected presbyters in particular. It is not clear what was happening in the Senian diocese in 533 at the time when the second Salonitan Church Synod was being held. There is, however, no doubt that it survived the decline and fall of Roman civilization by dividing itself in the newly existing political circumstances into an island (Byzantine) part (with a center in the city of Krk /*episcopatus Veglensis*/), and a continental part under Croatian rule – whose center remained at Senj (*episcopatus Segni*). The signature of presbyter Vitalis on the acts of the Metropolitan Synod of Salona in 530 is proof of the existence of the Senian diocese in the period between the Senian bishop Laurentius, in the third decade of the 5th century, and the appearance of the “first among the bishops of Senj”, John in AD 743.

¹⁰¹ Kos 1902, 231, Št. 186, not. 1.

¹⁰² Kraljić 1971, 287-288.

Various locations

Term	Equilizations	Locations	Authors	Year
<i>Sarniensis ecclesia</i>			Daniele Farlati	1753
<i>Sarsenterensis Ecclesia</i>			Ignaz Batthyány	1785
	Sarsentorum; chiesa di Mostar; sedi di Mostar	Mostar	Donato Fabianich	1874
<i>sarniensis ecclesia</i>			Ivan Kukuljević Sakcinski	1875
<i>Sarniensis Ecclesia</i>			Giuseppe Alačević	1878
<i>Sarniensis ecclesia</i>	<i>Sarnacle; Sarnade; Saniglo</i>	Donja Pecka (Mrkonjić-grad); wellspring of the river Sana	Wilhelm Tomaschek	1880
<i>sarnitensis ecclesia</i>	<i>Sarute; Sarnite</i>		Franjo Rački	1894
<i>Sarnitensis Ecclesia</i>			Giuseppe Alačević	1897
<i>Sarnitensis</i>	<i>Sarnite; Sarnade; Sarniclo</i>	„in present Bosnia“	Vjekoslav Klaić	1912
<i>Sarsenterensis ecclesia</i>			Ferdo Šišić	1914
Sarnadi		„in Bosna“	Krunoslav Draganović	1934
<i>Sarniensis</i>	<i>Servitium</i>		Anton Mayer	1957
<i>sarniensis ecclesia</i>			Nada Klaić	1967
<i>sarnitensis ecclesia</i>			Nada Klaić	1967
<i>sarsenterensis ecclesia</i>			Nada Klaić	1967
<i>sarniensis ecclesia</i>			Stjepan Gunjača	1973.
<i>eccl. Sarniensis</i>		„unidentified“; „problematisch ist die Lokalisierung“	Rajko Bratož Rajko Bratož	1986 1987
<i>sarniensis ecclesia</i>			Milan Ivanišević	1994
<i>Sarniensis ecclesia</i>	<i>Sarnade; Sa(r)niglon; parochia mun. Sarniensis</i>	Donja Pecka (Mrkonjić-grad)	Ivo Bojanovski Ivo Bojanovski	1980 1988
<i>ecclesia Sarniensis</i>		„non identifiée“	Pasquale Chevalier	1995
„episkop Sarnije“			Tibor Živković	2004
<i>Sarniensis (?) ecclesia</i>			Radoslav Dodig / Ante Škegro	2008

Sarnienska biskupija (*Sarniensis Ecclesia*)

Sarnienska dijeceza (*Sarniensis ecclesia*) je poznata samo po svećeniku Vitalu (*Vitalis presbyter*), posljednjem potpisniku akata metropolitanskog sabora održanog 15. srpnja 530. g. u *Saloni* pod predsjedanjem salonitanskog nadbiskupa Honorija II. (528.-547.). U spisu poznatom pod imenom „Historia Salonitana Maior“, čiji se najstariji rukopis – onaj iz Kongregacije za širenje vjere (*Congregatio de propaganda Fide*) – pripisuje kulturnom krugu krbavsko-modruškog biskupa Šimuna Kožičića Benje (1460.-1536.), zabilježena je u spomenutoj formi. Zapravo se radi o Senijskoj biskupiji (*Seniensis ecclesia*), čiji je apelativ zabilježen diftongom *ae* (*Saeniensis*), koji je prepisivanjem tijekom srednjeg vijeka preoblikovan u vrlo sličnu kurzivnu slovnu kombinaciju *ar*. Na taj je način nastao novi crkveni subjekt - Sarnienska dijeceza te prekinuta Vitalova veza s njegovom stvarnom biskupijom. Sarnienskom biskupijom usputno se pozabavilo nekoliko autora, koji su je dovodili u vezu s putnom postajom *Sarute* s magistralne ceste *Salona* – *Servitium* ucrtanom na „Tabuli Peutingeriani“, odnosno postajom *Sarnade* s magistralne ceste *Sirmium* – *Salona* ubilježenom na Antoninovom „Itineraru“. Ova se postaja, kao i središte Vitalove dijeceze, locira u Donju Pecku kod Mrkonjić Grada u Zapadnoj Bosni, iako u tom mjestu nema tragova nikakvog ranokršćanskog sakralnog objekta. Osim Vitala, nije poznat nijedan drugi sarnienski svećenik niti biskup. Senijska biskupija je postojala i prije i nakon održavanja spomenutog metropolitanskog sabora.

Bibliography

- Alačević, G. 1878, Delminium, Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata, 1, Split 1878, 38-42.
- Alföldy, G. / Mócsy, A. 1965, Bevölkerung und Gesellschaft der Römischen Provinz Dalmatien, Budapest 1965.
- Anđelić, T. 1980, Neki objekti kasnoantičke sakralne arhitekture u okolini Mostara, In: Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka. Znanstveni skup Metković 4-7. X 1977., Split 1980, 257-266,
- Anđelić, T. 1999a, Ranokršćanska dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislčićima kod Mostara, Mostar 1999.
- Anđelić, T. 1999b, Starokršćanska cimska bazilika u Mostaru, Altchristliche Cimer Basilika in Mostar, Mostar 1999.
- Bartulović, Ž. 2007, Neka pitanja iz povijesti Senja, In: Senjski zbornik 34, 265-296.
- Basler, D. 1991, Arheološki spomenici kršćanstva u Bosni i Hercegovini do XV, Stoljeća, In: Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne. Radovi sa simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije /1089-1989/, Sarajevo 1991, 1-9.
- Batthyány, I. 1785, Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium, Tomus primus, Albae Carolinae 1785.
- Bogović, M. / Nekić, D. 2010, Povodom 10. obljetnice uspostave Gospičko-senjske biskupije (2000.-2010.), Senj 2010.
- Bojanovski, I. 1980, Kasnoantički kaštel u Gornjim Vrbljanima na Sani, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 34 (1979.), 105-126.
- Bojanovski, I. 1988a, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Sarajevo 1988.
- Bojanovski, I. 1988b, Sardeati, In: Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 1, Sarajevo 1988, 161.
- Bratož, R. 1986, Razvoj organizacije zgodnjekršćanske crkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoljeća, Zgodovinski časopis / Historical review 40/4, 363-395.
- Bratož, R. 1987, Die Entwicklung der Kirchenorganisation in den Westbalkanprovinzen (4. bis 6. Jahrhundert), Miscellanea Bulgarica 5, 149-196.
- Bratož, R. 2007, Izseljivanje prebivalstva iz Zahodnega Ilirika v 5. in 6. stoletju. Vojni ujetniki in begunci v pozni antiki, In: Arhivistika, zgodovina, pravo. Vilfanov spominski zbornik / Gedenkschrift für Sergij Vilfan / Vilfan's memorial volume (Gradivo in razprave, 30). "Zgodovinski arhiv", Ljubljana 2007, 247-284,
- Bratož, R. 2009, Eine Region im Wandel – Der West- und Mittelbalkanraum in spätantiken und mittelalterlichen Chroniken. In: Jenseits der Grenzen, Beiträge zur spätantiken und frühmittelalterlichen Geschichtsschreibung. Millenium-Studien zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr. Millennium Studies in the Culture and History of the First Millenium C.E., Bd. 25. Herausgegeben von A. Goltz, H. Leppin, H. Schlang-Schöningh, „Walter de Gruyter“, Berlin – New York 2009, 199-238
- Brusić, Z. 1988, Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku, In: Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju. Znanstveni skup Krk, 24-27. IX. 1985, Zagreb 1988, 111-119.
- Bulić F. / Bernaldi J. 1912, Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatak Kronotaksa spljetskih nadbiskupa

- (od razorenja Solina do polovice XI. v.), Zagreb 1912.
- Cambi, N. 1976, Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali, In: Materijali XII. IX kongres arheologa Jugoslavije Zadar 1972., Zadar 1972, 239-282.
- Cambi, N. 1990, Dalmatie, In: Dictionnaire encyclopédique du christianisme ancien, Volume 1, A-I, 619-621, Cerf.
- Cambi, N. 2002, Antika, Zagreb 2002.
- Chevalier, P. 1995a, Ecclesiae Dalmatiae. L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe-VIIe S.), [En dehors de la capitale, Salona]. Tome 1 – Catalogue, Rome-Split 1995.
- Chevalier, P. 1995b, Ecclesiae Dalmatiae. L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe-VIIe S.), [En dehors de la capitale, Salona]. Tome 2 – Illustrations et conclusions. - Rome-Split 1995.
- CIL III = Corpus Inscriptionum Latinarum. Voluminis tertii pars prior, Consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae editum, Berolini apud Georgium Reimerum, MDCCCLXXIII.
- Čače, S. 1995, Civitates Dalmatiae u «Kozmografiji» Anonima Ravenjanina, The civitates Dalmatiae in the Cosmographia of the Anonymous Geographer of Ravenna, Zadar 1995.
- Čremošnik, I. 1988, Donja Pecka, In: Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 1, 143, nr. 10.34, Sarajevo 1988.
- Črnčić, I. 1867, Najstarija poviest Krčkoj, Osorskoj, Rabskoj, Senjskoj i Krbavskoj biskupiji. Muka dra Ivana Črnčića kanonika u Slovinskom Svetom Jerolimu, Rim 1867.
- Darrouzès, J. 1975, Listes épiscopales du concile de Nicee (787), Revue des études byzantines, 33, Paris 1975, 5-76.
- Dodig, R. / Škegro, A. 2008, Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni, Povijesni prilozi / Historical Contributions 35, Zagreb 2008, 9-23.
- Draganović, K. 1934, Katolička crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas, (Prilog uz istoimenu historijsko=statističku kartu), Zagreb 1934.
- Fabianich, D. 1874, La Dalmazia ne' primi cinque secoli del cristianesimo. Studii di Donato Fabianich dei Minori osservanti, Zara 1874.
- Farlati, D. 1753, Illyrici sacri tomus secundus. Ecclesia Salonitana. A quarto saeculo aere christianae usque ad excidium Salonae. Accessere Vita Diocletiani Imperatoris, Acta Sanctorum ex ejus genere, Marmora Salonitana, Venetiis 1753.
- Farlati, D. 1769, Illyrici sacri tomus quartus. Ecclesiae suffraganeae metropolis Spalatensis, Auctore Daniele Farlato presbytero Societatis Jesu, Venetiis, MDCCLXIX.
- Glavičić, A. 1982, Arheološki nalazi iz Senja i okolice, Senjski zbornik 9 (1981.-1982.), 63-91.
- Glavičić, M. 1993, Prilozi proučavanju poleogeneze i urbanističkog razvoja Senije, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Sveučilište u Splitu, 32 (19), 79-104.
- Glavičić, M. 1994, Značenje Senije tijekom antike, Senjski zbornik, 21, 41-58.
- Glavičić, M. 2002, Kult Libera u antičkoj Seniji, Senjski zbornik, 29, 5-28.
- Goldstein, I. 1992, Bizant na Jadranu. Bizant na Jadranu od Justinijan I. do Bazilija I, Zagreb 1992.
- Gunjača, S. 1973, Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. Knjiga I. Izvori (analiza i kritika), Zagreb 1973.
- Hartzeim, J. 1759, Concilia Germaniae quae Celsissimi principis Joannis Mauriti, archi-episcopi Pragensis sumptu Cl. Joannes Fridericus Schannat magna ex parte primum collegit, dein P. Josephus Hartzeim S. J. ejusdem celsissimi impensis plurimum auxit, continuavit, notis, digressionibus criticis, charta, et dissertatione chorographicis illustravit. Tomus I. Coloniae Augustae Agrippinensium, MDCCLIX.
- Itin. Ant. = Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum. Ex libris manu scriptis ediderunt G. Parthey et M. Pinder. Berolini, MDCCCXLVIII.
- Ivanišević, M. 1994, Povijesni izvori, Salona Christiana, Split 1994, 105-195.
- Jaffé, J. 1885, Regesta Pontificum Romanorum ab condita Ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII. Edidit Philippus Jaffé. Editionem secundam correctam et auctam auspiciis Gulielmi Wattenbach professoris berolinensis curaverunt S. Loewenfeld, F. Kaltenbrunner, P. Ewald. Tomus primus (a s. Petro ad a. MCXLI), Lipsiae 1885.
- Jurković, M. 1988, Prilog istraživanju predromaničke na otocima gornjeg Jadrana. In: Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju. Znanstveni skup Krk, 24-27. IX. 1985., Zagreb 1988, 121-128.
- Katičić, R. 1993, Imena dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa u aktima ekumenskoga koncila u Niceji godine 787., In: Uz početke hrvatskih početaka. Filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju, Split 1993, 25-35.
- Klaić, V. 1901, Krčki knezovi Frankapani I, Zagreb 1901.
- Klaić, V. 1912, Episcopatus Ludrensis u Dalmaciji (532), Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, 12, Zagreb 1912, 314-315,
- Клайћ, Н. 1967, Historia salonitana maior, Београд 1967.
- Kos, F. 1902, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Prva knjiga (l. 501-800). Zbral dr. Franc Kos c. kr. Profesor, Ljubljana 1902.

- Kraljić, V. 1971, Sumarni prikaz današnjeg stanja biskupskog i kaptolskog arhiva u Senju, Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, 16, 287-291.
- Kukuljević Sakcinski I. 1874-1875, Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom, Zagreb 1875.
- Lanzoni, F. 1927, Le diocesi d'Italia dalle origini al principio del secolo VII (an. 604). Studio critico di Mons. Francesco Lanzoni, Faenza 1927.
- Mandić, D. 1957, Gdje je bilo sjelo biskupije sarsentensis?, Dobri Pastir, 8, 65-68.
- Mandić, D. 1959, Ponovno o sjelu biskupije sarsentensis, Dobri pastir, 9, 71-77.
- Mandić, D. 1963a, Gdje je bilo sjelo biskupije Sarsiterensis?, In: Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti, Rim 1963, 19-23.
- Mandić, D. 1963b, Ponovno o sjelu biskupije Sarsiterensis? In: Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti, , Rim 1963, 24-31.
- Mansi, J. D. 1960, vol. 13, Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, vol. 2, Graz, Austria 1960.
- Margetić, L. 1988, Noviji pogledi na stariju povijest Vinodola, Krka i Senja, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, 9, 1-19.
- Mayer, A. 1957, Die Sprache der alten Illyrier. Band I: Einleitung. Wörterbuch der illyrischen Sprachreste, Wien 1957.
- Migne, J. P. 1849, Patrologiae cursus completus sive bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, oeconomica, omnium ss. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum qui ab aevo apostolico ad Inocentii III tempora floruerunt. Tomus 77: Sancti Gregorii Papae I cognomenta Magni, Opera omnia. Tomus tertius, Parisii 1849.
- Mohorovčić, A. 1988, Prilog poznavanju antičkog urbanog sloja grada Krka. - Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju. Znanstveni skup Krk, 24-27. IX. 1985, Zagreb 1988., 17-21.
- Monticolo, G. 1890, Cronache veneziane antichissime pubblicate a cura di Giovanni Monticolo. Volume I. Istituto storico italiano. Fonti per la storia d'Italia, Roma 1890.
- Nekić, D. 1997, Senjska biskupija u srednjem vijeku, Senjski zbornik, 24, 31-48.
- Novak, G. 1918, Topografija i etnografija Rimske provincije Dalmacije, Supplement Bulletinu Dalmato god. XXXVIII 1915, Zagreb 1918.
- Opći šematizam 1975, Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji Cerkev v Jugoslaviji 1974, Zagreb 1975.
- Paškvalin, V. 1988, Bosanska Gradiška. In: Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom 2, Sarajevo 1988, 47, nr. 03.12.
- Pietri, P. 1976, Roma christiana. Recherches sur l'Église de Rome, son organisation, sa politique, son idéologie de Miltiade à Sixte III (311-440), Roma 1976.
- Pietri, P. 2000, Prosopographie chrétienne du bas-empire 2. Prosopographie de l'Italie chrétienne (313-604). Volume 2, L – Z. Sous la direction de Charles Pietri (†) et Luce Pietri par Janine Desmulliez, Christiane Fraisse-Coué, Élisabeth Paoli-Lafaye, Charles Pietri, Luce Pietri, Claire Sotinel, „École française de Rome“, Rome 2000.
- Pliny, Natural History Books 3-7, with an English Translation by H. Rackham. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts – London, England, 2006.
- Puljić, I. / Škegro, A. 2006, The Diocese of Sarsenterensis, Arheološki vestnik, 57, 219-241.
- Rački, F. 1877, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia. Collegit, digessit, explicuit Fr. Rački, Zagrabiae 1877.
- Rački, F. 1894, Thomas archidiaconus: Historia Salnitana, Scriptores, vol. 3, Zagreb 1894.
- Rav. = Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica. Ex libris manu scriptis ediderunt M. Pinder et G. Parthey. Accedit Tabula, Berolini, 1860.
- Regan, K. / Nadilo, B. 2009a, Stare crkve u jugoistočnom dijelu otoka Krka, Građevinar: časopis Saveza građevinskih inženjera Zagreb, 61 (1009) 11, 1075-1087.
- Regan, K. / Nadilo, B. 2009b, Stare crkve u središnjem dijelu Krka, Građevinar: časopis Saveza građevinskih inženjera Zagreb, 61 (1009) 12, 1175-1185.
- Regan, K. / Nadilo, B. 2009c, Starokršćanske i predromaničke crkve otoka Paga, Građevinar: časopis Saveza građevinskih inženjera Zagreb, 61 (1009) 8, 757-767.
- Skok, P. 1929, Iz mojega „Glossarium-a mediae et infimae latinitatis regni Chroatiae, Šišićev zbornik / Mélanges Šišić. Zbornik naučnih radova: Ferdi Šišiću povodom šezdesetogodišnjice života, 1869-1929, Zagreb 1929, 47-52.
- Sladović, M. 1856, Pověsti biskupijah senjske i modruške ili krbavske. Trudom Manoila Sladovića, Trst 1856.
- Starac, R. 1999, Rezultati prve faze arheoloških sondiranja na trgu Cimiter u Senju, Senjski zbornik, 26, 71-88.
- Starac, A. 2000, Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji. Društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi. Liburnija II, Pula 2000.
- Šiljeg, B. 2008, Arheološko istraživanje lokaliteta Mala luka i Baška na Krku, Anali Instituta za arheologiju, 4, 84-87.

- Šišić, F. 1914, Priručnik izvora hrvatske historije, Zagreb 1914.
- Šišić, F. 1925, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925.
- Škegro, A. 2005, The Bestoen bishopric in the light prior research, *Arheološki vestnik*, 56, 369-389.
- Škegro, A. 2007, The Diocese of Ludrum (Ecclesia Ludroensis), *Povijesni prilozi*, 32, 9-24.
- Škegro, A. 2008, The Diocese of Muccurum (Ecclesia Muccuritana) in Dalmatia, *Arheološki vestnik*, 59, 291-303.
- Škunca, A. 1988, Pregled antike otoka Paga, *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju*. Znanstveni skup Krk, 24-27. IX. 1985, Zagreb 1988, 23-28.
- Tacitus* 1998, The Histories, Books IV-V, with an English Translation by Clifford H. Moore. The Annals Books I-III, with an English Translation by John Jackson. „Harvard University Press“, Cambridge, Massachusetts - London, 1998.
- Tomaschek, W.* 1880, Die Vor-Slawische Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna-Gora und der angrenzenden Gebiete, Separatdruck aus den Mittheilungen der K. K. Geographischen Gesellschaft, Wien 1880.
- Vittinghoff, F.* 1977, Zur römischen Municipalisierung des Lateinischen Donau-Balkanraumes. Methodische Bemerkungen, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. II. Principat. Bd. 6., New York – Berlin 1977, 3-51.
- Wilkes, J. J.* 1969, Dalmatia, London 1969.
- Zaninović, M.* 1988, Naselje i teritorij u antici Hrvatskoga primorja, In: *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju*. Znanstveni skup Krk, 24-27. IX. 1985, Zagreb 1988, 9-16.
- Zeiller, J.* 1918, Les origines chrétiennes dans les provinces Danubiennes de l'Empire Romain, par Jacques Zeiller, Paris 1918.
- Зелер, Ж. 2005, Почеци хришћанства на Балкану. Превела с француског Корнелија Никчевић, Подгорица 2005.
- Живковић, Т. 2004, Црквена организација у српским земљама (Рани средњи век), Београд 2004.

Gaj Blossije i uloga stoičke filozofske misli na političku djelatnost plebejskog tribuna Tiberija Sempronija Grakha i nastanak popularske platforme i pokreta

Salmedin Mesihović
Sarajevo

Abstract: During plebeian tribunate of Tiberius Sempronius Gracchus 133 BC, main ideological and political adviser was Caius Blossius. He came from Cumae, campanian town and community. Caius Blossius was adherent of radical version of stoicism, which included democratic and social ideas. After death of his friend and leader Tiberius Gracchus, Caius Blossius left Italy for Asia Minor where he joined to movement of Aristonicus and Heliopolis. He committed a suicide after defeat of Aristonicus movement.

Keywords: Tiberius Gracchus, Asia Minor, Caius Blossius, stoicism

Nezaobilazna osoba u zbivanjima koja su pokrenula period rimskih stranačkih sukoba i građanskih ratova (koji su obilježili razdoblje Kasne republike od 133. do 27. god. pr. n. e.) je bio Gaj Blossije, Italik rodom i porijeklom iz kampanskog grada Kime. U izvornoj građi on se pojavljuje kao član najužeg kružoka oko Tiberija Sempronija Grakha (*Tiberius Sempronius Gracchus*),¹ pa čak i kao njegov "komesarski ideolog" i odani pratilac sve do samoga kraja. Koliko se može razlučiti iz šturih i fragmentarnih podataka, Gaj Blossije je bio uvjeren u neophodnost provođenja socijalnih i demokratskih ideja, pa je, moguće, predstavljao i radikalniji i ekstremniji dio prvotnog popularskog kružoka. Kako se situacija dalje razvijala u toku plebejskog tribunata Tiberija Grakha, kada su uslijed zaoštavanja situacije i nepopustljivosti sukobljenih strana sve više i više jačale ekstremnije pozicije, vjerovatno se i utjecaj

Gaja Blossija unutar popularskog pokreta povećavao, proporcionalno smanjivanju snage i utjecaja umjerenijih čimbenika od kojih su se neki čak i povukli ili pasivizirali smatrajući da djelatnost Grakhovskog pokreta postaje previše radikalna za njihov "ukus".

Gaj Blossije u izvornoj građi

Modernoj znanosti su o Gaju Blossiju poznati samo podaci sačuvani u djelima triju pisaca. Ti podaci više imaju karakter anegdote nego neke u pravom smislu historiografske obrade određene povijesne situacije, povijesnog dešavanja ili povijesnog procesa.

I. Najstariji do danas poznati sačuvani podatak o Blossiju nalazi se u XI poglavlju Ciceronovog² filozofsko-dijaloškog djela "Lelije ili o prijateljstvu", u govoru koji Ciceron pripisuje Gaju Leliju Sapiensu,³ i to kada se ovaj obraća Kvintu

¹ O životu i djelu Tiberija Sempronija Grakha, agrarnoj krizi, agrarnom zakonu (*Lex Sempronia Agraria*) koji je predviđao zaustavljanje zloupotreba i reguliranje javnog zemljišta (*ager publicus*) i njegovu djelomičnu redistribuciju bezemljašima, daljim pokušajima demokratskih i socijalnih mjera u Rimskoj Republici u godini (133. god. pr. n. e.) plebejskog tribunata Tiberija Grakha v. Mesihović 2011, 171-371; Isto 2015, 464-510. O Tiberiju Grakhu v. i Smith 1849, II, 290-294; PWRE 1923, II, A, 2, col. 1409-1426.

² Marko Tulije Ciceron (*Marcus Tullius Cicero*; živio 3. I 106. – 7. XII 43. god. pr. n. e.). O Ciceronu v. Smith 1867, I, 708-746; PWRE 1939, VII A, 1, col. 827-1247; Budimir / Flašar 1963, 243-268; Mesihović 2015, 39-41.

³ *Caius Laelius Sapiens* (rođen cca 180. god. pr. n. e., konzul *ordinarius* za 140. god. pr. n. e., prijatelj Scipiona Emilijana). Nadimak Sapiens ("Mudri" ili "Obazrivi") dobio je dosta

Muciju Skevoli zvanom Augur (*Quintus Mucius Scaevola Augur*).⁴

Ti. quidem Gracchum rem publicam vexantem a Q. Tuberonem aequalibusque amicis derelictum videbamus. At C. Blossius Cumanus, hospes familiae vestrae, Scaevola, cum ad me, quod aderam Laenati et Rupilio consulibus in consilio, deprecatum venisset, hanc ut sibi ignoscerem, causam adferebat, quod tanti Ti. Gracchum fecisset ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum ego: 'Etiamne, si te in Capitolium faces ferre vellet?' 'Numquam' inquit 'voluisset id quidem; sed si voluisset, paruissem.' Videtis, quam nefaria vox! Et hercule ita fecit vel plus etiam quam dixit; non enim paruit ille Ti. Gracchi temeritati sed praefuit, nec se comitem illius furoris, sed ducem praebuit. Itaque hac amentia quaestione nova perterritus in Asiam profugit, ad hostes se contulit, poenas rei publicae graves iustasque persolvit. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici causa peccaveris; nam cum conciliatrix amicitiae virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a virtute defeceris. (Mi smo također vidjeli kako su Kvint Tuberon i vršnjaci mu prijatelji napustili Tiberija Grakha kada je ovaj ugrozio Republiku. A Gaj Blossije iz Kime, gost vaše porodice, moj Skevola, došao je meni upravo kada sam se savjetovao s konzulima Lenatom⁵ i Rupilijem,⁶ da me moli za oprostaj. Pri tome je naveo razlog zbog koga sam mu oprostio što je toliko držao do Tiberija Grakha da je smatrao da treba učiniti sve što ovaj zaželi. Ja sam mu na to odgovorio: "Čak i kada bi htio da podmetneš vatru na Kapitolu?" – "Nikada" – odvrati on – "ovaj to ne bi zaželio. Ali da je

htio – ja bih mu se pokorio." Eto, vidite, koliko je bezočan u riječima! I zaista je tako činio, čak i više nego što je rekao. Jer on se nije poveo za Tiberijem Grakhom u njegovoj smjeloj namjeri, nego je njime upravljao, nije bio sljedbenik njegove mahovitosti, nego vođa. I u tome ludilu, preplašen novom optužbom, pobjegao je u Aziju i prišao našim neprijateljima, gdje ga je i stigla teška i pravedna kazna Republike. Nema zato nikakvog opravdanja za grijeh ako ga učinio zbog prijatelja. Jer, kada vrlina pravi ustupke, teško je prijateljstvo održati kada nestane poštenja.)

Ciceron iznosi sljedeće podatke o Gaju Blossiju: Porijeklom je iz kampanske Kime, bio je u status *hospes* porodice kojoj je pripadao Kvint Mucije Skevola Augur, došao je kod Lelija tražiti milost kada se ovaj savjetovao s konzulima za 132. god. pr. n. e., ispitivan je zbog učešća u pokretu Tiberija Grakha, lojalni je prijatelj i suradnik Tiberija Grakha, ne njegov rob ili klijent, on je jedan od glavnih vođa (i to više u idejno-ideološkom smislu) nastanka popularskog pokreta, pridružio se protivnicima Države u Aziji. Iako Ciceron to ne spominje izričito, gotovo je sigurno da je mislio da se Blossije pridružio Aristonikovom heliopolskom pokretu koji (iako s radikalnijim metodama, učesnicima i ciljevima) je pripadao sličnom političkom spektru i miljeu kao i rani popularski pokret.⁷

II. U najranijem periodu principata ovu anegdotu je u 7. poglavlju 4. knjige svoga djela *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX* spomenuo i Valerije Maksim.⁸

Inimicus patriae fuisse Ti. Gracchus existimatus est, nec immerito, quia potentiam suam saluti eius praetulerat. Quam constantis tamen fidei amicum etiam in hoc tam pravo proposito C. Blossium Cumanum habuerit operae pretium est cognoscere. Hostis iudicatus, ultimo supplicio adfectus, sepulturae honore spoliatus, benivolentia tamen eius non caruit: nam cum senatus Rupilio et Laenati consulibus mandasset ut in eos qui cum Graccho consenserant more maiorum

kasno. O njemu v. Smith 1849, II, 706-707; PWRE 1924, XII 1, col. 404-410. O Scipionu Emilijanu (*Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Numantinus*; živio 185-129. god. pr. n. e.) v. Smith 1849, III, 748-751; PWRE 1900, IV, 1, col. 1439-1462; Mesihović 2011, 234-241.

⁴ Kvint Mucije Skevola Augur (živio cca 159-88. god. pr. n. e.; konzul *ordinarius* za 117. god. pr. n. e.) je bio rimski političar i jurista. Bio je učenik filozofa Panetija, zet Gaja Lelija i blizak sa Scipionom Emilijanom. Ne bi ga trebalo miješati s Publijem Mucijem Skevolom, konzulom iz 133. god. pr. n. e. Ciceron (*de amic.* 1) navodi da je u raspravi o prijateljstvu, koja se datira neposredno nakon smrti (umorstva?) Scipiona Emilijana 129. god. pr. n. e., pored Kvinta Mucija i Gaja Lelija, učestvovao i Gaj Fanije. O Kvintu Muciju Skevoli v. Smith 1849, III, 733; PWRE 1933, XVI 1, col. 430-436.

⁵ *Publius Popillius Laenas*. O njemu v. Smith 1849, II, 708; PWRE 1953, XXII 1, col. 63-64.

⁶ *Publius Rupilius*. O njemu v. Smith 1849, III, 679; PWRE 1914, I A, 1, col. 1229-1230.

⁷ O Aristoniku i Helipolisu na području nekadašnje Pergamske kraljevine v. Smith 1867, I, 311-312; PWRE 1895, II, 1, col. 962-964; Mesihović 2015, 49; Mesihović 2011, 341-345; Isto 2015, 510-512.

⁸ Valerije Maksim (*Valerius Maximus*; njegova djelatnost pripada periodu princepsa Tiberija, Augustovog nasljednika). O njemu v. Smith 1849, II, 1001-1003; PWRE 1955, VIII A, 1, col. 90-116; Mesihović 2015, 49.

animadverterent, et ad Laelium, cuius consilio praecipue consules utebantur, pro se Blossius deprecatur venisset familiaritatisque excusatione uteretur, atque is dixisset: 'Quid si te Gracchus templo Iovis Optimi Maximi faces subdere iussisset? Obsecuturusne illius voluntati propter istam, quam iactas, familiaritatem fuisti?'. 'Numquam istud' inquit 'Gracchus imperasset.' Satis, immo etiam nimium: totius namque senatus consensu damnatos eius mores defendere ausus est. Verum quod sequitur multo audacius multoque periculosius: compressus enim perseveranti interrogatione Laelii in eodem constantiae gradu stetit, seque etiam hoc, si modo Gracchus adnuisset, facturum respondit. Quis illum sceleratum putasset fuisse, si tacuisset? Quis non etiam sapientem, si pro necessitate temporis locutus esset? At Blossius nec silentio honesto nec prudenti sermone salutem suam, ne qua ex parte infelicitis amicitiae memoriam desereret, tueri voluit. (S pravom se smatralo da je Tiberije Grakh bio neprijatelj domovine, jer je postavio svoju sopstvenu moć ispred blagostanja domovine. Međutim, vrijedi saznati i kako je dosljedno lojalnog prijatelja on imao u Gaju Blossiju iz Kime čak i u ovom nakaradnom planu. Grakhu je presuđeno kao državnom neprijatelju i kažnjen je smrtnom kaznom, lišen je počasti pogreba, ali nije izgubio Blossijevu podršku. Kada je Senat odredio konzule Rupilija i Lenata da kazne Grakhove sljedbenike zavjerenike prema "običajima predaka", Blossije je došao do Lelija, na čije savjet su se konzuli posebno oslanjali, da traži oprost, navodeći razlog prijateljstva. Lelije je upitao: "Šta ako bi ti Grakh rekao da podmetneš vatru u hram Jupitera, Najboljeg, Najvećeg /na Kapitolu, op. S. M./? Bi li poslušao njegovu želju zbog prijateljstva o kojem toliko govoriš?" Blossije je odgovorio: "Grakh nikada ne bio dao takvu naredbu". On se znatno, ili previše, usudio braniti Grakhov karakter koji je osuđen konzensusom cijeloga Senata. Međutim, ono što slijedi je daleko odvažnije i opasnije. Snažno pritisnut Lelijevim upornim ispitivanjem, on je ostao čvrst i nepokolebljiv, odgovarajući da bi on učinio čak i to /spaljivanje hrama na Kapitolu, op. S. M./ na Grakhov zahtjev. Ko bi mogao pomisliti da je takav nitkov imao takav jezik? Ko ga čak ne bi doživio kao čovjeka koji smisleno govori ako je takvu situaciju smatrao neophodnom? Međutim, Blossije nije odabrao zaštititi svoj sopstveni život časnom tišinom ili razumnim govorom, a sve

zbog želje da na bilo koji način ne izda sjećanje na zlosretno prijateljstvo.)

Valerije Maksim iznosi sljedeće podatke o Gaju Blossiju: bio je lojalan prijatelj Tiberija Sempronija Grakha, porijeklom je iz Kime, došao je Leliju da traži oprost u vrijeme kad su konzuli Rupilije i Lenat sudili i kažnjavali Tiberijeve najvjernije pristalice, ispitivan je zbog učešća u pokretu Tiberija Grakha, davao je čvrste, iskrene i nepokolebljive odgovore.

III. Plutarh⁹ daje najviše podataka o Gaju Blossiju, i to u 8, 17. i 20. poglavlju životopisa posvećenog Tiberiju Grakhu. U posljednjem spomenutom poglavlju ponavlja se anegdota koju su već zapisali Ciceron i Valerije Maksim.

8: ἐκάτερον γὰρ ἐδόκει σημαίνειν ὁ σαπίνης ὁ Τιβέριος δὲ δῆμαρχος ἀποδειχθεὶς εὐθὺς ἐπ' αὐτὴν ὥρμησε τὴν πρᾶξιν, ὥς μὲν οἱ πλείστοι λέγουσι, Διοφάνους τοῦ ῥήτορος καὶ Βλοσσίου τοῦ φιλοσόφου παρορμησάντων αὐτόν. Ὦν ὁ μὲν Διοφάνης φυγὰς ἦν Μιτυληναῖος, ὁ δὲ αὐτόθεν ἐξ Ἰταλίας Κυμαῖος, Ἀντιπάτρου τοῦ Ταρσέως γεγρονῶς ἐν ἄστει συνήθης καὶ τετιμημένος ὑπ' αὐτοῦ προσφωνήσεσι γραμμάτων φιλοσόφων. (No Tiberije se, izabran za plebejskog tribuna, odmah odlučno prihvati iste stvari /agrarnog reformnog zakona i reforme u korist skromnijih i siromašnijih slojeva stanovništva, op. S. M./ potaknut, kako veli većina pisaca, retoričarom Diofanom i filozofom Blossijem, od kojih je Diofan bio prognanik iz Mitilene, a drugi, rođeni Italik iz Kime, bio je u Rimu blizak prijatelj Antipatra iz Tarsa i ovaj ga je počastio posvetivši mu neke svoje filozofske rasprave.)

17: ἄνω τὸν δῆμον ἡθροῖσθαι περὶ τὸ Καπετώλιον πυνθανόμενος; καὶ πρὶν ἐξελθεῖν προσέπταισε πρὸς τὸν οὐδόν, σφοδρᾶς οὕτω πληγῆς γενομένης ὥστε τὸν μὲν ὄνυχα τοῦ μεγάλου δακτύλου ῥαγῆναι, τὸ δὲ αἷμα διὰ τοῦ υποδήματος ἔξω φέρεσθαι. Μικρὸν δὲ αὐτοῦ προελθόντος ὤφθησαν ὑπὲρ κεράμου μαχόμενοι κόρακες ἐν ἀριστερᾷ: καὶ πολλῶν, ὥς εἰκὸς, ἀνθρώπων παρερχομένων, κατ' αὐτόν τὸν Τιβέριον λίθος ἀπωσθεὶς ὑπὸ θατέρου τῶν κοράκων ἔπεσε παρὰ τὸν πόδα. Τοῦτο καὶ τοὺς θρασυτάτους τῶν περὶ αὐτόν ἐπέστησεν ἀλλὰ

⁹ Lucije Mestrije Plutarh (*Lucius Mestrius Plutarchus*; Λούκιος Μέστριος Πλούταρχος; živio cca 46–120. god. n. e.). O njemu v. Smith 1849, III, 429–431; PWRE 1951, XXI 1, col. 636–962; Mesihović 2015, 59–61.

Βλόσσιος ὁ Κυμαῖος παρὼν αἰσχύνῃν ἔφη καὶ κατήφειαν ἂν εἶναι πολλήν εἰ Τιβέριος, Γράγχου μὲν υἱός, Ἀφρικανοῦ δὲ Σκηπίωνος θυγατρίδους, προστάτης δὲ τοῦ Ῥωμαίων δήμου, κόρακα δείσας οὐχ ὑπακούσειε τοῖς πολίταις καλοῦσι: τοῦτο μέντοι τὸ αἰσχρὸν οὐκ ἐν γέλῳτι θήσεσθαι τοὺς ἐχθρούς, ἀλλ' ὥς τυραννοῦντος καὶ τρυφῶντος ἤδη καταβοήσεσθαι πρὸς τὸν δῆμον. (No ipak /Tiberije Sempronije Grakh, op. S. M./ krene van doznajući da se narod okuplja gore po Kapitolu. I prije nego što je izišao, spotakne se o prag udarivši se tako žestoko da mu je pukao nokat na nožnom palcu i krv potekla iz obuće. A kada je pošao par koraka, ugledaše na krovu, s lijeve strane, gavrane kako se bore. I premda je onuda, kako je prirodno, prolazilo mnogo ljudi, kamen što ga je gurnuo jedan od gavranova padne baš Tiberiju na nogu. To učini da se zaustaviše i oni najsmioniji od njegovih pratilaca. Ali Kimljanin Blossije, koji je bio prisutan, reče da bi bilo sramota i poniženje ako se Tiberije, sin Grakha, unuk Scipiona Afrikanca, branitelj rimskog naroda, uplašivši se gavrana, ne bi odazvao pozivu svojih sugrađana. U tom slučaju sramota neće biti samo predmet ismijavanja njegovih neprijatelja, nego će oni to iskoristiti i kao priliku da ga ozloglase kod naroda da je najzad pokazao da se ponaša kao tiranin i da postupa kako mu se sviđi.).

20: Ὁ δὲ Κυμαῖος Βλόσσιος ἀνήχθη μὲν ἐπὶ τοὺς ὑπάτους, ἐρωτῶμενος δὲ περὶ τῶν γεγονότων ὡμολόγει πεποικέναι πάντα Τιβερίου κελεύοντος. Εἰπόντος δὲ τοῦ Νασικᾶ πρὸς αὐτόν, 'τί οὖν, εἴ σε Τιβέριος ἐκέλευσεν ἐμπρῆσαι τὸ Καπετώλιον;' τὸ μὲν πρῶτον ἀντέλεγεν ὡς οὐκ ἂν τοῦτο Τιβερίου κελεύσαντος; πολλάκις δὲ καὶ πολλῶν τὸ αὐτὸ πυνθανομένων, 'ἀλλ' ἐκείνου γε προστάσσοντος,' ἔφη, 'κάμοι τοῦτο πρᾶξι καλῶς εἶχεν: οὐ γὰρ ἂν Τιβέριος τοῦτο προσέταξεν, εἰ μὴ τῷ δήμῳ συνέφερον,' οὗτος μὲν οὖν διαφυγὼν ὕστερον ὥχeto πρὸς Ἀριστόνικον εἰς Ἀσίαν, καὶ τῶν ἐκείνου πραγμάτων διαφθαρέντων ἑαυτὸν ἀνείλεν. (Kimljanin Blossije bi doveden pred konzule pa, ispitivan o onome što se dogodilo, prizna da je sve uradio na Tiberijev nalog. Kada ga je Nazika upitao: "A da ti je Tiberije naredio da spališ Kapitol?", najprije odvrati da Tiberije ne bi dao takav nalog, ali nakon što mu je i mnoštvo drugih postavilo isto pitanje, reče: "Pa dobro! Da je čovjek poput Tiberija naredio takvu stvar, i za mene bi bilo pravo da to uradim. Jer Tiberije to

ne bi zapovijedio da to nije u interesu naroda". On, dakle, izmakavši optužbi, ode kasnije Aristoniku u Aziju pa kada je njegova stvar propala, sam se ubije.)

Plutarh iznosi sljedeće činjenice o Gaju Blossiju: on je filozof koji je između ostalih poticao i Tiberija Grakha na politički socijalni i demokratski reformatorski angažman, Italik porijeklom je iz Kime, bio je blizak prijatelj stoičkog¹⁰ filozofa Antipatra¹¹ iz Tarsa koji mu je posvetio i određene filozofske rasprave, nalazi se u neposrednom okruženju Tiberija Grakha i lojalan mu je do kraja, ima veliki utjecaj na njega i podstiče ga u njegovom djelovanju, vrlo je kritičan prema poslovičnom rimskom praznovjerju što odaje njegovu filozofsku učenost, potpunosti je uvjeren u ispravnost ideja, djela, poteza i aktivnosti reformatorske djelatnosti plebejskog tribuna Tiberija Grakha za rimski narod i Republiku u cjelini, suprotstavlja se optužbama da Tiberije teži tiraniji, iako ispitivan zbog učešća u pokretu Tiberija Grakha, iskrenim i prkosnim odgovorima izmakao je kazni (vjerojatno zahvaljujući svome učenjačkom ugledu i možda protežiranju samoga Lelija i drugih istaknutih Rimljana), otišao je u nekadašnje Pergamsko kraljevstvo, gdje se pridružio pokretu Aristonika i nakon poraza Heliopolisa izvršio je samoubistvo. Činjenica da Blossiju šolijarh stoičke škole Antipatar posvećuje određene rasprave, prilično doprinosi tezi da je Gaj Blossije bio istaknuta ličnost u tadašnjem znanstvenom, učenjačkom i filozofskom svijetu ne samo Rima i Italije nego i mediteranskih zemalja. Uostalom, izgleda da on uopće nije nepoznata osoba za Aristonika i njegove heliopolite (bar za neke dijelove njihovog vođstva), čim se uspio nametnuti i kao u određenoj (još uvijek nepoznato u kojoj) mjeri značajan faktor u njihovom pokretu. Uostalom, Plutarh je bio odličan poznavalac helenske filozofske misli, škola i mislilaca koje su je predstavljali i ako on kaže da je Blossije bio filozof, u to ne bi trebalo pretjerano

¹⁰ O stoičkoj filozofskoj školi v. *Diog. Laërt.* VII; SVF, I-IV; Đurić 1976, 457-497; Mesihović 2011, 231-232.

¹¹ Antipatar iz Tarsa (Ἀντίπατρος; umro 130/129. god. pr. n. e.) je bio jedno vrijeme i šolijarh (σχολάρχης) (na čelu) stoičke škole u Ateni, naslijedivši na tome mjestu Diogena iz babilonske/mesopotamijske Seleukije. O Antipataru v. Smith 1867, I, 203-204; PWRE 1894, XXI I, 1-2, col. 2515-2516; Đurić 1976, 460. O Diogenu v. Smith 1867, I, 1020; PWRE 1905, V, 1-2, col. 773-776; Đurić 1976, 460.

sumnjati. Blossije je za vrijeme plebejskog tribuna Tiberija Grakha nesumnjivo idejni pokretač i motivacioni "pogon" socijalnih i demokratskih aktivnosti, koje smatra ključnim za opću dobrobit rimskog naroda, pa samim tim i njegove Republike.

Sva tri autora su jednoglasna u sljedećim činjenicama:

1. Gaj Blossije je porijeklom iz Kime.
2. Gaj Blossije je jedan od najbližih i uvjerenih suradnika plebejskog tribuna Tiberija Sempronija Grakha, i to od početka pa do samoga kraja.
3. Nakon mučeničke smrti Tiberija Sempronija Grakha i stotina njegovih pristalica, Blossije je bio ispitivan zbog svoga učešća u zbivanjima vezanima za plebejski tribunitat iz 133. god. pr. n. e. Prilikom ispitivanja ostao je lojalan sjenima Tiberija Grakha, iskreno, hrabro i nekalkulantski je odgovarao na pitanja.

Na osnovu do danas poznate izvorne građe, gens *Blosius* ili *Blossius* je pripadao redu visoke kampanske elite.¹² Livije¹³ spominje Marija Blossija (*Marius Blosius*) koji je bio kampanski pretor kada se 216. god. pr. n. e. Kapua odmetnula iz rimsko-italskog Saveza i pridružila Hanibalu. Marije Blossije je kao glavni magistrat Kapue pozvao narod da se okupi kako bi dočekali Hanibala prilikom njegovog dolaska u Kapuu. Isti rimski historičar spominje i dvojicu braće Blossija (*Blosii*) kao vođe urote od nekih 170 Kapuanaca koji su 210. god. pr. n. e. planirali oružanu pobunu protiv rimskog garnizona stacioniranog na kapuanskom području i ponovno odmetnuće od Rimljana. Međutim, zavjera je bila otkrivena i Blossiji i drugi zavjerenici su bili pogubljeni.¹⁴ Za sada je još uvijek nepoznata veza između ovih kapuanskih Blossija i našega Gaja Blossija iz Kime. Iako se iz do danas poznate i dostupne izvorne građe ne može doći do godine rođenja Gaja Blossija, ipak bi se moglo pretpostaviti da je u periodu 134–129. god. pr. n. e. kada je njegova politička aktivnost na vrhuncu on već bio u zrelim godinama, ali ne i previše star, jer je mogao otputovati na istok kako bi aktivno učestvovao u jed-

nom vrlo teškom i zahtjevnom ratu. Poznanstvo s Antipatom iz Tarsa je, moguće, rezultat njegovog boravka u Ateni u periodu prije 134. god. pr. n. e. Odlazak u Atenu radi sticanja dodatne naobrazbe mogao je priuštiti samo onaj ko je imao značajne materijalne (finansijske) mogućnosti za tako nešto i ko je u tadašnjoj društvenoj stratifikaciji zauzimao iznimnu poziciju. Prema tome, Gaj Blossije je poticao ne samo iz najuglednijeg i najpoznatijeg društvenog stratuma Kampanije nego i iz vrlo bogate porodice.

Tačno vrijeme njegovog dolaska u sam Grad Rim i uključivanja u političke kružoke i zbivanja u njemu još uvijek je nepoznato. Za razumijevanje Blossijevog mjesta u zbivanjima 134–132. god. pr. n. e. vrlo je indikativan Ciceronov podatak da je Blossije bio u statusu *hospes* (ugrubo prevedeno "gostoprimestva") porodice kojoj je pripadao Kvint Mucije Skevola Augur. Za razliku od klijenture koja se temeljno bazirala na načelu nejednakosti uključenih strana, sustav *hospitium* (na grčkom: ξενία, προξενία) je bio odnos na načelu jednakih strana. Sudeći po ovom podatku, porodica Mucija Skevole i kampanska porodica kojoj je pripadao Blossije imale su međusobni dogovor o uzajamnom "gostoprimestvu".¹⁵ I ta činjenica ukazuje na elitni status porodice kojoj je pripadao Gaj Blossije koji nije bio ničiji klijent u Gradu.

Inače, vrijedi navesti da su dvojica iz roda Mucija Skevola, i to prvi rođaci (po agnatskoj liniji) Kvinta Mucija Skevole Augura, u ovom periodu vrlo istaknute ličnosti u rimskom javnom i političkom životu, bili u onome inicijalnom kružoku koji je krenuo s reformnim agrarnim zakonodavstvom, koji je oficijelno zastupao i predložio plebejski tribun Tiberije Grakh.¹⁶ Riječ je o biološkoj braći¹⁷ Publiju Muciju Skevoli (*Publius Mucius Scaevola*)¹⁸ i Publiju Liciniju Krasu Divu

¹² O instituciji *hospitium* v. Mesihović 2015, 284–285.

¹⁶ *Vell.* II, VIII, 2; IX, 2; *Cic. Brut.* 108; 212; *Cic. de off.* II, 13; *Cic. Acad.* II, 5, 13; Mesihović 2011, 280–281; 285; 292; 329–331; 333; 335; 338; 345.

¹⁷ Biološki roditelji Publija Mucija Skevole i Mucijana su bili Publije Mucije Skevola (*Publius Mucius Scaevola*, konzul *ordinarius* za 175. god. pr. n. e.; v. više Smith 1849, III, 732; PWRE 1933, XVI 1, col. 424–425) i Licinija (sestra Publija Licinija Krasa, konzul *ordinarius* za 171. god. pr. n. e.). Brat njihovog oca je bio Kvint Mucije Skevola (*Quintus Mucius Scaevola*, konzul *ordinarius* za 174. god. pr. n. e.; v. više Smith 1849, III, 732; PWRE 1933, XVI 1, col. 430), otac Kvinta Mucija Skevole Augura, čiji je *hospes* bio Gaj Blossije.

¹⁸ Publije Mucije Skevola (konzul *ordinarius* za 133. god. pr. n. e., kada je bio i plebejski tribunit Tiberija Sempronija Grak-

¹² *Cic. leg. agr.* II, 93

¹³ *Liv.* XXIII, 7. O Liviju v. Smith 1849, II, 790–796; PWRE 1926, XIII 1, col. 816–852; Budimir / Flašar 1963, 397–405; Mesihović 2015, 45–46.

¹⁴ *Liv.* XXVII, 3.

Mucijanu (*Publius Licinius Crassus Dives Mucianus*).¹⁹ Sada se postavlja sasvim logično pitanje: ako Ciceron navodi da je Gaj Blossije bio *hospes* porodice Kvinta Mucija Skevole Augura, podrazumijeva li to i njegove rođake Publija i Mucijana. Najvjerovatnije da je odgovor pozitivan, odnosno da su rodovi kampanskih Blossija i Mucija Skevola bili uvezani u međusobno zavisni sustav *hospitium* još iz vremena ranijih generacija. Po tome bi i Publije i Mucijan bili sustavom *hospitium* vezani s Gajem Blossijem. Inače su i Publije Mucije Skevola i njegov biološki brat Mucijan bili vrlo involvirani u zbivanja iz vremena plebejskog tribunata Tiberija Sempronija Grakha 133. god. pr. n. e.²⁰ Moguće je pretpostaviti i da su njih dvojica dali legalističku formu ili uobličjenje zakona koji će nositi ime *Lex Sempronia Agraria*. Blossije je u kontakt i vezu s Tiberijem Grakhom možda došao upravo preko nekoga iz roda Mucija Skevole. Međutim, na osnovu određenih podataka iz izvorne građe, odnos plebejskog tribuna Tiberija Sempronija Grakha i konzula Publija Mucija Skevole bi se mogao rekonstruirati u dvije potencijalne verzije.

Po prvoj verziji, podaci iz Plutarhovog životopisa Tiberija Grakha moguće indirektno sugeriraju i određeno pasiviziranje konzula Publija Mucija Skevole u odnosu na dalje razvijanje po-

ha; umro cca 115. god. pr. n. e.), istaknuti rimski političar i pravnik/jurista. Postao je *pontifex maximus* 131. god. pr. n. e. (nakon smrti brata Mucijana) i u tom svojstvu je dao objaviti *Annales Maximi*. O njemu v. Smith 1849, III, 732-733; PWRE 1933, XVI 1, col. 425-428.

¹⁹ Publije Licinije Kras Div Mucijan (živio cca 180–130. god. pr. n. e.) je bio adoptiran od sina Publija Licinija Krasa Vida (*Publius Licinius Crassus Dives*, konzul *ordinarius* za 205. god. pr. n. e.). Mucijan je postao *pontifex maximus* 132. god. pr. n. e. i bio je izabran za konzula za 131. god. pr. n. e. O njemu v. Smith 1849, II, 1117-1118; PWRE 1926, XIII 1, col. 334-338. Tiberije Sempronije Grakh je bio oženjen Klaudijom, koja je bila nećakinja Mucijanove supruge (koja se isto zvala Klaudija). Mucijanova mlađa kćerka Licinija se kasnije udala za Gaja Grakha, mlađeg brata Tiberija Grakha. I ovi podaci ukazuju na familijarne veze unutar političkog kruga iz kojeg će nastati i dalje se razvijati predmarijevska popularska platforma.

²⁰ Cic. Acad. II, 5, 13: *Duos vero sapientissimos et clarissimos fratres P. Crassum et P. Scaevolam aium Ti. Graccho auctores legume fuisse, alterum quidem (ut videmus) palam, alterum (ut suspicantur) obscurius*. ("Ali oni kažu da su dva veoma mudra i ugledna brata, Publije Kras i Publije Skevola, bili pristalice zakona Tiberija Grakha, i to ranije /misli se na Mucijana, op. S. M./ (kako mi čitamo) otvoreno, a kasnije /misli se na konzula Mucija Skevolu, op. S. M./ (kako oni sumnjaju) potajno").

krete Tiberija Grakha u toku 133. god. pr. n. e. Činjenica je da se pokret koji je predstavljao plebejski tribun Tiberije Grakh, poradi snažne i neprincipijelne optimatske reakcije i opozicije, kao i nesmiljene negativne kampanje vođene protiv njega i njegovih zakona i drugih aktivnosti, u priličnoj mjeri radikalizirao i postao socijalno i demokratski ekstremniji nego što je to bio na svome početku, odnosno u vrijeme izbora Tiberija Grakha za plebejskog tribuna i prvotnog podnošenja prijedloga novoga agrarnog zakona. Nesumnjivo su pojedini postupci Tiberija Grakha i radikalnijih pojedinaca oko njega, u prvom redu smjena plebejskog tribuna Gaja Oktavija i najava kandidature za novi mandat plebejskog tribuna, doveli do toga da se dio umjerenijih pojedinaca povuče ili pasivizira. Među njima je bio i Publije Mucije Skevola. Ali bez obzira na tu činjenicu, on nije ni prešao na suparničku, optimatsku stranu i pokušavao je kao konzul sačuvati zakonitost i spriječiti optimate da dobiju legalnu podlogu za svoju akciju protiv Tiberija Grakha i njegovih pristalica prilikom izbora za nove plebejske tribune 132. god. pr. n. e.²¹ Ali

²¹ Evo šta o tome govori Plutarh u svome 19. poglavlju životopisa Tiberija Grakha: *ὡς οὖν ταῦτα τοῖς περὶ αὐτὸν ἐξηγγείλην ὁ Τιβέριος, οὗτοι μὲν εὐθὺς τὰς τε τηβέννους περιεζώνοντο, καὶ τὰ τῶν ὑπηρετῶν δόρατα συγκλῶντες οἷς ἀνείργουσι τὸν ὄχλον, διελαμβάνον ὡς ἀμυνόμενοι τοῖς κλάσμασι τοὺς ἐπερχομένους. τῶν δὲ ἀπωτέρω θαυμάζοντων τὰ γινόμενα καὶ πυνθανομένων, ὁ Τιβέριος ἤπατο τῇ χειρὶ τῆς κεφαλῆς, ἐνδεικνύμενος τῇ ὄψει τὸν κίνδυνον, ἐπεὶ τῆς φωνῆς οὐκ ἐπῆκουον. Οἱ δὲ ἐναντίοι τοῦτο ἰδόντες ἔθεον πρὸς τὴν βουλὴν, ἀπαγγέλλοντες αἰτεῖν διάδημα τὸν Τιβέριον καὶ τούτου σημεῖον εἶναι τὸ τῆς κεφαλῆς ἐπιθηγάνειν. Πάντες μὲν οὖν ἐθορυβήθησαν ὁ δὲ Νασικᾶς ἤξiou τὸν ὕπατον τῇ πόλει βοηθεῖν καὶ καταλθεῖν τὸν τύραννον. ἀποκριναμένου δὲ πράως ἐκείνου βίας μὲν οὐδεμιᾶς ὑπάρχειν οὐδὲ ἀναρῆσειν οὐδένα τῶν πολιτῶν ἄκριτον, εἰ μὲντοι ψηφίσαιτό τι τῶν παρανόμων ὁ δῆμος ὑπὸ τοῦ Τιβέριου πεισθεὶς ἢ βιασθεὶς, τοῦτο κύριον μὴ φυλάξειν, ἀναπηδήσας ὁ Νασικᾶς, 'ἐπεὶ τοῖσιν,' ἔφη, 'προδίδωσιν ὁ ἄρχων τὴν πόλιν, οἱ βουλὸι' μὲνοι τοῖς νόμοις βοηθεῖν ἀκολουθεῖτε. (Kada je, dakle, Tiberije izvjestio o toj zavjeri one koji stajahu oko njega, ovi odmah potpasaše tunike i lomeći koplja kojima su liktori zadržavali svjetinu dijelili su među sobom njihove komade da se brane od napadača. Kada su se oni udaljeniji začuđili i upitaše što se događa, Tiberije se rukom uhvati za glavu htijući tako dati vidljiv znak o prijetećoj opasnosti jer njegov glas nisu mogli čuti oni koji su pitali. Ali njegovi protivnici, vidjevši to, potrčaše u Senat javljajući da Tiberije traži krunu i da je znak toga doticanje glave rukom. Svi se na to uznemiriše, a Nazika zatraži od konzula da pritekne Republici u pomoć i da sruši tiranina. Kada je ovaj blago odgovorio da neće pribjeći nikakvu nasilju niti ubiti ikoga od građana bez suda, a ako*

iako je kao konzul uspio spriječiti da obračun s Tiberijem Grakhom i pokolj njegovih pristalica dobije legalno opravdanje i bude vođen od strane zakonitih institucija, Publije Mucije Skevola s druge strane nije ništa uradio da spriječi masakr na Kapitolu i brutalno umorstvo svoga prijatelja i suradnika Tiberija Sempronija Grakha. Moguće je da je njegov previše legalistički pristup čitavom problemu agrarne i drugih kriza koje su zahvatale rimsko-italski svijet i zbivanjima vezanim za plebejski tribunat Tiberija Grakha bio razlogom neshvatanja situacije koju je on kao konzul trebao i morao riješiti na neki način. Taj njegov legalistički pristup primjećuje se i u činjenici da se ispitivanje Blossija desilo tek za novih konzula Rupilija i Lenata, naredne 132. god. pr. n. e.

A moguća je i druga opcija po kojoj se konzul Publije Mucije Skevola uopće nije pasivizirao, nego je njegovo ponašanje moguće objasniti taktičkim razlozima i postupcima, u skladu s već citiranim Ciceronovim podatkom o učešću braće Skevole i Mucijana u pokretu Tiberija Grakha. Po tome bi Mucijan bio vidljivo aktivan u pokretu, dok bi Skevola kao konzul taktizirao kako bi se realizirao popularski program. To što u tome slučaju Skevolina taktika nije uspjela da spriječi pokolj na Kapitolu i umorstvo Tiberija Sempronija Grakha sasvim je druga stvar. Ali treba biti iskren i istaći da su popularsko zakonodavstvo, posebno bitni *Lex Sempronia Agraria* i agrarna Komisija, ostali na snazi i dalje i nisu derogirani. A to se možda desilo upravo zahvaljujući tome što je na mjestu konzula bio Publije Mucije Skevola, koji je djelovao strateški, odnosno zaštitio je glavne rezultate koje je popularska platforma učinila za vrijeme plebejskog tribunata 133. god. pr. n. e., pri tome taktički ne spriječivši pokolj na Kapitolu. Da je kojim slučajem konzul Publije Mucije Skevola institucionalno reagirao i pokušao nasilnim sredstvima spriječiti Scipiona Naziku²² i njegove sljedbenike (ubjedljivu većinu senatora i bogataša) da se obračunaju s Tiberijevim pristalicama, gotovo sigurno bi izbio vrlo

bi narod po Tiberijevu nagovoru ili pod prisilom izglasao nešto nezakonito, da on to neće priznati valjanim, Nazika, skočivši, reče: "Ako dakle, najviši magistrat izdaje Republicu, slijedite me svi koji ste voljni braniti zakone!" I pokrivši uz te riječi glavu rubom svoje halje, krenu na Kapitol.)

²² O Scipionu Naziki (*Publius Cornelius Scipio Nasica Serapio*, cca 183–132. god. pr. n. e.), glavnom nemesisu Tiberija Grakha, v. Smith 1849, III, 751–752; PWRE 1900, IV, 1, col. 1501–1504.

krvav i težak građanski rat s eventualno opasnim posljedicama. Legalista i konzul Publije Mucije Skevola je onda u tome slučaju postupio onako kako je mislio da je najbolje za rimski narod, Republiku, Italiju i više interese.

Istražna komisija pred kojom je saslušan Gaj Blossije vjerovatno je otpočela s radom početkom novog konzulskog mandata Rupilija i Popilija 132. god. pr. n. e.²³ Kada je u pitanju anegdota o ispitivanju Blossija, ona je i kod Cicerona i kod Valerija Maksima i kod Plutarha u načelu i po smislu i po namjeri izrečenog ista, ali se i razlikuje u nizu detalja kod sva tri autora.²⁴ Tako Ciceron i Valerije Maksim navode da je Blossije molio za milost preko Lelija (kome je došao u privatnu posjetu) i da mu je pitanje bi li podmetnuo požar na Kapitolu postavio baš Lelije.²⁵ Kod Plutarha, Blossiju to pitanje postavlja Scipion Nazika, glavni nemesis Tiberija Sempronija Grakha. Bitna je i percepcija ove anegdote kod navedenih pisaca. Ciceron i Valerije Maksim je spominju kao vrlo izražen primjer u kontekstu svojih izlaganja o prijateljstvu, dok se kod Plutarha nalazi u okviru opisa života i djela Tiberija Sempronija Grakha. Sudeći po razlikama u detaljima, moguće je pretpostaviti da su za navedene pisce izvori za

²³ Dudley 1941, 97: "The commission, which probably sat early in 132, consisted of the consuls Popillius Laenas and Rupilius, who had co-opted Laelius and Scipio Nasica." Gortan 1951, 430: "Optimati nisu bili zadovoljni time, što su umorili Tiberija I s njime preko 300 njegovih pristaša, već su ustrojili izvanredni sud – quaestio nova, pred koji su dovodili važnije Tiberije istomišljenike i nakon kratka postupka kažnjavali ih ili smrću ili progonstvom. Taj su sud sačinjavali konzuli za god. 132, Publije Popilije Lenat i Publije Rupilije, kojima je kao treći član bio pridijeljen konzularac Gaj Lelije."

²⁴ Po V. Gortanu (1951, 431): "Glavna je razlika između Plutarhova i Ciceronova prikaza u tome, kaže, da je to bio privatni razgovor između Lelija i Blossija. Nema sumnje, da je Ciceronov prikaz vjerodostojniji. Da je naime Blossije bio izveden pred izvanredni sud, ne bi zacijelo bio iznio živu glavu. U nastavku Ciceron kaže, da je Blossije i pobjegao iz Rima zato, što se uplašio spomenutog izvanrednog suda – quaestione nova perterritus. Bio je dakle oprezniji od Diofana, jer nije vjerovao optimatima."

²⁵ Gortan 1951, 430–431: "Blossijevo je držanje pred Lelijem, kako ga Ciceron prikazuje, bilo časno i ujedno vrlo promišljeno. Časno, jer se nije odrekao Tiberija ni kad su ga optimati proglasili neprijateljem države, a promišljeno, jer je takva odbrana bila najuvjerljivija. Budući da nije mogao zatajiti, da je s njime bio usko povezan ne samo u privatnom, nego i u javnom životu, jer je to, bez sumnje, bilo opće poznato, on je pokušavao sve to svesti na područje dubokog poštovanja i privrženosti."

ovu anegdotu bili različiti. Uostalom, razlikuju se i po duhu odnosa prema Tiberiju Grakhu i Blossiju. Dok ih kod Cicerona i Valerija Maksima vidimo u vrlo negativnom kontekstu, kod Plutarha imamo znatno povoljniji odnos. To se može vrlo lako objasniti. Ciceron je bio jedan od vodećih ličnosti optimatskog pokreta, dok je Valerije Maksim pisao za vrijeme princepsa Tiberija, koji je inklinirao aristokratskom nasljeđu i za čije vladavine je formaliziran niz antidemokratskih mjera. Plutarh piše u znatno liberalnijoj atmosferi, posebno nakon uspostave sustava "dinastije" Antonina i uostalom i njegovo glavno prebivalište je bilo u Beotiji, a ne u samome Gradu.

Gaj Blossije, vjerojatno i zbog statusa i ugleda i utjecajnih veza,²⁶ uspio je izbjeći sudbinu niza drugih najodanijih suradnika i pristalica Tiberija Grakha, kao što su bili na primjer retoričar Diofan i izvjesni Gaj Vilije koji su pogubljeni. Ciceron i Plutarh navode da se odmah nakon ispitivanja Blossije pridružio Aristonikovom pokretu i njegovom Heliopolisu na tadašnjem najistočnijem krilu rimskog imperija. Ciceron ipak dodaje da je Blossije pobjegao u Aziju ka Aristoniku uplašivši se podizanja nove optužbe (ne precizira koje i od koga). U Maloj Aziji, po Ciceronu, Gaja Blossija je stigla zaslužena kazna Republike, zbog prelaska na stranu njenih tadašnjih neprijatelja oličenih u radikalno socijalnom i demokratskom pokretu Heliopolisa. Plutarh opet navodi da je Blossije nakon sloma i Heliopolisa izvršio samoubistvo. Najvjerojatnija je verzija po kojoj je Gaj Blossije izvršio samoubistvo u skladu sa stoičkom filozofijom: εὐλόγως τὲ φασιν ἐξάξειν ἑαυτὸν τοῦ βίου τὸν σοφόν, καὶ ὑπὲρ πατρίδος καὶ ὑπὲρ φίλων, κἄν ἐν σκληροτέρῳ γένηται ἀληθδόνι ἢ πηρώσειν ἢ νόσοις ἀνιάτοις (Ako ima dobre razloge, mudrac će uzeti sebi i sam život, i radi spašenja domovine i radi prijatelja, i ako ga obuzme suviše jak bol, bilo zbog osakaćenosti bilo zbog neizlječive bolesti.)²⁷

Nejasan je odnos između kampanskih Blossija i kartaginsko-sjevernoafričkog pjesnika Blossija

²⁶ U tom kontekstu je vrijedan podatak da Blossije odlazi kod Gaja Lelija po milost, koji ga po Ciceronu i Valeriju Maksimu i ispituje. Inače je Blossije *hospes* Kvintu Muciju Skevoli Auguru, koji je opet zet Gaja Lelija. I upravo bi u tim vezama trebalo tražiti razloge što je Blossije izbjegao smrtnu kaznu. Ne bi bilo nimalo nemoguće pomisliti ili pretpostaviti da je Kvint Mucije urgirao preko Lelija za svoga "gosta", a onda bi ovaj sa svoje strane urgirao kod novih konzula.

²⁷ *Diog. Laërt.* VII, 130.

Emilija Drakontija (*Blossius Aemilius Dracontius* cca 455–505. god. n. e.) koji je pripadao lokalnoj aristokratiji.²⁸

Gaj Blossije u znanstvenoj literaturi

Iako je nesumnjivo zauzimao bitno mjesto u prelomnim godinama za Republiku, Italiju i tadašnji mediteranski svijet, Gaju Blossiju u postantičkim znanstvenim istraživanjima i literaturi nije uopće posvećena odgovarajuća zasebna pažnja, nego se tek sporadično javlja. Zato se s pravom može reći da su njegova ličnost i djelo ostali u priličnoj mjeri slabo istraženi i poznati. Gaj Blossije se u modernoj znanosti javlja više-manje sporadično, ponajviše promatran u zasjenku istraživanja i djela čije su percepcije više usmjerene ili na čitav proces rimsko-italskih stranačkih previranja, sukoba i građanskih ratova, ili na pojedine druge osobe. Tako se on u sintetiziranim i konstruiranim rezultatima istraživanja uglavnom vidi kroz prizmu toga da je pratilac Tiberija Grakha. U velikim leksikografskim djelima kao što su "Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology"²⁹ i PWRE³⁰ nailazi se na natuknice o Gaju Blossiju s kraćim, općim sadržajem i izvorima o njemu. Jedina dva pisana rada koja se u određenoj mjeri bave Blossijem su: "Blossius of Cumae", autora Donalda R. Dudleya, objavljen 1941. god. u "The Journal of Roman Studies"³¹ i "Filozof Gaj Blossije i Tiberije Grakho", autora Veljka Gortana, objavljen 1951. god. u "Zborniku radova" Filozofskog fakulteta u Zagrebu.³² Ono što je potrebno istaći za oba rada jeste da su prilično i prostorno i sadržinski mala, s osnovnim podacima, ali i da su u modernom smislu vrlo ideološki opterećena.

I pored nesumnjivog doprinosa Donalda Dudleya upoznavanju ličnosti Gaja Blossija i njegove djelatnosti, ostaje činjenica da je njegov članak prožet vrlo prepoznatljivim i jasnim agenda-ma. On kao primarni cilj ima da što je moguće više smanji, ako ne i ukloni, poveznicu stoicizma sa socijalnim i demokratskim motivacijama

²⁸ O njemu v. Smith 1867, I, 1073; PWRE 1905, V, 1-2, col. 1635-1644.

²⁹ Smith 1867, I, 493.

³⁰ PWRE 1897, III, 1, col. 571.

³¹ Dudley 1941, 94-99.

³² Gortan 1951, 423-432.

i idejama Gaja Blosija, popularskim pokretom i reformama Tiberija Grakha,³³ kao i sa socijalnim i klasnim aspektima pobune robova na Siciliji (posebno u liku njenog vođe Euna) i Aristonikovog kratkotrajnog "Heliopolisa"³⁴. Teško se oteti dojmu da je Donald Dudley u svome članku bio i pod utjecajem tadašnje britanske klasne podjele te da je želio odvojiti stoicizam od bilo kakvih radikalnih demokratsko-socijalnih ideja i pokreta, kako ova filozofska škola ne bi bila kompromitirana u redovima tadašnje britanske elite ili, na drugoj strani, da ne da drevni filozofski legitimitet bilo kakvim strukturama.³⁵ Na drugom polu političkog i ideološkog spektra stoji djelo Veljka Gortana, koje već na samom početku započinje citiranjem Fridriha Engelsa. I ostatak djela V. Gortana je prožet marksističkom percepcijom zbivanja s kraja Srednje republike i samoga po-

četka Kasne republike.³⁶ Suprotno D. Dudleyu, hrvatski klasičar V. Gortan kimljanina Gaja Blosija jasno predstavlja kao stoičkog filozofa, a tu vrstu filozofije kao pokretačku revolucionarnu, socijalnu i demokratsku "mašinu".³⁷ Ono što treba istaći jeste činjenica da je ideološka opterećenost oba rada rezultat ne samo mogućih političkih i idejno-ideoloških uvjerenja njihovih istraživača (ujedno i autora), nego i opće tadašnje situacije u svijetu u kojoj su se, bilo u pravom ili hladnom ratu, sukobljavale različite političke i društveno-ekonomsko-socijalne koncepcije.

Za razliku od dogmatskog načela, opterećenog modernim ideologijama, na političku teoriju i filozofiju antičkog stoicizma ne treba gledati jednoznačno ili je smatrati dogmatskom. Nesumnjivo je ona imala, zavisno od pojedinaca, učenjaka, učenika ili običnih agitatora, različite izražajne manifestacije što se tiče konkretnih političkih situacija i procesa u helensko-rimskom svijetu klasične civilizacije. Ono što je bitno naglasiti jeste da je stoička filozofska škola u svojim temeljnim postavkama koje se tiču državnog i društvenog uređenja imala i jake preduvjete za razvoj socijalnih i demokratskih ideja i akcija, čak i u dosta radikalnim oblicima.

Znači, postoje realne mogućnosti da je i stoičko učenje, bar oni njegovi dijelovi koji su bili primječivi za osobe kao što su bili Gaj Blosije, Tiberije Sempronije Grakh i drugi pojedinci u njihovom kružoku, u određenoj mjeri bili i idejni motivatori za kreiranje prvotnog popularskog programa i akciju u cilju njegove realizacije. Naravno, to ne znači da nisu postojali i oni dijelovi stoicizma kojima su se za svoju argumentaciju mogli poslužiti i pojedinci koji su napustili pokret Tiberija Grakha, suprotstavili se njegovoj radikalizaciji i postali mu direktno suprotstav-

³³ Dudley 1941, 94: "But one may hesitate to follow those who further claim that, since the ideas with which Blossius influenced Tiberius were democratic, and since Blossius was a Stoic, therefore these democratic ideas were also Stoic. The case is something more than that of the influence of a Greek philosopher on a Roman statesman; nor can Blossius of Cumae be equated with Diophanes of Mytilene. More may be explained by his ancestry, his political background, and his status in Rome than by his philosophical training."

³⁴ Dudley 1941, 98-99: "It is true that Heliopolis is the name of the Utopian island in the romance of Jambulus, which is generally admitted to be permeated with Stoic and Cynic ideas. But to regard the 'Heliopolis' of Aristonicus and his followers as a conception foisted on to them by a Stoic philosopher from some literary Utopia is far too academic. Possibly they founded, or intended to found, an actual city, and named it Heliopolis. But there can be little doubt, as Bücher saw about the origin of the name. Heliopolis – now better known as Baalbek – by the source of the Orontes, between the Lebanon and Anti-Lebanon ranges, was the seat of the great cult of the Syrian Sun-God. Sometimes as Baal, sometimes as Hadad with a consort Atargatis his cult had been widespread throughout the Seleucid Empire, including Asia Minor. It is noteworthy that Eunus, the leader of the Sicilian slave-rising had proclaimed himself as 'king' under the inspiration of the 'Syrian goddess' (that is, Atargatis or Baalath, consort of the Sun-God), and called his followers 'Syrians' or 'Heliopolitae'. For the slaves and poor of all the Orient the Sun-cult promised freedom and a better world: Aristonicus and Eunus were the messianic rulers whose task was to bring this world into being for their followers. Clearly we are dealing with more ancient ideas than those of Stoicism."

³⁵ Sa stajalištem da stoicizam nije imao nikakvu ulogu u socijalnim, demokratskim i revolucionarnim zbivanjima u periodu 135–129. god. pr. n. e. ne slaže se Truesdell (1947, 472-473), koji je odlično ukratko prezentirao određeni helenski i helenistički utjecaj na razvitak pokreta Tiberija Sempronija Grakha.

³⁶ Gortan 1951, 425: "Razmotrimo sada, zbog kojih je razloga baš Tiberije Grakho preuzeo na sebe taj dični, ali opasni zadatak da popravi teško stanje seljačke klase u Italiji, do kojega su, uostalom neminovno morale dovesti tadašnje velike promjene u agrarnoj strukturi Italije, u prvom redu zbog toga, što je slobodan rad zamijenjen u velikom opsegu ropškim radom."

³⁷ Gortan 1951, 427: "Kao filozof bio je Blosije sljedbenik stoičke filozofije."; Gortan 1951, 431: "Po svojem radu pripada Blosije među one stoičke filozofe, koji nisu bili puki teoretičari, već koji su i u praksi pokušali provesti pravedniji socijalni poredak prema načelima stoicizma. To je bilo u skladu s jednim od načela stoe, da se mudrac ne smije klonuti političke djelatnosti."

ljeni. Stoicizam se kao politička ideologija definitivno mogao promatrati i koristiti s pozicija i linija razvitka različitih percepcija.

Pokušaji da se relativizira pozicija Gaja Blossija kao filozofa, učenjaka koji najviše inklinira stoicizmu, mogu se smatrati uzaludnim. Plutarh ga decidno naziva filozofom (...Βλοσσίῳ τοῦ φιλοσόφου...) i prijateljem šolijarha atenske stoičke škole. To što Antipatar posvećuje Blossiju određene filozofske rasprave može se u punoj mjeri smatrati priznanjem Blossijevog filozofskog učenjaštva i to od strane tada najbitnijeg autoriteta stoičke škole.

Sljedeća agenda članku D. R. Dudleya, izražena u nešto manjoj mjeri, jest nastojanje da se Gaj Blossije predstavi maltene kao iskreni i nepomirljivi nemesis rimskog imperijalizma³⁸ ("Blossius's bitter hatred of Rome"), kao neki kampanski patriota (šta god to značilo u političkom kontekstu II st. pr. n. e.), i dovede u neku daleku vezu s kapuanskim proturimskim nastupom za vrijeme II punskog rata, što bi onda (a ne stoicizam) po Dudleyu bilo daleko izvorište Blossijevih demokratskih i socijalnih ideja.³⁹ Ta njegova teza je neodrživa zbog sljedećih činjenica:

1. Gaj Blossije je bio rimski građanin sa svim pravima i obavezama, a ne peregrin ili osoba za koju bi se smatralo da ima građanstvo neke druge države, politije i političke zajednice koja bi

³⁸ Dudley 1941, 99: "If the contentions of this article are accepted, Blossius is not a person from whose actions it is safe to generalise about the political views of Stoicism. Rather is he of interest as not the least resolute of the many who struggled and died in the vain attempt to resist the power of the Roman oligarchy and the spread of Roman imperialism."

³⁹ Dudley 1941, 95: "It was through the democratic party at Capua that anti-Roman feeling found its expression: here, rather than from Stoicism, may be the source of Blossius' democratic ideas. ... With Tiberius the motive was his zeal for agrarian reform, with the Blossii of the Second Punic War their devotion to the independence of Capua." (96): "It is as a municeps with family traditions of allegiance to the Campanian democratic party, rather than as Stoic philosopher, that the part played by Blossius in the reforms of Ti. Gracchus is best understood ... Apart from the connection between Sphaerus and Cleomenes of Sparta, there is nothing to show that Stoicism in the Hellenistic period had any sympathy with democratic ideas. All that is known of Stoic political activities in that period is covered by the formula that they were ready to support a good king and to oppose a tyrant, and that they rather disapproved of most Hellenistic kings-of kings but not of kingship: constitutional questions did not interest them. It was not as a pupil of Antipater that Blossius got his sympathy for democracy."

bila potčinjena Republici i rimskom narodu. Gaj Blossije je bio i zakonski Rimljanin, a sigurno je imao i jasnu svijest o svome rimskom "nacionalnom" identitetu.

2. Zakonodavna i druga djelatnosti plebejskog tribuna Tiberija Sempronija Grakha je bila primarno usmjerena interesima velike većine rimskog naroda, pa je samim tim težila jačanju Republike, a ne njenom slabljenju. Zbog te činjenice tvrdnja da je Gaj Blossije zbog svojih antirimskih osjećanja učestvovao u pokretu Tiberija Grakha je u potpunosti besmislena. Uostalom, sam Blossije pred istražnim povjerenstvom izjavljuje da Tiberije ne bi uradio ništa što nije u interesu naroda, misleći jasno na rimski narod kao političku zajednicu. Negativna kampanja da je Tiberijeva tribunska djelatnost bila proturimska djelo je njegovih optimatskih protivnika i ništa više od toga.

3. To što se Gaj Blossije pridružio Aristonikovom pokretu Heliopolisa sasvim je u skladu s njegovim stoičkim učenjem, po kojem je čitav svijet domovina, a ne samo Rimska republika. Kada je brutalno propao pokušaj da se za vrijeme Tiberija Grakha izvrši socijalna i demokratska reforma Republike, Blossije je jednostavno u skladu sa svojim stavovima otišao na drugo mjesto da se bori za "više ciljeve". Zato bi se njegovo pristupanje Heliopolisu trebalo promatrati primarno kroz prizmu neke vrste antičkog "čegevarizma", a ne kao neku antirimsku agendu.

4. Da je u svojim aktivnostima Gaj Blossije bio primarno motiviran socijalnim i demokratskim, čak i revolucionarnim motivima, a ne onima koji bi bili antirimski, dokaz je to što se priključivao samo onim pokretima koji su bili socijalni, demokratski i revolucionarni. U suprotnom, da je bio proturimski raspoložen, ne bi dugo boravio u Rimu uvezan s najistaknutijim tadašnjim političarima Republike, nego bi pripremao zavjere po Kampaniji ili boravio negdje drugdje u nekom za Republiku "negostoljubivom" miljeu.

Naravno, kada se govori o Gaju Blossiju i njegovom djelu, može se postaviti jedno sasvim logično pitanje, a to je zašto je on, koji je poticao iz ugledne i bogate familije i raspolagao značajnim materijalnim mogućnostima, odlučio da se prvo aktivno uključi u socijalni i demokratski reformski pokret u Republici, a nakon toga i jednom ekstremnijem revolucionarnom oružanom po-

ketu. Koji su to mogli motivi stajati iza takvog ponašanja i djelovanja Gaja Blosija.

Stoicizam i helenističke socijalne i demokratske ideje

“Glavna je stvar kojega je duha čovjek, a ne kojega stanja. Nikome vrlina nije zatvorena, svima je otvorena, svima dopušta pristup, sve poziva, rođene od slobodnih roditelja, oslobođenike, robove, kraljeve, prognanike. Ona ne pita za kuću i imovinu, golim čovjekom je zadovoljna”.

Hrisip,⁴⁰ SVF, 1964, III, 86. (prema Đurić 1976, 481)

Od svih helenskih i helenističkih filozofskih škola, na Rimljane je najviše utjecaja imao stoicizam.⁴¹ Od je u određenoj mjeri odgovarao mentalitetu i karakteru Rimljana i Italija, posebno onih koji su živjeli u periodu od početka II st. pr. n. e. pa do kraja II st. n. e. Već od samoga početka upoznavanja sa stoicizmom Rimljani i Italici su se, između ostalih stvari, odmah “zagrijali” za njegovu političku etiku i političke ideje koje su se mogle razvijati iz najrazličitijih učenja pojedinaца koji su predstavljali stoičko učenje. Uostalom, ta sklonost korištenju stoičkih učenja i u politič-

⁴⁰ Hrisip iz Soli (Χρύσιππος ὁ Σολεὺς, živio cca 279–206. god. pr. n. e.) je bio istaknuti helenistički stoički filozof. O njemu v. Smith 1867, I, 700–701; PWRE 1905, V, 1–2, col. 2502–2509; Đurić 1972, 682; Isto 1976, 459–460; Isto 2003, 710–711.

⁴¹ Jedan od bitnijih događaja koji je značajno doprinio širenju helenske i helenističke filozofske misli u Rimu bio je dolazak atenskog poslanstva u Grad 155. god. pr. n. e. sa zadatkom da od Senata izdještjuje oslobađanje Atene od kazne na koju je bila osuđena zbog pustošenja grada Oropa (*Polyb.* XXXIII, 2; *Plut. Cat. Mai.* 22). U atenskom izaslanstvu su se nalazili Karnead (upravnik/šolijarh atenske Akademije), Diogen iz babilonske Seleukije (šolijarh stoičke škole) i Kritolaj (šolijarh peripatetičke škole). Ovi filozofi su često običavali javno se obraćati Rimljanima, koji su se u velikom broju skupljali, pogotovu omladina, oko njih. Govorili su pojedinačno, pokazujući ujedno i svoju veliku retorsku vještinu, oduševljavajući i zadivljujući Rimljane. Karnead je govorio žestoko i brzo, Kritolaj vješto i prijatno, a Diogen jednostavno i umjereno (*Polyb.* XXXIII, 2; *Gell. N. A.* VI, 14, 9–11). Njihova velika popularnost među rimskom omladinom izazvala je kontraakciju starog neprijatelja helenističke kulture Katona Starijeg, koji je uspio izdještjavati da se filozofima, i pored diplomatskog imuniteta, uskrati gostoprimstvo u Rimu, ali sjeme helenske filozofije, i pored otpora konzervativaca, bilo je već usađeno u tkivo rimskog naroda.

koj teoriji i u praktičnim političkim aktivnostima (posebno onim reformnim, pa i revolucionarnim poduhvatima) nije bila samo specifičnost Rimljana i drugih Italika. Od samoga početka svoga razvitka i u helensko-helenističkom svijetu otkrila se prijemčivost stoicizma prema izgradnji političke misli i njene realizacije. Već je makedonsko-antigonidski kralj Antigon Gonata pozivao Zenona, osnivača stoičke škole, da dođe na njegov dvor i pomogne mu da uskladi svoju vlast s načelima stoičke filozofije. Pošto zbog staračke slabosti sam Zenon nije mogao da ide, on je poslao Antigonu Gonati svoju dvojicu učenika, i to Perseja i Filonida. Filozof Sfer⁴² iz Bospora, učenik Kleanta (koji je zamijenio Zenona na mjestu šolijarha stoičke škole u Ateni) imao je bitnu idejno-motivacijsku ulogu u revoluciji koju je u Lakedemonskoj državi (Sparta) izveo Kleomen III. Nakon poraza revolucionarnih snaga kod Selasije 222. god. pr. n. e. i makedonsko-ahejske okupacije Sparte, Sfer je zajedno s Kleomenom III emigrirao u ptolemeidsku Aleksandriju.⁴³ Na osnovi navedenih primjera, jasna je prijemčivost stoičkog nauka i za ideološke i političke poslove i promjene u epohi klasične civilizacije. Plutarh je upravo tu činjenicu na početku (u drugom poglavlju) svoga životopisa posvećenog Kleomen III izrazio na sljedeći način: ὁ δὲ Στωϊκὸς λόγος ἔχει τι πρὸς τὰς μεγάλας φύσεις καὶ ὀξείας ἐπισφαλὲς καὶ παράβολον, βαθεῖ δὲ καὶ πρᾶψ κεραννύμενος ἥθει μάλιστα εἰς τὸ οἰκεῖον ἀγαθὸν ἐπιδίδωσιν. (Stoičko pak učenje ima nešto opasno i pogibeljno za žestoke i vatrene naravi, ali kada se izmiješa sa dubokim i blagim značenjem, ono ga usmjerava ka njemu primjerenom dobru.)⁴⁴ U kontekstu razmatranja utjecaja stoicizma i na razvoj društveno-političkih ideja

⁴² O Sferu iz polisa Boristena/Olbije (Σφαῖρος/*Sphaerus*) v. Smith 1849, III, 895; PWRE 1929, III A, 2, col. 1683–1693.

⁴³ O zbivanjima u Lakedemonskoj državi za vrijeme Agisa IV i Kleomena III v. Plutarhove životopise Agisa i Kleomena; SVF 1964, I, 139–142; Mesihović 2011, 10–12.

⁴⁴ O sličnosti Gaja Blosija i Sfera u ideološkom i filozofskom smislu v. Đurić 1976, 460: “Gaj Blosije iz Kume, koga Plutarh u *Životu T. Grakha* prikazuje kao slobodoumna čovjeka: on je bio duhovni začetnik agrarnih reformi Tiberija Sempronija Grakha, jer, kao što kaže Kikeron u *Leliju*: “non enim paruit illi Ti. Gracchi temeritati, sed praefuit, nec se comitem illius furoris, sed ducem praefuit (= jer on se nije poveo za Tiberijem Grakhom u njegovoj smeloj nameri, nego njime upravljao, nije bio sledbenik njegove mahnitosti, nego vođa” (*Lael.* 11, 37). Po svom odnosu prema T.S. Grakhu Blosije liči na Sfera, koji je Kleomena podsticao

i njihovu praktičnu realizaciju i manifestaciju, potrebno je istaći periodiziranu diferenciranost stoicizma na tri epohe: starija Stoa (cca 300–130. god. pr. n. e.), srednja helensko-rimska Stoa (cca 130–50. pr. n. e.) i pozna rimska Stoa (50. god. pr. n. e. – III st. n. e.). Iako je stoicizam uvijek bio vrlo privlačan za one koji su se i teorijski i aktivno bavili politikom, ipak su postojale određene i razlike u njegovoj idejnoj i manifestacionoj suštini zavisno od epohe. Već je Zenon, osnivač stoičke škole, u etiku uveo i pojam “τὸ καθῆκον”, što je Ciceron preveo izrazom *officium* = dužnost. Po Diogenu Laertiju,⁴⁵ Zenon je pojam καθῆκον definirao kao ono što se može pravdati dobrim razlozima i što nekome dolikuje da čini.⁴⁶ Iz ove teze o dužnosti i posebno iz ideje o podjeli ljudi na “mudrace” (ljudi s vrlinama kod kojih je sva djelatnost podređena načelima razuma i koji su slobodni jer afekte i strasti podređuju zakonima uma)⁴⁷ i “ludake” (koji su robovi svojih požuda, nagona i spoljašnjih okolnosti) mogu se vrlo lako kod osoba s “vatrenim” naravima razviti ekstremnije i radikalnije reformne ili revolucionarne aktivnosti.⁴⁸ Idealni stoički mudrac je slobodno biće, dovoljno samo sebi, neosjetljivo na bol,

na agrarne reforme i s njime saradivao u obnavljanju stare spartanske discipline.”

⁴⁵ O Diogenu Laertiju (*Diogenes Laertius*, Διογένης Λαέρτιος, III st. n. e.) v. Smith 1867, I, 1022–1023; PWRE 1905, V, 1–2, col. 738–763.

⁴⁶ *Diog. Laërt.* VII, 107–108. Uporediti s *Cic. De Fin.* III, 58: “est autem officium, quod ita factum est, ut eius facti probabilis ratio reddi possit.”

⁴⁷ Po stoičkoj nauci postoje četiri osnovne vrline: mudrost (*prudentia*), pravednost (*iustitia*), hrabrost (*fortitudo*) i umjerenost (*temperantia*). Ciceron je svoje djelo “O dužnostima” zasnovao na temelju ove četiri osnovne stoičke vrline.

⁴⁸ Đurić 1976, 478–479: “Mudrac zna da mu spoljašnje stvari nimalo ne pomažu da postigne blaženstvo, i zato on nikada neće smatrati da je novac neko dobro ili bol neko zlo. Samo je on lep, jer su osobine duše lepše od osobine tela, i sve spoljašnje lepote iščezavaju pred unutrašnjom lepotom. Pored svega svoga siromaštva on je bogat, jer je bogat samo onaj ko je iznutra bogat, a spoljašnje bogatstvo je prirodno dobro. A kad je i spolja bogat, bogatstvo služi njemu, a u ludaka ono ima vlast; ovaj se vezuje za njega kao da će ga večno imati, a mudrac razmišlja o siromaštvu najviše baš onda kad pliva usred bogatstva. Život mudraca je uvek pun blaženstva, ništa ga ne ometa, ništa mu ne smeta; ne traži i ništa mu ne treba (SVF III 582–588). Mudraci se međusobno vole i pomažu, i sva su dobra u njih zajednička, i oni su jedan drugom prijatelji i onda kad se međusobno ne poznaju, jer prijateljstvo može postojati samo među onima koji žive jednakim moralnim načelima. Među ludacima nema prijateljstva, i nijedan ludak nema prijatelja (SVF III 626,

strah i zadovoljstva. Stoik je ravnodušan prema smrti, svjestan da smrt nije zlo, i on joj pribjegava kad mu se to učini neizbježno. Po stoičkom učenju, čovjek treba da zemaljska dobra smatra prolaznim i prema tome treba da ih iskorištava dok ih ima, ali da se i ne žalosti kada ih izgubi. Već je starija Stoa razvila i ideju kosmopolitizma, ekumenizma i univerzalizma, odbacujući bilo kakve podjele među ljudima. Stoički ideal nije polis (πόλις), nego kosmopolis (κοσμόπολις). Da su učenja starije Stoe imala značajnog utjecaja na formiranje popularske platforme i braću Grakh, potvrđuje i činjenica da se kao učitelj Gaja, mlađeg od braće Grakh i kasnijeg bitnog lidera populara, spominje također stoičar Menelaj iz Maratusa.⁴⁹

Plutarh spominje i da je većina pisaca (na koje se Plutarh poziva i koje koristi za životopis Tiberija Grakha) spominjala da je Tiberija Grakha na akciju, pored Blossija, potaknuo i retoričar Diofan⁵⁰ koji je bio prognanik iz Mitilene s Lesbosa. Diofan je bio učitelj i Tiberija Grakha u njegovoj mladosti.⁵¹ Nakon sloma Tiberijevog pokreta na Kapitolu, ubijen je i Diofan. Ovaj prognanik s jednog helenskog i egejskog otoka, bez rimskog građanstva, imao je mnogo manje mogućnosti zaštite nego Gaj Blossije. Zbog nedostatnosti izvornih podataka na raspolaganju, još uvijek nije moguće odgovoriti na pitanje da li je i Diofan bio stoik ili bar naklonjeniji ovoj filozofskoj školi. Ono na šta se jedino može precizno odgovoriti jeste da je Diofan itekako bio “zaražen” idejama demokratskih i socijalnih promjena koje su se razvile u helensko-helenističkom miljeu toga razdoblja i koje je javno promovirao po Rimu. On je vrlo moguće i iz rodne Mitilene bio prognan zbog “djela i nedjela” svojih političkih aktivnosti. Ciceron ga spominje i kao jednog od

631). Među mudracima vlada neka vrsta komunizma, a po Zenonu i Hrisipu i žene su im zajedničke.”

⁴⁹ *Cic. Brut.* 100

⁵⁰ O Diofanu (Διοφάνης/*Diophanes*) v. Smith 1867, I, 1049; PWRE 1905, V, 1–2, col. 1048–1049.

⁵¹ U literaturi se često nailazi na konstataciju da je i “stoičar Blossije” uz retoričara Diofana bio učitelj Tiberija Grakha. U do danas poznatoj i dostupnoj izvornoj građi ne nailazi se na eksplicitni spomen da je i Blossije bio učitelj Tiberija Grakha. Veliko je pitanje je li on uopće bio u Rimu za vrijeme Tiberijevog djetinjstva i rane mladosti. Naravno, to što se eksplicitno ne spominje kao učitelj Tiberija Grakha u njegovoj mladosti (kao što to Ciceron čini u slučaju Diofana), ne znači da Blossije i nije bio učitelj Tiberija.

najmoćnijih helenskih govornika tih vremena.⁵² Njegovo djelovanje je sigurno bilo toliko opasno da su optimati smatrali potrebnim da on bude likvidiran.

Kao što je već rečeno u ranijem tekstu, Gaj Blossije je bio prijatelj filozofa Antipatra, pa vjerovatno (iako u poznatoj izvornoj građi to nije nigdje izričito rečeno) i njegov učenik ili bar suradnik u atenskoj stoičkoj školi. Naravno, ostaje otvoreno pitanje koliko su na formiranje njegovih socijalnih i demokratskih tendencija utjecali Blossijev boravak u Ateni i sticanje stoičkih znanja i učenja od Antipatra. U ovom kontekstu je potrebno napomenuti da je Antipatrov učenik Panetije⁵³ i njegov nasljednik na mjestu šolijarha stoičke škole dugo (prije preuzimanja šolijarhata) boravio u Rimu⁵⁴ i imao vrlo izražene i kontakte i veze s pojedincima u samom vrhu dijela tadašnje elite koja je vodila Republiku.⁵⁵ Panetije je sa svojim učenjem imao prelomni značaj za nastavak razvitka stoicizma, jer s njim započinje i drugi, srednji helensko-rimski stoički period, koji se uneliko razlikuje od prethodne starije stoe, između ostalog posebno u ideološko-političkom segmentu. Panetije je odstupio od do tada zacrtanih učenja starije stoe, preoblikujući, modifirajući i prerađujući ih u skladu s novonastalim okolnostima hegemonije Rimske Republike na Mediteranu i uspona i dominacije rimskog nobiliteta s čijim liberalnim krilom je Panetije bio u neposrednim kontaktima.⁵⁶ Uslijed toga je

Panetije redizajnirao stariju Stou u smislu ublažavanja njenih strogih idejnih i političkih i društveno-ekonomskih koncepata.⁵⁷

Moglo bi se s pravom reći da je Panetije napustio radikalnije socijalne i demokratske elemente starije Stoe ili ih je modificirao u pravcu "umirivanja" i političke umjerenosti. On je "slomio krila" potencijalnog stoičkog socijalnog, demokratskog, reformnog pa i revolucionarnog ekstremizma koji se mogao razviti iz učenja starije Stoe, kao što se to desilo npr. u slučaju Sfera i Blossija.⁵⁸ Panetijev "kontrolirani" stoicizam je zato imao

uspon Rimske republike objasnio pomenutim državnim oblikom, koji je urodio moćnom organizacijom, tradicijom koja nije bila navika, praktičkim i moralnim smislom, duhom discipline, koji je usvajao materijalnu snagu, lepom ravnotežom iznutra, a snažnim širenjem spolja. Panetije kao filosof produbio je problem time što je kroza spoljašnji oblik prodro do suštine državne zajednice. Svoj realistički smisao pokazao je Panetije i u svojoj odbrani rimskog imperijalizma, koji je mesto anarhije, rata svih protiv svih, neprestanog ratovanja jednih naroda s drugima, uveo mir i red, uopšte vlast zakona. On se nadao da će rimske aristokrate vaspitati za pravične i blage vladaoce i rimsku vlasti učiniti moralnom ako im objasni da će divljenje i priznanje, ljubav i poverenje naroda kao uslove za postizanje počasti (honores) i slave (gloria) moći postići samo onda ako su dostojni počasti, *honesti*, καλοί, ali nije njegova krivica što se ta nada nije ispunila."

⁵⁷ Đurić 1976, 483-484: "Pravi Helen i sin jedne još cvetne helenske gradske države, za koga istina i vlastito životno iskustvo vrede više nego školska dogma, filosof iz Linda odbacivao je sve oštine Karneada i Kritolaja veoma uzdrmanog stoičkog doktrinskog rigorizma i nehelenske crte što ih je Stoa dobila od svojih osnivača semitskog porekla. To su: strogi intelektualizam, koji hoće da život nasilnički uobličava dijalektičko-kazuističkim kalupima, tesnogrudi antropocentrizam, po kome su bilje i životinje stvorene samo radi čoveka, astrološka mantika, po kojoj karakter i razvitak čoveka određuju slučajne konstelacije zvezda pri njegovu rođenju, heraklitsko-stoičko učenje o svetskom požaru, odbacivanje tela i čulnosti, potiskivanje nagonskog i osećajnog života, učenje o besmrtnosti duše, dogma o jednakosti svih ljudi i druge. Ali, i pored tih heterodoksija, ostao je Panetije veran osnovnoj misli stare Stoe o povezanosti ljudskog roda i etičkim zaključcima koji otuda proizlaze, i jedan od najglavnijih takvih zaključaka jeste ideja humanosti, koja je odvajkada bila prava duša stoičke etike."

⁵⁸ Dudley 1941, 95-96: "That party, however, was the enlightened but cautious conservatism of Scipio Aemilianus and his friends, which found the 'new model' Stoicism of Panaetius so congenial. Panaetius indeed offers an instructive parallel with Blossius. His political views, derived from the oligarchic traditions of Rhodes, accorded well with those of Scipio and his friends. So too the Campanian democratic tradition made Blossius the natural ally of Ti. Gracchus. It is hard to find any political beliefs common to Panaetius and to Blossius which may fairly be ascribed to Stoicism."

⁵² Cic. Brut. 104; Strab. XIII, 3.

⁵³ Panetije (Παναίτιος; cca 185–110/109. god. pr. n. e.) iz Linda s otoka Rodosa. O njemu v. Smith 1849, III, 108–109; PWRE 1949, XVIII, 3, col. 418–440; Đurić 1976, 460–461, 482–484.

⁵⁴ Đurić 1976, 461: "Panetijev boravak u Rimu značajan je naročito zbog toga što su on i Gaj Blossije, njegov saučesnik, stoičku filosofiju presađivali na rimsko zemljište, gdje je ona izvršila velik uticaj..."

⁵⁵ Đurić 1976, 462: Panetijevi učenici od "... Rimljana bili su Kvint Mucije Skevola, G. Fanije, P. Rutilije Ruf, L. Elije, M. Vigelije, Sp. Mumije, Sekst Pompej, L. Lukilije Balbo..."

⁵⁶ Đurić 1976, 483: "Svoj razvijeni smisao za stvarnost pokazao je Panetije i u svom učenju o državi. Zacelo u saglasnosti sa starijim članovima škole on usvaja platonsko-aristotelsku teoriju o spoju triju osnovnih ustava (monarhijskog, aristokratskog i demokratskog) kao (relativno) najboljem državnom obliku, jer takav spoj najpre ostvaruje misao socijalne pravednosti, na kojoj je i Platon htio da osnuje svoju državu. Panetijev stariji prijatelj Polibije bio je kao istoričar nestajanje helenske samostalnosti i snage objasnio time što je Helada opšti duh zamenila podivljalim individualizmom, koji je izazivao stalne podele i smanjivao stanovništvo, a

veliki i odjek i prihvatljivost među rimskom elitom, što je praksa koja se nastavila i tokom principata. Na revolucionarni zanos koji je mogao proizaći iz starije Stoe više se ne nailazi u djelima npr. Posejdonija, Marka Porcija Katona, Seneke, Epikteta i Marka Aurelija. Revolucionarni zanos koji je mogao proizaći iz učenja starije Stoe tako je ustupio mjesto političkom pragmatizmu.

Summary

Gaius Blossius and role of stoic philosophy on political work of tribune Tiberius Sempronius Gracchus and start of popular platform and movement

Plebeian tribunate of Tiberius Sempronius Gracchus (133 BC) is a major turning point not only to the history of classical Roman world, but also the overall development of civilization. At that point begins a process that will, after a century of political dispute and three civil wars, lead to the replacement of the republican order with a system of principate. The paper looks at these events by analyzing the well-known original material from the perception of Gaius Blossius, one of the most prominent members of the movement led by Tiberius Gracchus. Although originating from one of the highly respected and wealthy families of Italy, Gaius Blossius chose to be not only a participant but also the ideologist of democratic and social movements that occurred in the Mediterranean world at that time. The paper deals with the motivation that led Gaius Blossius first to join the movement of Tiberius Gracchus, then to Aristonicus' uprising and finally Heliopolites. In this context, the role of the Stoic school of philosophy is being considered, whose teachings were accepted by Gaius Blossius.

Skraćenice

JRS – The Journal of Roman Studies, Society for The Promotion of Roman Studies at The Office of The Society, London.

LCL – The Loeb Classical Library, William Heinemann LTD, London – Harvard University Press, Cambridge Mass.

MH – Matica Hrvatska, Zagreb.

MS – Matica Srpska, Novi Sad.

PWRE⁵⁹ – Paulys-Wissowa Real-Encyclopädie der classischen altertumswissenschaft, Stuttgart.

SVF – *Stoicorum Veterum Fragmenta* (Vol. I. = 1905 (Joannes ab Arnim), Vol. II. = 1903 (Joannes ab Arnim), Vol. III. = 1903

⁵⁹ Paulys-Wissowa Real-Encyclopädie der classischen altertumswissenschaft ili Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft ili Pauly-Wissowa takode i Pauly-Wissowa-Kroll (pored PWRE, skraćenice i P.-W. ili RE) je obimna i sveobuhvatna njemačka enciklopedija antičkog svijeta i helensko-rimske klasične civilizacije koja je izlazila od 1893. do 1978 – Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (BHS: "Paulijeva realna enciklopedija klasične nauke o starini"). PWRE je bila zamišljena kao potpuna dopuna i prerada ranijeg djela pod nazivom Real-Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft in alphabetischer Ordnung (BHS: "Realna enciklopedija klasične nauke o starini uređena po alfabetskom redosledu"). Realna enciklopedija klasične nauke o starini, čiji je autor bio August Fridrih Pauli (kojem se pridružilo još 17 autora) i koja je pokrenuta 1837. god., nastavljena je i nakon smrti Paulija (1845. god.), sve do 1852. god. Na osnovi ovoga originalnog enciklopedijsko-leksikografskog djela započeo je Georg Visova s izdavanjem svoje edicije, a nakon njega su taj posao nastavili Vilhelm Krol, Karl Mitelhaus, Konrat Cigler i Hans Gartner.

PWRE ima 66 tomova, 15 sveski dopuna i dva registra koji su objavljeni 1980. god., dok je 1997. god. izašao konačni registar u dva dijela po alfabetskom redu i sistematiziran. Svaki članak u PWRE pisali su priznati stručnjaci za odgovarajuću oblast. Neki članci, s obzirom na dužinu, mogu se smatrati manjim monografijama. Neki članci su bili izdati samostalno.

Pored toga, od 1964. do 1975. je izlazilo skraćeno, modernizovano i svima dostupno izdanje – Der Kleine Pauly Lexikon der Antike. Auf Grundlage von Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter herausgegeben von Konrat Ziegler, Walther Sontheimer und Hans Gärtner (tzv. "Mali Pauly"). Od 1996. izašlo je 12 tomova Der Neue Pauly Encyclopädie der Antike (tzv. "Novi Pauly"), koji su prošireni s tri toma historije recepcije i historije nauke, kao i jednom serijom dodataka.

Osim antike, Novi Pauly u svojim sadržajima bavi se i temama iz osnovne grčko-rimske civilizacije u staroorijentalnim, kao i egipatskoj kulturi te kulturama okolnih naroda i vizantistikom. U saglasnosti sa savremenim trendovima, Novi Pauly više prati transformacije starovjekovnog svijeta u kasnoj antici i proširuje svoje posmatranje sve do godine 600. pa i dalje.

Specifikum za projekat Novog Paulija je izdanje posebnih svezaka koje se odnose na historiju izučavanja antike i klasičnih civilizacija. Najprije je to bilo u vidu izdavanja 12 tomova Leksikona antike, 3 toma o Recepciji antike i jednog registra. Umjesto 16 tomova, na kraju je izašlo 19. Svezak dopuna je izašao 2002. god., a dalji (6 zasada) su u pripremi. Od 2002. u izdavaštvu Brill izlazi i engleska verzija Novog Paulija.

(Joannes ab Arnim), Vol. IV = 1924.
(Maximilian Adler)), Lipsiae... Reprint
izdanje, Vol. I. = Teubner, Stuttgart, 1964;
Vol. II. = Teubner, Stuttgart, 1964; Vol.
III. = Teubner, Stuttgart, 1964; Vol. IV. =
Teubner, Stuttgart, 1964.

Izdanja izvora/vrela:

Aul Gelije 1927: *Rolfe, J. C. (transl.) 1927*, Aulus Gellius, Attic Nights, LCL 1927.
Ciceron 1913: *Miller, W. (transl.) 1913*, On Duties, LCL 1913.
Ciceron 1914: *Rackham, H. (transl.) 1914*, On Ends, LCL 1914.
Ciceron 1923: *Falconer, W. A. (transl.) 1932*, On Old Age. On Friendship. On Divination, LCL 1923.
Ciceron 1930: *Freese, J. H. (transl.) 1930*, Pro Quinctio. Pro Roscio Amerino. Pro Roscio Comoedo. On the Agrarian Law, LCL 1930.
Ciceron 1933: *Rackham, H. (transl.) 1933*, On the Nature of the Gods. Academics, LCL 1933.
Ciceron 1939: *Hendrickson, G. L. / Hubbell, H. M. (transl.) 1939*, Brutus. Orator, LCL 1939.
Ciceron 1955: *Tomović, V. (transl.) 1955*, Ciceron: O dužnostima, III, Kultura, Beograd 1955.
Ciceron 1987: *Gavela, B. / Tomović, V. (prev.) 1987*, Ciceron, Filozofski spisi (Lelije ili razgovor o prijateljstvu, O starosti, O dužnostima, Scipionov san), MS, Novi Sad 1987.
Ciceron 2002: *Stepanić, G. (prev.) 2002*, Marko Tulije Ciceron, O Govorniku, MH, Zagreb 2002.
Ciceron 2004: *Dimitrijević, D. / Maričić, G. / Pendelj, B. (prev.) 2004*, Marko Tulije Ciceron, Besede, Mono & Manana, Beograd 2005.
Diogen Laertije 1925: *Hicks, R. D. (transl.) 1925*, Diogenes Laertius: Lives of Eminent Philosophers, Volume I, Books 1-5, LCL 1925.
Diogen Laertije 1925: *Hicks, R. D. (transl.) 1925*, Diogenes Laertius: Lives of Eminent Philosophers, Volume II, Books 6-10, LCL 1925.
Livije 1912: *Roberts, C. (transl.) 1912*, Livius, Ab urbe condita, New York 1912.
Livije 1919: *Foster, B. O. (transl.) 1912*, Livy, History of Rome, Volume I, Books 1-2, LCL 1919.
Livije 1922: *Foster, B. O. (transl.) 1922*, Livy, History of Rome, Volume II, Books 3-4, LCL 1922.
Livije 1924: *Foster, B. O. (transl.) 1924*, Livy, History of Rome, Volume III, Books 5-7, LCL 1924.
Livije 1926: *Foster, B. O. (transl.) 1926*, Livy, History of Rome, Volume IV, Books 8-10, LCL 1926.

Livije 1929: *Foster, B. O. (transl.) 1929*, Livy, History of Rome, Volume V, Books 21-22, LCL 1929.
Livije 1940: *Moore, F. G. (transl.) 1940*, Livy, History of Rome, Volume VI, Books 23-25, LCL 1940.
Livije 1943: *Moore, F. G. (transl.) 1943*, Livy, History of Rome, Volume VII, Books 26-27, LCL.
Livije 1949: *Moore, F. G. (transl.) 1949*, Livy, History of Rome, Volume VIII, Books 28-30, LCL 1949.
Livije 1935: *Sage, E. T. (transl.) 1935*, Livy, History of Rome, Volume IX, Books 31-34, LCL 1935.
Livije 1935: *Sage, E. T. (transl.) 1935*, Livy, History of Rome, Volume X, Books 35-37, LCL 1935.
Livije 1936: *Sage, E. T. (transl.) 1936*, Livy, History of Rome, Volume XI, Books 38-39, LCL 1936.
Livije 1938: *Sage, E. T. / Schlesinger, A. C. (transl.) 1938*, Livy, History of Rome, Volume XII, Books 40-42, LCL 1938.
Livije 1951: *Schlesinger, A. C. (transl.) 1951*, Livy, History of Rome, Volume XIII, Books 43-45, LCL 1951.
Livije 1959: *Schlesinger, A. C. (transl.) 1959*, Livy, History of Rome, Volume XIV, Summaries. Fragments. Julius Obsequens. General Index, LCL 1959.
Livije 1987: *Schlesinger, A. C. (transl.) 1987*, Livy XIV, LCL 1987.
Livije 1991: *Mirković, M. (prev.) 1991*, Istorija Rima od osnivanja Grada, Srpska književna zadruga, Beograd 1991.
Livije 1995: *Mirković, M. (prev.) 1995*, Istorija Rima od osnivanja Grada, drugo petoknjižje, Srpska književna zadruga, Beograd 1995.
Plutarh 1914: *Perrin, B. (transl.) 1914*, Lives, Volume I: Theseus and Romulus. Lysander and Numa. Solon and Publicola, LCL 1914.
Plutarh 1914: *Perrin, B. (transl.) 1914*, Lives, Volume II: Themistocles and Camillus. Aristides and Cato Major. Cimon and Lucullus, LCL 1914.
Plutarh 1916: *Perrin, B. (transl.) 1916*, Lives, Volume III: Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus, LCL 1916.
Plutarh 1916: *Perrin, B. (transl.) 1916*, Lives, Volume IV: Alcibiades and Coriolanus. Lysander and Sulla, LCL 1916.
Plutarh 1917: *Perrin, B. (transl.) 1917*, Lives, Volume V: Agesilaus and Pompey. Pelopidas and Marcellus, LCL 1917.
Plutarh 1918: *Perrin, B. (transl.) 1918*, Lives, Volume VI: Dion and Brutus. Timoleon and Aemilius Paulus, LCL 1918.
Plutarh 1919: *Perrin, B. (transl.) 1919*, Lives, Volume VII: Demosthenes and Cicero. Alexander and Caesar, LCL 1919.
Plutarh 1919: *Perrin, B. (transl.) 1919*, Lives, Volume VIII: Sertorius and Eumenes. Phocion and Cato the Younger, LCL.

- Plutarh 1920: *Perrin, B. (transl.) 1916*, Lives, Volume IX: Demetrius and Antony. Pyrrhus and Gaius Marius, LCL 1919.
- Plutarh, 1921: *Perrin, B. (transl.) 1921*, Lives, Volume X: Agis and Cleomenes. Tiberius and Gaius Gracchus. Philopoemen and Flamininus, LCL 1921.
- Plutarh 1926: *Perrin, B. (transl.) 1926*, Lives, Volume XI: Aratus. Artaxerxes. Galba. Otho. General Index, LCL 1926.
- Plutarh 1927: *Babbitt, F. C. (transl.) 1927*, Moralia, Volume I: The Education of Children. How the Young Man Should Study Poetry. On Listening to Lectures. How to Tell a Flatterer from a Friend. How a Man May Become Aware of His Progress in Virtue, LCL 1927.
- Plutarh 1928: *Babbitt, F. C. (transl.) 1928*, Moralia, Volume II: How to Profit by One's Enemies. On Having Many Friends. Chance. Virtue and Vice. Letter of Condolence to Apollonius. Advice About Keeping Well. Advice to Bride and Groom. The Dinner of the Seven Wise Men. Superstition, LCL 1928.
- Plutarh 1931: *Babbitt, F. C. (transl.) 1931*, Moralia, Volume III: Sayings of Kings and Commanders. Sayings of Romans. Sayings of Spartans. The Ancient Customs of the Spartans. Sayings of Spartan Women. Bravery of Women, LCL 1931.
- Plutarh 1936: *Babbitt, F. C. (transl.) 1936*, Moralia, Volume IV: Roman Questions. Greek Questions. Greek and Roman Parallel Stories. On the Fortune of the Romans. On the Fortune or the Virtue of Alexander. Were the Athenians More Famous in War or in Wisdom?, LCL 1936.
- Plutarh 1936: *Babbitt, F. C. (transl.) 1936*, Moralia, Volume V: Isis and Osiris. The E at Delphi. The Oracles at Delphi No Longer Given in Verse. The Obsolescence of Oracles, LCL 1936.
- Plutarh 1939: *Helmbold, W. C. (transl.) 1939*, Moralia, Volume VI: Can Virtue Be Taught? On Moral Virtue. On the Control of Anger. On Tranquility of Mind. On Brotherly Love. On Affection for Offspring. Whether Vice Be Sufficient to Cause Unhappiness. Whether the Affections of the Soul are Worse Than Those of the Body. Co, LCL 1939.
- Plutarh 1959: *Lacy, Ph. H. de / Einarson, B. (transl.) 1959*, Moralia, Volume VII: On Love of Wealth. On Compliancy. On Envy and Hate. On Praising Oneself Inoffensively. On the Delays of the Divine Vengeance. On Fate. On the Sign of Socrates. On Exile. Consolation to His Wife, LCL 1959.
- Plutarh 1969: *Clement, P. A. / Hoffleit, H. B. (transl.) 1969*, Moralia, Volume VIII: Table-talk, Books 1-6, LCL 1969.
- Plutarh 1961: *Minar, E. L. / Sandbach, F. H. / Helmbold, W. C. (transl.) 1961*, Moralia, Volume IX: Table-Talk, Books 7-9. Dialogue on Love, LCL 1961.
- Plutarh 1936: *Fowler, H. N. (transl.) 1936*, Moralia, Volume X: Love Stories. That a Philosopher Ought to Converse Especially With Men in Power. To an Uneducated Ruler. Whether an Old Man Should Engage in Public Affairs. Precepts of Statecraft. On Monarchy, Democracy, and Oligarchy. That We Ought Not to Borrow. Lives, LCL 1936.
- Plutarh 1965: *Pearson, L. / Sandbach, F. H. (transl.) 1965*, Moralia, Volume XI: On the Malice of Herodotus. Causes of Natural Phenomena, LCL 1965.
- Plutarh 1957: *Cherniss, H. / Helmbold, W. C. (transl.) 1957*, Moralia, Volume XII: Concerning the Face Which Appears in the Orb of the Moon. On the Principle of Cold. Whether Fire or Water Is More Useful. Whether Land or Sea Animals Are Cleverer. Beasts Are Rational. On the Eating of Flesh, LCL 1957.
- Plutarh 1976: *Cherniss, H. (transl.) 1976*, Moralia, Volume XIII, Part 1: Platonic Essays, LCL 1976.
- Plutarh 1976: *Cherniss, H. (transl.) 1976*, Moralia, Volume XIII, Part 2: Stoic Essays, LCL 1976.
- Plutarh 1967: *Einarson, B. / Lacy, Ph. H. De (transl.) 1967*, Moralia, Volume XIV: That Epicurus Actually Makes a Pleasant Life Impossible. Reply to Colotes in Defence of the Other Philosophers. Is "Live Unknown" a Wise Precept? On Music, LCL 1967.
- Plutarh 1969: *Sandbach, F. H. (transl.) 1969*, Moralia, Volume XV: Fragments, LCL 1969.
- Plutarh 2004: *O'Neil, Edward N. (transl.) 2004*, Moralia, Volume XVI: Index, LCL 2004.
- Plutarh 1978: *Đurić, M. N. (prev.) 1978*, Plutarh, Slavni likovi antike II, MS, Novi Sad 1978.
- Plutarh 1988: *Dukat, Z. (prev.) 1988*, Plutarh, Usporedni životopisi (I-III) A. Cesarec, Zagreb 1988.
- Polibije 1988: *Ricl, M. (prev.) 1988*, Polibije, Istorije, MS, Novi Sad 1988.
- Polibije 2010: *Paton, W. R. (transl.) 2010*, The Histories, Volume I, Books 1-2, LCL 2010.
- Polibije 2010: *Paton, W. R. (transl.) 2010*, The Histories, Volume II, Books 3-4, LCL 2010.
- Polibije 2011: *Paton, W. R. (transl.) 2011*, The Histories, Volume III, Books 5-8, LCL 2011.
- Polibije 2011: *Paton, W. R. (transl.) 2011*, The Histories, Volume IV, Books 9-15, LCL 2011.
- Polibije 2012: *Paton, W. R. (transl.) 2012*, The Histories, Volume V, Books 16-27, LCL 2012.
- Polibije 2012: *Paton, W. R. (transl.) 2012*, The Histories, Volume VI, Books 28-39, LCL 2012.
- Strabon 1917: *Jones, H. L. (transl.) 1917*, Strabo, Geography, Volume I, Books 1-2, LCL 1917.
- Strabon 1923: *Jones, H. L. (transl.) 1923*, Strabo, Geography, Volume II, Books 3-5, LCL 1923.
- Strabon 1924: *Jones, H. L. (transl.) 1924*, Strabo, Geography, Volume III, Books 6-7, LCL 1924.

Strabon 1927: Jones, H. L. (transl.) 1927, Strabo, Geography, Volume IV, Books 8-9, LCL 1927.
 Strabon 1928: Jones, H. L. (transl.) 1928, Strabo, Geography, Volume V, Books 10-12, LCL 1928.
 Strabon 1929: Jones, H. L. (transl.) 1929, Strabo, Geography, Volume VI, Books 13-14, LCL 1929.
 Strabon 1930: Jones, H. L. (transl.) 1930, Strabo, Geography, Volume VII, Books 15-16, LCL 1930.
 Strabon 1932: Jones, H. L. (transl.) 1932, Strabo, Geography, Volume VIII, Books 17. General Index, LCL 1932.
 Strabon 1954: Jones, H. L. (transl.) 1954, The Geography of Strabo, LCL 1954.
 Valerije Maksim 2000: Shackleton Bailey, D. R. (transl.) 2000, Valerius Maximus, Memorable Doings and Sayings, Volume I, Books 1-5, LCL 2000.
 Valerije Maksim 2000: Shackleton Bailey, D. R. (transl.) 2000, Valerius Maximus, Memorable Doings and Sayings, Volume II, Books 6-9, LCL 2000.
 Velej Paterkul 1955: Shipley, F. W. (transl.) 1955, Velleius Paterculus, Compendium of Roman History, LCL 1955.
 Velej Paterkul 2006: Miklić, J. (prev.) 2006, Gaj Velej Paterkul, rimska povijest, Latina & Graeca, Zagreb 2006.

Lane – London, John Murray, Albemarle Street – Paternoster Row 1849.

Smith, W. 1867, Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology, Vol. I-III, Little, Brown and Company, Boston 1867.

Truesdell, S. B. 1947, Greek Influence on Tiberius Gracchus, Classical Journal 42, Classical Association of the Middle West and South, Inc. (CAMWS), 471-474.

Literatura

Budimir, M. / Flašar, M. 1963, Pregled rimske književnosti, De auctoribus romanis, Beograd 1963.
 Dudley, D. R. 1941, Blossius of Cumae, JRS, Vol. 31, 94-99.
 Gortan, V. 1951, Filozof Gaj Blosije i Tiberije Grakho, Zbornik radova, knj. 1, Filozofski fakultet, Zagreb 1951, 423-432.
 Đurić, M. 1976, Istorija helenske etike, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1976.
 Đurić, M. 1972, Istorija helenske književnosti, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1972.
 Đurić, M. 2003, Istorija helenske književnosti, Dereta, Beograd 2003.
 Mesihović, S. 2011, Revolucije stare Helade i Rimske Republike, Filozofski fakultet, Sarajevo 2011.
 Mesihović, S. 2015, ORBIS ROMANVS (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije), Sarajevo 2015.
 Smith, W.⁶⁰ 1849, Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology, Vol. I-III, Taylor, Walton, and Maberly, Upper Gower Street and Ivy

epohalnih leksikografskih rječnika koji su se bavili baštinom klasične grčko-rimske civilizacije:

1. Prvo je 1842. god. objavljen "A Dictionary of Greek and Roman Antiquities". Drugo veće i poboljšano izdanje je iz 1848, a i kasnije je izlazio u editiranim izdanjima sve do 1890. Veći dio ovoga rječnika za grčke i rimske starine napisao je sam William Smith.
2. Zatim je 1849. slijedio "Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology" u tri volumena. Ustvari, ovo djelo je originalno objavljeno 1844. pod nešto drugačijim naslovom. Uz urednika W. Smitha, u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske biografije i mitologije je učestvovalo još 35 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.
3. I na kraju "Dictionary of Greek and Roman Geography". Prvi tom rječnika za grčku i rimsku geografiju je izašao 1854, a drugi tom 1857. god. Uz urednika W. Smitha, u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske geografije je učestvovalo još 17 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.

William Smith je zaslužan i za objavljivanje nekoliko školskih rječnika, zatim seriju "Principia" za učenje starogrčkog i latinskog jezika, "Student's Manuals of History and Literature", "Latin-English Dictionary based upon the works of Forcellini and Freund" (završeno 1855. god.), "Dictionary of the Bible" (1860-1865), "Dictionary of Christian Antiquities" (1875-1880), "Dictionary of Christian Biography" (1877-1887), "The Atlas" (1875).

⁶⁰ William Smith (20. V 1813. – 7. X 1893. god.) je bio britanski leksikograf koji je najzaslužniji za objavljivanje niza

Arheološka iskopavanja srednjovjekovnog groblja na Glavici u Han Bili kod Travnika

Lidija Fekeža-Martinović
Sarajevo

Abstract: Two remarkably rare findings have been discovered in the area of Bila river valley from its central flow to its confluence to Lašva River. During the small interventional investigation in 1959 on the site of Glavica in Han Bila very richly decorated female hat type *scuffia* have been discovered in one of the graves. Also in 1959 in the destroyed grave a set for fastening of the rich silver belt dated in the end of 14 and beginning of 15th century was found in Stara Bila, about 8 km on south. On both sites the deceased were buried in stone coffins. Excavations 2011-2012 are continuation of the research of the site of Han Bila after 61 years. 10 graves were discovered with all deceased buried in stone coffins. Despite the wealth of the monuments and dense population in Middle Ages historical records for medieval district (župa) of Lašva are very poor and it is not possible to know to which families these graveyards belonged to. Knowledge about conditions of two exceptional tomb findings in the medieval cemeteries in the valley of the river Bila have been initiated further investigations and analysis of known data about cemeteries and population in that area.

Key words: late medieval cemetery, stone coffins, skeletal remains, river Bila valley.

Uvod

Prva saznanja o lokalitetu Glavica u Han Bili u naučnoj literaturi objavljena su poslije manjih interventnih iskopavanja koja su uslijedila 1950. godine nakon dojave o vađenju kamena i nalazu kamenih sanduka¹. U usporedbi s podacima o stanju lokaliteta koji su tada zabilježeni, vađenje kamena, ali i traženje blaga u grobovima je nastavljeno, što je bilo očigledno tokom višekratnih obilazaka lokaliteta do 2011. g. Zato je uprava Muzeja u Travniku organizirala iskopavanja na preostalom dijelu lokaliteta srednjovjekovnog groblja na Glavici u Han Bili.

Osim sveukupnih podataka o nalazima na lokalitetu, izvršena je analiza do sada poznatih nalaza i historijskih podataka na teritoriji koja obuhvaća poriječje i dolinu rijeke Bile od Gluhe Bukovice na sjeveru do ušća Bile u Lašvu kod Malog Mošunja na jugu, te od Mosora na zapadu do Konjevića na istoku. Kako je to područje u srednjem vijeku, kao i danas, bilo usko vezano

s predjelom na desnoj obali Lašve, plodnim poljem oko Viteza, to je i taj kraj uvršten u ovaj rad.

Dosadašnja saznanja

Zanimanje za srednjovjekovna groblja sa stećcima u Travničkom kraju, pa tako i u poriječju Bile, možemo pratiti od druge polovine 19. vijeka do novijeg vremena.² U obimnoj naučnoj literaturi o stećcima i raznim člancima koji se odnose među ostalim na istočni dio Lašvanskog kraja oko rijeke Bile, groblje na Glavici je nakon interventnih iskopavanja ostalo zanemareno od stručne javnosti kao potencijalno vrijedan arheološki lokalitet. Nisu ga zanemarili jedino okolni kopači koji su znali za ranije iskopane nalaze. Pretpostavlja se da su na njemu bili stećci, kojih u

¹ Čremošnik 1952, 111-120.

²² Nedić 1857, 151-150; Baltić 1991, 194; Knežević 1870, 108-113; Hoffer 1895, 59; Mandić 1926, 41; isti 1928, 55-56; isti 1931, 32-33; Petrović 1931, 8; Sijelski 1931, 11; Korošec 1952, 386-388; Bešlagić 1967, 1972; Kreševljaković 1989, list 74. Početkom 21. vijeka interes lokalnih istraživača se povećao (Slipac 2004, 203-212; Slipac 2010, 468-490; Lovrinčević 2007, 48-64.)

Karta 2. Naselja u srednjem i južnom toku Bile i naselja uz desnu obalu Lašve

ploče u obliku krova na dvije vode. Unutrašnjost sanduka br. 3 je bila koritasta i bio je prekriven ravnom pločom. Grob br. 1 je najpažljivije isklesan. U njemu je pored poremećenog, vjerovatno ženskog skeleta, nađena skupocjena kapa *scuffia*, 4 pikola talijanskih gradova Mantove i Venecije kovanih u periodu 1150–1300. g. i jedan srebrni novčić mađarske kraljice Marije iz 1382–1384 g.

U grobu br. 3 nađen je pikolo iz Tarvizija varijante iz 1312–1318. g. Podaci o skeletima iz groba br. 2 i 3 nisu objavljeni. Autorica je u opširnom opisu i analizi pojave *scuffie* na istočnoj obali Jadrana i susjednim oblastima te nalazima novca,

posebno onog mađarske kraljice Marije, datirala kapu u 15. ili 16. vijek.⁶

Položaj i opis lokaliteta

U naseljenom dijelu kraja uz tok rijeke Bile, od sjevernoistočnog planinskog predjela na nadmorskoj visini od 800-1000 m, u kojem Bila na pojedinim mjestima teče kroz duboke kanjone, nalazi se 8 naselja, od Gluhe Bukovice na sjeveru do Zaselja na jugu. Osim u Orahovu, u svim naseljima ima stećaka. Srednji tok Bile počinje od njenog izlaska iz kanjona i sjeveroistočne planinske regije. To je blago zatalasano područje nadmorske visine od 550-800 m. Prema srednjovjekovnim spomenicima očito je da je ovo područje bilo gusto naseljeno. Naselja se nižu po niskim brdima s obje strane toka Bile, od Fazlića (Jezeraca) i Suhog Dola na sjeveru, do Zabilja na jugu, na granici s trećim predjelom uz riječni tok Bile na rubu većeg kompleksa polja s lijeve i desne obale Lašve, koja sa svojim pritokama stvara aluvijalnu ravnicu na nadmorskoj visini od oko 400-550 m. Tu su prirodni uvjeti za život, smještaj naselja i kretanje općenito najpovoljniji na teritoriji srednjovjekovne župe Lašve.⁷ Ovaj kraj je jedno od tri najnaseljenija područja u srednjem vijeku, koja su sudeći prema broju nekropola postojala na poriječju rijeke Lašve.⁸

Do sada je na području oko rijeke Bile, lijeve pritoke Lašve, od Mosora na zapadu do Brajkovića i Konjevića na istoku te Gluhe Bukovice na sjeveru do Zabilja na jugu, ustanovljeno 26 naselja sa stećcima i drugim materijalnim ostacima iz kasnosrednjovjekovnog doba ili su zapisani u historijskim izvorima (Gluha Bukovica, Višnjevo, Skomorje i Zagrađe uz Grad Vrbenac, Dub, Orlice, Orahovo, Miletići, Suhi Dol, Fazlići (Jezerci), Poljanice, Podstinje, Maline, Podovi, Čukle, Guča Gora, Han Bila, Ovnak, Brajkovići, Konjevići, Grahovčići, Dolac na Bili, Čifluk, Alihodže, Pokrajčići i Zabilje).⁹ Uz donji tok Bile ispod Zabilja su Sadovača, Jardol (Krčevine na Jar-

dolskom polju), Kremenik na lijevoj strani strani rijeke Bile i Stara Bila na desnoj obali.¹⁰

Donji tok Bile od Zabilja na lijevoj obali Lašve povezan je prirodnim kompleksom plodnih polja s područjem oko Viteza na desnoj obali. Na tom prostoru su prema nalazima stećaka, drugim srednjovjekovnim ostacima i podacima iz popisa 1468. godine poznata naselja Mali Mošunj, Gačice, Rijeka, Večeriska s gradom Škaфом i ispod njega Zaseljem, Vitez i Kruščica i Lupnica. Ukupno je na navedenom području od sjevera Gluhe Bukovice i juga kod Kruščice 37 srednjovjekovnih naselja.¹¹ Vidi karte 1 i 2.

Han Bila se nalazi na području srednjeg toka rijeke Bile, oko 4 km južnije od izlaska Bile iz kanjona. Naselje je nastalo uz raskršnicu na glavnom putu koji spaja područje oko toka rijeke od sjevera ka jugu i sporednih puteva koji su vodili k važnijim naseljima na tom području i dalje ka drugim krajevima. Kroz Han Bilu vodila je stara cesta od Brajkovića na istoku do Guče Gore na sjeverozapadu. Glavica je od Guče Gore, u kojoj je bilo jedno od najvećih srednjovjekovnih grobalja, udaljena oko jedan sat hoda. Uz tu staru cestu nastalo je srednjovjekovno groblje na Glavici na položaju x 6480420,13; y 4663475,85; z 544,35. Lokalitet se nalazi oko 650 m zapadno od raskršnice u Han Bili i oko 300 m istočno od rijeke Bile Plan područja od rijeke Bile do Glavice. Ranije je ovaj brežuljak bio za 1 m viši nego što je danas, kao i oko 50 m dugačak, širok oko 51 m (oko 2.500m²), skoro kružnog tlocta pri dnu. Visina brežuljka s blago nagnutim stranama je bila oko 6,5 m. Kako je sjeverna strana odsječena, sadašnje dimenzije su 50 x 25-30 m (oko 1.465 m²). Ispod sjeverne strane je Podglavica koja se proteže do starog puta ka Gučoj Gori uz koji teče potocić koji ljeti presuši, a s južne je Zaglavica sve do obližnjeg potoka Jaruge iza kojeg je napušteni kamenolom „Ploče“. Osnovni pravac orijentacije Glavice je zapad-istok, s odklonom od oko 25° u pravcu sjeverozapad-jugoistok. Sa svih strana okružena je livadama na blago valovitom terenu koji se na istočnoj strani spušta k rijeci Bili, na južnoj strani ka potoku Jarugi, a na sjeverozapadnoj strani se diže k visoravni Kraban. Šire područje oko Glavice zove se Bajrak Bare. Osnova

⁶ Čremošnik 1952, 111-120.

⁷ Papić 1973, 72.

⁸ Drugo je područje oko Turbeta, a treće oko rijeke Grlonice na teritoriji općine Novi Travnik.

⁹ Husić 2003, 66, nap. 24. Mjesto Orlice ispod sela Duba identificirano je u defterima pod imenom Korimlje uz napomenu autora da se lokalitet Korita sačuvao do danas.

¹⁰ Husić 2003, 66, nap. 24. Mjesto Orlice ispod sela Duba identificirano je u defterima pod imenom Korimlje uz napomenu autora da se lokalitet Korita sačuvao do danas.

¹¹ Za Vitez i Lupnicu vidi napomenu 21.

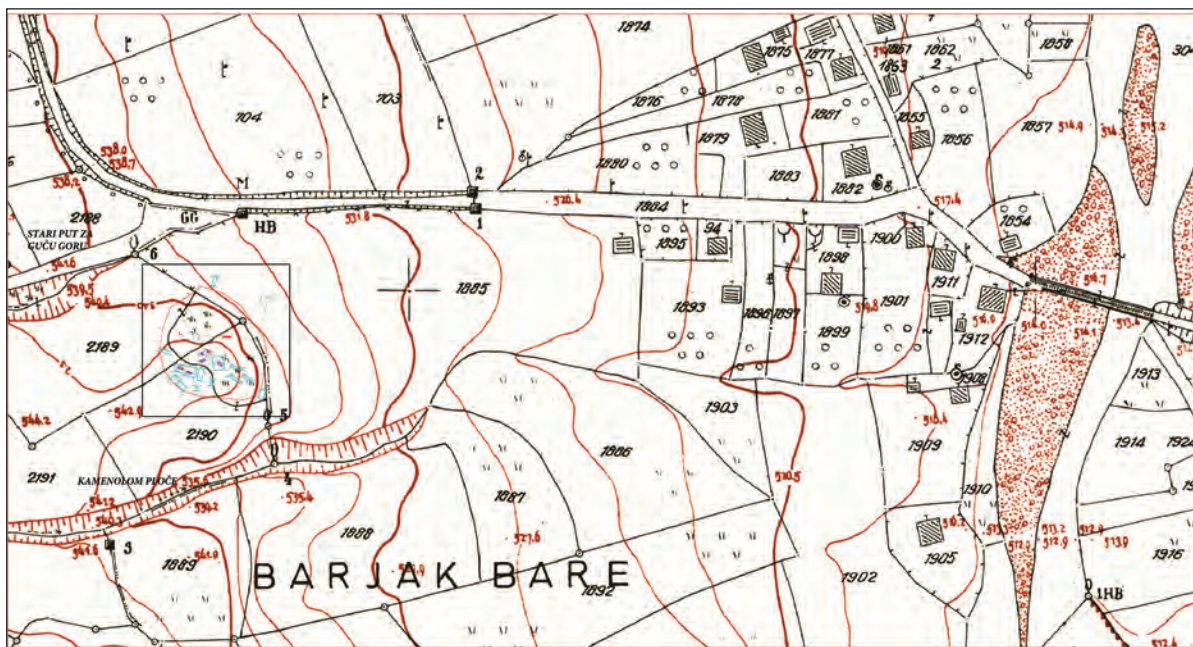

Sl. 3. Glavica, sjeverna strana

brežuljka je stjenovita s plitkim humusnim slojem 0,15 do 0,20 m, a na pojedinim mjestima do 0,40 m. Obično se ispod humusa nalazi miješana zemlja koja više naliči nasipu, kao znak da je oko grobova prekopavana. Pri prvom interventnom arheološkom istraživanju 1950. g. površinski sloj bio je debeo od 0,80 do 1 m, a ispod njega su bili vrhovi masivnih poklopaca na sljeme i pokrovnih ploča na kamenim sanducima.

Sjeverna padina je odsječena, a istočna i zapadna su djelimično uništene pri vađenju kamena. Slike Glavice U to doba na sjevernom profilu

nisu primijećena dva groba na dubini oko 1,70 m u odnosu na vrh Glavice, kao ni 2 sanduka na južnoj padini, čiji su vrhovi virili iz zemlje (sanduci 7 i 8). Na najvišem dijelu Glavice, na razdaljini od 6,5 m istočno od vrha je udubina na kojoj je nekada ležao još jedan kameni sanduk. Prvi istraživači sigurno ne bi propustili da to pomenu. Ova 4 groba i prazno grobno mjesto zapaženi su pri rekognosciranju 2009. g., što znači da je i dalje nastavljeno uništavanje terena. U novim istraživanjima većina kamenih sanduka je otkrivena ispod tankog humusnog sloja debljine

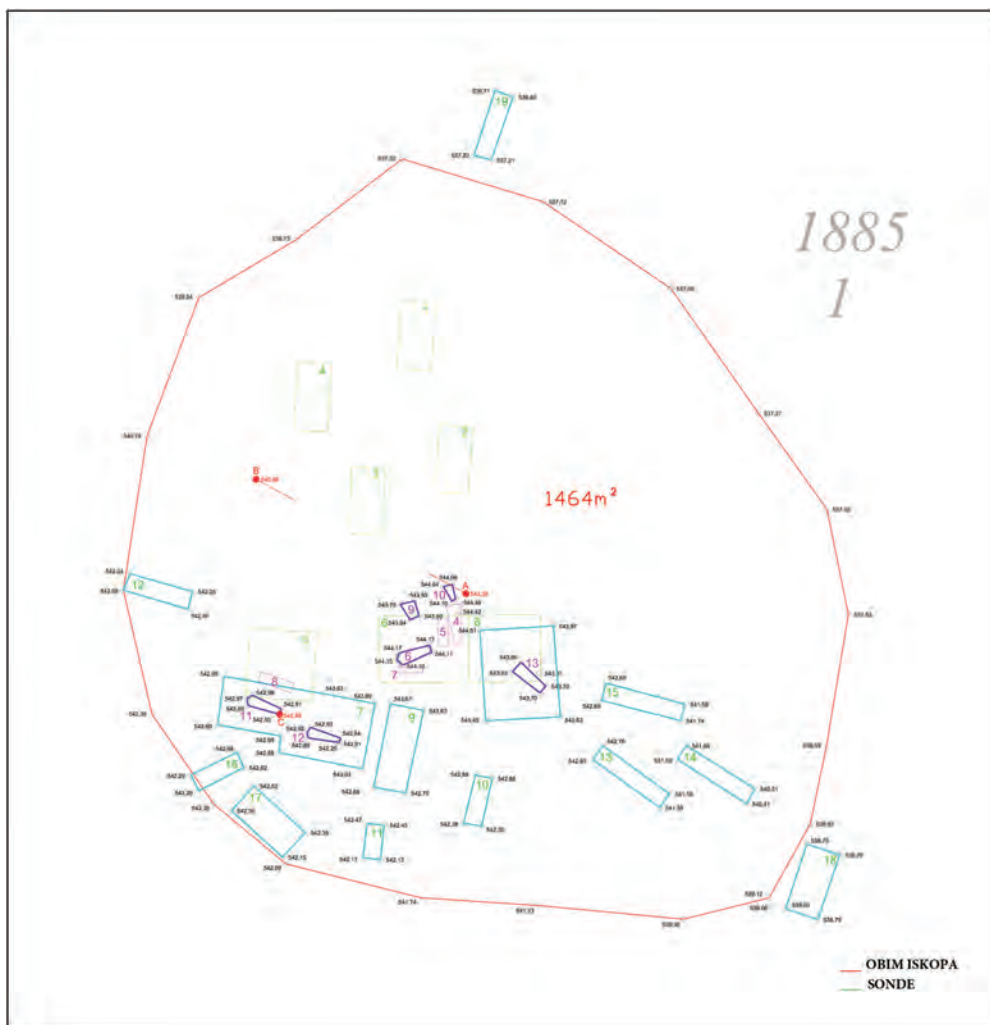
0,15 do 0,20 m, a u dva slučaja na dubini od 0,40 m, što nije uobičajena pojava pri sahranjivanju u srednjem vijeku, pogotovo ako su iznad njih postavljani stećci.

Metoda i tok iskopavanja

Nakon prospekcije lokaliteta prilikom koje su uočeni znakovi dugogodišnjeg devastiranja, započeto je iskopavanje na livadi Podglavici između starog puta za Guču Goru i sjevernog profila Glavice. Na površini nije bilo vidljivih ostataka, ali je ipak trebalo izvršiti provjeru podatka iz 1950. godine da je tadašnjem vlasniku pri obradi zemlje na ovom prostoru kramp zapinjao o kamene ploče. Tu su otvorene četiri manje sonde dimenzija 1x4 m. Osim nasipa i stjenovite pod-

loge, ni u jednoj sondi nije bilo nalaza. Do iskopavanja 2011. godine, tokom 61 godine, sve je zatrto.

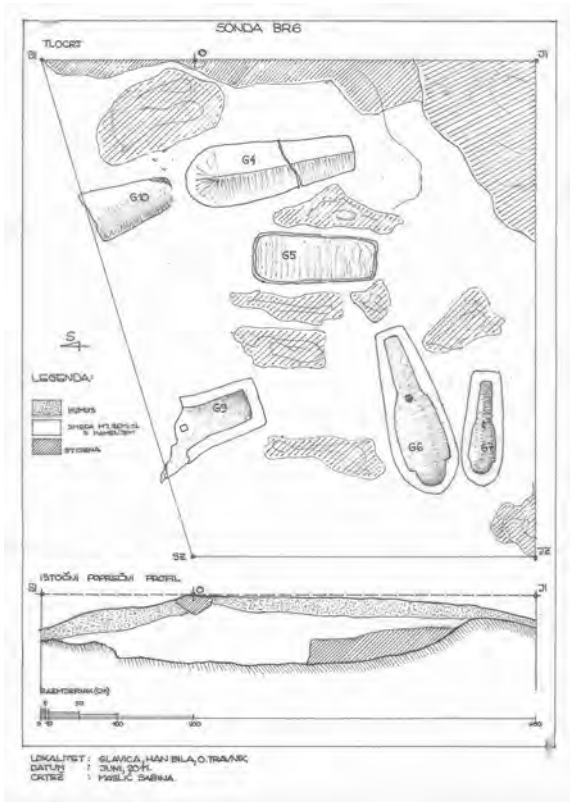
Južna terasasta padina Glavice, na kojoj je također tokom vremena stanjen površinski sloj, od vrha do dna je skoro cijela ispitana, koliko su dozvoljavali uslovi na terenu, a prvenstveno plitka stjenovita podloga. Počelo se sondažnim iskopavanjem, da bi se na kraju sonde br. 5 i na jugozapadu br. 6 i 7 spojile. Jedino sonda broj 8 na krajnjem istočnom rubu vrha Glavice, udaljena 1 m od sonde br. 6, nije spojena s ostalim iskopom jer je ukop izvršen u posebno obrađenom stjenovitom prostoru. U podnožju na sve četiri strane lokaliteta iskopano je još 11 rovova, od broja 9 do 19, u svrhu provjere granice ukopa. Sve okolne sonde su bile bez nalaza. (Plan sa sondama)

Sl. 5. Plan iskopavanja na Glavici

Sl. 6. Sonda br. 6 pogled sa jugozapada

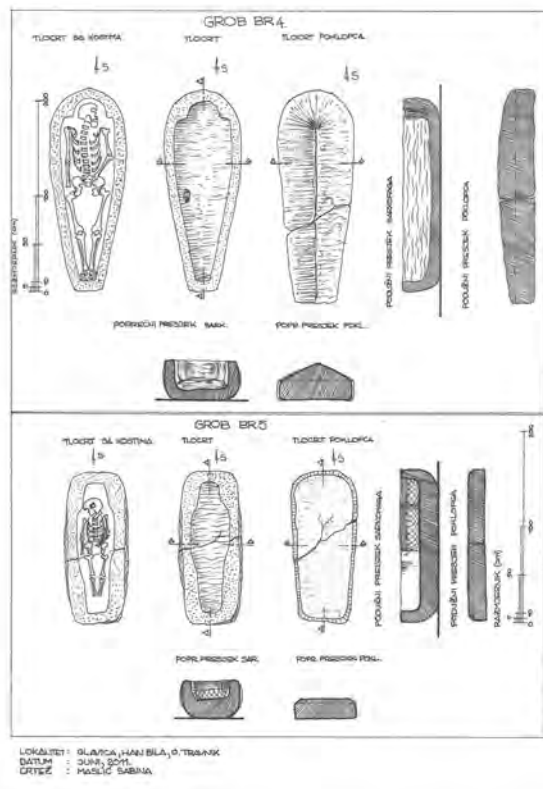

Sl. 7. Sonda br. 6a

Opis grobova

Pošto su 1950. g. otkriveni sanduci br. 1, 2 i 3, u drugoj kampanji nastavljeno je istraživanje od sanduka br. 4.¹²

Sanduk br. 4, masivni sanduk od tamnije sive muljike, izvana elipsastog oblika, nađen ispod humusnog sloja i nasipa na relativnoj dubini oko 0,40 m. Sanduk je s unutrašnje i vanjske strane obrađen većim dlijetom, plitkim i kratkim pote-

Sl. 8. Sanduci br. 4 i 5

Sl. 9. Sanduk br. 4

zima. Unutrašnjost sanduka, dubine 0,32 m, isklesana je u obliku ljudskog tijela s povišenom podlogom za glavu. Na početku južne polovine dna je rupa promjera 0,15 m. Debljina stranica iznosi od 0,08 (uzglavlje) do 0,10 m (stranice i dno). Poklopac je masivan i visok 0,40 m, razbijen na dva dijela pri nasilnom otvaranju. Gornji dio poklopca je u obliku dvoslivnog krova, visine 0,20 m, a prema krajevima je zasveden. Donji vertikalni dio poklopca je iste visine. Vanjske dimenzije sanduka: dužina 2,24 m, širina 0,90 m (ramena) i 0,45 m (kod nogu), cjelokupna visina

¹² Brojevi grobova su označeni prema redoslijedu iskopavanja.

Sl. 10. Sanduk br. 4

0,80 m. Sanduk je do vrha bio ispunjen zemljom, koja je naknadno nasuta poslije nasilnog otvaranja. Osnovna orijentacija je sjever-jug, s otklonom od 10° u smjeru sjeverozapada. U njemu je sahranjen muškarac glave okrenute k istoku, desna ruka je ispružena uz tijelo, a lijeva položena na karlicu. Noge su ispružene. Neke kosti nedostaju. Na osnovu subpubičnog ugla ustanovljeno je da se radi o odrasloj muškoj osobi starosne dobi između 35 i 45 godina. Uočena je povreda na okcipitalnom dijelu lubanje, nanjena tupim predmetom, koja je mogla biti uzrokom smrti. Ostale povrede ili bolesti nisu evidentirane. (Sl. 10)

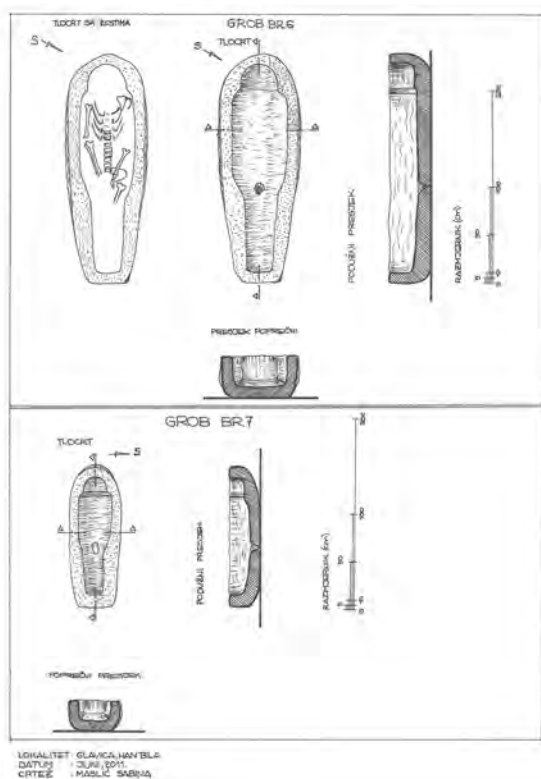
Sanduk br. 5, isklesan od žute meke muljike, izvana četverokutnog oblika sa zaobljenim krajevima. Otkriven je ispod humusnog sloja. Nasilnim otvaranjem sanduk je prepukao na dva dijela. Oba dijela je s vanjske strane kratkim potezima šireg dlijeta. S unutrašnje strane vide se plitki, duži potezi dlijeta. Unutrašnjost sanduka, dubine 0,24 m, isklesana je u obliku ljudskog tijela i bez rupe na masivnom dnu. Debljina stranica je oko 0,10 m. Ploča poklopca, debljine 0,10 m, razbijena je na dva dijela. Vanjske dimenzije sanduka: dužina 1,60 m, širina 0,60 m (uzglavlje) i 0,55 m (kod nogu), cjelokupna visina 0,57 m. Orijentacija je sjever-jug. Skelet je prelišen krečom. Glava

Sl. 11. Sanduk br. 5

je okrenuta ka zapadu, desna ruka ispružena uz tijelo, lijeva položena na karlicu, noge ispružene. U pitanju je dječiji skelet u dobi od 4,5-5 godina. Nije bilo moguće odrediti spol djeteta. Starost je u trenutku smrti određena na osnovu dimenzija dugih kostiju, jer epifize na kostima nisu srasle. Uzrok smrti nije mogao biti utvrđen. Na skeletu nisu vidljive nikakve povrede ni oboljenja. (Sl. 11)

Sanduk br. 6, isklesan od tamnije muljike, izvana elipsastog oblika. Nađen je ispod humusnog sloja na 0,15 m. Iako sanduk djeluje masivno, po podužnim stranicama su veća napuknuća od nasilnog otvaranja. Nema poklopca. Obrada je grublja, s unutrašnje i vanjske strane širim dlijetom, plitkim i kratkim potezima. Unutrašnjost sanduka, dubine 0,32 m, isklesana je u obliku ljudskog tijela i s podlogom za glavu. Debljina stranica je 0,10 m. Rupa promjera 0,10 m, nalazila se na početku istočne polovine dna. Vanjske dimenzije sanduka bez poklopca: dužina 2,40 m, širina 0,90 m (ramena) i 0,45 m (kod nogu), visina 0,44 m. Osnovna orijentacija je zapad-istok s otklonom oko 15° prema jugozapadu. Sanduk je do vrha bio napunjen nasutom zemljom, a na dnu je nađen mali broj skeletnih ostataka. Izgleda da dio skeleta nije diran, pa se mogao odrediti položaj ruku sklopljenih na karlici. Analiza

Sl. 12. Sanduci br. 6 i 7

subpubičnog ugla pokazala je da se radi o muškoj individui, između 19 i 30 godina. Na ostaci-ma donjeg dijela skeleta nisu zabilježeni tragovi bolesti i povreda. (Sl. 12 i 13)

Sanduk br. 7, isklesan od tamnije muljike, izvana elipsastog oblika. Ležao je uz sanduk br. 6, na površini, bez poklopca i bez skeletnih ostataka. Obrada je grublja – s vanjske i unutrašnje strane su tragovi načinjeni širim dljetom i plitkim i kratkim potezima, a oblik sanduka je za razliku od ostalih grobova asimetričan. Unutrašnjost sanduka, dubine 0,22 m, isklesana je u obliku ljudskog tijela i s podlogom za glavu. Rupa promjera 0,6 m, nalazila se na istočnoj polovini dna. Debljina stranica varira od 0,8 (duže strane) do 0,10 m (na doglavnoj i donožnoj strani). Vanjske dimenzije sanduka: dužina 1,50 m, širina 0,53 m (uzglavlje) x 0,80 m (ramena) i 0,38 m (donožni dio), visina 0,32 m. Sudeći prema dimenzijama sanduka, ovo je bio dječji grob. Ori-jentacija je zapad-istok. (Sl. 14)

Sanduk br. 8, isklesan od tamnije muljike, izvana elipsastog oblika. Poklopac je bio na površini, razbijen na četiri dijela nabačena na sanduk. Kamen je obrađen većim dljetom s unutrašnje i vanjske strane, plitkim i i kratkim potezima.

Sl. 13. Sanduk br. 6

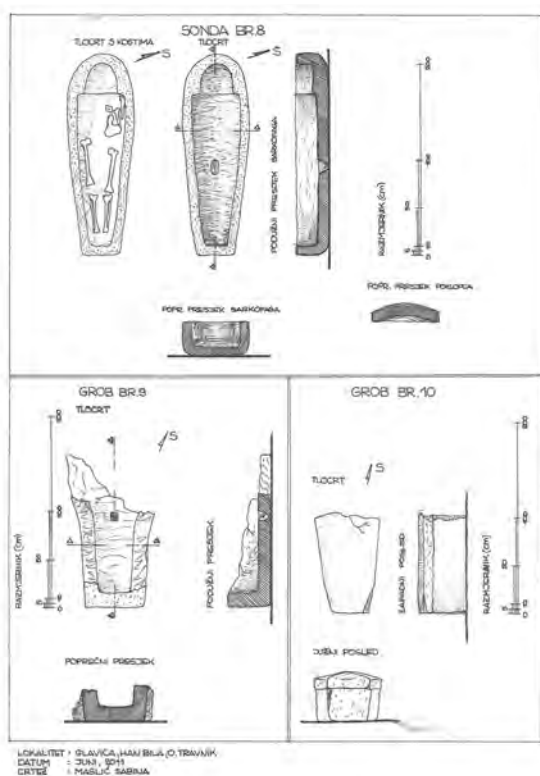

Sl. 14. Sanduci br. 6 i 7

Unutrašnjost sanduka, dubine 0,24 m, isklesana je u obliku ljudskog tijela i s podlogom za glavu višom za 0,05 m. Na početku istočne polovine dna je duguljasta rupa dimenzija 0,10 x 8 m. Debljina stranica je 0,9 m, s malo ojačanim dnom debljine 0,11 m. Poklopac je masivan i visok debljine 0,20 m. Gornji dio poklopca debljine 0,10 m je zaobljen i prema krajevima zasveden, ali se u sredini nazire hrbat poklopca kao krov na dvije vode. Vanjske dimenzije sanduka: dužina 2,10 m, širina 0,70 m (kod ramena) i 0,40 m (kod nogu), visina 0,55 m. Ori-jentacija mu je zapad-istok, s odklonom od 20° prema sjeverozapadu. Pri re-

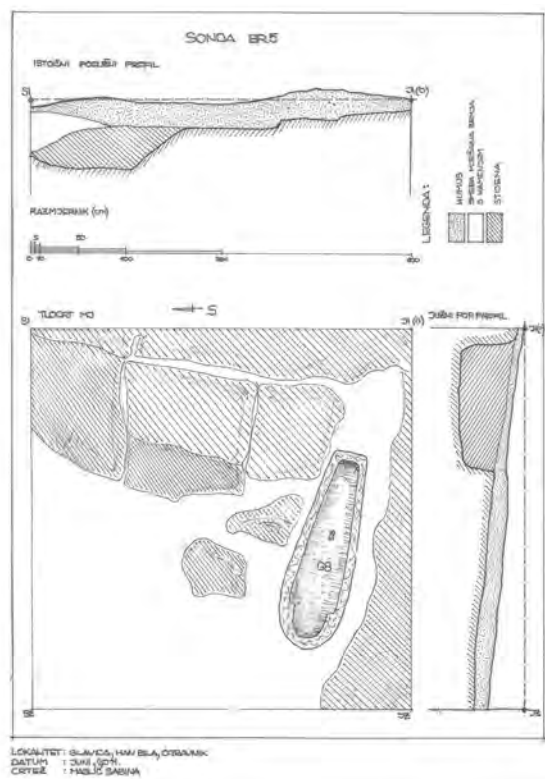
Sl. 15. Sonda br. 5, raka groba br. 8

Sl. 16. Sanduci br. 8, 9 i 10

kognosciranju 2009. godine, poklopac je zatečen razbijen na dva dijela, kosti su bile poremećene i mnogo brojnije u odnosu na stanje zatečeno 2011. godine. Odstranjene su sve kosti osim nožnih, a pripadale su muškarcu starosne dobi između 50 i 60 godina. Na kostima nisu zabilježeni tragovi oboljenja niti fizičkih trauma, osim tri manja ureza oštrim predmetom na desnom femuru.¹³ (Sl. 15-18)

¹³ Antropološku i forenzičku analizu skeletnih ostataka iz grobova br. 4, 5, 6 i 8 obradila je dr. sc. Ewa Klonowska.

Sl. 17. Sonda br. 5 i grob br. 8

Sl. 18. Sanduk br. 8

Sanduk br. 9, isklesan od meke smeđe muljke. Nalazi se na sjevernom rubu preostalog vrha

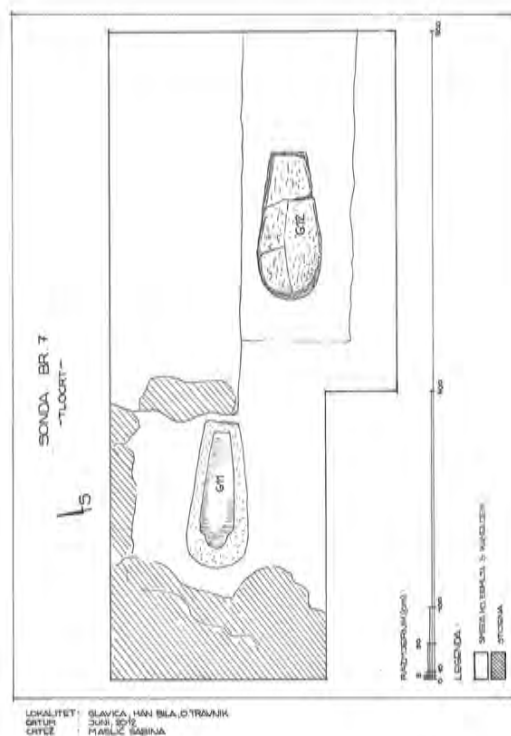
Glavice, pokriven humusnim slojem debljine oko 0,15 m. Otkrivena je samo donožna polovina sanduka, bez poklopca i s obijenim podužnim stranama. Obrada je načinjena s vanjske strane širokim dlijetom i kraćim potezima. Unutrašnjost sanduka, dubine 0,30 m, isklesana je u obliku ljudskog tijela. Rupa promjera 0,08 m nalazi se na početku južne polovine sanduka. Debljina stranica je 0,13 m, a dna 0,15 m. Očuvane vanjske dimenzije sanduka: dužina 1,10, širina 0,60 m (kod nogu), visina 0,45 m. Orijentacija je zapad-istok, s odklonom od 17° prema sjeverozapadu. (Sl. 6, 7 i 16)

Sanduk br. 10, isklesan od smeđe muljike. Ležao je oko 2,5 m istočno od groba br. 9. Otkopan je južni – donožni dio sanduka u dužini od 1 m, iz istih razloga kao kod groba br. 9. Otkriven je ispod humusnog sloja debelog oko 0,15-0,20 m. Vanjski dio poklopca je u obliku krova na dvije vode. Zapadna strana sanduka je djelomično oštećena. Obrada je načinjena s vanjske strane većim dlijetom, plitkim potezima. Sanduk nije otvaran, jer je prijetila mogućnost da se očuvani južni dio sanduka potpuno raspadne, tako da su njegova unutrašnjost i dimenzije nepoznate. Vanjske očuvane dimenzije sanduka: dužina 1,00 m, širina 0,70 m (otprilike na donjoj polovini sanduka) i 0,33 m (kod nogu), a cjelokupna visina je 0,51 m, od čea 0,16 m otpada na polopac, a 0,35 na sanduk. Debljina poklopca na rubovima je 0,10 m, a u sredini 0,16 m. Orijentacija sjever-jug s odklonom od 20° ka sjeverozapadu. (Sl. 6, 7 i 16)

Sanduk br. 11, isklesan od tamne muljike, izvana elipsastog oblika, bez poklopca, pokriven humusnim slojem, debljine oko 0,15-0,20 m. Ispunjen je sivom zemljom. Obrada je načinjena s unutrašnje i vanjske strane većim dlijetom, plitkim i kraćim potezima. Unutrašnjost sanduka, dubine 0,22 m, isklesana je u obliku ljudskog tijela, s debljinom stranica od 0,0 m. U istočnoj polovini dna je rupa promjera 0,10 m od koje su prema zapadu, simetrično šire dvije urezane crte ka podužnim stranicama. Na uzglavlju je isklesano postolje za glavu. Vanjske dimenzije sanduka: dužina 2,24 m, širina 0,90 m (ramena) i 0,45 m (kod nogu), visina 0,38 m. Orijentacija je zapad-istok s odklonom oko 15° prema sjeverozapadu. Nađeni su poremećeni samo gornji dijelovi ženskog skeleta, dobi 25-35 godina, bez vidnih povreda ili tragova bolesti na kostima. (Sl. 19, 20 i 21)

Sl. 19. Sonda br. 7, pogled sa zapada

Sl. 20. Sonda br. 7

Sanduk br. 12, isklesan od tamnije muljike, izvana elipsastog oblika. Pokriven je humusnim slojem. Obrađen je s unutrašnje i vanjske strane

Sl. 21. Sanduk br. 11

Sl. 23. Sanduk br. 12

Sl. 22. Sanduk br. 12

većim dlijetom, plitkim i kratkim potezima izvana, a unutrašnjost je pažljivije obrađena. U sredini je sanduk prepukao vjerovatno nasilnim otvaranjem, kao i pokrovna ploča, koja je razbijena u 4 dijela. Unutrašnjost sanduka, dubine 0,30 m, isklesana je u obliku ljudskog tijela s uzdignutim postoljem za glavu. Debljine stranica su 0,10-0,12 m. Rupa promjera 0,10 m, nalazila se na istočnoj polovini dna. Ploča poklopnica prati kod uzglavlja polukružni oblik sarkofaga. Debelja je 0,08 m. Vanjske dimenzije sanduka: dužina 2,20 m, širina 0,80 m (ramena) i 0,50 m (kod nogu), visina 0,55 m. Orijentacija je zapad-istok s otklonom

oko 6° prema sjeverozapadu. Cijeli skelet je zaliven krečom, glave s pogledom prema jugu, ruke položene na karlicu. Skelet ženske osobe nađen je u dobrom stanju, starosna dob je između 30 i 40 godina, bez vidnih povreda na kostima i tragova oboljenja. Uočeno je postojanje tragova upalnog procesa na maxili, što je ostavilo traga u vidu šupljine manjeg obima. (Sl. 22 i 23)

Sanduk br. 13, masivni sanduk od žute muljike, izvana elipsastog oblika, otkriven na dubini 0,15 m, ispod humusnog sloja. Obrada je dobra, s unutrašnje i vanjske strane, većim dlijetom, plitkim i kratkim potezima. Unutrašnja strana uzglavlja je glačana. Unutrašnjost sarkofaga, dubine 0,30 m, isklesana je u obliku ljudskog tijela. Debljina stranica je 0,10 m. Izdužena rupa 0,18x0,10 m nalazila se na istočnoj polovini dna. Od rupe su prema ramenima i uzglavlju usječene izrazite linije kao kod groba br. 11. Poklopac u obliku ploče je masivan, debljine 0,45 m iznad uzglavlja i 0,35 m iznad nogu. Vanjske dimenzije sanduka: dužina 2,60 m, širina 0,95 m (ramena) i 0,76 m (kod nogu), visina 0,90 (glava) i 0,75 m (noge). Orijentacija je sjeverozapad-jugoistok. Skelet je preliven krečom. Glava je pomjerena, kosti gornjeg dijela trupa su nagomilane. Desna ruka je položena na karlicu. Među skeletnim

Sl. 24. Sonda br. 8

Sl. 25. Sonda br. 8, sanduk br 13

ostacima nađeni su tragovi zlatnih niti. Skelet je potpun i dobrom stanju. U njemu je sahranjen muškarac, starosne dobi preko 65 godina. Neki zubi i u gornjoj i u donjoj vilici nedostaju, a mjesta gdje su se nalazili zubi su zarasla. Na kostima su evidentne promjene usljed starenja, posebno na rebrima, u vidu okoštavanja rebrenih završe-

Sl. 26. Sanduk br. 13

Sl. 27. Sanduk br. 13

taka. Druge povrede, bolesti i promjene nisu zabilježene.¹⁴ (Sl. 24, 25, 26, i 27)

Historijski podaci

O srednjovjekovnoj župi Lašvi donedavno je bilo malo podataka, a odnose se na bansku, tj. kraljevsku domenu.¹⁵ U posljednje vrijeme pomnim proučavanjem vojnih geografskih karata i toponima proširena su znanja o vladarskim domenima na tom području, a dodatna saznanja su iz Sumarnog popisa sandžaka Bosna iz 1468/69. g. U popisu iz 1468. g. pod stavkom „Hasovi Isa-bega, mirilive Bosne, u cjelosti“ uz tok Bile popisana su sljedeća naselja: Suhi do, Dub, Oranova, Višnjava, Preočica, Bukovica, Miletić, Je-

¹⁴ Preliminarnu antropološku analizu skeleta iz grobova br. 11-13 izvršila je Ajla Sejfuli.

¹⁵ Anđelić 1972, 240.

zerca, Guča Gora, Korimlja (Orlice), Čukla i Zabila (Zabilje).¹⁶

Prema podacima koji se odnose na područje srednjeg i donjeg toka rijeke Bile i na kraj južno od nje, današnje područje općine Vitez, u srednjovjekovnim historijskim izvorima spominju se naselja Bila, Čukle, Lupnica i Kremena.¹⁷

S obzirom na veliki broj nekropola stećaka, malo se zna o vlastelinskim rodovima. Poznat je vlastelinski rod Družića iz Guče Gore koji se javlja 1332. godine.¹⁸ U povelji iz 1370. ban Tvrtko je poklonio Stjepanu Rajkoviću i bratu mu Vukcu selo Čukle.¹⁹ Kralj Tvrtko I je 1380. godine darovao Hrvoju Vukčiću tri sela u župi Lašvi: Bilu, Trebeušu i Lupnicu.²⁰ Od toga, Guča Gora, Bila i Čukle se vežu za rijeku Bilu. Lupnica, koja se na savremenim geografskim kartama nalazi oko 4 km jugozapadno od Viteza, ubicirana je u novije vrijeme, hipotetično, na mjestu današnjeg naselja Vitez.²¹ Mjesto Kremena, koje se pominje u Batalovom evanđelju kao mjesto iz kojeg je Batalu Šantiću dovoženo vino na Toričan, ubicirano je u naselju Kremenik koje se nalazi na rubu zone plodnih aluvijalnih nanosa.²²

U ovu problematiku uklapa se i pitanje ubikacije srednjovjekovnog naselja Bila. U literaturi za sada postoje dva mišljenja.

Prvo je da je riječ o naselju Stara Bila, čije je ime vjerovatno novijeg datuma jer je negdje tokom šezdesetih godina prošlog vijeka osnovano naselje Nova Bila. Na karti iz 1783. g. nema imena naselja na mjestu Stare Bile.²³ Na većini kasnijih karata poslije gradnje željezničke pruge dolinom Lašve uvijek piše Ž. Stanica ili Ž. St. Bila. Groblje u Staroj Bili bilo je uz glavnu cestovnu i nekada željezničku saobraćajnicu dolinom rijeke Lašve koja je spajala srednju Bosnu sa zapadom i sjeverozapadom. Nalazilo se kod željezničke signal-

ne izlazne rampe, nedaleko od odvojka puta koji vodi uz dolinu rijeke Bile, kao i željezničke pruge koja je vodila do rudnika ugljena u Docu na Bili. Na groblju su bili stećci koji su uklonjeni. Groblje je u potpunosti uništeno, prvo pri gradnji ceste i željezničke stanice, a definitivno izgradnjom dodatnih prostora za željezničku stanicu. Jedino što se zna jest da su 2 groba bila na jednoj humci čiji je vrh srušen pri gradnji ceste, a kasnije su humku raskopali i srušili sa zemljom.²⁴ U uvodnom dijelu članka I. Bacha o nalazima dijelova pojasa prema pismima J. Petrovića navode se podaci da su pri raskopavanju humke nađena dva groba na dubini od 1,10 m. Jedan grob je u raki iskopanoj u „šljunku maltene komglomeratski sljepljenom“. Pretpostavlja se da je pokojnik sahranjen u drvenom lijesu jer su u raki nađeni veliki kovani klinci. Raka je bila pokrivena pločom od muljike. „U grobu je sahranjen muškarac zrele dobi“. O drugom grobu nema podataka, ali se spominje da su na tom mjestu „pokupili par predmeta“, što se vjerovatno odnosi na dijelove pojasa jer autor prelazi na njihov opis.²⁵

Nešto drugačije podatke daje S. Lozić. U prvom novinskom članku piše da je nađen sanduk s krovom na dvije vode od kamena pješčara te da u njemu nije bilo predmeta koji bi omogućili da se odredi iz kojeg doba potiče grob. Malo više podataka daje o očuvanoj kapi s ukrasima od tanke žice, o čohanom haljetku od vrata do karlice, koji je smeđe boje i kopča se na lijevu stranu. Oko vrata mu je bila prozirna tkanina. U grobu nisu nađeni pokretni nalazi. Na istom prostoru raskopanom na većoj površini nađeni su skeleti položeni u zemljane rake na istoj dubini kao i nalaz grobnica. U drugom članku, koji je posvećen više nalazima dijelova pojasa, piše da je nađeno nekoliko srednjovjekovnih kamenih sanduka i da je u jednom sanduku nađen skelet s odjećom koju je opisao u prethodnom članku. I Lozić piše: „Na istom prostoru nađene su dvije srebrne kopče“. ²⁶ Iz pisma J. Petrovića proizilazi da su stigli u posljednji tren kad je humka već bila presječena, a dva groba raskopana. Zato se ne zna kojem grobu su pripadale kopče, vjerovatno onom

¹⁶ Kliko 2010, 281-282; Aličić 2008 45-47, 100. Većina podataka iz ovog hasa u Sumarnom popisu odnosi se na naselja u planinskom sjeveroistočnom području uz rijeku Bilu od Višnjeva na sjeveru do Zabilja u srednjem toku. Mjesto Bila je 1468. g. pripalo jednom timarniku. Husić 2003, 66-67.

¹⁷ Kliko 2010, 257.

¹⁸ Anđelić 1975-1976, 37, nap. 47.

¹⁹ Šidak 1955, 37-48.

²⁰ Thalloczy 1897, 183-192.

²¹ Kliko 2010, 281-282, nap. 123; Husić, 2003, 122. Na karti nahije Lašve u 16. st. autor je na mjestu Viteza označio Lupnicu.

²² Kliko 2010, 282-283, nap. 123; isti 2006, 53.

²³ Šehić / Tepić 2002, 133.

²⁴ Pri uklanjanju ostataka ovog groblja 1959. g. bili su prisutni J. Petrović, arheolog, i S. Lozić, tadašnji direktor Muzeja u Travniku.

²⁵ Bach 1980, 95.

²⁶ Lozić 1959, Naša riječ, 26. august 1959, Zenica. Drugi članak je objavljen u istom listu, ali nema podataka o datumu.

s drvenom konstrukcijom, jer je kopče našao J. Petrović, ali nemamo cijeli sadržaj njegovog pisma. Pomenuti sanduk od pješčara prenesen je u muzej u Travniku zajedno s dijelovima pojaša. Dimenzije cijelog sanduka s krovom na dvije vode: duž. 2,27 m x šir. 0,90 (0,70) m x vis. 0,90 (0,80) m. Na visinu krova otpada 0,45 (0,37) m. (Sl.) Prema dimenzijama je sličan sanduku broj 4 s Glavice.²⁷

S obzirom na lokaciju Stare Bile, Kremenika i Lupnice, za koju se pretpostavlja da je bila na mjestu današnjeg naselja u Vitezu, saobraćajne pogodnosti u ovom dijelu doline Lašve i dobre uslove za život, postoji pretpostavka da je na ovoj lokaciji bila srednjovjekovna Bila, iako to nije eksplicitno rečeno. „Kremenik se nalazi gotovo u centru sela koja su nam poznata iz darovnica bosanskih vladara. Selo Čukle su sjevernije oko 5 km, dok je selo Bila udaljeno oko 3 km u pravcu Travnika, a Lupnica je u pravcu jugozapada nekih 5 do 7 km.“²⁸

Za relativno noviju varijantu – smještanje naselja Bila u Kljacima, opredijelio se A. Husić zbog položaja ovog naselja, njegovog okruženja većim naseljem Alihodže na desnoj obali Bile te činjenicom da je oko 1,5 km južnije na lijevoj obali Zabilje i da su u svim ovim naseljima pronađeni ostaci neistraženih zidova s malterom na strateškim položajima, kao i zbog podataka na ranijim austrijskim geodetskim kartama.²⁹

U Kljacima, međutim, nema ili još nisu otkriveni eventualni ostaci nekog srednjovjekovnog groblja, a nepouzdati su i podaci o postojanju ostataka srednjovjekovne crkve, kao i ostaci već skoro nestalih zidova na Gradini.³⁰

Sl. 28. Sanduk od pješčara u dvorištu muzeja u Travniku

Postoji također mogućnost da se srednjovjekovno naselje Bila nalazilo na mjestu današnje Han Bile, u prilog čemu govore tri faktora: smještaj naselja na raskrsnici puteva na sve četiri strane, rodovsko groblje na Glavici sa značajnim nalazima te činjenica da su se u bližoj okolini nalazila velika srednjovjekovna groblja, a time vjerovatno i oveća naselja u Gučoj Gori i Čuklama. Iako se ovo mjesto odavno zove Han Bila, u literaturi i na kartama sreće se naziv Bila.³¹

Za sada ovaj problem ostaje na raznim pretpostavkama radi nedostatka historijskih izvora, razorenosti i neistraženosti ostaka srednjovjekovnih ruševina i grobalja, te nepoznavanje odnosa naselja i pripadajućih groblja u tom periodu.

je Gradina koja je pod šumom i neistražena. Prema priči mještana, na njoj se nalazilo kamenje s tragovima maltera. Bez iskopavanja ne može se dokazati vrijeme eventualnog postojanja nekog srednjovjekovnog objekta, koji bi prema položaju služio za kontrolu puta uz tok Bile. Na isto mjesto odnosi se i navod o crkvi u knjizi Povijest kršćanstva u BiH, Kreševljaković 1989, br. lista 54; Slovoznak, Plehan 2007, 42, kojeg je citirao Lovrinović, 2007, 142. Nešto sjevernije na desnoj obali bila su sela Alihodže i Karahodže (jedno veće naselje) u kojima su također otkrivene ruševine nekog srednjovjekovnog objekta na visokoj kamenoj grudi. Ispod njega u dolini je tumul sa srednjovjekovnim ukopom u kamenom sanduku; Sijelski, 1931, 11. U Zabilju, udaljenom od Kljaka oko 1,5 km jugoistočno, nađena je velika kasnosrednjovjekovna mamuza u razorenom viteškom grobu

³¹ Knežević 1870, 113. „Spuštajući se iz Guče Gore ugledali smo selo Bilu“. Iz konteksta je jasno da se to odnosi na današnju Han Bilu. Na karti iz 1886. na mjestu sadašnjeg naselja Han Bila piše Han na Bili. Hoffer, 1895, 59. Dobar poznavalac travničke regije Hoffer u podnaslovu „Na Bili“ nabraja mjesta od Duba na sjeveru do Bile (današnje Han Bile) na jugu. Na karti Vojnog instituta iz 1956, dopunjenoj prema karti iz 1930, mjesto Bila je također obilježeno na mjestu današnje Han Bile, a kod Željezničke stanice Bila označena je Han Bila.

²⁷ Bach 1980, 93-113; Jakšić 1996, 160-165. Analiza i datiranje nađenih dijelova pojaša.

²⁸ Kličko 2006, 53. Za ubikaciju srednjovjekovnog naselja Lupnice u današnji Vitez vidi fusnotu br. 21. Na karti Bosne i Hercegovine iz 1954. godine mjesto Bila na ušću rijeke Bile u Lašvu. Običaj je da mjesta na ušćima rijeka dobiju ime po rijeci koja uvire. Primjeri su naselja Lašva koje se nalazi na ušću Lašve u Bosnu. Šehić / Tepić 2002, 327. Naselje Grnovnice nalazilo se na velikom prostoru blizu ušća istoimene rijeke u Lašvu. Husić 2003, 66.

²⁹ Husić 2004, 122. Na karti naseljenih mjesta prema popisima Bosanskog sandžaka 1468–1530. g. naselje Bila locirano je u Kljacima.

³⁰ Na karti iz 1783. g. na mjestu današnjeg naselja Kljaci piše Bijela. Šehić / Tepić 2002, 133. Na karti iz 1884. zabilježeno je naselje Kljaci. Na karti iz 1886. g. kod oznake naselja Kljaci istaknutim slovima piše Bila, a manjim slovima Klaići (sadašnje selo Kljaci). Šehić / Tepić 2002, 265. Ispod Kljaka

Razmatranja

U novim arheološkim istraživanjima na Glavici otkriveno je 10 grobova. Uslijed uslova u kojima je groblje zatečeno isključivo djelovanjem ljudskog faktora, ostaje dosta pitanja na koja više nema preciznih odgovora: koliko je sahrana u srednjem vijeku izvršeno, da li je bilo više tipova grobova, kakvi su, ako su bili, prilozi u njima, s tim u vezi i kako se preciznije može datirati trajanje groblja. Za potpuniju analizu nalazi svega 10 ili 13 istraženih grobova (ako se ubroje 3 groba otkrivena 1950. g.) nisu dovoljni. Pokušala se uspostaviti prostorna veza između grobova nađenih 1950. godine s novootkrivenim grobovima na vrhu Glavice usporedbom grobova br. 9 i 10 s grobovima br. 1 i 2. Na prvi pogled to je izgledalo moguće. Međutim, uslovi nalaza od 1950. do 2011. godine su se promijenili. Grobovi 9 i 10 su 2011. g. nađeni na rubu terena oko 0,30 m nižem od najviše točke terena. Kod najviše točke sada su bili sanduci br. 4 i 5 iz drugog reda grobova. Od sanduka br. 9 i 10 ostala je samo donožna polovina. Za sanduk br. 1 piše da „je postavljen na samu stijenu“.³² Sanduci br. 9 i 10 su položeni na zemljani teren. Sanduk br. 9 je udaljen 2,5 m zapadno od sanduka broj 10 i leži za 0,20-0,30 m niže. Njegova donožna strana je široka 0,60 m, što se poklapa s podatkom iz 1950. g. (za sanduk br. 1), kao i fina obrada njegove unutrašnjosti. Na najvišem ostatku ruba terena je sanduk br. 10 zatvoren profiliranim i nadsvedenim donjim dijelom poklopca na dvije vode. Poklopac nije mogao da se ukloni jer bi se sanduk raspao te nije bilo moguće provjeriti obradu unutrašnjosti sanduka. Donožni kraj sanduka je širok svega 0,35 m, u odnosu na podatke iz 1950. za sanduke br. 1 i 2 po kojima je širina donožnih strana 0,60 do 0,55 m. Između sanduka br. 1 i 2 bio je još jedan manji sanduk. Novijim istraživanjem između grobova br. 9 i 10 otkriven je u drugom redu grob br. 5. Dakle, ni taj podatak se ne poklapa s pređašnjim stanjem. Zato nam se čini da sanduci 9 i 10 ne korespondiraju s mjestom nalaza sanduka br. 1 i 2. Prema tome, na ovom groblju je ustanovljen broj od 13 otkopanih sanduka. Trećeg sanduka otkrivenog 1950. g., koji je bio udaljen oko 2 m zapadno od groba br. 1, više nema jer je taj dio

hrbata Glavice odsječen. Oko 6,5 m zapadno od groba br. 10 ostala je udubina još jednog ukopa u sanduku. Pretpostavljamo da je između sanduka br. 10 i tog mjesta bio još najmanje jedan ukop jer su grobovi na hrbatu Glavice bili 2 do 3 m međusobno udaljeni. U sjevernom profilu oko 1,60 m ispod vrha brežuljka su još 2 neistražena groba koja su po svemu sudeći tokom vremena otvarana. (Sl.) Ukupno je identificirano postojanje 16 ukopa.

Na vrhu Glavice koncentrirana su 4 sanduka isklesana od svijetle muljike, poredana u dva reda – br. 9 i 10, 5 i 13, orijentirani u osnovnom pravcu sjever-jug. Uz njih je pronađen još masivan sanduk od tvrde muljike, grob br. 4, neposredno iza sanduka br. 10.

To su svakako najreprezentativniji sanduci na groblju po smještaju i po masivnosti. Pridodamo li im još tri ranije istražena sanduka, očito je da se radi o viđenijim članovima roda.

Na donjoj polovini južne padine su pažljivo oblikovani sanduci od sive muljike. Orijetirani su u osnovnom pravcu zapad-istok. Raspored grobova uslovljen je proširenim dijelom donjeg terena i njegovim blagim padom. Svi sanduci na donjem dijelu padine su na zapadnoj polovini kosine, što je posljedica odsijecanja većeg dijela istočne padine. Iako je primjetna sahrana u redovima, grobovi su međusobno dosta udaljeni, kao i na vrhu Glavice. Vjerovatno je tome uzrok dosta stjenovita podloga. Otkloni od osnovne linije sahranjivanja uslovljeni su orijentacijom terena. Kod sanduka br. 8 i 13 za ukop se morao prilagoditi stjenoviti teren, oklesati okolne stijene i osloboditi prostor za ukop u kamenim sanducima preko 2 m dugačkim i oko 1 m širokim. Ostali sanduci položeni su na zdravicu koja se sastojala od žute pjeskovite zemlje iz koje su virile veće i manje stijene.

Na Glavici su dosada nađene dvije varijante vanjskog oblika sanduka. Osim sanduka br. 5, koji je pravokutnog oblika sa zaobljenim uglovima, ostali su sanduci su elipsastog oblika sa zaobljenim doglavnim dijelom i ravnim uspravnim donožnim dijelom. Poklopnice su ploče ili su u obliku krova na dvije vode skladno koncipiranih proporcija kao sastavni dijelovi sanduka čiji oblik prate, što doprinosi estetskom izgledu cijelog groba. Na šest sanduka od meke muljike (br. 1, 2, 3, 5, 9, 10) ploče su od istovrsnog materijala, a sanduk br. 13 pokriven je pločom debljine 0,40 m od

³² Čremošnik 1952, 111-113 sa skicom terena, za usporedbu podataka o položaju sanduka br. 1-3.

tvrdе muljike. Pokrovnice sanduka br 1, 4, 8 i 10 su u obliku krova na dvije vode, s nadsvedenim krajevima poklopca čija cjelokupna visina iznosi od 0,20 do 0,40 m. Sanduci br. 6, 7 i 11 nađeni su bez poklopaca. Dva sanduka su pukla, više njih je napuklo uslijed nasilnog otvaranja, a sve pokrovne ploče su polomljene, osim u grobu br. 13.

Obrada svih sanduka je dosta ujednačena. Na sanducima od svijetle muljike na unutarnjim stranama primijećeni su dugi i široki horizontalni potezi dljeteta. Kraćim i gušćim udarima dljeteta obrađeni su sanduci od sive muljike. Svi sanduci djeluju masivno bez obzira na to da li je u njima sahranjen muškarac od 50-65 ili dijete od 3-5 godina starosti. Najbolje obrađena unutrašnjost je kod sanduka br. 9. U sanduku br. 13 unutrašnja površina je glačana na doglavnom dijelu. Sanduci klesani od tamnije muljike (br. 4, 6, 7, 8, 11 i 12) razlikuju se po obradi jedino po dužini udaraca dljetom što im, pored sive boje, na prvi pogled daje malo grublji izgled. Svi su, osim sanduka br. 7, korektno i skladno oblikovani. Kod sanduka br. 1, 6, 7, 8, 12 i 13 uzvišen je dio na koji je položena glava. U dva sanduka (br. 11 i 13) na dnu su urezi koji idu koso od rupe na početku donožne polovine sanduka prema zidovima otprilike do mjesta ispod ramena. Kao što se vidi, u obje grupe sanduka sreću se isti elementi: unutrašnjost u obliku ljudskog tijela, podloge za glavu i urezi na dnu sanduka, a poklopnice su u obliku krova na dvije vode ili ploče.

Najkraći su dječji sanduci br. 5 i 7 dužine 1,50-1,60 m. Ovi sanduci se međusobno razlikuju po odabiru kamenog materijala, izradi i mjestu sahrane.

U srednjoj veličini sanduka od 2,10-2,40 m ležali su muškarci i žene uglavnom srednje dobi. U dva sanduka dužine 2,10 m: sanduk br. 2 – nema podataka, sanduk br. 8 – stariji muškarac, 50-60 godina; sanduk br. 12, dužine 2,20 m – žena, 30-40 godina. U sanducima od 2,24 m dužine: sanduk br. 1 – mlađa ženska osoba, sanduk br. 4 – muškarac 35-40 godina. U grobu br. 6 dužine 2,40 m je muškarac u dobi između 19 i 30 godina. U najdužem – 2,60 m i najmasivnijem sanduku br. 13 sahranjen je stariji muškarac u dobi od oko 65 godina.

Svi pokojnici su položeni na leđa, osim u sanduku br. 1.³³ Noge su obično ispružene, ali

Sl. 29. *Scuffia* nađena na Glavici 1950.

Sl. 30. Dijelovi kopče srednjovjekovnog pojasa, nađeno u Staroj Bili

je primjetno da su položaji ruku u sanducima u kojima se to moglo ustanoviti u dvije varijante: prva varijanta je jedna ruka položena na karlicu, a druga ispružena niz tijelo (u sanducima br. 4,

³³ Čremošnik 1952, 111.

5, 12 i 13), a druga obje ruke položene na karlicu – u sanduku br. 6. Jedini primjer za obje ruke savijene prema karlici u ovom kraju je dječji grob iz Čukle.³⁴ Pošto nema dovoljno podataka, nije poznato da li je takav položaj ruku lokalni običaj.

Do sada se može računati na 16 sigurnih ukopa, mada ih je vjerovatno bilo i više na odsječenju sjevernoj polovini, a možda i na istočnoj kosini Glavice.

Upoređujući nalaze u sjevernom profilu i navod mještana da im je oruđe zapinjalo pri poljskim radovima na sjevernom nizinskom dijelu terena – Podglavici te razbacane komade kamenih sanduka po lokalitetu, pretpostavlja se da je ovo bilo groblje jednog velikaškog roda.³⁵ Takvom mišljenju, pored pretpostavljene brojnosti ukopa, idu u prilog oblici sanduka i pokretni nalazi, kojih nema puno, ali su značajni, kao što su *scuffia* i 5 komada metalnog novca u sanduku br. 1, jedan komad u sanduku br. 2 i još jedan komad koji nije objavljen, a nađen je pri prekopavanju grobova od strane lokalnog stanovništva. U sanduku br. 13 je bila jedna brokatna nit.

Uporedivši nalaze novca kao prilog u grobovima na Glavici s analizom nalaza novca na srednjovjekovnim grobljima u Dalmaciji i Bosni, ukopi na Glavici i u Staroj Bili s priložima ostataka tekstila i nakita datiraju se u kasnogotičko doba u period s kraja druge polovine 14. i prve polovine 15. vijeka u jako dobro elaboriranom radu.³⁶ U tu dataciju uklapa se i motiv rombova na *scuffi* koji je bio čest motiv i na nakitu na prelazu iz 14. u 15. vijek.³⁷ Pored izvjesnog kolebanja, I. Čremošnik datira nalaz *scuffie* u 15-16. vijek. Nalaz novčića mađarske kraljice Marije datiran u 1382–1384. g. odrednica je za *terminus post quem*, a pikoli iz Venecije, Mantove i Tarvisiuma korespondiraju s novcem iz grobova u Dalmaciji i Bosni. Stoga je jasno da su groblja u Han Bili i u Staroj Bili preciznije datirana na osnovu ova dva značajna nalaza.³⁸

Zaključak

U srednjovjekovnoj župi Lašvi postoje tri područja u kojima su groblja sa stećcima mnogo brojnija nego u ostalim predjelima župe. Jedno od njih je poriječje i dolina rijeke Bile, lijeve pritoke rijeke Lašve. Pored rezultata istraživanja groblja na Glavici u Han Bili i pojedinačnog nalaza u Staroj Bili, dva naselja na vrlo frekventnim mjestima, analizirani su historijski i arheološki podaci o nalazima iz kasnog srednjeg vijeka u kraju vezanom za rijeku Bilu. Historijskih podataka je malo, arheoloških je mnogo više, ali su oskudni jer poslije nalaza na nekoliko značajnih lokaliteta na njima nisu vršena sistematska istraživanja.

Već pri prvom pregledu površine lokaliteta i na osnovu prethodnih podataka bilo je jasno da je lokalitet devastiran. S obzirom na jedinstven nalaz *scuffie* te nivo ugroženosti lokaliteta, odlučeno je da se lokalitet sistematski istraži. Prvo je sistematski istraženo kasnogotičko groblje, tj. ono što je od njega ostalo, na području srednjovjekovne župe Lašve. Konstatirano je 16 ukopa, od kojih je istraženo 13 u kamenim sanducima. S obzirom na to da je više od pola groblja uništeno odsijecanjem sjevernog dijela Humke, vjerovatno je bilo mnogo više grobova. Zato smatramo da je ovo groblje nekog za sada nepoznatog velikaškog roda.

U radu se nismo doticali analize ranije nađenih predmeta *scuffie* u Han Bili i dijelova srebrnog pojasa iz Stare Bile jer je to već objavljeno. Za preciznije datiranje tih predmeta kao i grobalja komparirali smo objavljenu analizu nalaza s više istovremenih lokaliteta u Dalmaciji i Bosni, prema kojoj se nalazi u Han Bili i Staroj Bili uklapaju u kasnogotički period na prelazu iz 14. u prvu polovinu 15. vijeka, tim više što nalazi novca nađenog na Glavici korespondiraju u potpunosti s istom vrstom priloga u grobovima na pomenu-tom području. Rast i moć velikaških porodica u Bosni, pa i onih lokalnih, u tom periodu već je bila na visokom stupnju razvoja. Malo priloga u grobovima posljedica je devastiranja groblja. Taj zaključak se nameće prema nalazima sanduka koji su, osim jednog dječjeg groba, ujednačenih veličina i proporcija. Među sanducima se svojom veličinom i pažljivom obradom, kamenom raskom u koju je položen i nalazom brokatne niti ističe grob br. 13. Raspored grobova na lokalitetu je neravnomjeran. Na vrhu humke su 4 groba

³⁴ Mandić 1928, 55-56.

³⁵ Anđelić 1984, 487.

³⁶ Jakšić 1996, 139-142.

³⁷ Radojković 1969, 181.

³⁸ Čremošnik 1952, 117-119 – kapa i novac; Jovanović 19, 116; Bach 1980, 95-113 – pojas.

isklesana od svijetle meke muljike, međusobno udaljena 2 do 3 m i orijentirana u osnovnom pravcu sjever-jug. U drugom redu su još dva groba čiji je raspored uslovljen komadima stijena koja ih okružuju. Ostali grobovi su na sredini i pri kraju južne padine položeni u osnovnom smjeru zapad-istok. Ti grobovi su klesani od tamnije muljike, ali se po obradi i eleganciji ne razlikuju mnogo od grobova na vrhu. Stiče se utisak da su svi sanduci iz jedne radionice. Uslijed nedostatka podataka o ostalim grobljima u bližoj okolini, ne zna se da li je to bila lokalna radionica ili je djelovala na širem području.

Dalja istraživanja srednjovjekovnih grobalja na ovom bogatom arheološkom području, a po mogućnosti i nalazi pripadajućih tragova naselja te historijski dokumenti, razjasnili bi mnoga pitanja koja se vežu specijalno za sahranjivanja u kamenim sanducima, kao na primjer koji su društveni slojevi u njima sahranjivani (za sada se ti grobovi pripisuju visokom plemstvu), da li su to groblja jedne porodice, roda ili seoske općine, kolika je zastupljenost ovih grobova u odnosu na druge tipove grobova i eventualno koliko su dugo na takvim grobljima vršene sahrane. Nameće se još jedno pitanje: da li se sahrana u kamenim sanducima, čija je koncentracija nalaza najveća na teritoriji rasprostiranja stećaka baš u srednjovjekovnoj župi Lašvi, ali i na drugim područjima u gdje su dosada otkriveni na tlu Bosne, od Jajca do Foče, nastavila i poslije promjene vlasti polovinom 15. vijeka. Ujedno, to su pitanja koja su usko vezana za srednjovjekovne i nešto kasnije nadgrobne spomenike tokom druge polovine 15. i početkom 16. stoljeća kod stanovništva koje još nije prihvatilo islam.

Summary

Archeological excavations of the medieval cemetery on Glavica in Han Bila near Travnik

There are three areas in medieval župa (district) of Lašva where the cemeteries with stećci are quite numerous than in other parts of župa. One of these is valley of river Bila, left tributary of Lašva river. Beside

the results of investigation of the cemetery on Glavica in Han Bila and single find in Stara Bila, as two settlements on very frequent positions also the historical and archeological information about findings from the late Middle Ages of the area related to Bila river have been analyzed. There are only few historical records comparing to the archaeological findings, but still they are very poor since systematic excavations have never been made on these several important locations.

According to the first impressions on the surface of the site and according to the previous information it was clear that site was devastated. In regard of the exceptional find of *scuffia* and the level of the exposure of the site it was decided to make the systematic survey. Late Gothic cemetery was investigated first, or what have remained of it in the area of medieval župa (district) of Lašva. 16 burials have been identified, and 13 were in stone coffins. Since the half of the cemetery was destroyed by cutting the northern part of the Humka, existence of more graves could be presumed. That is why we consider for now that this cemetery belongs to an unknown noble tribe/family.

In the article we have considered the analyses of the earlier discovered objects *scuffia* from Han Bila and parts of the silver belt from Stara Bila which have been already published. For precise dating of these objects as well as the cemeteries, we have compared the published analysis of finds from many contemporary sites from Dalmatia and Bosnia. According to this comparison finds from Han Bila and Stara Bila could be fit into late Gothic period, in the end of the 14th and first half of the 15th century, additionally because the findings of the coins discovered at Glavica are completely corresponding with same type of the grave goods at mentioned area. Growth and power of the noble families in Bosnia, even the local ones, in this period was in the high stage of development. Small number of grave goods in the graves can be explained by the devastation of the cemetery. This conclusion comes according the discovery that coffins have same size and proportions except the one child's grave. Among all the coffins the grave number 13 is outstanding with its size and very careful production, stone barrow in which it is placed and remains of the brocade textile that have been discovered. Disposition of the graves at the site is unequal. On the peak of the mound there are 4 graves made of the light soft stone (*muljika*), with distance 2 to 3 meters and orientation north-south. In the second row there are two graves which disposal is caused by the pieces of rocks which surround them. Other graves in the central part and in the end of the southern slope are placed in the basic direction West-East. These graves are made of darker stone (*muljika*) but their production and elegance doesn't differ from the graves on the top. It seems that all coffins are the product of one workshop. Due to

the lack of information about other cemeteries in the close surrounding we don't know if this was a local workshop or if it existed for the larger area.

Further investigation on medieval cemeteries in this rich archaeological area and new finds of the traces of the settlements with the historical documents could solve many questions related to the burials in stone coffin, for example: which social class was buried in them (for now we can ascribe them to the high nobility), are these cemeteries only for one family, tribe or village community, what is the proportion of these graves in relation to other grave types and for how long these cemeteries were used. Another question intrudes: whether the funeral in stone coffins, with the highest concentration and disposition of stećci at the territory of the medieval district of Lašva and other areas where they are discovered from Jajce to Foča, have their continuity after the change of the ruling system in the second half of 15th century. These are also questions which are closely connected to the medieval and later tomb stones of the people who didn't embrace islam during the second half of 15th and beginning of the 16th century.

Literatura

- Aličić, A. 2008, Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69, Islamski kulturni centar, Mostar 2008.
- Anđelić, P. 1972, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću, Sarajevo 1972.
- Anđelić, P. 1976, Barones regni i državno vijeće srednjovjekovne Bosne, Prilozi Instituta za istoriju 11-12, Sarajevo 1975, 29-48.
- Anđelić, P. 1982, Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne, Sarajevo, 1982.
- Anđelić, P. 1984, Doba srednjovjekovne Bosanske države, U: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1984, 435-579.
- Bach, I. 1980, Metalni dijelovi pojasa 14. stoljeća iz Bile kod Travnika, Zbornik Zavičajnog muzeja Travnika, Travnik 4, 1980, 95-113.
- Baltić, J. 1991, Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vremena u Bosni, Sarajevo 1991.
- Bešlagić, Š. 1967, Stećci Centralne Bosne, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Ed. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici 9, Sarajevo 1967.
- Bešlagić, Š. 1971, Stećci, kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971.
- Čremošnik, I. 1952, Srednjovjekovna kapa iz Bile kod Travnika, Glasnik Zemaljskog muzeja 7, Sarajevo 1952, 111-120.
- Evans, A. 1961, Kroz Bosnu i Hercegovinu pješke tokom pobune augusta i septembra 1875, Sarajevo 1961.
- Hoffer, A. 1895, nalazišta rimskih starina u travničkom kotaru, Glasnik Zemaljskog muzeja 13, Sarajevo 1895, 43-61.
- Husić, A. 2000, Tvrdave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine, Prilozi za orijentalnu filologiju 49, Sarajevo 2000, 189-229.
- Husić, A. 2004, Nahija Lašva od 1463 do kraja 16. vijeka, neobjavljeni magistarski rad, Sarajevo 2004.
- Husić, A. 2004, Srednjovjekovni grad Toričan na razmeđu dviju epoha, Prilozi za orijentalnu filologiju 54, Institut za orijentalnu filologiju, Sarajevo 2004, 123-308.
- Jakšić, N. 1996, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici (Analiza), Starohrvatska prosvjeta, serija 3, 23, Split 1996, 139-172.
- Jukić, I. F. 1973, Zemljopis i povjesnica Bosne, U: Sabrana djela Ivana Franje Jukića, knj. 1, Sarajevo 1973.
- Jovanović, S. V. 1979, Prilozi hronologiji srednjovjekovnih nekropola Jugoslavije i Bugarske (II), Balkanoslavica 8, Beograd 1979, 115-169.
- Kliko, A. 2010, Lašvanska vlastela Šantići, Spomenica akademika Marka Šunjića (1927-1998), Filozofski fakultet, Sarajevo 2010, 256-284.
- Knežević, A. 1870, Listovi o Bosni Bosanski prijatelj, Sisak 4, 1870, 59-108, 109.
- Korošec, P. 1952, Srednjovjekovne nekropole okoline Travnika, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 7, Sarajevo 1952, 375-407.
- Kreševljaković, M. 1989, Evidencija nepokretnih spomenika kulture i prirodnih znamenitosti i rijetkosti, Zavod za zaštitu spomenika Bosne i Hercegovine, Travnik – Sarajevo 1989.
- Lovrinović, N. 1991, Nalaz kamenih sarkofaga kod Nove Bile – Travnika. Zbornik radova, Zavičajni muzej Travnika, Travnik 4, 1991, 89-93.
- Lovrinović, N. 2007, Srednjovjekovna župa Lašva, Hrvatski kulturni centar Nova Bila 2007.
- Lozić, S. 1959, Srednjovjekovni grob u Staroj Bili, Naša riječ (Travnika) 6, 26. august 1959.
- Mandić, M. 1926, Prehistorijske i sredovječne utvrde oko Travnika, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 38, Sarajevo 1926, 35-43.
- Mandić, M. 1928, Sarkofag od muljike s dječjim kosturom iz Čukli kod Guče Gore, Glasnik Zemaljskog muzeja 40, Sarajevo 1928, 55-56.
- Mandić, M. 1931, Vezirski grad Travnika nekada i sada, Izvanredno izdanje Matice hrvatske za 1931. g., Zagreb 1931.
- Mazalić, Đ. 1957, Hrišćanski nišani u okolini Travnika, Naše starine, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N. R. Bosne i Hercegovine 4, Sarajevo 1955, 97-189.

- Nedić, M.* 1857, Starine bosanske, Arkiv za povjesnicu jugoslovensku 4, Zagreb 1857, 142-159.
- Papić, K.* 1975, Travnik grad i regija (Prilog poznavanju srednjobosanskog prostora), Travnik 1975.
- Petrović, J.* 1931. S arheologom kroz Travnik. Zagreb 1931.
- Radojković, B.* 1969, Nakit kod Srba, ed. Muzej primenjene umjetnosti, Beograd 1969.
- Sijelski, S.* 1931, Arheološki nalasci u okolini Travnika i Žepe, Glasnik Zemaljskog muzeja 43, Sarajevo 1931, 7-12.
- Slipac, M.* 2004, Lašvanski križ, Hercegovina (Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe) 18(10), Mostar 2004, 213-218.
- Slipac, M.* 2010, Stećci gučogorskog kraja, Zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 150. obljetnice samostana u Gučoj Gori, Guča Gora 2010, 491-536.
- Šehić, Z. / Tepić, I.* 2000, Povijesni atlas Bosne i Hercegovine, na geografskim i historijskim kartama, Sarajevo 2000.
- Šidak, J.* 1954, O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću, Zbornik Filozofskog Fakulteta u Zagrebu 2, Zagreb 1954, 37-48.
- Thallózy, L.* 1897, Kako i kada je Hrvoje postao veliki vojvoda bosanski, Glasnik Zemaljskog muzeja 9, 1897, Sarajevo 1897, 183-192.

Pečat i nadgrobni natpis Marije, bosanske vojvotkinje i grofice od Helfensteina. Prilog heraldici Nemanjića i Kotromanića*

Emir O. Filipović
Sarajevo

Abstract: This paper deals with the heraldic achievements preserved on the seal and funerary inscription of Mary, daughter of Bosnian Ban Stjepan II Kotromanić and wife of German Count Ulrich X von Helfenstein. These exceptional cultural and historical artefacts, which reflect the personality of the bearer contained in the symbols, present different coats-of-arms that can be identified as the dynastic arms of the Nemanjić and Kotromanić dynasties. The author presents a hypothesis that the earliest preserved depiction of the heraldic achievement of the Nemanjić dynasty on an escutcheon – a double headed eagle with spread wings – is to be found on a seal of a Bosnian princess. He also re-visits the issue of the basic colours on the Kotromanić coat-of-arms.

Key words: Mary von Helfenstein, Kotromanići, Nemanjići, heraldry, coat-of-arms, sigillography, seal

Marija, kćerka bosanskog bana Stjepana II Kotromanića († 1353) i supruge njemačkog grofa Ulricha X od Helfensteina († 1372), već odavno nije nepoznat lik srednjovjekovne bosanske historije. Iako je u ranijim skicama njenog života krajem 19. i u prvoj polovini 20. stoljeća bilo izvjesnih neslaganja o određenim ključnim pitanjima,¹ danas su poznati gotovo svi glavni detalji njene biografije.² Kao mlada djevojka boravila je na dvoru svog rođaka, ugarskog kralja Ludovika (1342–1382),

zajedno sa starijom sestrom Elizabetom. Dok je Elizabeta sklopila brak s kraljem Ludovikom, Marija je 1352. ili 1353. godine posredovanjem rimskog cara Karla IV (1346–1378) stupila u bračnu vezu s grofom Ulrichom X iz njemačkog velikaškog roda Helfensteina s prostranim posjedima u Švapskoj.³ U plodnom braku Marija je rodila devetero djece prije nego joj je suprug 1372. stradao kao žrtva zavjere u kojoj je ubijen. Poslije toga je naredne tri decenije sama brinula o svom potomstvu te stekla veliki ugled u društvu i sredini gdje se često uz titulu grofice od Helfensteina potpisivala i kao “Herzogin von Bossen”.

U ovom radu analizirat će se heraldičke predstave na spomenicima koji se vežu uz ličnost i djelovanje Marije od Helfensteina. Iako su ti izvori bili poznati historiografiji i objavljeni u starijim radovima, izazivali su samo djelomičnu pažnju ranijih istraživača i o njima su izricani uglavnom pogrešni zaključci. Riječ je o suvremenom Marijinom pečatu nastalom u 14. stoljeću i o prepisu njenog nadgrobnog natpisa iz kasnijeg vremena. Uz osnovne informacije i kraći pregled dosadašnjih stavova o tim spomenicima, oni će u nastavku izlaganja također biti sagledani u kon-

* U pribavljanju ilustrativnog materijala za ovaj rad nesebično mi je pomogla dr. Maria Magdalena Rückert, uposlenica Državnog arhiva u Ludwigsburgu, na čemu joj se ljubazno zahvaljujem. Zahvalnost također dugujem dr. Katji Mahnić s Odsjeka za historiju umjetnosti Filozofskog fakulteta u Ljubljani te kolegama Nedimu Rabiću i Dejanu Zadri.

¹ Prvi cjelovit prikaz njenog životopisa dao je Schön 1892, 82-87. Na njegov tekst se u većoj mjeri oslanjao i Burkhardt 1949, 33-57, u opširnijem radu koji je pisan bez kritičkog aparata. S nešto više obzira prema dokumentima o Mariji je pisao i Thallóczy 1893, 10-29; Thallóczy 1895, 303-318. Pregledni tekst o Mariji i njenom životu objavio je Радонић 1938, 111-121. Kao i većina starijih autora, Ацовић 2000, 5, pogrešno smatra Mariju Tvrtkovom sestrom, ali daje korisno rodoslovno stablo njenih nasljednika kroz osam generacija do prve polovine 17. stoljeća. O Mariji je pisao i Schuhholz 1994, 27-42, ali mi je njegov rad, nažalost, bio nedostupan.

² Najrecentniji rad o Mariji od Helfensteina, s temeljitim pregledom izvora i literature te ispravkama brojnih pogrešnih navoda ranije historiografije, dao je Rabić 2014, 105-129.

³ O historiji grofovskog roda Helfenstein vidi: Kerler 1840; Gruber et al. 1994.

Sl. 1. Pečat Marije od Helfensteina pričvršćen na povelju od 17. decembra 1365. godine (Landesarchiv Baden-Württemberg, Abt. Staatsarchiv Ludwigsburg, sign. B 95 U 89)

tekstu drugih izvora za heraldiku balkanskih vladarskih porodica Nemanjića i Kotromanića, odnosno zemalja Srbije i Bosne. Posebna pažnja bit će posvećena ulozi koju su grbovi jedne ili druge dinastije mogli igrati u odražavanju identiteta nositelja heraldičkog znamenja u okruženju različitom od matičnog. Dodatnu težinu problemu daje okolnost da se radi o grbovima koje su nosile žene udate za pripadnike visokog plemstva. Na taj način je njihov grb, ili grb njihovih porodica, ponio konkretan značaj u uzdizanju ugleda, ranga i legitimiteta njihovih supružnika.

Grbovi na pečatu Marije od Helfensteina

Prilikom sklapanja primirja između Marije od Helfensteina i opata Konrada od Elchingena 17. decembra 1365. godine sačinjena je i prateća isprava koja je trebala dokumentirati izvršeni pravni čin. Danas se ta povelja čuva u Državnom arhivu u Ludwigsburgu nedaleko od Stuttgarta i na nju

je kao koroborativni element pričvršćen viseći pečat Marije, “rođene vojvotkinje od Bosne”. Pečat je promjera od oko 30 mm i nedavno je restauriran.⁴ Prvi ga je opisao Theodor Schön 1892. godine, ali posredno i to prema informacijama koje mu je ustupio Otto von Alberti, službenik tadašnjeg Tajnog kućnog i državnog arhiva u Württembergu.⁵ Opis pečata sa slikom malog formata nedugo potom objavio je i Lajos Thallóczy.⁶ U njegovo vrijeme je pečatna slika bila dobro očuvana, a i danas se na njoj jasno može uočiti ženski lik u stojećem stavu s dugačkom naboranom haljinom i po jednim štitom u rukama. U njevoj lijevoj ruci nalazi se štit s predstavom slona koji korača preko tri

⁴ Povelju je izdala Marija, “Herzogin von Bosnien”, opatu Konradu iz samostana u Elchingenu kojemu je u svoje i u ime svog supruga jamčila sigurnost do iduće Svijećnice, tj. do 2. februara 1366. godine. Na povelju su, osim Marijinog, bili pričvršćeni još i pečati Friedricha von Westerstettena, zvanog Scheuler, i Ulricha, svećenika iz Hermaringena. Dokument se čuva pod signaturom: Staatsarchiv Ludwigsburg (StAL), B 95 U 89.

⁵ Schön 1892, 86.

⁶ Thallóczy 1893, 23; Thallóczy 1895, 314.

brežuljka, a u desnoj štit s predstavom dvoglavog orla. Oko cijele pečatne slike teče legenda: “† S[igillum] Marie co[m]munitisse de Helfe[n]stain”. (Slika 1) U drugim radovima o Mariji njen pečat spominjan je samo usputno ili nikako.

Na pečatima srednjovjekovnih plemenitih dama se još od početka 13. stoljeća počinju javljati ženske figure okružene grbovnim štitovima ili s grbovima u rukama i praksa je obično podrazumijevala da jedan grb predstavlja porodicu supruga, a drugi heraldičko naslijeđe oca.⁷ Prema tome je i grb s Marijine lijeve strane zapravo dobro poznati porodični grb Helfensteina. On predstavlja jedan od karakterističnih primjera tzv. “govorećih grbova” (fr. *armes parlantes*, njem. *Namenwappen*) koji imenima svojih heraldičkih elemenata asociraju na ime ili prezime nositelja grba. U ovom slučaju se radi o sličnosti između prezimena *Helfenstein* i njemačkog naziva za slona, tj. *Elefant*.⁸ Grb ove porodice je relativno često zastupljen u srednjovjekovnim grbovnicima njemačkog plemstva i do danas je sačuvano više njegovih prikaza iz 14. i 15. stoljeća. (Slike 2, 3, 4)

I dok se identifikacija znamenja Helfensteina na Marijinom pečatu ne postavlja kao problematična, grb s njene desne strane je u struci izazivao određene nedoumice. Po opisu Otta von Albertija koji prenosi Schön, na štitu je bio dvoglavi orao,⁹ a prema Thallóczyju orao je imao samo jednu glavu, okrenutu prema desno i krunisanu trozubom krunom.¹⁰ Takvo razumijevanje pred-

Sl. 2. Grb porodice Helfenstein iz Ciriškog grbovnika, c. 1330-1345. (Zürcher Wappenrolle, Zürich, Schweizerisches Nationalmuseum, AG 2760, f. 2r)

stavljenog grbovnog znaka dovelo je čuvenog mađarskog historičara i stručnjaka za genealogiju i heraldiku u izvjesnu nedoumicu: “Eda li je to poljski orao ili carski, to je mučno odlučiti”.¹¹ Vodeći računa o Marijinom porijeklu i okolnostima njene svadbe, oba rješenja mogla bi se na prvi pogled činiti opravdanim. Njena majka bila je Elizabeta, kćerka kujavskog vojvode Kazimira II iz poljske vladarske dinastije Pjast koja se još od 13. stoljeća služila znamenjem jedno-glavog okrunjenog orla raširenih krila.¹² Marijin djed vojvoda Kazimir II se na svom pečatu iz 1307. godine služio grbom kujavskog vojvodstva na kojem je prikazana predstava hibridne životinje – poluorla s raširenim krilom i polulava u propnutom stavu – okrunjene jednom krunom.¹³ (Slika 5) No, taj grb očigledno nije postavljen na Marijin pečat na kojem se vidi slika orla s oba

⁷ Postojali su i iznimni slučajevi da se paralelno uz grb supruga na pečatu prikaže i grb djeda s očeve ili majčine strane. Ti primjeri pokazuju da grbovi na ženskim pečatima nisu bili isključivo patrilinealni, ali mali broj očuvanih slučajeva ipak ukazuje na to da je glavni značaj pridavan muškoj lozi. O heraldici na ženskim pečatima vidi: Blair 1943, 20-21, sa slikama na Tab. XV. Također i: Bedos Rezak 1988, 71-72; Danbury 2008, 20.

⁸ Prema srednjovjekovnoj porodičnoj tradiciji i “Švapskoj hronici” Thomasa Lirera iz 15. stoljeća, grb Helfensteina je poticao od rodonačelnika dinastije, izvjesnog Helfricha s početka 3. stoljeća, gospodara poriječja rijeke Fils koja protiče kroz današnja mjesta Geislingen i Göppingen istočno od Stuttgarta. Prema toj priči, prije nego je konvertirao na kršćanstvo, Helfrich se zvao Valerijan, bio je rimski građanin te službovao kao zapovjednik 5. Legije veterana stacioniranih u Germaniji (lat. *Quintam Veteranam Germanicam Elephantinam*). Budući da je njegova legija na zastavi imala prikaz slona, tako je prema predanju taj znak uvršten u grb njegovih nasljednika i porodice Helfenstein. Vidi: Kerler 1840, 2.

⁹ “... im Wappen einen Doppeladler”, Schön 1892, 86.

¹⁰ Thallóczy 1893, 23; Thallóczy 1895, 314.

¹¹ Isto. O postignućima Lajosa Thallóczyja u domenu bosanske heraldike vidi: Filipović 2010, 89-102.

¹² Vidi primjer tog grba na reversu velikog obostranog pečata poljskog kralja Przemysła II iz 1295. godine u: Piekosiński 1899, 145-146.

¹³ Piekosiński 1936, 17.

Sl. 3. Grb porodice Helfenstein, 15. stoljeće
(The University of Manchester Library, Rylands
Medieval Collection, Latin MS 28, fol. 273r)

Sl. 4. Grb porodice Helfenstein, 1479.
(Heroldsbuch des Jülichischen St. Hubertusordens,
Krakow, Biblioteka Jagiellońska, Berol. Ms. Germ.
Qu. 1479, fol. 31r)

raširena krila. S druge strane, car Karlo IV iz dinastije Luxemburg bio je posrednik pri sklapanju Marijinog braka s Ulrichom X i on se također služio carskim grbom na kojem je bio predstavljen jednoglavi orao s raširenim krilima.¹⁴ Međutim, malo bi bilo vjerovatno da se u novoj sredini princeza iz Bosne kitila grbom Rimskog carstva, pa se u rješenju tog pitanja treba prikloniti trećoj mogućoj opciji koju Thallóczy nije ni uzeo u razmatranje u svojoj analizi.

Iako je danas pečat na mjestu orlove glave djelomično oštećen, nesumnjivo se radi o predstavi dvoglavog orla. Takvo gledanje i tumačenje ovog heraldičkog simbola dovodi u pitanje postavku koju je zastupao Thallóczy. Marijini biografi Theodor Schön, a uz njega i Georg Burkhardt, smatrali su da se tu zapravo radilo o grbu dina-

stije Nemanjića, od koje je Marija vukla porijeklo preko svoje bake Jelisavete čiji je otac bio srpski kralj Stefan Dragutin.¹⁵ No, obojica su vjerovala da se Marija tim grbom počela služiti tek nakon što se njen rođak Tvrtko Kotromanić 1377. godine proglasio kraljem Srba i Bosne te da je ona njegovim usvajanjem nastojala podići svoj ugled i čast te naglasiti vezu s bosanskom vladarskom kućom. Oba istraživača su zanemarila činjenicu da je Marijin pečat nastao najranije 1365, dvanaest godina prije Tvrtkove krunidbe i njegove svjesne odluke da kao kralj Srba počne uz grb Kotromanića paralelno isticati i grb Nemanjića. Uz spomenute istraživače i Dubravko Lovrenović je zastupao stanovište da je na Marijinom pečatu prikazan "dvoglavi orao Nemanjića".¹⁶

¹⁵ Schön 1892, 86; Burkhardt 1949, 47.

¹⁶ Lovrenović 2006, 675.

¹⁴ Vidi carske pečate Karla IV u: Posse 1910, t. 1-5.

Sl. 5. Pečat vojvode Kazimira II Kujavskog, 1307.
(poczet.com/gniewkowski.htm)

Sl. 6. Avers velikog dvostranog pečata Bosanskog kraljevstva koji je bio pričvršćen na povelju kralja Dabiše kćerki Stani od 26. aprila 1395. godine
(Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine)

Predstave dvoglavog orla u ikonografiji srpskih vladara počinju se javljati relativno rano i zastupljene su na mnoštvu historijskih spomenika različite vrste i namjene.¹⁷ Međutim, do sada je u literaturi smatrano da se najstarija očuvana i poznata predstava dvoglavog orla na štitu u smislu grbovnog znamenja Nemanjića i srpske države, po stilu zapadnoevropske heraldike, nalazila na aversu velikog obostranog pečata kralja Tvrtka uvedenog nakon što je svečano proglašen i krunisan za kralja.¹⁸ Iako nijedan od tih pečata iz vremena Tvrtkove vladavine nije sačuvan do danas, on se u neizmijenjenom obliku u odnosu na original nalazio pričvršćen na povelju kralja Dabiše kćerki Stani od 26. aprila 1395. godine.¹⁹ (Slika 6) Ako se prihvati postavka prema kojoj se na pečatu Marije od Helfensteina nalazi dvoglati orao i ako taj znak protumačimo kao grb Nemanjića, onda bi to značilo da je najstariji poznati prikaz grba te srpske vladarske dinastije sačuvan upravo na pečatu jedne bosanske princeze. U prilog takvom shvatanju ide i okolnost da je u vrijeme nastanka Marijinog pečata 1365. godine Srpsko carstvo bilo na vrhuncu ugleda u suvremenom srednjovjekovnom svijetu te da je u novoj okolini mlada žena vjerovatno željela na-

glasiti svoju povezanost sa srpskim vladarskim dvorom. Ne treba se isključiti ni mogućnost da je na njen izbor mogao utjecati i muž Ulrich X kojemu je više pogodovalo da se hvali kraljevskim porijeklom svoje supruge jer je ono u njemačkoj i carskoj sredini vjerovatno moglo izazvati više pažnje od banske ili "vojvodske" titule koju je nosio Marijin otac. To djelomično stoji u neskladu s činjenicom da se u pisanim dokumentima Marija nikada nije pozivala ni na poljsko ni srpsko porijeklo, nego isključivo na veze s Bosnom odakle je i baštinila titulu "vojvotkinje". Međutim, latentne političke aspiracije su daleko lakše dolazile do izražaja u heraldičkim ili likovnim predstavama nego na konkretnim zvanjima i titulama navedenim u službenim dokumentima. Mariji je grb Nemanjića u Njemačkoj mogao poslužiti na isti način na koji ga je iskoristio i njen rođak Tvrtko Kotromanić nešto više od jednog desetljeća kasnije. Jedina razlika je u tome što je Tvrtko svoje političke težnje ostvario, dok su u Marijinom slučaju, koliko je poznato do današnjeg dana, one ostale ograničene samo na grb i pečat.

Kao zanimljivu ilustraciju na koji način su grbovi udaljenih zemalja mogli funkcionirati u novim sredinama možemo navesti usporedbu Marijinog pečata s pečatom njene sestre Katarine, od 1361. godine udate za grofa Hermana Celjskog iz Štajerske. Na jednoj povelji izdanoj u Celju 14. septembra 1374. uz grofov viseći pečat nalazi se

¹⁷ O tome Новаковић 1884; Ацовић 2008.

¹⁸ Ацовић 2008, 146. O Tvrtkovoј krunidbi vidi: Lovrenović 1999, 227-287.

¹⁹ Anđelić 1970, 25-33. Danas se povelja kralja Dabiše i od nje odvojeni pečat nalaze u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine. O sudbini isprave vidi: Rodinis 2014.

Sl. 7. Pečat Katarine, kćerke bosanskog bana Stjepana II Kotromanića i supruge Hermana Celjskog, pričvršćen na povelju od 14. septembra 1374. godine (Arhiv Republike Slovenije, SI AS 1063, Zbirka listin, št. 5986)

i pečat njegove supruge Katarine, kćerke bosanskog bana Stjepana II Kotromanića. Pečatna gruda ima prečnik od 43 mm, sa slikom otisnutom u zelenkastom vosku promjera 28 mm. Na pečatnoj slici su predstavljena dva štita – grb grofova Celjskih s tri šestokrake zvijezde u rasporedu 2,1, te grb bosanskih banova iz dinastije Kotromanića s prugom koja štit dijagonalno dijeli na dva polja. Na bosanskom štitu nedostaju ljiljani koje je na grb uveo tek Tvrtko nakon proglašenja Bosanskog kraljevstva. Legenda oko pečatne slike glasi “† S[igillum] Katerine comitis Cilie”.²⁰ (Slika 7) U društvu gdje se vjerovatno više znalo o Kotromanićima, Bosni, Bosanskoj banovini i njenom vladaru, nije bilo potrebno posezati za grbovnim obilježjima Nemanjića. Bosanska vladarska dinastija je čak stajala i u rodbinskim vezama s koruškim grofovima Ortenburškim zbog čega je ban Mladen II Šubić 1318. godine tražio papinsku dispencijaciju za sklapanje braka između Stjepana II i kćerke grofa Meinharda pošto su

mladenci stajali u četvrtom stupnju srodstva.²¹ Celjski grofovi su svoje krvne veze s Kotromanićima u kasnijem periodu čak nastojali pretočiti i u konkretne zahtjeve za bosanskom kraljevskom krunom.²²

Poseban problem u ovom smislu predstavlja pečat najstarije kćerke bana Stjepana II, Elizabete, koja se kao udovica ugarskog kralja Ludovika i kraljica Ugarske koristila sopstvenim pečatom u periodu od 1382. do 1387. godine.²³ Uporedo s predstavom okrunjene kraljice s potpunim vladarskim insignijama, posjednute na raskošno kraljevsko prijestolje, na pečatu su prikazana i dva grba. S Elizabetine desne strane nalazi se štit s kombiniranim arpadovskim i anžuvinskim grbom Ugarskog kraljevstva, okomito podijeljen

²¹ (18. juli 1318), Theiner 1863, 135; Smičiklas 1910, 508. Također vidi i: Thallóczy 1906, 432.

²² O odnosima grofova Celjskih s Bosnom vidi: Voje 1973, 53-67; Čošković 2006, 11-29; Štih 2006, 79-103.

²³ Na pečat je pažnju skrenuo Thallóczy 1914, 282-283, koji je objavio njegov snimak i opis prema primjerku sačuvanom na povelji od 2. maja 1386. godine koja se čuva u Kućnom, dvorskom i državnom arhivu u Beču.

²⁰ Pečat sa slikom i opisom su objavili: Voje 1981, 287-292; Mahnič 2006, 43.

na dva polja popunjena prugama i ljiljanima, a s lijeve štit s konjanikom u čijoj ruci se nalazi koplje. Uzme li se u obzir da su na srednjovjekovnim ženskim pečatima po običaju bili predstavljeni grbovi supruge i oca, može se pretpostavljati da je u Elizabetinom slučaju štit s konjanikom zamišljen kao znamenje njenih predaka s očeve strane. Postavljanje poznatog grba Kotromanića, Bosanskog banata ili kraljevstva, na pečat ugarske kraljice moglo je proizvesti niz neočekivanih komplikacija. Osim što bi ukazivao na eventualne teritorijalne i državne aspiracije Ugarske prema Bosni, takav potez bi također implicirao da je Elizabeta istovremeno bila kraljica Ugarske i Bosne, što nije odgovaralo istini i realnoj političkoj situaciji. Stoga se vjerovatno ugarski dvor odlučio za alternativno znamenje. Iako se privlačnim čini mišljenje Thallóczyja koji je ukazao na očigledne paralele između konjaničkih pečata bana Stjepana II i predstave konjanika sa štita na Elizabetinom pečatu, konačno rješenje ovog zanimljivog heraldičkog pitanja morat će se odložiti za neku drugu priliku.

Vrijedi ukazati na činjenicu da su na pečatima sve tri kćerke bana Stjepana II Kotromanića heraldička znamenja njihovih porodica različito predstavljena iako su pečatne matrice izrađene u razmaku od nešto manje od dva desetljeća. To ne treba pripisivati nestalnoj ili slaboj heraldičkoj tradiciji u Bosni prve polovine 14. stoljeća, nego prije specifičnim društvenim i političkim okolnostima koje su okruživale bosanske princeze u zemljama gdje su se udale i skrasile sa svojim muževima te općom sigilografskom praksom srednjega vijeka. Pečat je bio jasan znak da osoba upravlja svojim ličnim poslovima pa je uz validaciju dokumenta također ukazivao na to da žena ima legalni kapacitet povezan s pravima posjedovanja. On je predstavljao lični biljeg identiteta i precizni marker nositeljevog imena i statusa pa se stoga u praksi vodilo računa o ikonografiji te osjetljivim i promjenjivim političkim prilikama.²⁴ U tom smislu je i heraldika na pečatima služila za naglašavanje plemenitog ili vladarskog porijekla, porodičnih veza, bračnih savezništava te društvenih aspiracija i postignuća pa se mogla mijenjati i prilagođavati shodno potrebama i prilikama. Pri tome vrijedi uvijek imati na umu da se radilo o simbolima koji su okolini trebali ned-

vosmisleno predočiti da se ugled i rang žene prenosio i na njenog supruga. Stoga su grbovi ženinog oca služili da istaknu i naglase njeno mjesto u genealogiji porodice i pozicioniraju je u novu okolinu i društvo koje je udajom prihvatila kao svoje. S tim u vezi je od početka 13. do sredine 14. stoljeća većina ženskih pečata bila pričvrćena na dokumente samo i isključivo uz pečate njihovih supruge, očeva ili sinova, a tek su udovice stjecale pravo da isprave pečate same.²⁵

Grb na nadgrobnom natpisu Marije od Helfensteina

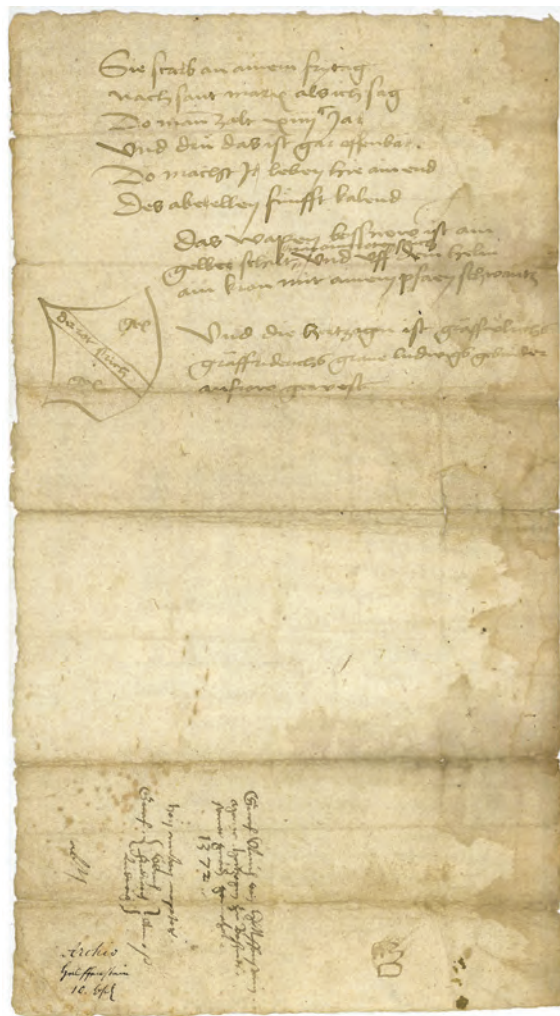
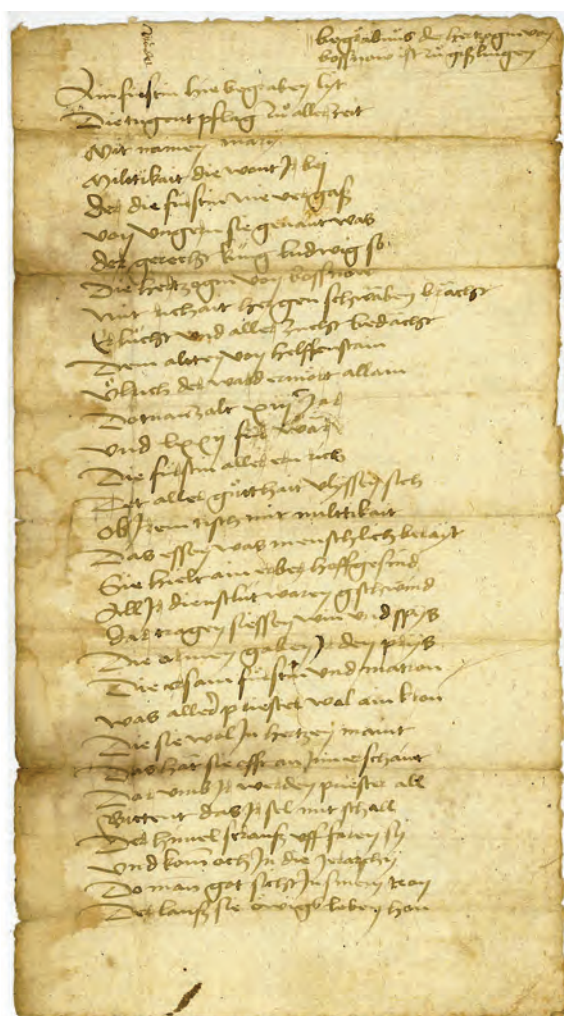
Da heraldičko znamenje bosanskih banova iz dinastije Kotromanića nije bilo posve zaboravljeno u okruženju Marije od Helfensteina, na to ukazuje jedan drugi izvor koji je, doduše, nastao u znatno kasnijem vremenu. Riječ je o prepisu natpisa s Marijine nadgrobne ploče koja se vjerovatno nekoć nalazila u crkvi u mjestu Geislingen nedaleko od Göppingena u njemačkoj saveznoj pokrajini Baden-Württemberg. Rimovani natpis u obliku pjesme sačuvan je s obje strane jednog lista hartije koja se danas nalazi u Državnom arhivu u Ludwigsburgu.²⁶ (Slika 8) Kao i pečat, i ovaj natpis je bio poznat ranijim istraživačima te je objavljivao u nekoliko navrata. Kako se radi o značajnom dokumentu, predstaviti ćemo njegov historijat i najznačajnije karakteristike. Prvi je na njega pažnju skrenuo hroničar Oswald Gabelkover iz 16. stoljeća od kojeg potiče i tvrdnja, kasnije često preuzimana, da se natpis nalazio u crkvi u mjestu Überkingenu, nedaleko od Geislingena. Međutim, on natpis nije objavio te je 1840. godine Heinrich Friedrich Kerler, autor historije grofovske porodice Helfensteina, dao potpunu transkripciju teksta, ali bez detaljnije obrade ili obrazloženja odakle je preuzeo svoj izvorni materijal. Slijedeći Gabelkovera, Kerler je tvrdio da je ispred oltara u crkvi u Überkingenu stajao Marijin veliki kameni spomenik, ali da se na njemu tada nije mogao "prepoznati ni najmanji znak natpisa".²⁷ Gotovo identično su vijest prenijeli Christoph Friedrich von Stälin kao i Georg Burkhardt, koji je također objavio integralni tekst

²⁵ Bedos Rezak 1988, 66.

²⁶ StAL B 95 Bü 12.

²⁷ Kerler 1840, 86-87.

²⁴ O tome: Bedos Rezak 1988, 61-82.

Sl. 8. Prijepis grobnog natpisa Marije od Helfensteina, druga polovina 16. stoljeća
(Landesarchiv Baden-Württemberg, Abt. Staatsarchiv Ludwigsburg, sign. B 95 Bü 12)

natpisa u stihovima.²⁸ Ovaj potonji je izrazio sumnju u to da se radi o epitafu s nadgrobnog spomenika smatrajući da je tekst isuviše dugačak za tu namjenu te da se nabranje i navođenje dobrih djela pokojnice ne uklapa u standardnu formu grobnih natpisa toga vremena. U prilog svojoj tezi je naveo da natpis ne navodi ni njenu djecu ni pretke te da je sastavljač teksta vjerovatno bio duhovno lice.²⁹ Pjesmu je uz kraći komentar objavio krajem 19. stoljeća i Lajos Thallóczy u svojoj studiji o Mariji od Helfensteina.³⁰ Pošto do sada u našoj historiografiji natpis nije bio predstavljen u prijevodu, ovdje ga donosimo uporedo s izvornim njemačkim tekstom pripremljenim

prema izdanju Haralda Drösa, *Die Inschriften des Landkreises Göppingen*:³¹

Prema vrsti pisma i jezika te rasporedu riječi i izvedbi stihova, tekst natpisa se može datirati u drugu polovinu 16. stoljeća. Zapis na početku pjesme: "begrabnus der Hertzogin von bossnow ist zu gißlingen" bez sumnje određuje mjesto njegovog nastanka kao Geislingen. Pretpostavlja se da bi izrada ovog teksta mogla stajati u uskoj vezi s genealoškim interesima grofova Ulricha († 1570) i Rudolfa V od Helfensteina († 1601) za čijeg vremena je nastala i povijest grofovske kuće iz pera Oswalda Gabelkovera koji je na raspolaganje dobio kompletan porodični arhiv. Međutim, smatra se i da je nadgrobní natpis nezavisan od Gabelkoverovih istraživanja te da je nastao prije

²⁸ Stälin 1842, 243; Burkhardt 1949, 34, 50.

²⁹ Burkhardt 1949, 50, 52; Rabić 2014, 123.

³⁰ Thallóczy 1893, 28-29.

³¹ Drös 1996, No. 359, 256-257.

Ain fürstin hie begraben lyt Die tugent pflog zu aller zeit Mit namen mariy Milttikait die wont Jr bej Der die fürstin nie vergaß Von Vngern sie genant was Der gerecht künig Ludwig so Die hertzogin von bossnow Mit richait her gen schwaben bracht Erlücht vnd aller Zucht bedacht Dem altten von Helffenstain Volrich der ward ermört allain Do man zalt xiiij Jar Vnd lxxij für war Die fürstin aller ern rich Tet aller guotthait vlyssen sich Ob Jrem tisch mit milttikait Das essen was menschlich berayt Sie hielt ain erber Hoffgesind All Jr dienstlüt waren geschwind Dar tragen siessen win vnd spys Die armen gaben Jr den prys Die ersam fürstin vnd matron Was aller priester wol ain Kron Die sie wol Jn herten maint Das hat sie offft an Jnn erschaint Dar vmb Jr werden priester all Bittent das Jr sel mit schall Der Himel strauß vff faren sy Vnd komm och Jn die Jerarchy Do man got sicht Jn sinem tron Der lauß sie öwigs leben hon Sie starb an ainem frytag Nach sant marx als ich sag Do mann zalt xiiij Jar Vnd drü das ist gar offenbar Do macht Jr leben hie ain end Des aberellen fünfft kalend	Jedna kneginja ovdje pokopana leži, Koja je u svako vrijeme vrline njegovala. Imenom Marija, Blagost joj je pristajala, I kneginja je nikad nije zaboravljala. Od Ugarske bila je poznata, Pravedni kralj Ludovik je tako Vojvotkinju od Bosne S blagom ovdje u Švapsku doveo, Poznavajući njenu presvjetlost i vrline, Starom od Helfensteina Ulrichu, no on bijaše umoren. Brojala se tada 13 stotina godina, i 72 uistinu. Kneginja svom čašću bogata Dobročinstvima se posvetila. Na njenom stolu milostivom Pripremana je hrana s ljudskošću. Držala je časnu pratnju, Sve njene sluge bile su okretne Da donesu slatko vino i obroke. Siromašni dadoše joj nagradu. Pobožna kneginja i matrona Bila je svim svećenicima kao kruna. Što je u srcu mislila, To je često otkrivala. Zato će se svećenici svi Moliti da njena duša sa zvucima svečanim Krene putevima nebeskim I dođe u hijerarhiju, Gdje će Boga na Njegovom tronu vidjeti, I on će vječni joj život dati. Umrla je na petak, Nakon Sv. Marka, velim, A računa se 1400. godine I tri, to je poznato. Ovdje je njen život završio, Na aprilske pete kalende.
--	--

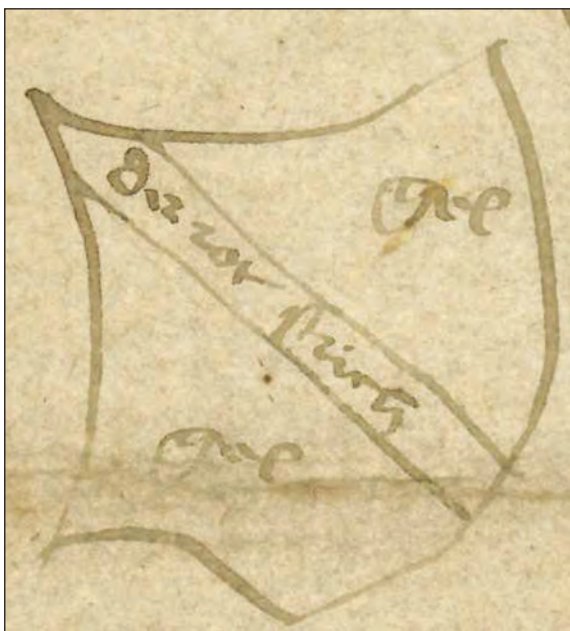
Transkripcija i usporedni prijevod grobnog natpisa Marije od Helfensteina

njih.³² Po svemu sudeći, radi se o pokušaju naknadne rekonstrukcije Marijinog epitafa koji je već do sredine 16. stoljeća morao pretrpjeti izvjesna oštećenja. Nema razloga za sumnju da je autor svoju stihovanu pjesmu nastojao predstaviti kao nadgrobni natpis: "Ain fürstin hie begraben lyt", ali je također veoma vjerovatno da se ne radi o autentičnom i suvremenom tekstu koji je mogao biti postavljen na njenu nadgrobnu ploču. Zago-

netna je i okolnost da se u ovom izvoru tvrdi da je Marija bila ukopana u Geislingenu, dok su drugi autori njen nadgrobni spomenik, doduše bez natpisa, obično locirali u crkvu u Überkingenu.

U kontekstu heraldike ovaj dokument je zanimljiv jer na kraju pjesme donosi likovni prikaz i tekstualni opis grba Bosne. Do sada se pretpostavljalo da se upravo taj grb nalazio na kamenom ili drvenom nadgrobnom spomeniku vojvotkinje Marije, ali nije isključeno da su i heraldički elementi, uostalom kao i tekst pjesme,

³² Drös 1996, 256.

Sl. 9. Grb na prijepisu grobnog natpisa Marije od Helfenstaina (Landesarchiv Baden-Württemberg, Abt. Staatsarchiv Ludwigsburg, sign. B 95 Bü 12)

rezultat naknadne rekonstrukcije koja je u obzir uzimala druge historijske i heraldičke izvore iz kasnijeg vremena. Grb je opisan na sljedeći način: “Grb Bosne je žuti štit [s crvenim potezom] a na šljemu kruna s paunovim repom”.³³ Na pratećem crtežu je predstavljen samo štit, bez šljema, krune i čelenke, na kojem je iscrtana pruga i tekstom naznačene boje polja: “gel”, tj. žuta, i “der rot strich”, odnosno “crveni potez”.³⁴ (Slika 9)

Po svom izgledu i opisu ovo znamenje u potpunosti odgovara bosanskom grbu poznatom iz drugih suvremenih heraldičkih izvora. Jedina, ali veoma krupna razlika sadržana je u izboru boja koje su drukčije od onih ustaljenih kojima se grb Kotromanića i Bosanskog kraljevstva obično predstavlja u literaturi. Pitanje boja na elemen-

³³ “Das Wappen Bossnow ist ain gelber schilt [mit ain roten strich] und uff dem helm am kron mit ainem pfaenschwantz”. Drös 1996, 256. Očigledno nedovoljno upućen u heraldičku problematiku, Schön (1892, 86) je smatrao da je Marijin grb isključivo onaj s pečata te da štit nacrtan i opisan na ovom dokumentu predstavlja “eine falsche Wappenbeschreibung”. On također griješi kada piše: “und ist gewiss auf ihrem Grabstein das königlich serbische Wapen angebracht gewesen”.

³⁴ Thallóczy (1893, 29) je iskoristio ovaj dokument u prilog svojoj tezi da bi i “zemaljske boje” Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom također trebale biti žuta i crvena. Usp. Filipović 2010, 95.

Sl. 10. Grb kralja Bosne prema kronici koncila u Konstanzu autora Ulricha von Richental, 1470. (Badische Landesbibliothek Karlsruhe, St. Georgen 63, f. 67v – urn:nbn:de:bsz:31-37921)

tima srednjovjekovnih grbova jedno je od najkompleksnijih u heraldici pošto su spomenici na kojima su ti grbovi sačuvani – novci, pečati, kameni spomenici i slično – često sačinjeni od jednobojnog materijala na kojem je bilo teško predstaviti sve bogatstvo i kolorit heraldičkog znamenja. Jedan od najpouzdanijih izvora za utvrđivanje boja, odnosno heraldičkih tinktura na određenom grbu, jesu grbovnici, ali iz vremena srednjovjekovne Bosne, s izuzetkom prikaza potpunog grba hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinčića († 1416) u njegovom glagoljskom misalu s početka 15. stoljeća, nije očuvan nijedan takav grbovnik. Shvatanje prema kojem je grb Bosne srebrena kosa pruga na plavom polju sa šest zlatnih liljana zasnovano je na prikazima grba porodice Tvrtković u Fojničkom i drugim ilirskim grbovnicima. Kako su ti bogato ukrašeni rukopisi djelomično zasnovani na autentičnim heraldičkim izvorima, smatralo se da su vjerodostojni barem po pitanju boja na grbovima najpoznatijih

Sl. 11. Grb Bosanskog kraljevstva “koje pripada kralju Ugarske” u grbovniku Konrada Grünenberga, oko 1480. (Bayerische Staatsbibliothek, Hss Cgm 145, 38 – urn:nbn:de:bvb:12-bsb00035320-0)

vladarskih i vlasteoskih dinastija. Stoga su i pojedine tinkture ilirskih grbovnika prihvaćene u struci bez prigovora ili ograde.³⁵

Boje na grbu Bosne predstavljene na prepisu nadgrobnog natpisa Marije od Helfensteina mogu poslužiti da se ponovo postavi pitanje autentičnih boja bosanskog grba te da se ukaže na neke druge heraldičke izvore koje treba uzeti u razmatranje prilikom rješavanja tog problema. Iako je nadgrobni natpis vojvotkinje Marije iznimno značajan heraldički izvor, treba voditi računa o činjenici da se ipak ne radi o suvremenom historijskom spomeniku te da su prilikom njegovog nastanka mogli biti korišteni i neki drugi autoru dostupni heraldički izvori iz 15. ili 16. stoljeća. Naime, s obzirom na to da je nastao u njemačkom kulturnom krugu 16. stoljeća, njegov sastavljač je mogao konsultirati poznate i do tada često korištene zbornike grbova u kojima je bio zastupljen i grb Bosanskog kraljevstva. Najpoznatiji takav rukopis jeste Kronika koncila u

Konstanzu autora Ulricha Richentalala iz prve polovine 15. stoljeća u kojem je grb kralja Bosne predstavljen kao okrunjen raščetvoren štit s predstavom krunisanog čovjeka s mačem u poljima 1. i 4. te s kosom srebrenom prugom na crvenoj podlozi u poljima 2. i 3. (Slika 10) Gotovo istovjetan prikaz, s drukčijim rasporedom polja i drukčijim usmjerenjem kose pruge, zastupljen je u grbovniku Konrada Grünenberga sastavljenom oko 1480. godine. (Slika 11) Međutim, na oba grba nedostaju elementi opisani uz nadgrobni natpis Marije od Helfensteina – šljem, kruna i čelenka od paunovog perja – a i elementi na štitu su različiti. Sličnost se ogleda u kosoj pruzi koja je u ovom slučaju predstavljena kao srebrena na crvenom polju, a ne kao crvena na zlatnom polju. To upućuje na zaključak da je grb na prepisu Marijinog nadgrobnog natpisa nastao nezavisno od ova dva grbovnika te da je preuzet s nekog danas izgubljenog ili nepoznatog predloška. Stoga se, uz sve ograde i oprez, ipak ne smije posve isključiti ni mogućnost da je sastavljaču tog natpisa kao inspiracija poslužio autentični bosanski grb sačuvan na nekom predmetu kojim se za svoga života služila vojvotkinja Marija. Dakle, na osnovu ovog heraldičkog izvora iz 16. stoljeća može se pretpostaviti da je grb Bosne bio zapravo crvena kosa pruga na zlatnom polju, prije nego srebrena na plavom kako je to predstavljeno u ilirskim grbovnicima. S tim u vezi se javlja i dodatni problem tinkture ljiljana postavljenih na bosanski grb poslije proglašenja Bosanskog kraljevstva. Ukoliko je polje štita izvorno bilo zlatno, onda su i ljiljani također trebali biti druge boje, izuzev ako nakon 1377. godine nije izvedena promjena cjelokupnog aranžmana u rasporedu heraldičkih boja na kraljevskom grbu.

Zaključak

Heraldčke predstave sačuvane na izvorima koji se vežu za život i djelovanje Marije, kćerke bosanskog bana Stjepana II i grofice od Helfensteina, mogle bi baciti novo svjetlo na razumijevanje heraldike Nemanjića i Kotromanića, odnosno Srbije i Bosne. Kroz prizmu dostupnih likovnih prikaza može se zaključiti da je na Marijinom pečatu uz suprugov grb također bio zastupljen i grb srpske vladarske dinastije Nemanjića na čije se kraljevsko porijeklo Marija mogla pozivati u

³⁵ O ilirskoj heraldici vidi: Соловьев 2000; Lovrenović 2004; Палавєстра 2010.

njemačkoj sredini kako bi podigla ugled i status ne samo sebi nego i svom suprugu Ulrichu X od Helfensteina. Prema tome, grb na njenom pečatu bi predstavljao najraniji dokumentirani slučaj korištenja dvoglavog orla na štitu kao grba Nemanjića u stilu zapadnoevropske heraldike. Usporednom analizom grbova na pečatima Marijinih sestara, Elizabete, udane za ugarskog kralja Ludovika Anžuvinskog, i Katarine, udate za grofa Hermana Celjskog, pokazano je da su grbovi na ženskim pečatima u najviše slučajeva ukazivali na heraldičko naslijeđe njihovih očeva te da su bili prilagođavani političkim potrebama njihovih nositelja.

Uz slobodno (re)konstruirani natpis s Marijine nadgrobne ploče predstavljen je drugačiji grb od onog sačuvanog na pečatu. On po svemu, izuzev bojama, odgovara prikazima grba Kotromanića, odnosno Bosne, zastupljenim na drugim suvremenim heraldičkim izvorima i ilirskim grbovnicima iz kasnijih razdoblja. Ukoliko se ovaj spomenik usporedi s nekim njemačkim zbornicima grbova iz 15. stoljeća, onda se nameće zaključak da je osnovna tinktura na štitu grba Bosanske banovine, a potom i Bosanskog kraljevstva, mogla biti crvena ili zlatna boja, što značajno mijenja dosadašnje shvatanje izgleda i simbolike tog heraldičkog znamenja. Iako su gotovo svi ovi izvori mnogo stariji od ilirskih grbovnika na kojima se zasniva shvatanje o plavoj boji bosanskog grba, ipak su nastali u udaljenoj sredini te ih treba uzimati s dosta opreza. Pošto ubrzanim procesom digitalizacije bogate građe svjetskih muzeja, galerija, biblioteka i arhiva, nije isključen pronalazak drugih, do sada stručnoj javnosti nepoznatih heraldičkih spomenika, ovaj problem ne bi trebalo definitivno zaključivati, nego bi pitanje osnovne boje grba Bosne vrijedilo ostaviti otvorenim dok se ne pojave novi izvori na osnovu kojih bi se mogli izvoditi čvršći i dalekosežniji zaključci.

Summary

The Seal and Funerary Inscription of Mary, Duchess of Bosnia and Countess of Helfenstein.

A Contribution to the Heraldry of the Nemanjić and Kotromanić dynasties

This work analyses the heraldic achievements preserved on the seal and funerary inscription of Mary († 1403), the daughter of Bosnian Ban Stjepan II Kotromanić († 1353), and wife of German Count Ulrich von Helfenstein († 1372). Through the prism of available depictions and textual descriptions these sources shed a new light on the heraldry of the Nemanjić and Kotromanić dynasties as the ruling houses of Serbia and Bosnia. Mary's seal shows a female figure holding two heraldic escutcheons of which one was the device of her husband's family and the other of the Nemanjić family since her great grandfather was the Serbian King Stefan Dragutin (1276–1282, †1316). This escutcheon displayed a crowned double-headed eagle, and would be the earliest known case in which this device was used as the arms of the Nemanjić dynasty on a shield in the style of West European heraldry. The comparative analysis of heraldic escutcheons on the seals of Mary's sisters, Elizabeth, who was married to the Hungarian King Louis of Anjou, and Catherine, who was married to Count Herman of Cilli, shows that coats of arms on the seals of women in most cases represented the heraldic heritage of their fathers and that they were adapted to suit the political needs of their bearers.

In concordance with this is the fact that a reconstructed inscription from Mary's tombstone contains a representation and description of the Bosnian coat of arms which in everything, apart from the colours, suits the depictions of the arms of the Kotromanić dynasty and Bosnia which are known from other contemporary heraldic sources and armorials from the later period. If this blazon is compared to depictions of the Bosnian arms from some other German armorials from the 15th century, then we can deduce that the basic colour of the shield of the Bosnian Banate, and later Kingdom, could have been gold or red, which significantly changes the current understanding of the image and symbolism of that heraldic device. Even though all of these sources are much older than the Illyrian armorials which show the Bosnian arms as being blue, they were still created far away from Bosnia and should be considered with a lot of caution. Due to the increase in the digitization of the rich holdings of World museums, galleries, libraries

and archives, we should not exclude the possibility of finding new and previously unknown heraldic sources. Therefore this problem should not be definitively settled, and the issue of the basic heraldic tincture of the Bosnian arms should rather be left open until new materials are found which will allow us to make stronger and far-reaching conclusions.

Literatura

- Ацовић, Д. 2000, Хелфенштајнски наследници Котроманића, Гласник Српског хералдичког друштва, год. 4, бр. 11, Београд 2000, 5.
- Ацовић, Д. 2008, Хералдика и Срби, Завод за уџбенике, Београд 2008.
- Andelić, P. 1970, Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1970.
- Bedos Rezak, B. 1988, Women, Seals, and Power in Medieval France, 1150–1350, In: Erler, M. / Kowaleski, M. (ed.), Women and Power in the Middle Ages, The University of Georgia Press, Athens – London 1988, 61–82.
- Blair, C. H. H. 1943, Armorial upon English Seals from the Twelfth to the Sixteenth Centuries, Archaeologia, vol. LXXXIX, Oxford 1943, 1–26.
- Burkhardt, G. 1949, Maria von Bosnien, Geschichtliche Mitteilungen von Geislingen und Umgebung, 12. Heft, Helfenstein – Heft I, Geislingen 1949, 33–57.
- Ćošković, P. 2006, Fridrik II. Celjski kao pretendent na bosansko prijestolje, Prilozi 35, Sarajevo 2006, 11–29.
- Danbury, E. 2008, Queens and Powerful Women: Image and Authority, In: Adams, N. / Cherry, J. / Robinson, J. (ed.), Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals, The British Museum, London 2008, 17–24.
- Drös, H. 1996, Die Inschriften des Landkreises Göttingen, Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1996.
- Filipović, E. O. 2010, Lajos Thallóczy und die bosnische Heraldik, In: Juzbašić, Dž. / Ress, I. (Hrsg.), Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Die Entdeckung der Vergangenheit von Bosnien-Herzegowina und die Moderne Geschichtswissenschaft, Akademie der Wissenschaften und Künste von Bosnien-Herzegowina – Ungarische Akademie der Wissenschaften, Institut für Geschichte, Sonderpublikationen, Bd. CXXXIV, Klasse für Geisteswissenschaften, Bd. 40, Sarajevo – Budapest 2010, 89–102.
- Gruber, H. et al. 1994, Die Grafen von Helfenstein. Stationen ihrer Geschichte, Begleitheft zur Ausstellung im Alten Bau Geislingen, Veröffentlichungen des Stadsarchivs Geislingen, Bd. 19, Geislingen an der Steige 1994.
- Kerler, H. F. 1840, Geschichte der Grafen von Helfenstein – nach den Quellen dargestellt, Ulm 1840.
- Lovrenović, D. 1999, Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377. (Pokušaj revalorizacije), Forum Bosnae 3–4, Sarajevo 1999, 227–287.
- Lovrenović, D. 2004, Fojnički grbovnik, ilirska heraldika i bosansko srednjovjekovlje, Bosna Franciscana 21, Sarajevo 2004, 173–203.
- Lovrenović, D. 2006, Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387–1463, Synopsis, Zagreb – Sarajevo 2006.
- Mahnič, K. 2006, Srednjeveški ženski pečati iz Arhiva Republike Slovenije, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2006.
- Новаковић, С. 1884, Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности, Годишњица Николе Чупића, књ. VI, Београд 1884, 1–140.
- Палавистра, А. 2010, Илирски грбовници и други хералдички радови, Завод за уџбенике – Досије, Београд 2010.
- Piekosiński, F. 1899, Pieczęcie polskie wieków średnich, Cz. I – Doba Piastowska, Krakow 1899.
- Piekosiński, F. 1936, Pieczęcie polskie wieków średnich doby Piastowskiej (uzupełnienie), Krakow 1936.
- Posse, O. 1910, Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von 751 bis 1806, Bd. II (1347–1493), Wilhelm Baensch, Dresden 1910.
- Rabić, N. 2014, Maria ...von Bosnien: bosanska vojvotkinja – njemačka grofica, Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) XVII/3, Sarajevo 2014, 105–129.
- Радонић, Ј. 1938, Једна наша заборављена кнегињица у Швабенланду, У: Слике из историје и књижевности, Државна штампарија краљевине Југославије у Београду, Београд 1938, 111–121.
- Rodinis, A. 2014, Povratak povelje kralja Dabiše. Izvršenje arhivskih sporazuma i restitucija građe, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Sarajevo 2014.
- Schön, T. 1892, Die Gräfin Maria von Helfenstein, geborene Prinzessin von Bosnien, auf Burg Ueberkingen bei Geislingen, Diözesan-Archiv von Schwaben 9/21–22, Stuttgart 1892, 82–87.
- Schuhholz, A. 1994, Ulrich (X.) und seine Gemahlin Maria von Bosnien, In: Die Grafen von Helfenstein. Stationen ihrer Geschichte, Begleitheft zur Ausstellung im Alten Bau Geislingen, Veröffentlichungen des Stadsarchivs Geislingen, Bd. 19, Geislingen an der Steige 1994, 27–42.
- Smičiklas, T. 1910, Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. VIII (1301–

- 1320), Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1910.
- Соловјев, А. 2000, Историја српског грба и други хералдички радови, Правни факултет – Досије, Београд 2000.
- Stälin, C. F.* 1842, Beschreibung des Oberamts Geislingen, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart – Tübingen 1842.
- Štih, P.* 2006, Celjski grofje kot dediči bosanske krone – Listina bosanskega kralja Tvrtka II Kotromanića za celjskega grofa Hermana II. iz leta 1427, U: Med Srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik, Založba ZRC – Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Ljubljana 2006, 79-103.
- Thallóczy, L.* 1893, Prilozi k objašnjenju izvorâ bosanske historije, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini V, Sarajevo 1893, 3-34.
- Thallóczy, L.* 1895, Bruchstücke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 3, Wien 1895, 298-371.
- Thallóczy, L.* 1906, Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormendskog arkiva, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XVIII, Sarajevo 1906, 401-444.
- Thallóczy, L.* 1914, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, Duncker & Humblot, München – Leipzig 1914.
- Theiner, A.* 1863, Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia, vol. I (1198–1549), Romae 1863.
- Voje, I.* 1973, Odnos Celjskih grofova prema političkim prilikama u Bosni i Hercegovini u XV vijeku, U: Radovi sa simpozijuma “Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura”, Zenica 1973, 53-67.
- Voje, I.* 1981, Katarina Celjska – Kotromanićka in njen pečat, Celjski zbornik (1977–1981), Celje 1981, 287-292.

Vlasi Drobnejci i stećci (Crtica o Nikoli Raškoviću i njegovim nasljednicima)

Esad Kurtović
Sarajevo

Abstract: New discovered inscription on the stećak near the church under Makovo Velo near Cernica in Gacko Municipality in Herzegovina mentions Nikola Rašković, Vlach Drobnejak. It represents a significant material evidence of the relation of Drobnejci Vlachs and stećci. Its historical contextualization represents a starting point for the future research in many directions and mostly towards the synthesis of the history of Drobnejci Vlachs in Middle Ages.

Key words: Drobnejci Vlachs, Nikola Rašković, stećci, Gacko, Samobor

Svaki novopronađeni izvor za izučavanje srednjovjekovne historije zauzima značajno mjesto u kulturnoj baštini sredine i šire zajednice u kojoj je pronađen. To naročito dolazi do izražaja kada je u pitanju stabilan materijalni artefakt – stećak s natpisom koji se može pročitati, eventualno kontekstualizirati i svojom kontekstualizacijom uključiti u mozaik širih saznanja. Novopronađeni natpis na stećku kod crkve pod Makovim Velom kod naselja Cernica u općini Gacko u Hercegovini svojim sadržajem izuzetno je važan za historiju šireg područja, a naročito zbog problemskog osnova u struci još uvijek nedovoljno precizirane veze Vlaha i stećaka.

Na značaj ovog natpisa stručnu pažnju nedavno su svojim radovima skrenuli Radmilo Pečić i Goran Ž. Komar. Iako je stećak djelimično devastiran, sam ćirilski natpis je dobro očuvan, što je olakšalo njegovu transkripciju. Natpis ima tri reda i glasi:

**А се лежи кнезь
Никола Рашковѣ
ћъ Дробнакъ.**

(Ovdje leži knez Nikola Rašković Drobnejak)

Javnom demonstracijom natpisa otvoreno je pred strukom pitanje njegovog sadržaja i historijske kontekstualizacije.¹ Polazni pokušaj u tom pravcu dao je Radmilo Pečić povezujući

literaturne i arhivske informacije sa sadržajem ovog natpisa. Svojom postavkom nedovoljno je artikulisao i predočio stručnoj javnosti značaj ovog natpisa.² Na ovom mjestu pokušavamo da informacijom više zaintrigiramo stručnu javnost za ovaj izuzetno značajan izvor za historiju područja Gacka i Vlaha Drobnejaka uopće.

Sl. 1. Ase leži knez Nikola Rašković Drobnejak

¹ Пекић 2014, 371-384; Комар 2015, 148-149.

² Пекић 2014, 371-384. Mnogo od spomenutog u ovom radu je ispod stručnog nivoa, kako prezentacija kompletnog nalazišta tako i njegova kontekstualizacija. Po svemu vrlo neobična kombinacija dnevnopolitičke ostrašćenosti u radu s izvorima prvog reda. Za očekivati je da će arheolozi objaviti rezultate kojima će struka biti elementarno obaviještena o ovom lokalitetu i njegovim karakteristikama.

Dosadašnji literaturni pristupi historiji Vlaha Drobnjaka pokazuju da se još uvijek pronalaze neobjavljene i nepoznate informacije o njima, da je pokrenuto više pitanja na koja nisu dati potpuni odgovori, da sve poznato u novije vrijeme još uvijek nije adekvatno objedinjeno, kao i da se u tom nastojanju mnogo toga mora kritički valorizirati. U tom pravcu će novi sintetski pristup izvjesno dati dobrih rezultata.³ Ova bilješka ide tome u prilog.

Značaj novopronađenog epitafa je u tome što predstavlja prvu jasnu vezu Vlaha Drobnjaka i stećaka. Na drugim mjestima je potvrđeno da su se pod stećcima sahranjivali Vlasi Bobani, Vlasi Pliščići, Vlasi Vlahovići i Vlasi Predojevići.⁴ U korpusu vezanosti Vlaha za stećke time je broj vlaških skupina povećan, pa je očito vrijeme da se i u tom segmentu pravi presjek i predlaže jasnija definicija veze.⁵

Dosadašnja istraživanja pokazuju da su Vlasi Drobnjaci bili smješteni u slivu Komarnice i na visoravni Jezera do rijeke Tare. Savremeni izvori ih jasno vežu za područje Jezera. Primjer čuvene tužbe Franciska de Grota iz Bergama iz 1423. pokazuje da se Vlaha Drobnjaka moglo naći i u Prijepolju, gdje su najvjerovatnije boravili poslom, dok primjer iz 1443. godine Drobnjake povezuje i uz naselje Bijela kod Trebinja.⁶ Specifičnost natpisa na stećku kod crkve pod Makovim Velom ogleda se u činjenici da je on situiran na području Cernice i Gacka, gdje se Vlasi Drobnjaci obično nisu smještali. Zapravo, kada se pogleda s današnje distance, kroz prizmu poznatih literaturnih navoda koje u svojoj postavci samo djelimično apostrofira Radmilo Pekić, indicija i ukazivanja na izvore koji to potvrđuju nije nedostajalo, ali sve je to bilo slabo naglašeno naspram materijalnog osnova ubjedljivosti kojeg reprezentativno predstavlja ovaj natpis. U novom ozračju raniji arhivski navodi sada ponovo dolaze u prvi plan. Prema arhivskim podacima dubrovačkih knjiga zaduženja Vlahe Drobnjake za Gacko su vezivali

Ignacij Voje, Marica Malović-Đukić, Marko Vego i Bogumil Hrabak, ali je to navođeno usputno i ostajalo je neprimijećeno.⁷ U pristupu Radmila Pekića, koji se oslanja samo na informacije Marka Vego i Bogumila Hrabaka koje nisu dodatno provjeravane, stvorena je svojevrsna konfuzija. To je došlo do izražaja naročito s obzirom na to da je dodatnom i prezentiranom arhivskom građom autor nastojao da doprinese rješenju problema prisustva Drobnjaka na području Gacka.⁸

Srodnici Nikole Raškovića

Aktualna je konstatacija da je Nikola Rašković jedini put spomenut na novopronađenom natpisu na stećku kod crkve pod Makovim Velom kod naselja Cernica u općini Gacko. Napraviti ćemo osvrt o mogućem kontekstu ovoga imena i prezimena. U poznatoj građi spominje se izvjesni Nikola Rašković iz Perasta kod Kotora 1500. godine,⁹ no teško ga je vezati za Vlahe Drobnjake i Gacko. Uvid u neobjavljenu građu pokazuje da je ipak moguće pronaći Nikolu Raškovića i da se životnost i kontekstualizacija pronađenog materijalnog ostatka može još bolje definisati. Naime, juna 1453. godine u dužem spisku dužnika s malim dugom od jednog dukata spomenut je Nikola Rašković Drobnjak (*Nicola Raschouich Drobnach duc. 1, gr. 0*). Spisak od preko 90 dužnika navodi se u raspodjeli ostavštine Bogiše Bogčinovića među njegovim nasljednicima, a pored Nikole Raškovića, kao Vlasi Drobnjaci spomenuti su Vuk Bogavčić, Herak Heraković, Branko Grubačević i Paskoje Heraković. Pored njih ima tu još dužnika iz dubrovačkog zaleđa.¹⁰ Navedeni

⁷ Voje 1977, 471; Vego 1981, 309; Malović-Ђукић 2001, 124; Храбак 2003, 110-111; Храбак 2008, 219, 220, 222.

⁸ Пекић 2014, 379.

⁹ „Nos Miliuoy Milutouich de Choza et Radogna Radiuoeuich de Samobor principales debitores et ego Nicola Raschouich de Catharo de Perasto plegius qui me tamen principales debitores constituimus [treba: *principalem debitorem constituo*], confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Marino Florii Turcinouich ducatos auri tredecim grossos triginta tres ad voluntatem creditoris. Sub pena etc. Tenente se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (7. 4. 1500. g.), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Debita Notariae, LX, 56.

¹⁰ „Partes et nominati infra concorditer tulerunt in scriptis notaris catastici infrascriptam societatem et collegantiam notatam in in uno folio quam voluerunt scribi et registrari in notaria pro robore et obseruatione contentorum in ipsa et pro sit firma et rata inter ipsos. Renuntiando. Cuius qu-

³ Uporodi novije doprinose: Malović-Ђукић 1997, 25-33; Malović-Ђукић 1999, 145-155; Malović-Ђукић 2001, 117-127; Malović-Ђукић 2002, 452-463; Malović-Ђукић 2006, 25-28; Malović-Ђукић 2007, 9-14; Malović-Ђукић 2010, 9-17; Kurtović 2014, 373-383.

⁴ Kurtović 2013, 79-88; Kurtović 2012.

⁵ Lovrenović 2014, 259-260.

⁶ Malović-Ђукић 1997, 27-28; Kurtović 2011, 671-672.

Questi sono li debitori de la sopra scripta compagnia
 notati il foio sopra nominato. deli sopra
 notati duc. 1394 / 23.

Gregor Grubaceuich de dar	duc	26	gr 3
Radouan Carcich	duc	24	gr 0
Çuietcho fratel de dum Stiepcho Sarazin	duc	10	gr 31
Nicola Raschouich drobnach	duc	1	gr 0
Radmio tolích de tergouiste	duc	45	gr 1
Guicho Brasich	duc	102	gr 17
Radmio Vlachouich mator	duc	8	gr 18
Marino de Gorzi	duc	6	gr 10
Vuch Bogauich drobnach	duc	0	gr 4
Stiepcho et Stiepcho Radouich de mator	duc	14	gr 2
Radmio Xiocich morlacho	duc	1	gr 8
Dum Marino fral de Bogdan grande	duc	1	gr 8
Nicola frate de S. drago de Sargo	duc	1	gr 8
Guicho de Butcho da fiorenza	duc	7	gr 18
Crebeglian de soto choç	duc	97	gr 3
Radmio fr de Zamagno	duc	0	gr 18
Radmio p de bona	duc	2	gr 3
Radmio mator de Gondola	duc	2	gr 3
Bribitcho Rataich de soto choç	duc	4	gr 10
Cherach Cherachouich drobnach	duc	1	gr 10
Brancho Grubaceuich drobnach	duc	4	gr 3

Sl. 2. Div. Not. XXXVII, 76 verso

idem societatis et collegantie tenor sequitur et est talis de verbo ad verbum: Nui Mathio Illich nepote de olim Bogissa Bogcinouich dicto Pes de una parte et Dobruscho de Latiniza, Marin de Rura et Nicola de Butcho epitropi del testamento et tudori de li heredi del deto olim Bogissa et Marino et Nicola de etade legitima figlioli et honedi del deto olim Bogissa da altra parte ... [75v] ... [76] ... Questi sono li debitori de la soprascripta compagnia contignuti in lo foio sopra nominato deli sopranominati duc. 1394 / 23: Gregor Grubaceuich de dar duc. 26, gr. 3, Radouan Carcich duc. 24, gr. 0, Çuietcho fratel de dum Stiepcho Sarazin duc. 10 gr. 31, Nicola Raschouich Drobnach duc. 1, gr. 0, Radmio Tolich de Tergouiste duc. 45 gr. 1, ... Vuch Bogauich Drobnach duc. 0, gr. 4, ... Radiuoi Xiocich morlacho duc. 1 gr. 8, ... Crebeglian de Soto Choç duc. 0 gr. 6, ... Bribitcho Rataich de soto Choç duc. 1, gr. 12, Cherach Cherachouich Dobrognach duc. 4, gr. 24, Brancho Grubaceuich Drobnach duc. 1, gr. 33 [76v] ... Vuchosauaç Miotoseuich de Coza duc. 7, gr. 4, Radiç Schorouzeuich de Soto Vratar duc. 1, gr. 0, Paschoe Crachouich Drobnach duc. 4, gr. 4, ... Pribissau Vuchotich de Coza duc. 19, gr. 23, ... Radossau Obradouich de Gorazde duc. 0, gr. 8, ... Vochosauo Gliubauich de Gorasde duc. 6, gr. 0, Radogna Dobrasinouich de Tergouiste duc. 0, gr. 20, ... Radossau Grubaceuich et Vuch de Gluchauiza duc. 1, gr. 18, Bogdan Milinouich de Tergouiste duc. 13, gr. 32 [77] ... Giurach de Tergouiste duc. 4, gr. 0, ... Radichoie de Coza duc. 1, gr. 0 ... [77v] ... Summa in tuto questi debitori in questo foglio ducatos 1394 grossos 23 [78]" (7. 6. 1453. g.), DAD, Diversa Notariae, XXXVII, 75v-78.

Nikola Rašković Drobnjak (*Nicola Raschouich Drobnach*) bi mogao biti osoba s natpisa na stećku kod crkve pod Makovim Velom kod Cernica i Gacka.

Oca Nikole Raškovića trebalo bi tražiti u izvjesnom Rašku (Rasku). Njega bi trebalo tražiti poveznicom za Vlahe Drobnjake te za gatačko područje. Ime Raško (Raško, Raschus/Rascus) i izvedeni patronimik Rašković (Рашкович, Raschouich/Raschouich) nisu rijetki, naročito među Vlasima. Raško je ime dijaka vojvode Radiča Sankovića (1391) i ime sina Bogavca Starčića iz Trebinja (1415). Februara 1459. spomenut je Raško Radičević zvan Medulinović iz Ljubomira, a februara 1498. godine Raško Radivojević iz Višegrada. Čuveniji su Raško Jamomet/Jamometić, čovjek vojvode Radoslava Pavlovića (1389–1427) i Raško Radojević, čovjek hercega Stjepana Vukčića Kosače (1464).¹¹ Interesantniji su

¹¹ „8 моиx двориx 8 Заборах а писа Рашко дияк“ (15. 5. 1391. g.), Стојановић 1929, 127; „Rascus filius quondam Bogauicii Starcich de Tribinio“ (4. 3. 1415. g.), DAD, Diversa Notariae, XII, 77; „Ego Raschus Radizeuich dictus Medulinouich de Gliubomir“ (5. 2. 1459. g.), Debita Notariae, XXXII, 184; „Ego Raschus Radiuoeuich de Vissegrad“ (13. 2. 1498. g.),

primjeri egzistiranja ovog imena među Vlasima. Izdvajamo ih nekoliko. U periodu 1409–1417. godine u nekoliko navrata spomenut je Vlah Raško Dobrečević, inače sinovac Radoslava Berojevića. Juna 1436. godine spomenut je Vlah Pliščić Raško Balarić, a novembra 1436. Vlah Raško Kajetić. Godine 1442. ili 1443. spomenut je Vlah Kresojević Raško Grubačević, a aprila 1443. Vlah Boban Raško Rakojević. Oktobra 1444. spomenut je Vlah Maleševac Raško Radović, a čuveniji predstavnik među Vlasima Maleševcima iz katuna Stanka Perutinića svakako je Raško Hrebeljanović.¹²

Posebno su zanimljivi primjeri ovog imena među Vlasima Drobnjacima. Vlah Drobnjak Raško Klapčić spomenut je u dva navrata 1409. i 1413, dok je Vlah Drobnjak Raško Pribjenović spomenut krajem 1433. godine.¹³ Njihova veza s

Nikolom Raškovićem je moguća, ali još uvijek nedovoljno potkrijepljena za pretpostavku. U jednoj tužbi iz oktobra 1421. godine spomenut je Raško Mrđenović iz Gacka.¹⁴ Mada bi i on hronološki odgovarao, zasad je samo dobar komparativni materijal za upotrebu imena Raško na gatačkom području.

Svakako je i prezime Rašković interesantan poredbeni materijal. Raden Rašković je iz Prače (1373), u dva navrata 1420. i 1432. godine spomenut je Stanihna Rašković iz Vrsinja, dok su Hrebeljan Rašković i vojvoda Miloš Rašković ljudi Vladislava Kosače (1465).¹⁵ Ratko Rašković je Vlah Banjanin (1434), a Dobrilo Rašković vlah Žurović (1464–1468).¹⁶ Ipak, najinteresantniju pojavu u arhivskoj građi izaziva Vlah Drobnjak Jurien Rašković. Njegova egzistencija je najbliža našem tematskom okviru. On bi se mogao povezati s ov-

Isto, LIX, 127v; „Rasco Radosalich Jamomet“ (18. 9. 1389. g.), *Diversa Cancellariae*, XXIX, 10; „Raschum Jamometich“ (7. 8. 1419. g.), *Lamenta de foris*, IV, 45v; „Rascho Jamomet“ (10. 9. 1419. g.), *Cons. Rog.*, II, 66v; „Rascho Jamometich“ (14. 12. 1426. g.), *Cons. Minus*, IV, 56; „Rascho Jamomet“ (4. 1. 1427. g.), *Lettere di Levante*, X, 2v; „Raschum Radoeuich ... jurisdictionis herceg“ (30. 12. 1464. g.), *Lamenta de foris*, XXXVI, 96.

¹² „Rascho Dobrieceuich, Obrad Millocich, Bositicho Dobretich} vlachi de cathono Beroyeuich“ (30. 4. 1409. g.), *DAD, Diversa Cancellariae*, XXXVII, 208; „Radoslauus Beroyeuich et Raschus Dobreueich“ (4. 6. 1412. g.), *Isto*, XXXIX, 84; „Radoslaus Beroyeuich morolacchus et Rascho Dobrieceuich nepos suus“ (10. 11. 1417. g.), *Isto*, XLI, 188v; „Raschum Balarich vlahos de Pleche“ (13. 6. 1436. g.), *Lamenta de foris*, XI, 137v; „Rascho Chaletich vlahos“ (20. 11. 1436. g.), *Isto*, 254; „Rascho Grubaceuich in Crisoeuichi“ [bez datuma: možda 1442. ili 1443], *Isto*, XVI, umetak kod f. 146; „Raschus Rachoeuich de Bobane“ (6. 4. 1443. g.), *Isto*, 174; „Raschus Radouich Maleseuac“ (23. 10. 1444. g.), *Diversa Notariae*, XXVIII, 112; „Raschus Crebeglanouich et Cherach Miloseuich morolacchi de cathono Maleseuici“ (19. 3. 1423. g.), *Diversa Cancellariae*, XLII, 119; „Rascus Crebeglanouich vlahus de Perutinichia“ (3. 9. 1423. g.), *Isto*, 178v; „Dubrauac Milichieuich et Rascus Crebeglanouich} vlachi Perutinich“ (22. 9. 1425. g.), *Isto*, 197v.

¹³ „Boguth Dragoseuich, Grubaze Vochsich, Volchez Jurgeuich, Gradissa Couaceuich, Scorouoye Vochsich} vlachi de Dobrognazi faciunt manifestum quilibet pro parte sua quod si Brancho Priboyeuich de Ragusio dederit unam compaternitatem Rascho Clapzich qui dicitur cuius debitor veiente Ragusium quicquid dixit idem Brancho pro idem Rascho sibi tenetur predicti quinque vlachi prenominati obligauerunt se per aptay renuntiando soluere quilibet partem suam de eo quod dixit ipse Brancho. Item debere a dicto Rascho sine aliqua excusatione vel contradictione. Renuntiando“ (20. 8. 1409. g.), *DAD, Diversa Cancellariae*, XXXVII, 241; „Petchus Sriedanouich coram domino Natali de Proculo Rectore conqueritur supra Voxam Clapcich et supra Raschum Clapcich et supra Bosidar Vucoslaglich et supra Petar

Gay et supra Utiech [prazan prostor] hominem Raschi. Eo quia predicti violenter sibi acceperunt perperos quatuordecim et unum ensem. Et hoc fuit iam est unius mensem siue circa in Gracouo“ (3. 5. 1413. g.), *Lamenta de foris*, III, 68v; „Radossaus Gudeglieuich coram domino Rectore ser Marino Ja. de Gondola conqueritur supra Raschum et Borin Pribienouich fratres vlahchos Drognachi. Eo quia sibi furati fuerunt tres castratos valoris iperperis sex in Tapze“ (26. 12. 1433. g.), *Isto*, X, 124v.

¹⁴ „Radna filia Radouacii Bogunouich coram domino Nicolino de Gondola honor Rector Ragusii conqueritur supra Raschum Mergenouich et Radosauum, Pribislauum, Bogosauum, Onmilichi de Gazcha. Eo quia dicti accusati violenter acceperunt accusatrici predictae in Gačcha equum unum, duos boues, duas fodras, pellium agnellinorum, viginti luchnas frumenti, unam salmam salis, quinque yperperos in denariis, triginta brachia panni lini, tres nappas, tres tebeleas, quinque camisas, octo capita inter zappas et secures, XVIII sacchos, duo paria bisachiarum, unam cultellissam et unum sacchum semnis lini“ (12. 10. 1421. g.), *DAD, Lamenta de foris*, IV, 331v.

¹⁵ „Radeno Rascouich de Prača“ (26. 2. 1373. g.), Динић 1967, 28; „Stanichna Raschouich ... in Versigna in Orasio“ (11. 1. 1420. g.), *DAD, Lamenta de foris*, IV, 131v; „Stanichna Rascouich de Versigna“ (6. 2. 1432. g.), *Debita Notariae*, XV, 165v; „Grebeglianum Rascouich, ... de Vatniča et de Domoeuich et de Baceuiča terrenum jurisdictionis comitis Vladissau“ (19. 3. 1465. g.), *Lamenta de foris*, XXXVI, 207v; „прилихъ ѡа више речени господиъ воевода Владисавъ по воеводи Милошъ Рашковићъ и по Владисавъ диякъ“ (13. 10. 1465. g.), Стојановић 1934, 128.

¹⁶ „Ratcho Raschouich et sociis vlahis Bagnaniset partibus magnifici comitis Vladissau de liberando et franchando Pribissauam que fecit furtum ser Jachobo de P“ (22. 5. 1434. g.), *DAD, Consilium Minus*, VI, 136v; „Die IIII marcii 1464 ... Nenoe Stiepanouich de Xurouichii, Dobrilus Rascouich de dicto loco“, *Lamenta de foris*, XXXV, 174v; „Dobrillus Rascouich de Xurouich“ (9. 3. 1468. g.), *Isto*, XXXVII, 17v.

dje spominjanim Nikolom Raškovićem. Inače, Jurien (Đurien) Rašković je poznat u literaturi.¹⁷

Juriena Raškovića nalazimo u arhivskim knjigama u nekoliko navrata u vremenskom periodu 1430–1444. godine. Prva poznata informacija o njemu je iz maja 1430. godine i očito je vezana za Konavoski rat. Vlasi Drobnejci kompanjoni Jurien Rašković, Vukota Brajaković/Brajković i Ratko Jurkčić obavezali su se pred dubrovačkim knezom i malim vijećem da će, ukoliko se kod njih nađe imovina, životinje, konji i roba vojvode Radoslava Pavlovića, morati platiti vojvodi Sandalju Hraniću 300 dukata, a da će tu imovinu morati vratiti u Dubrovnik.¹⁸ Augusta 1432. godine zajedno s Radoslavom Vlašićem, Bogoslavom Dudlovićem i Žurom Stipanovićem, Jurien Rašković (*Giurin Raschouich*) je zaveden kao svjedok u tužbi za jednu izvršenu pljačku.¹⁹ Iako se u navedenoj informaciji ne spominju direktno Vlasi Drobnejci, njegovo ime uz ime Žura Stipanovića, poznatog Vlaha Drobnejaka²⁰, dovoljna je da pretpostavimo da se ovdje radi o Vlahu Drobnejaku Jurienu Raškoviću. Krajem maja 1433. godine zajedno sa Žurom Stipanovićem i Dubrovčaninom Miljenom Bogunovićem Jurien Rašković ima veći broj zaduživanja. Kod dubrovačkog vlastelina Martola Đorđića kompa-

njoni se zadužuju na iznos od 60 perpera, kod Bogmila Radovanića i Radovana Bogosalića na 575 perpera te kod Maroja Miočinovića na 120 perpera.²¹ Opet se iz navedenog ne vidi direktno da je Jurien Rašković Vlah Drobnejak, ali i to se saznaje u narednom ugovoru. Jula 1435. godine kompanjoni Jurien Rašković Drobnejak (*Giurien Raschouich Dropgnach*) i Dobruško Tributinić zadužuju se kod dubrovačkog vlastelina Stjepana Zamanjića na iznos od 403 perpera i 6 groša.²² Jula 1438. godine označen kao *Giurin Raschouich Vlacchus* zadužio se na 11 perpera kod Nikole Luke Jurjevića.²³ Posljednji poznati podatak iz knjiga zaduživanja je iz juna 1442. godine i predstavlja zaduživanje Jurina Raškovića, Žura Stipanovića i Radoslava Milutinovića označenih da su Drobnejci na iznos od 324 perpera kod Radovana Gojsalića, te na iznos od 327 perpera kod Dobrašina Brajkovića.²⁴ Međutim, i jedno zadu-

¹⁷ Voje 1977, napomena 12 na strani 467; Храбак 2008, 220.

¹⁸ „Vuchotta Brayachouich, Jurien Raschouich, Ratchus Iurchich omnes de vlachis Dragnaz constituti personaliter coram domino Rectore ser Andrea Johannis de Volcio et eius minori consilio supra se et omnia sua bona ad meliustinentem se obligauerunt quod in causa quo reperiretur ipsos seu aliquem eorum habere equos, animalia seu aliquas mercantias vel alias res Radossau Paulouich quod soluere teneantur et debeant voyuode Sandagl ducatos trecentos auri. Et ultra hoc restituere teneantur dominio Ragusii totum id quod sibi repertum foret habere de animalibus, equis et mercantibus et huiusmodi et rebus dicti Radossau Paulouich. Renuntiando“ (16. 5. 1430. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XLVI, 180.

¹⁹ „Branchus Predoyeuich et Milyen barberius coram domino Rectore ser Thoma de [Bona] conqueritur supra Stroyce et supra Bussam et Nicolam fratres Vellanouich homines Sandagly et supra Barey Craysalich et Raschum et Dmitar et Liuboe fratres dicti Barey et supra omnes suprascriptorum acusatorum vicinos et supra Radeliam et Vladimir et supra Ragce et Iuanis et supra Danoe et Voceta eius fratrum. Eo quia dicti accusati acceperunt suprascripti Barancho et Millien per vim castratos CXXXIII et unum equum cum sella et habena quam cambiunt cum brachiis XL panni lane et duas campanellas a vachis peruas. Testes: Radossaus Vlassich, Bogossaus Dudlouich, Giurin Raschouich et Zur Stipanouich“ (29. 8. 1432. g.), DAD, Lamenta de foris, IX, 115v.

²⁰ Kurtović 2014, 373–383.

²¹ „Nos Giurien Raschouich, Xur Stipanouich et Miglien barbitonosor confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere ser Martolo de Georgio yperperos sexaginta quatuor grossorum Ragusii usque ad unum mensem proxime futurum. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Tenendo se etc. Renuntintes etc. Judex ser Dobre de Binzola et Nicola de Stella testis“ (29. 5. 1433. g.), DAD, Debita Notariae, XVI, 45v; „Nos Giurien Raschouich, Xur Stipanouich et Miglien Biogugnouich olim barberius confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Bogmil Radouanich et Radouan Bogosalich yperperos quingentos septuaginta quinque grossorum Ragusii usque ad duos menses proxime futuros. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Tenendo se etc. Ad cuius debiti solutionem realiter et personaliter cogi et conueniri possimus Ragusii, Narenti in quibusquam terris et partibus Sclauonie, Bosne, Dalmacie, Albanie, Zente etc. et ubiquam locorum etc. Renuntiando etc. Judex et testis ut supra. Et similiter dare et soluere Maroe Miočinouich becario yperperos centum et viginti grossorum Ragusii, terminus et omnia alia ut supra“, Isto, 46.

²² „Nos Giurien Raschouich Dropgnach et Dobruschus Terbutinich socii confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere ser Steffano Ur. de Zmagno yperperos quadringentos tres et grossos sex usque ad unum mensem proxime futurum. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Tenendo se etc. Renuntiantes etc. Judex et testis ut supra“ (26. 7. 1435. g.), DAD, Debita Notariae, XVII, 135.

²³ „Ego Giurin Raschouich Vlacchus confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Nicole Luce Giurgouich yperperos undecim usque ad unum mensem proxime futurum. Et si ultra etc. Renuntiando etc. Judex et testis ut supra“ (11. 7. 1438. g.), DAD, Debita Notariae, XVIII, 66v.

²⁴ „Nos Giurin Raschouich, Xur Stipanouich et Radossauus Milutinouich de Drognach confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Radoano

živanje iz juna 1443. godine, a koje je apostrofirano novembra 1455. godine, moglo bi se povezati s Vlahom Drobnojkom Jurienom Raškovićem. Dakle, novembra 1455. godine aktueliziran je nenamireni kreditni ugovor iz juna 1443. godine u kojem su Petrus de Paxe, Žur Stipanović i Jurien Radinović Drobniak (*Giurien Radinouich Drognach*) napravili zaduženje kod Ivana de Paxe na iznos od 980 perpera.²⁵ Navedeno zaduženje ne možemo provjeriti u knjigama zaduženja jer za 1443. godinu one nisu sačuvane. Da li je u pitanju pisarska pogreška ili je u pitanju nova osoba Vlah Drobniak Jurien Radinović, ili bi u prezimenu Radinović zapravo trebali tražiti očevo prezime, u formi Raško Radinović, koje je upotrebljeno jedne prilike za sina Juriena Raškovića Radinovića, ostaje samo da se nagađa. Vrlo važna informacija o Jurienu Raškoviću svakako je iz juna 1444. godine. U tadašnjoj tužbi protiv vlaha Drobnjaka i Riđana zbog pljačke 600 grla stoke, ovaca i koza, za pljačku su optužena braća Žur, Dobrašin i Radoslav Stipanović te ljudi Juriena Raškovića: Radienko Radosalić, Vukota Radeljić, Bogmio Krepković, Milj Borovčić, Pet-

Goyssalich yperperos trecentos et viginti quatuor usque ad unum mensem proxime futurum. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Tenendo se etc. Renuntiantes etc. Judex et testis ut supra. Et similiter dare et soluere Dobraxino Braychoiuch yperperos trecentos et viginti septem usque ad unum mensem proxime futurum. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Tenendo se etc. Renuntiantes etc. Judex et testis ut supra“ (22. 6. 1440. g.), DAD, Debita Notariae, XX, 29.

²⁵ „Infrascriptum instrumentum ad instantiam et cautionem creditoris in eo denominati mandato domini Rectoris ser Trifoni de Bonda cum suo consilio hic transactatum et transcriptum fuit prout in eo legitum ad literam huius infrascripti tenoris, videlicet: In Christi nomine amen. Anno Natiuitatis eiusdem millessimo quadringentessimo quadragesimo tertio, indictione sexta, die vigesimo secundo junii, Ragusii. Coram testibus infrascriptus. Nos Petrus de Paxe, Xur Stiepanouich et Giurien Radinouich Drognach vlachi confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Johanni de Paxe yperperos nonigentos et octuaginta hinc usque ad unum mensem proxime futurum. Et sit de presenti viagio. Et si ultra dictum terminum ipsos denarios tenuerimus sint ab inde in antea in pena de quinque in sex per omnia donec illos cum integritate soluerimus. Tenendo se dicto creditore ad nos omnes tres vel duos aut unum ex nobis pro toto et parte ipsius debiti prout et sicut eidem creditori melius videbitur et placuerit. Renuntiantes omnibus et singulis dillationibus, terminis, feriis, statutis, legibus, reformationibus ac juris auxiliis uniuersis cum quibus contrascripta facere possimus seu a presenti obligatione tueri. Hoc autem carta nullo testimonio rumpi possit. Judex ser Damianus de Sorgo et Nicola de Stella testis“ (28. 11. 1455. g.), DAD, Diversa Notariae, XL, 94v.

ko Radovanović i još neki koje tužioci nisu poznavali (*homines Giurien Raschouich, videlicet, Radienchus Radosalich, Vuchota Radelich, Bogmius Chrepchouich et Miglium Boroucich et alii quorum nesciut nomina*).²⁶ Navedeno jasno upućuje na istaknutiji status Juriena raškovića među Vlasima Drobnjacima.

Po svemu, iako nedostaju direktne veze s područjem Gacka, na ovom mjestu nudimo pretpostavku, opravdanu s obzirom na jasnu liniju patronimika i vremenski kontekst spominjanja Nikole Raškovića među dužnicima iz 1453. godine, da je Vlah Drobniak Jurin Rašković jedan od značajnijih predstavnika među Drobnjacima treće i četvrte decenije XV stoljeća, mogući srodnik i to mogući brat Vlaha Drobnjaka kneza Nikole Raškovića koji se spominje na stečku kod Cernice.

Nasljednici Nikole Raškovića

Informacije o Nikolićima, mogućim nasljednicima Nikole Raškovića, obilnije su u literaturi.²⁷ To su Pavao, Jurak, Miloš i Vlatko Nikolić. Na ovom mjestu ćemo detaljnije navesti njihova spominjanja. Hronološki prvi se u izvorima nalazi Pavao Nikolić. On se spominje u periodu 1473–1488. godine. Augusta 1473. godine Miroslav Milojković iz Dubrovnika i Pavle Nikolić (*Pauao Nicholich de Drobgnazi*) zadužuju se kod Radašina Dobrovojevića na 86 dukata. Julia 1474. godine Pavle Nikolić (*Pauao Nicolich Drobnach*) i Radašin

²⁶ „Cepregna et Vuchaç fratres [nije navedeno prezime] coram domino Rectore ser Johanne de Goze fecerunt lamentum supra vlahos Dobrignaçi et vlahos Rigiani, dicentes quod ipsi per vim acceperunt sibi capita sexcenta animalium, videlicet, pecudum et castronorum, que recomandauerant Xuro Stiepanouich et fratribus, quare etc.“ (12. 6. 1444. g.), DAD, Lamenta de foris, XVIII, 7. Ispod: „Die XXVIII augusti 1444. Conquerentes suprascripti venerunt et dixerunt quod isti fuerunt robatores qui acceperunt sibi per vim dicta animalia secundum inuenerunt, quorum tunc non dixerunt nomina, quia non sciuerunt, Sur Stiepanouich, Dobrasinus, Radosaus eius fratres et homines Giurien Raschouich, videlicet, Radienchus Radosalich, Vuchota Radelich, Bogmius Chrepchouich et Miglium Boroucich et alii quorum nesciut nomina“, Isto. Ispod: „Die XIII aprilii 1445. Conquerentes suprascripti venerunt et dixerunt quod inuenerunt in infrascriptos robatores, videlicet, Petchum Radouanouich et alios quorum nomina nesciunt, unde reseruat sibi jus“, Isto.

²⁷ Vego 1981, 306, 309; Храбак 2003, 111; Храбак 2008, 222; Пекић 2014, 379.

Dobrovojević zadužuju se kod dubrovačkog vlastelina Matije Bunića na iznos od 66 dukata.²⁸ Oktobra 1474. godine, označen da je iz Samobora, Pavle Nikolić (*Pauao Nicholich de Samobor*) i Vukić Klobučarević iz Dubrovnika zadužuju se kod Radašina Dobrovojevića na iznos od 80 dukata.²⁹ Prema navodima koji slijede očigledno je da je u pitanju Samobor kod Gacka i Cernice, pa je konkretiziranje prisustva Drobnjaka na gatačkom području jasno. Julia 1476. godine Pavle Nikolić (*Pauao Nicholich de Drobgnaci*) se zadužuje kod Radašina Dobrovojevića na iznos od 100 dukata. Maja 1478. godine Pavle Nikolić (*Pauao Nicholich Drobgnach*), Ratko Brebronić i Radat Velizović iz Dubrovnika zadužuju se kod Radibrata Ostojića na iznos od 131 ducat. Augusta 1481. godine Vukić Sjepanović iz Dubrovnika i Pavle Nikolić (*Pauao Nicholich de Drobgnaci*) se zadužuju kod Radibrata Ostojića na iznos od 13 dukata. Septembra 1485. godine Pavle Nikolić iz Samobora (*Paulus Nicholich de Samobor*) se zadužuje kod Nikole Bana (Radivojevića) na iznos od 46 perpera.³⁰ Juna 1486. godine Pavao

Nikolić, označen da je iz Gacka (*Paulo Nicholich Drobgnach de Gazcho*) i Mihail Božićković iz Dubrovnika zadužuju se na iznos od 210 dukata kod Nikole Radivojevića zvanog Ban.³¹ Navedena informacija još jednom potvrđuje vezanost za gatačko područje i ubjedljivu povezanost s njihovim ocem Nikolom Raškovićem.

Aprila 1487. godine uz Pavla se pojavljuje i Miloš Nikolić. Označeni kao Drobnjaci (*Paulus Nicholich et Milos Nicholich} Drobgnachi*), oni se tada zadužuju kod Nikole Bana (Radivojevića) na iznos od 123 dukata.³² Vjerovatno su u pitanju braća. Međutim, već u narednom zajedničkom spominjanju vidljivo je da je Miloš djelovao u Dubrovniku. Aprila 1488. godine Pavle Nikolić (*Paulus Nicholich Drobgnach*) i Miloš Nikolić (*Milos Nicholich sartor de Ragusio*) sklopili su trgovačko društvo s Nikolom Radivojevićem Banom i Matkom Stanjevićem koji su predstavljali finansijere društva (*socius stans*) u iznosu od 122 dukata i 27 groša (očito robe). Nikolići su u ovo društvo ulagali svoj rad (*socius tractans*), pa su bili obavezni da uložnim sredstvima (očito robom) trguju u osmanskim područjima (*in partibus et locis Turchorum*), na kojima su Drobnjaci inače imali svoja staništa. Poslije vraćanja glavnice finansijerima, dobit ili štetu ostvarenu od trgovine trebali su podijeliti na tri dijela, pri čemu su Nikolići ostvarivali dvije trećine, a finansijeri

²⁸ „Nos Mirossauus Miloichouich de Ragusio et Pauao Nicholich de Drobgnazi confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Radassino Dobrouoeuich ducatos auri octuaginta sex ad voluntatem creditoris. Sub pena etc. Tenente se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (5. 8. 1473. g.), DAD, Debita Notariae, XLII, 5v; „Nos Pauao Nicholich Drobgnach et Radassinus Dobrouoeuich confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Matheo Tho. de Bona ducatos auri sexaginta sex usque ad unum mensem proxime futurum. Sub pena etc. Tenente se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex ser Stephanus de Lucharis et Marinchus Florii testis“ (23. 7. 1474. g.), Isto, 201.

²⁹ „Nos Pauao Nicholich de Samobor et Vuchich Clobuzareuich de Ragusio confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Radassino Dobrouoeuich perlabuchio ducatos auri octuaginta ad voluntatem creditoris. Sub pena X pro cento. Tenente se etc. Renuntiando etc. Hec autem etc. Judex et testis ut supra“ (6. 10. 1474. g.), DAD, Debita Notariae, XLIII, 36v.

³⁰ „Ego Pauao Nicholich de Drobgnaci confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Radassino Dobrouoeuich ducatos auri centum ad voluntatem creditoris. Sub pena etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (30. 7. 1476. g.), DAD, Debita Notariae, XLIV, 193v; „Nos Pauao Nicholich Drobgnach et Ratchus Brebrognich et Radat Velizouich de Ragusio confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Radibarto Ostoich ducatos auri centum triginta unum ad voluntatem creditoris. Sub pena X pro cento. Tenente se etc. Renuntiando etc. Judex et testis ut supra“ (15. 5. 1478. g.), Isto, 171v; „Nos Vochich Stepanouich de

Ragusio et Pauao Nicholich de Drobgnaci confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Radibrato Hostoich ducatos auri tredecim ad voluntatem creditoris. Sub pena etc. Tenente se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (20. 8. 1481. g.), Isto, XLVIII, 138v; „Ego Paulus Nicholich de Samobor confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Nicole Bano bechario yperperos quadraginta sex ad voluntatem creditoris. Sub pena etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (16. 9. 1485. g.), Isto, L, 111.

³¹ „Ego Paulo Nicholich Drobgnach de Gazcho et Michael Bosigchouich sartore de Ragusio confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Nicole Radiuoieuch bechario dicto Ban ducatos auri ducentos decem ad voluntatem creditoris. Sub pena etc. Tenente se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (9. 6. 1486. g.), DAD, Debita Notariae, L, 179.

³² „Nos Paulus Nicholich et Milos Nicholich} Drobgnachi confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Nicole Bano bechario ducatos auri centum viginti tres ad voluntatem creditoris. Sub pena etc. Tenente se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (28. 4. 1487. g.), DAD, Debita Notariae, LI, 95.

društva jednu trećinu.³³ Posljednje informacije o Pavlu Nikoliću su iz oktobra 1488. godine. U dva ugovora zajedno s Nikolom Radivojevićem zvanim Ban, Pavle Nikolić (*Pauao Nicholich Drobgnach*) zadužuje se kod dubrovačkog vlastelina Franka Sorkočevića na iznos od 41 dukat, a kod Radoja Radičevića na iznos od 10 dukata i 30 groša.³⁴

Jurak Nikolić spominje se u periodu 1483–1498. godine. Njegova vezanost za područje Samobora naročito je istaknuta. Novembra 1483. godine Jurak Nikolić (*Giuragh Nicholich de Samobor*) zajedno s Vukićem Klobučarićem iz Dubrovnika zadužuje se kod Radibrata Ostojića na 33 dukata.³⁵ Vukić Klobučarić/Klobučarević je, vidjeli smo ranije, poslovao i s Pavlom Nikolićem

1474. godine.³⁶ Naredno zaduženje Jurak Nikolić pravi jula 1484. godine. Zaduguje se opet kod Radibrata Ostojića na iznos od 35 dukata. Ovoga puta Jurak je dao zalog za ovaj zajam, a zalog je bio u formi ženskog nakita (*unam cinturam a femina fulcitam argento, duos cercellos de auro et unam jeyam de perlis a femina*). Svoje obaveze Jurak je ispunio tek krajem februara 1486. godine, kada mu je vraćen zalog.³⁷ Septembra 1484. godine Jurak Nikolić zajedno s Vukićem Klobučarićem pravi zaduženje kod Radibrata Ostojića na iznos od 55 dukata.³⁸ Onda kada je vraćao kredit i svoj zalog, krajem februara 1486. godine, Jurak se kod Radibrata Ostojića zadužio na 24 dukata i 8 groša. Njegova identifikacija tada je preciznija s obzirom na naš tematski okvir (*Giuragh Nicholich de Gazcho de loco vocato Samobor*).³⁹ U narednom periodu u tri navrata različito označavan po porijeklu (*de Gazcho de Samobor/de Gazcho/de Samobor*), Jurak Nikolić se 1490. zadužio kod Radiča Veličkovića na 30 dukata, kod Matka Radičevića 1493. na 80 dukata i 1498. godine kod

³³ „Nos Paulus Nicholich Drobgnach et Milos Nicholich sartor de Ragusio confitemur quod super nos et omnia nostra bona habuimus et recepimus a Nicola Radiuoeuich bechario dicto Ban et Matcho Stagneuich ibi presentibus et nobis dantibus et soluentibus de eorum propriis denariis ducatos auri centum viginti duos grossos viginti septem in societate duraturam ad voluntatem partium. Cum quibus debemus mercari prout nobis melius videbitur pro utilitate presentis societatis in partibus et locis Turchorum. Lucri autem secuturi una tertia pars sit dictorum Nicole et Matchi et due tertie partes sint nostrum Pauli et Milosii. Et idem sit et intelligatur de damno si quod sequeretur quod Deus auertat. Et in fine presentis societatis tenemur dictis Nicole et Matcho dare et ostendere bonam et rectam rationem de administratione nostra more bonorum mercatorum et sociorum et dictis Nicole et Matcho restituere capitale eorum superscriptum, videlicet, ducatorum auri CXXII grossos 27 cum eorum tertiam parte lucri vel damni prout secutum fuerit. Sub pena etc. Tenentibus se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (25. 4. 1488. g.), DAD, Debita Notariae, LI, 242.

³⁴ „Nos Nicola Radiuoeuich dictus Ban et Pauao Nicholich Drobgnach confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Francho Jo. de Sargo ducatos auri quadraginta unum per totum mensem nouembris proxime futuros. Sub pena etc. Tenente se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (24. 10. 1488. g.), DAD, Debita Notariae, LII, 63; „Nos Nicolaus Radiuoeuich dictus Ban becharius et Pauao Nicholich Drobgnach confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Radoe Radiceuich cimatori ducatos auri decem grossos triginta per totum mensem nouembris proxime futuros. Sub pena etc. Tenente se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“, Isto.

³⁵ „Ego Giuragh Nicholich de Samobor et ego Vuchich Clobuzarich de Ragusio confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Radibrato Hostoich ducatos auri triginta tres ad voluntatem creditoris. Sub pena etc. Tenente se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (27. 11. 1483. g.), DAD, Debita Notariae, XLIX, 100.

³⁶ „Nos Pauao Nicholich de Samobor et Vuchich Clobuzareuich de Ragusio“ (6. 10. 1474. g.), DAD, Debita Notariae, XLIII, 36v.

³⁷ „Ego Giuragh Nicholich de Samobor confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Radibrato Hostoich ducatos auri triginta quinque ad voluntatem creditoris. Sub pena etc. Et ego Radibrat confiteor hinc in pignis a dicto Giuragh unam cinturam a femina fulcitam argento, duos cercellos de auro et unam jeyam de perlis a femina. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (6. 7. 1484. g.), DAD, Debita Notariae, XLIX, 169. Ispod: „Die 25 februarii 1486 Radibrat Hostoich superscriptus confessus fuit habuisse et recepisse a superscripto Giuragh Nicholich ducatos auri triginta quinque pro resto et completa solutione superscripti debiti. Et dictus Giuragh confessus fuit habuisse et recepisse a dicto Radibrato omnia pigneria sua contenta in superscripta obligatione. Renuntiando et ideo cassum de voluntatis partes“, Isto.

³⁸ „Nos Giuragh Nicholich de Samobor et Vuchich Clobuzarich confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Radibrato Hostoich ducatos auri quinquaginta nouem ad voluntatem creditoris. Sub pena etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex ser Marinus M. de Goze et Pasqualis Primi testis“ (6. 9. 1484. g.), DAD, Debita Notariae, XLIX, 186v.

³⁹ „Ego Giuragh Nicholich de Gazcho de loco vocato Samobor confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Radibrato Hostoich lanario de Ragusio ducatos auri viginti quatuor grossos octo ad voluntatem creditoris. Sub pena etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (25. 2. 1486. g.), DAD, Debita Notariae, L, 154.

Bartola Božidarovića na 123 dukata.⁴⁰ Na ovom mjestu ćemo napustiti izlaganje o Juraku Nikoliću, konstatirati da se vezuje za Samobor i Gacko, da ima indicija njegove veze s Pavlom Nikolićem preko istih kompanjona, ali ne i da je on sam Vlah Drobnijak. No, njemu ćemo se vratiti malo kasnije jer se u sklapanju mozaika moramo prvo posvetiti njegovom bratu Vlatku Nikoliću, koji se pojavljuje još za njegovog života.

U dosadašnjim obradama najkontroverznija je informacija o Vlatku Nikoliću. Zapravo novija literaturna pojašnjenja jednu su informaciju o njemu nejasno i neprovjereno ponudila stručnoj javnosti. Krenimo redom. Koliko je poznato, prvi je Ignacij Voje u radu „Delež hercegovskih Vlahov v kreditni trgovini srednjeveškoga Dubrovnika“ 1977. godine ponudio informaciju veza-nosti Drobnjaka za područje Gacka. On navodi: „Pavao Nikšić se v zadolžnici z dne 9. VI. 1485 navaja kot ‘Drobnach de Gazcho’, a leta 1490 je označen kot prebivalec Gacka ‘de loco vocato Drobnach’“. Za navedeno nudi dvije signature, koje se odnose na Debita Notariae: „knj. L, fol. 179; i knj. LII, fol. 120“. Par stranica kasnije daje izvod iz dokumenta o Vlatku Nikoliću: „Vlathus Nicolich de Gazcho de loco vocato Drobnach ... habuisse et recepisso a Matcho Radichevich de Ragusio ... duc. au. 120 cum quibus ire debeo ad loca turchorum, knj. LII, fol. 120“ – 30. VI. 1490.⁴¹ Prije ovoga Ignacij Voje je ovu informaciju demonstrirao na naučnom skupu „Simpozijum – Vlasi u XV i XVI vijeku“ održanom u Sarajevu 1973, ali su ti rezultati objavljeni tek 1983. godine. Zapravo njegov rad je trebao biti

⁴⁰ „Ego Giuragh Nicholich de Gazcho de Samobor confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Radicio Velizchouich ducatos auri triginta ad voluntate creditoris. Sub pena etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (3. 5. 1490. g.), DAD, Debita Notariae, LIII, 98v; „Ego Giuragh Nicholich de Gazcho confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Matcho Radiceuich ducatos auri octuaginta ad voluntate creditoris. Sub pena etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (11. 9. 1493. g.), Isto, LV, 177v; „Ego Giuragh Nicolich de Samobor confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Bartholo Boxidarouich sartori ducatos auri centum viginti tres ad voluntate creditoris. Sub pena etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (17. 5. 1498. g.), Isto, LIX, 157.

⁴¹ Voje 1977, napomene 34 i 35 na strani 471 i napomena 74 na strani 474. Prva Vojeva informacija u kojoj navodi „Pavao Nikšić“ ovdje je navedena u našem radu i radi se o Pavlu Nikoliću, a datum je 9. 6. 1486. godine.

štampan u tom zborniku, ali ga je on 1977. godine pod gore navedenim naslovom ranije objavio.⁴² Međutim, i u zborniku je ostavljen trag o ovoj informaciji jer je informaciju apostrofirao u objavljenoj diskusiji.⁴³ Marko Vego je dao ispis kojim navodi da: „Vlatko Nikolić iz župe Gacka, iz mjesta Drobnjaka (de loco uocato Drobenach) obećao je platiti zajam na 150 dukata Matku Radičeviću iz Dubrovnika (Debita Notariae 53, list 12 verso, 30. VI 1490)“.⁴⁴ Marica Malović-Đukić je poznavala informacije koje je ponudio Ignacij Voje. Govoreći o Drobnjacima, ona preko Vojevog rada konstatira: „Они се чак почињу насељавати у привредне центре ближе Дубровнику. Један влах из Дробњака населио се у Гацку крајем XV века“.⁴⁵ Bogumil Hrabak je dao informaciju da je na visoravni Gacka postojalo mjesto Drobnijak, uz prateću arhivsku signaturu i njen izvod: „Deb. Not. LIII, (30. VI 1490): de Gazcho, de loco vocato Drobnach“.⁴⁶ Stranicu kasnije isti je podatak iskoristio za konstataciju da: „узимање робних кредита од стране Дробњака последње деценије XV века свело се на 120 дуката које је извукао Влатко Николић из Гацка, из места Дробњак, како би пословао у Турској уз 50% добити.“⁴⁷ Na drugom mjestu Bogumil Hrabak navodi da „се неки Дробњаци бележе на Гатачком пољу 1490. године“,⁴⁸ a nekoliko stranica kasnije da je zaduženje sačinio „1490. Влатко Николић, Дробњак насељен у Гацку (120 дуката).“⁴⁹ Radmilo Pekić nije znao za informacije koje su ponudili Ignacije Voje, Marica Malović-Đukić ni Bogumil

⁴² Sam autor svojevremeno je napisao: „Održali smo referat na Simpozijumu ‘Vlasi u XV i XVI vijeku’ koji je organizovala Akademija nauka i umjetnosti BiH u Sarajevu od 13. do 16. novembra 1973. Referat sa naslovom ‘Učešće hercegovačkih Vlaha u kreditnoj trgovini Dubrovnika u XIV i XV vijeku’ biće štampan“, Voje 1976, napomena 233 na strani 255. Na rad Ignacija Vojea pod naslovom „Učešće vlaha u kreditnoj trgovini Dubrovnika u XV stoljeću“, pažnju je skrenula, Kovačević-Kojić 1983, napomena 25 na strani 83.

⁴³ „Pavao Nikšić se u zadužnici iz 1485. godine navodi kao ‘Drobnach de Gazcho’, dok ga notar u ovom registru iz 1490. označava kao stanovnika Gacka dodajući ‘de loco vocato Drobnach’“, Voje 1983, 174.

⁴⁴ Vego 1981, 309.

⁴⁵ Маловић-Ђукић 2001, 124.

⁴⁶ Храбак 2003, 110, prateća napomena broj 66.

⁴⁷ Храбак 2003, 111, prateća napomena 85.

⁴⁸ Храбак 2008, 219, uz prateću napomenu 9 na 220. strani u kojoj je signatura: „Deb. not. LV, 120“ (30. VI 1490)“.

⁴⁹ Храбак 2008, 222, u pratećoj napomeni 35 signatura je: „Deb. not. XXXIII, 120 (30. VI 1490)“.

Hrabak, a u svome radu se odlučio za informaciju koju je dao Marko Vego konstatirajući: „Да су Дробњаци живјели у Гацку потврђује и постојање њиховог села, које је добило име по њима. Из Гацка, из мјеста званог Дробњак (*de Gazcho de loco vocato Drobennach*) био је Влатко Николић, који се помиње 1490. године (Vego, 1981, стр. 390).“⁵⁰

Dakle, uz vrlo značajnu informaciju o mjestu koje se zove Drobnnjak kod Gacka, imamo različito imenovanje Drobnnjaka u originalnom tekstu, cifre, signature, poimanja dokumenta kao i definisanje područja (150 dukata, 120 dukata, zajam, dobit, župa Gacko, visoravan Gacka, Gatačko polje). Kada se pogleda original dokumenta i sačini njegov ispis, onda se može konstatirati da je u literaturi sve navedeno tu negdje blizu, da je od Voja preko Malović-Đukić krenulo dobro, ali da je preko Vega, Hrabaka i Pekića postajalo nedovoljno stručno, tj. ne kako treba. Famosni dokumenat iz kraja juna 1490. godine spominje Vlatka Nikolića iz Gacka iz mjesta koje se zove Drobnnjak (*Vlatchus Nicolich de Gazcho de loco vocato Drobgnach*), a sam ugovor predstavlja trgovačko društvo (*mihi dante in societatem et collegantiam inter nos*) koje je Vlatko Nikolić sačinio s Dubrovčaninom Matkom Radičevićem. Vlatko je (kao *socius tractans*) primio iznos (očito robu) od 120 dukata od Matka (*socius stans*) s kojim je trebao ići na osmansko područje i tamo trgovati (*ad loca Turchorum et mercari*). Na kraju poslovanja, pošto prvo Matku bude vraćena uložena glavница, dobit ili štetu njih dvojica trebala su podijeliti popola.⁵¹ Situacija bi za buduća sagledavanja sada trebala biti jasnija, a širi

⁵⁰ Пекић 2014, 379. Broj stranice u radu Marka Vega nije 390, nego 309.

⁵¹ „Ego Vlatchus Nicolich de Gazcho de loco vocato Drobgnach confiteor quod super me et omnia mea bona habui et recepi a Matcho Radiceuich de Ragusio ibi presente et mihi dante in societatem et collegantiam inter nos duraturam ad voluntatem partium ducatos auri centum viginti. Cum quibus ire debeo ad loca Turchorum et mercari prout mihi melius videbitur pro utilitate presentis societatis. Lucri autem secuturi medietas sit dicti Matchi et alia medietas mei Vlatchi. Et idem sit et intelligatur de damno si quod sequiretur quod Deus auertat. Et in fine presentis societatis teneor dicto Matcho dare et ostendere boni mercatoris et socii. Et ipsi Matcho restituere suum capitale suprascriptum, vide licet, ducatos auri CXX cum sua medietate lucri vel damni prout secutum fuerit. Sub pena etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (30. 6. 1490. g.), DAD, Debita Notariae, LIII, 120v.

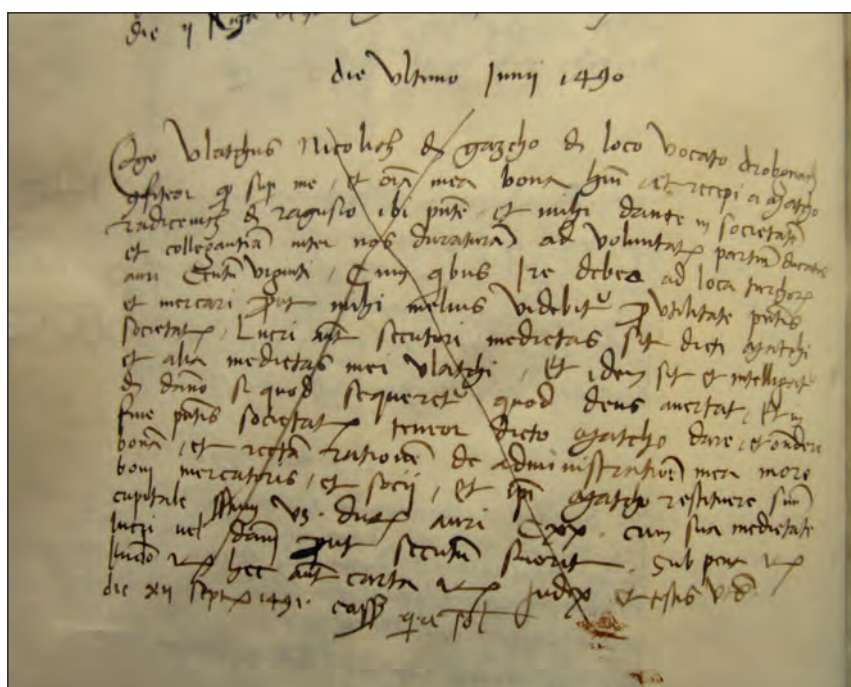
kontekst, kao polazište, svakako bi trebalo vratiti u razumijevanje koje su ponudili Ignacij Voje i Marica Malović-Đukić. No ovo nije sve što se zna o Vlatku Nikoliću.

Aprila 1505. godine registrirano je još jedno zaduživanje Vlatka Nikolića. On se (označen kao: *Vlatchus Nicolich de Gazcho Drobgnach*) s Radoslavom Radojevićem iz Dubrovnika zadužuje kod dubrovačkog vlastelina Franciska Đorđića na iznos od deset dukata.⁵²

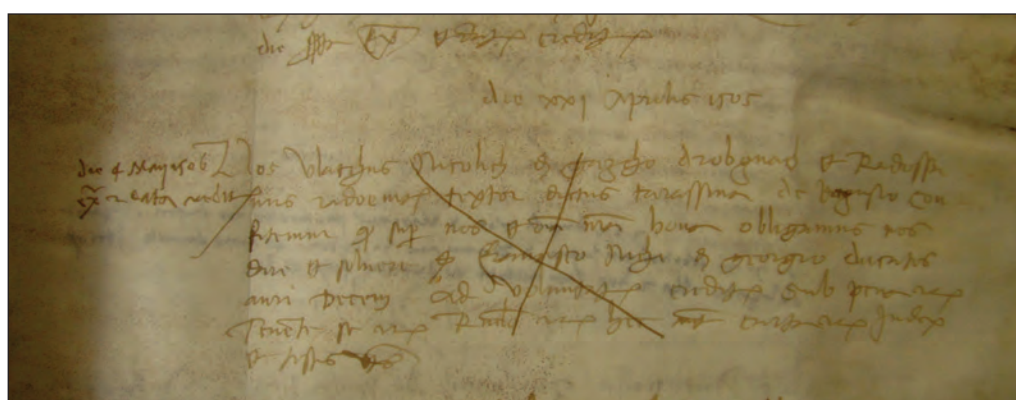
Sada bismo se vratili na ono mjesto gdje smo naveli da nije rečeno sve o Jurku Nikoliću i konačno ga povezali u sigurnu liniju nasljednika Nikole Raškovića te ga definirali kao Vlaha Drobnnjaka. Naime, jedna informacija iz oktobra 1502. donosi sklad u čitav rodbinski sistem. Radi se o vraćanju zaloga Jurka Nikolića deponiranog kod Radibrata Ostojića. Vjerovatno su Jurkovi nasljednici izvršili svoju obavezu, ukoliko se radilo o zalogu za datu robu ili novac, ili su samo podnijeli zahtjev za povrat predatog depozita. Vidjeli smo da je Jurak i ranije davao zalog u nakitu kada se zaduživao upravo kod istog Radibrata Ostojića. Ovdje su navedeni on i njegovi nasljednici, supruga Mara i sinovi Micija i Jovan (*Micia filius et heres olim Giuraghi Nicolich de Gazcho de Samobor; Jouano frater dicti Micie; Mara matre dictorum micie et Jouani*), ali i Jurkov brat, maloprije razmatrani Vlatko Nikolić, označen kao stric njegovih sinova (*Vlatchus Nicolich patruus*). Predstavnicima Nikolića, Miciji i Vlatku, deponirani nakit (*centuram unam de corio cum argento, taciām unam de argento, par unum de cercellis de argento fulcitis perlis et unum vienaz cum perlis*) vraća Nikoleta, supruga pokojnog Radibrata Ostojića.⁵³

⁵² „Nos Vlatchus Nicolich de Gazcho Drobgnach et Radosaus Radoeuich textor dictus Tarassina de Ragusio confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere ser Francisco Nichi de Georgio ducatos auri decem ad voluntatem creditoris. Sub pena etc. Tenente se etc. Renuntiando etc. Judex et testis ut supra“ (21. 4. 1505. g.), DAD, Debita Notariae, LXIV, 41.

⁵³ „Micia filius et heres olim Giuraghi Nicolich de Gazcho de Samobor et Vlatchus Nicolich patruus dicti Micie pro ipso Micia et pro Jouano frater dicti Micie similiter filio et here de dicti olim Giuraghi et pro Mara matre dictorum Micie et Jouani relicta dicti olim Giuraghi pro quibus ipsi Micia et Vlatchus de rato et rati habitione promiserunt super se et omnia eorum bona insolidum ad interrogationem Nicolete relicte et possidentis lectum et bona olim Radibrati

Sl. 3. Deb. Not., LIII, 120 verso

Sl. 4. Deb. Not., LXIV, 41

Hostoich ibi presentis et stipulantis dixerunt et confessi fuerunt habuisse et recepissee a dicta Nicoleta omnes res alias per dictum olim Giuraghum consignatas et depositatas in manibus et domo dicti olim Radibrati, videlicet, centuram unam de corio cum argento, taciām unam de argento, par unum de cercellis de argento fulcitis perlis et unum vienaz cum perlis. Et quod nihil aliud est de ratione dicti Giuraghi aut heredum suorum predictorum in dicta Nicoleta seu in dicto olim Radibrato Hostoich. Et propterea fecerunt et faciunt dictis nominibus eidem Nicolete et omnibus bonis dicti olim Radibrati viri sui et heredum suorum perpetuo finem, remissionem, quietationem, liberationem et absolutiōnem cum pacto solemnī de ulterius non petendo [82v] tam pro dictis rebus quam pro aliis omnibus et singulis que dicti uxor et heredes dicti quondam Giuraghi Nicolich simul et diuissim petere poterant et habere debebant a dicta Nicoleta et in omnibus dicti olim Radibrati et heredum suorum cum

Navedena informacija jasno povezuje Jurka i Vlatka Nikolića kako za Vlahe Drobnjake tako i za lokaciju naselja Drobnjak koje se, vidljivo kroz identifikaciju aktera u pojedinim ugovorima, ne

ratione cuiuscumque depositi cum scriptura et sine scriptura quam aliter quocumque et qualitercumque usque ad presentem diem, promittens quoque semper et omni tempore dictam Nicoletam et omnia bona dicti olim Radibrati viri sui et heredum suorum defendere et conseruare sine damno et molestia a quacumque persona pro dictis rebus et aliis omnibus quibuscumque sub emendatione omnium damnorum, expensarum et interesse in lite et extra litem. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra [83]" (15. 10. 1502. g.), DAD, Diversa Notariae, LXXXI, 82v-83.

vezuje samo za šire područje Gacka nego i za bližu odrednicu, a to je naselje Samobor.

Prije zaključnih razmatranja spomenut ćemo još neke od literaturi poznatih ili pronađenih Nikolića koji se mogu dovoditi u vezu s nasljednicima Nikole Raškovića. Informacija o Hadaru Jeliniću Vlahu Drobnojaku iz 1467. godine⁵⁴ ne mora značiti da je on iz Cernice,⁵⁵ jer je u Cernici samo izvršio kupovinu. Cvjetko Nikolić, spomenut decembra 1442. godine, a koji se veže za Cernicu,⁵⁶ tužitelj je za kojeg nije navedeno da je iz Cernice,⁵⁷ a ni hronološki ne bi odgovarao ostaloj braći koji se javljaju tek u drugoj polovini XV stoljeća. Još jedna osoba, Vukdrag Nikolić Vlah Drobniak, koji se spominje krajem juna 1492. godine i koji bi hronološki odgovarao srodničkom nizu u ovom radu, ipak nema dovoljno dodirnih elemenata za ovdje razmatrano gatačko područje.⁵⁸

Pitanje odakle Vlasi Drobnjaci na gatačkom području treba vratiti na polazište ranijih raz-

⁵⁴ Динић 1967, 142-143.

⁵⁵ Пекић 2014, 378-379.

⁵⁶ Пекић 2014, 379.

⁵⁷ „Cuietcus Nicoligh passar coram domino Rector ser Matteo de Gradi fecit lamentum supra Bratugl Miocanigh, dicens quod cum ipse Cuietcus veniret Cernica Ragusium ipse Bratugh insultavit ipsum Cuietcum supra viam in loco dicto Cemenoberdo et per vim arripuerunt sibi unum par bisaciarum cum duabus formis cere ponderis decem librarum et duas formas marcenarum valoris ducatorum duorum“ (10. 12. 1442. g.), DAD, Lamenta de foris, XVI, 64v bis; Ковачевић-Кojiћ 1978, 213, napomena 60; Kurtović 2011a, 198-199.

⁵⁸ „Cum sit quod heri existens Giuro Bionich de Olouo amaldarius ad Plocias in slaniza ubi vendebatur sal quibusdam hominibus de Drobgnach sibi furtive ablati fuerit unus gladius de Turchia, videlicet, unus chanzar fulcitus argento valoris asprorum trecentorum. Quem gladium furatus fuit quidam ex dictis hominibus quapropter Vuchmir Tuertchouich, Radogna Dobrilouich, Vuchaz Iuanisseuich, Vuchdrag Nicholich et Radouinus Vuchassinouich omnes de Drobgnach pro se, se et pro omnibus eorum sociis qui heri fuerunt ibi in dicta slaniza ad Plocias quando dicto Giuro fureptus fuit dictus gladius. Pro quibus omnes promittunt, promiserunt dicto Giuro presenti et acceptanti de se, se presentando coram sanzacho Mustafabegh hinc infra dies 25 proxime futuros ad respondendum dicto Giuro vel qui pro eo fuerit eum dicti gladii et standum iudicio dicti sanzachi. Et si altra fecerunt quod incurrant ipsi Giuro procura asprorum mille et solutionis dicti gladii. Cum pacto quod casu quo aliquis non se presentaret quod dicto Giuro quod sunt ipsi homines liberi a dicta pena. Renuntiando. Hec autem carta etc. Iudex et testis ut supra“ (29. 6. 1492. g.), DAD, Diversa Notariae, LXXI, 183.

matranja Ignacija Voja i Marice Malović-Đukić koji ovu epizodnu pojavu smještaju u ekonomski kontekst koji narušava određene uobičajene predstave o teritorijalizaciji Vlaha na istočnoj jadranskoj obali. Titula kneza Nikole Raškovića predstavlja otvoreni prostor za razmatranje dosad poznate hijerarhije kod Vlaha Drobnjaka.

Zaključak

Historijska kontekstualizacija natpisa na stečku kod crkve pod Makovim Velom kod naselja Cernica u općini Gacko u Hercegovini, a koji govori o Vlahu Drobnojaku knezu Nikoli Raškoviću, mogla bi se nazvati otvorenom. Vremenski okvir života Nikole Raškovića bila bi sredina XV stoljeća, na što upućuje arhivski podatak o njemu iz 1453. godine. Njegov brat je Jurien Rašković koji je poznat u izvorima u periodu 1430-1444. godine. Nasljednici Juriena Raškovića su Pavao (1473-1488), Miloš (1487-1488), Jurak (1483-1498) i Vlatko Nikolić (1490-1505). Detaljnije je poznata porodica Jurka Nikolića. Jurkova supruga bila je Mara, a njegovi sinovi su Micija i Jovan (1502). Natpis na stečku povezuje Vlahe Drobnjake i stečke i u tom smislu predstavlja vrlo značajan materijalni ostatak koji definiše stečke u srednjovjekovnoj Bosni. Smještaj Vlaha Drobnjaka na gatačkom području treba povezati konkretnije za naselje Samobor kod Gacka.

Summary

Drobnjaci Vlachs and stećci (A remark about Nikola Rašković and his heiress)

Historical contextualization of the inscription on stećak near the church under Makovo Velo near Cernica in Gacko municipality in Herzegovina about Drobniak Vlach duke Nikola Rašković could be opened. Based on the information from the archives from 1453 time frame of Nikola Rašković's life would be in the mid of 15th century. His brother was Jurien Rašković, which is known by the sources in the period 1430-1444. Heiresses of Jurien Rašković are Pavao

(1473–1488), Miloš (1487–1488), Jurak (1483–1498) and Vlatko Nikolić (1490–1505). More known is family of Jurko Nikolić. Jurko's wife was Mara and his sons Micija i Jovan (1502). The inscription on the stećak relates Drobunjaci Vlachs and stećci and in that sense represents very significant material evidence which defines stećci in medieval Bosnia. The position of Drobunjaci Vlachs in Gacko area should be furthermore connected to the settlement of Samobor near Gacko.

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori:

Državni arhiv u Dubrovniku
Consilium Minus
Consilium Rogatorum
Debita Notariae
Diversa Cancellariae
Diversa Notariae
Lamenta de foris
Lettere di Levante

Objavljeni izvori i literatura:

Динић, М. 1967, Из дубровачког архива, Књига 3, Српска академија наука и уметности, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Треће одељење, Књига 22, Београд 1967.

Храбак, Б. 2003, Из старије прошлости Босне и Херцеговине, Књига 2, Архивар, Београд 2003.

Храбак, Б. 2008, Из старије прошлости Босне и Херцеговине, Књига 5, Архивар, Београд 2008.

Комар, Г. Ж. 2015, Стари ћирилични натписи источне Херцеговине (са прегледом крстова), Друго допуњено и измијењено издање, Друштво за архиве и повјесницу херцеговску, Посебна издања, Књига LX, Херцег Нови 2015.

Ковачевић-Којић, Д. 1978, Градска насеља средњовјековне босанске државе, Веселин Маслеша, Сарајево 1978.

Ковачевић-Којић, Д. 1983, Učešće vlaha u trgovinskoj razmjeni tokom XIV i XV vijeka, „Simpozijum Vlasi u XV i XVI vijeku“, Radovi ANUBiH, Knjiga LXXIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 22, Sarajevo 1983.

Kurtović, E. 2011, Seniori hercegovačkih vlaha, „Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009“, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2011.

Kurtović, E. 2011a, Monte lapidoso – Kameno brdo, „Spomenica Sime Ćirkovića“, Istorijski institut, Zbornik radova 25, Beograd 2011.

Kurtović, E. 2012, Vlasi Bobani, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Posebna izdanja I, Monografije I, Filozofski fakultet, Sarajevo 2012.

Kurtović, E. 2013, Vlasi i stećci, Radovi 16, Filozofski fakultet, Sarajevo 2013, 79-88.

Kurtović, E. 2014, Vlah Drobunjak Žur Stipanović (1429–1459), Godišnjak BZK 13, Sarajevo 2014, 373-383.

Lovrenović, D. 2014, Pravci budućih istraživanja stećaka (S mrtvima u Evropu), Bosna franciscana XXII/41, Sarajevo 2014.

Маловић-Ђукић, М. 1997, Дробњаци у караванској трговини Полимља у средњем веку, Милешевски записи 2 (1996), Пријепоље 1997, 25-33.

Маловић-Ђукић, М. 1999, Прилог историји Дробњака у средњем веку, Гласник Завичајног музеја 1, Пљевља 1999, 145-155.

Маловић-Ђукић, М. 2001, Дробњак под турском влашћу у XV веку, Гласник Завичајног музеја 2, Пљевља 2001, 117-127.

Маловић-Ђукић, М. 2002, Дробњаци у време Косача, „Српска проза данас. Косаче – оснивачи Херцеговине“, Билећа – Гацко – Београд 2002, 452-463.

Маловић-Ђукић, М. 2006, Улога Дробњака у привредном животу пљеваљског краја у позном средњем веку, Гласник Завичајног музеја 5, Пљевља 2006, 25-28.

Маловић-Ђукић, М. 2007, Которска и дубровачка архивска грађа о Дробњацима у средњем веку, Гласник Завичајног музеја 6, Пљевља 2007, 9-14.

Маловић-Ђукић, М. 2010, Дробњаци – примићури и крамари у средњем веку, Гласник Завичајног музеја 7, Пљевља 2010, 9-17.

Пекић, Р. 2014, Задужбина Јелене Лазаревић у Херцеговини, Зборник радова Филозофског факултета XLIV (1), Косовска Митровица 2014.

Стојановић, Љ. 1929, Старе српске повеље и писма, I/1, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику 19, Београд – Сремски Карловци 1929.

Стојановић, Љ. 1934, Старе српске повеље и писма, I/2, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику 24, Београд – Сремски Карловци 1934.

Vego, M. 1981, Ispisi iz Historijskog arhiva u Dubrovniku o srednjovjekovnoj Hercegovini, Hercegovina 1, Mostar 1981.

- Voje, I.* 1976, Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku, Djela ANUBiH, Knjiga XLIX, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 29, Sarajevo 1976.
- Voje, I.* 1977, Delež hercegovskih vlahov v kreditni trgovini srednjeveškega Dubrovnika, Zgodovinski časopis 31/4, Ljubljana 1977.
- Voje, I.* 1983, Diskusija, u: „Simpozijum Vlasi u XV i XVI vijeku“, Radovi ANUBiH, Knjiga LXXIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 22, Sarajevo 1983.

In memoriam

Vukosava Atanacković Salčić (1931–2014)

U toku 2014. godine, Bosna i Hercegovina i bosanskohercegovačka arheologija izgubili su dva eminentna stručnjaka. U januaru nas je napustio dr. sc. Boško Marijan a 30. septembra umrla je, do tada, najstarija bosanskohercegovačka arheologinja Vukosava (Stevana) Atanacković, ud. Salčić.

Autor ovih redaka imao je priliku novembra 2012. godine razgovarati sa Vukosavom Atanacković Salčić, u njenom domu u mostarskom naselju Zalik, te doznati zanimljive detalje o životu i karijeri ove neobično drage žene koja je decenijama bila jedini arheolog na širokom geografskom području od Livna do Gacka i Trebinja.

Rođena je u Beogradu 15. oktobra 1931. godine u dobrostojećoj trgovačkoj porodici Atanackovića iz Zemuna. Prvu realnu žensku gimnaziju završila je 1950. godine. Tokom srednjoškolskih i studentskih dana, više od četiri godine, aktivno se bavila rukometom koji je trenirala u RK „Radnički“ iz Beograda što ju je, prema njenim riječima „kondiciono pripremilo za prilično naporan posao arheologa“. Akademске 1950/1951. godine upisala je redovan studij na VI studijskoj grupi (arheološka grupa predmeta sa istorijom starog vijeka, muzeologijom, etnografijom te grčkim i latinskim jezikom) Filozofskog fakulteta u Beogradu. Kako je rekla, imala je privilegiju učiti od profesora poput dr. M. M. Vasića, dr. Branka Gavele, dr. Dušana Glumca, dr. Jovana Kovačevića i dr. Milutina Garašanina.

Po preporuci dr. Miodraga Grbića sa Arheološkog instituta, Vukosava Atanacković, tada apsolventkinja, otišla je u Tuzlu gdje je od 25.5.1955. do 15.1.1956. god. radila u arheološkoj zbirci Zavičajnog muzeja u Tuzli (danas JU Muzej istočne Bosne). Diplomirala je 14. juna 1956. godine kod prof.dr.B.Gavele.

S obzirom da je po struci bila arheolog, dobra poznavateljica ruskoga jezika te generacijski bliska, zadužena je da dočeka Maju Parović Pešikan (1932.-2008.) prilikom njenog konačnog povratka iz SSSR-a u Jugoslaviju na beogradskom aerodromu 1956. godine.

Na osnovu poziva akademskog slikara Mirka Kujačića (1901.-1987.) koji je tokom pedesetih godina u Mostaru bio direktor *Uprave za čuvanje i održavanje spomenika kulture i prorodnih rijetkosti grada i sreza Mostar*, došla je da radi kao arheologinja. Počela je raditi 1. jula 1956. i ostala u gradu na Neretvi do svoje smrti, zasnovavši porodicu (jedna je od malog broja arheologinja BiH starije generacije koje su zasnovale porodicu što bi moglo biti zanimljivo sa sociološkog aspekta).

Krajem septembra 1959. godine u Sarajevu je pred republičkom Komisijom za zvanja u muzejskoj i konzervatorskoj struci (Špiro Kulišić-*predsjednik*, Dimitrije Sergejevski-*mentor*, dr. Alojz Benac-član i Julijana Sušnik-*sekretar*) uspješno položila stručni i spit i stekla zvanje konzervator – arheolog. Tema stručnog rada bila je: „Arheološki spomenici i lokaliteti u Bišću Polju kod Mostara“ a D. Sergejevski je dao ocjenu *vrlo dobar*. Vrijedi spomenuti da je Vukosava Atanacković Salčić bila jedina arheologinja u BiH koja je imala zvanje konzervatora-arheologa.

Prvi stručni angažman u okviru Uprave za spomenike bili su manji zaštitni radovi tokom 1956. i početkom 1957. na Starom Mostu a posebno na kuli *Halebija*. Po pozivu kolegice Ljubinke Kojić, tadašnje direktorice Muzeja u Trebinju, Vukosava Atanacković Salčić započinje zaštitna istraživanja na prahistoriskom lokalitetu-tumulu u Ljubomirskom polju kod Trebinja. Radovi se odvijaju septembra 1958. a u maju 1959. izvode se sistematska istraživanja kojima je rukovodio dr. Borivoj Čović iz Sarajeva.

Bila je dio tima od četrnaest stručnjaka koji su od 5. do 15. maja 1960. godine izvršili rekognosciranje terena na području buduće hidro-akumulacije na području između Bileće i Trebinja. Iste godine, u septembru, provela je zaštitno istraživanje na srednjovjekovnom lokalitetu Markovac u Gnojnicama južno od Mostara. Tom je prilikom na oko 70m² istraženo 6 stećaka a pronađen je i jedan pečatni prsten datiran u XIV st. U Popovom polju, na lokaciji Trebimlja kod Ravnog, izvršila je manje sondažno istraživanje 1964. godine.

Tokom istraživanja na prahistorijskom lokalitetu Ošanići kod Stoca koje je vodio dr. Z. Marić aktivno je učestvovala tokom 60-ih godina. Početkom 70-ih godina vršila je zaštitna istraživanja na širokom području buđue hidroakumulacije Salakovac na Neretvi.

Tokom 1971. V. Atanacković Salčić rukovodila je arheološkim istraživanjem srednjovjekovnog lokaliteta-nekropole Pivnice u selu Hardomilje kod Ljubuškog na kojem je evidentirano 29 stećaka te istraženo 8 grobnih cjelina.

U novembru 1972. godine, Regionalni Zavod za spomenike iz Mostara uz finansijsku potporu Turističkog saveza Čapljine organizirali su podvodno arh. istraživanje na lokalitetu Desilo kod Bajovaca na kojem je uz Vukosavu Atanacković Salčić učestvovao i Z. Brusić iz Zadra. Tom prilikom je otkriveno nešto antičkog keramičkog materijala (posebno su zanimljive amfore) te hrastov čamac-monoksil dužine oko 4,3 m. Nalazi su publikovani u časopisu *Hercegovina* (br.1, 1981., 11-26).

Krajem 1973. te u 1974. i 1975. godini, zajedno sa kolegama iz Zemaljskog muzeja BiH, vršila je sistematsko istraživanje kompleksnog arh. lokaliteta Čairi kod Stoca.

Vukosava Atanacković Salčić je učestvovala i na prvom međurepubličkom savjetovanju posvećenom podvodnoj arheologiji održanom u Splitu od 21. do 23. aprila 1975. sa referatom pod nazivom „Hidrološko nalazište na području Hutova blata“. Iste godine u Sarajevu je stekla i zvanje viši konzervator-arheolog. Sa izlaganjem posvećenim kontinuitetu arh.lokaliteta Čairi kod Stoca učestvovala je i na X kongresu arheologa Jugoslavije koji je održan u Prilepu (Makedonija) od 18. do 23. oktobra 1976. godine.

Od 1977. do 1980. godine bila pomoćnik voditelja radova dr.I.Bojanovskog, tokom sistematskih arheoloških istraživanja na antičkom lokalitetu Gračine kod Humca (vojni rimski logor). Krajem 70-ih obradila je i publikovala kamene spomenike iz fundusa tadašnje arheološke zbirke franjevačkog samostana Humac kod Ljubuškog (Naše Starine, 1981., br.14-15). Posljednji veliki projekat realizovala je sredinom 80-ih godina istražujući srednjovjekovni lokalitet Raška Gora kod Mostara čije je rezultate objavila 1989. (Naše Starine, br.18-19).

Iako je tokom 1992. godine i kasnije imala priliku napustiti Mostar i otići porodici u Srbiju, to nije htjela učiniti. Na samom početku ratnih sukoba, desetak dana je provela kao ratna zarobljenica. Penzionisana je tokom 1994. godine. Nakon otvaranja komunikacija prema Hrvatskoj, neko vrijeme provela je u Italiji te učestvovala na XIII međunarodnom simpozijumu posvećenom starokršćanskoj arheologiji koji se održao od 25.9. do 1.10. 1994. u Poreču i Splitu. Iz BiH su, osim Vukosave Atanacković Salčić, učestvovali još i dr. Enver Imamović i mr. Lidija Fekeža iz Sarajeva, Tihomir Glavaš i mr. Tomislav Anđelić iz Mostara te Mirza Hasan Čeman koji je tada živio u Splitu.

Vukosava Atanacković Salčić bila je član Arheološkog društva BiH, Društva konzervatora BiH te Društva konzervatora Jugoslavije. U toku višedecenijske karijere sarađivala je sa svim uglednijim stručnjacima u BiH (Šefik Bešliagić, Alojz Benac, Ivo Bojanovski, Irma Čremošnik, Đuro Basler, Nada Miletić, Borivoj Čović, Ljubinka Kojić, Tomislav Anđelić, Anđelko Zelenika). Objavila je dvadesetak bibliografskih jedinica u časopisima: *Arheološki pregled* (Beograd), *Balcanoslavica* (Beograd), *Materijali ADJ* (Beograd), *Tribunia* (Trebinje), *Hercegovina* (Mostar), *Slovo Gorčina* (Stolac) i *Naše Starine* (Sarajevo) a bila je i saradnik na projektu *Arheološki leksikon BiH*. Tokom 70-ih godina upisala je studij klasičnih jezika u Beogradu ali isti nije okončala zbog porodičnih i drugih obaveza (napustila na III godini).

Posljednje 2,3 godine života bila je honorarno angažovana od strane uprave mostarske firme G. D. Bišina na polju zaštite spomenika kulture. Šalila se govoreći da ponovo, „u 80-oj počinjem raditi“. Kada ju je autor ovih redaka bitao za čim najviše žali, bez razmišljanja je rekla: „Za nepovratno uništenim podacima i dokumentacijom mnogih mojih terenskih istraživanja koje nisam stigla doraditi i publikovati“.

I još nešto. Ova zanimljiva, veoma obrazovana i vesela žena i, pri tome, izvrstan stručnjak ostala je na margini zajednice u kojoj je provela skoro 60 godina i koju nije htjela napustiti ni kada je bilo najteže. O Vukosavi Atanacković Salčić nije pisano ni povodom 70., 75. ili 80. godišnjice života jer se nije uklapala u postojeći političko-kulturološki kontekst svojim porijeklom, imenom i ekavicom kojom je govorila. Njezinu smrt oglasili su mladi studenti arheologije na portalu *Archaeon.com* a ne Zavod za spomenike HNŽ-je (u kojem je zaradila penziju) ili možda uredništvo časopisa *Hercegovina* čiji je bila jedan od pokretača.

Ne treba napominjati da nikada nije dobila poziv za održavanje predavanja na odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta u Mostaru.

Ovakva vrsta nepoštovanja i ignorancije specijalnost su naših prostora i mentalnoga koda.

Ako ikada iko bude htio popraviti nanijetu joj nepravdu, to će najbolje učiniti štampajući njene radove u jedinstvenu publikaciju. U Mostaru, Sarajevu ...

Prije toga, gradska uprava Mostara bi njenim imenom trebala nazvati neku od gradskih ulica.

Ikkal Cogo

Stane Gabrovec (1920–2015)

12. siječnja 2015. godine preminuo je bard slovenske arheologije akademik prof. dr. Stane Gabrovec, redovni član Centra za balkanološka ispitivanja pri Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Rođen je u Kamniku, 18. travnja 1920., gdje je pronašao i svoj posljednji počivalište. Živio je punim stvaralačkim životom i dočekaio visoku starost.

Maturirao je 1939., na biskupskoj gimnaziji u Šentvidu nad Ljubljanom, tada vrhunske srednjoškolske ustanove u Sloveniji. Nakon mature upisao je studij klasične filologije na Filozofskom fakultetu u Ljubljani. Tijekom II. svj. rata bio je interniran u Italiju, a nakon kapitulacije Italije uspjelo mu je probiti se u Švicarsku, gdje je nastavio studij na sveučilištu u Bernu. Nakon rata, vratio se na studij na ljubljanskom Filozofskom fakultetu, gdje je 1948. diplomirao klasičnu filologiju i arheologiju. Tijekom studijske godine 1956.-57., kao sveučilišni asistent usavršavao se na sveučilištu u Tübingenu, a 1962., doktorirao je s temom „Prapovijest Gorenjske“ na Filozofskom fakultetu zagrebačkog sveučilišta u Zadru.

Stane Gabrovec je djelovao i ključno suoblikovao arheološku znanost na trima međusobno isprepletenim područjima – na muzejskom, na sveučilišno-pedagoškom i na znanstveno-istraživačkom. Na prvom, kao i na drugom području ne bi bio toliko uspješan da nije bio veliki humanist i vrhunski znanstvenik.

Gabrovec je radio u Narodnom muzeju Slovenije. Svoju karijeru je započeo kao kustos 1948. godine i zaključio umirovljenjem kao znanstveni savjetnik i dugogodišnji voditelj arheološkog odjela 1987. Istovremeno je 1969. izabran za izvanrednog profesora za prapovijesnu arheologiju ljubljanskog sveučilišta, gdje je kao profesor predavao 20 godina na Filozofskom fakultetu.

U Narodnom muzeju je Gabrovec sa suradnicima preuređio vrlo opsežne arheološke zbirke i dopunio njihovu dokumentaciju s kartotekama i arhivskim gradivom. Njegova je zasluga, što su nakon više godina teškog rada arheološki depoi Narodnog muzeja uređeni, predmeti konzervirani, a depoi dostupni i otvoreni za daljnja znanstvena proučavanja i za obnovu stalnog muzejskog postava.

Pored strogog muzejskog rada, nadasve je značajan također i Gabrovčev terenski rad. Zajedno s dr. Jože Kastelicem 1948.-51. vodio je iskopavanje staroslavske i prapovijesne nekropole na Pristavi kod Bleda. Za tadašnje vrijeme uzorna je monografska objava bledskih prapovijesnih nalaza. Kasnije je istraživao i druga nalazišta, a najznačajnije je bilo istraživanje u Stični. Naime, od 1969.-1975., Gabrovec je vodio velika iskopavanja u Stični, najprije impozantnih tumula, zatim naselja – na Cvingeru nad Virom, i na kraju ponovo tumula. Ta su iskopavanja upravo zbog Gabrovčevog znanstvenog ugleda prerasla u međunarodna arheološka iskopavanja, što je za to vrijeme bio izuzetan uspjeh. Iskopavanjima su naime, osim arheološkog seminara Filozofskog fakulteta ljubljanskog sveučilišta, sudjelovali Arheološki seminar sveučilišta iz Marburga na Lahni (Njemačka) i Smithsonian Institute iz Washingtona (SAD). Iskopavanja su dala značajne nove spoznaje o nastanku velikog željeznodobnog naselja nad Virom kod Stične, jednog od najvećih u jugoistočnom predalpskom prostoru, te o gradnji sustava utvrde i o načinu pokopa u zajedničkim, rodovsko-obiteljskim tumulima. Ukratko, dala su novi uvid u povijest dolenskih kulturne skupine, koja ima među željeznodobnim skupinama Slovenije i u širem okviru Srednje Europe i Balkana vrlo značajan položaj.

Iskopavanje u Stični bilo je u mnogim pogledima pionirsko, bilo je dragocjena škola modernih iskopavanja i odlična škola za studente arheologije, ne samo iz ljubljanskog sveučilišta, već i s drugih, jer su sudjelovali i njemački, austrijski, talijanski i američki studenti. S odlično izvedenim opsežnim iskopavanjima i s neočekivanim, nadasve značajnim rezultatima istraživanja Stane Gabrovec je još povećao svoj međunarodni ugled, nedvojbeno najveći jednog slovenskog arheologa.

Glavni znanstveni rad Stane Gabrovca bio je posvećen upravo istraživanju brončanog i željeznog doba Slovenije. U svojim brojnim studijama dao je sintezu brončanog i željeznog doba i izradio je novu kronologiju koja ima temeljnu važnost. Posebno njegov koncept periodizacije halštatskog razdoblja, doživio je opći međunarodni

odjek i zadržao valjanost sve do danas. Na novo je opredijelio kulturne skupine halštatskog i latenskog razdoblja Slovenije i zacrtao njihov kulturno-povijesni izgled. Brojna su njegova temeljna istraživanja o pojedinim vrstama materijalne kulture i studije s područja duhovne kulture. Među prvim studijama su rasprave o zaštitnom oružju (o oklopima i kacigama) i nošnji, kao npr. o dvopetljestim lučnim fibulama na Balkanu (Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja 8/6, 1970, 5-65), osim toga o umjetnosti, prije svega o situlskoj umjetnosti (vidi npr.: Simpozij Duhovna kultura Ilira, Herceg-Novi, 4-6. studenog 1982., Posebna izdanja Knjiga LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja Knjiga 11, Sarajevo 1984, 41-64). Ponovo je postavio također probleme etničkih nositelja željeznodobnih kultura u Sloveniji i Balkanu (vidi npr.: Simpozij o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, održan 15. i 16. svibnja 1964. Posebna izdanja Knjiga IV, Centar za balkanološka ispitivanja Knjiga 1, Sarajevo 1964, 215-252). Rezultate svojih brojnih studija sažeo je u sintetskim prikazima brončanog i željeznog doba Slovenije i Istre, koji su objavljeni u okviru monumentalnog djela „Praistorija jugoslavenskih zemalja, u IV i V knjizi (1983. i 1987.). Taj izniman opus o jugoslavenskoj arheologiji, u stvaranju kojeg je Gabrovec aktivno sudjelovao, također kao suurednik V knjige, nastao je pod vodstvom akademika profesora Alojza Benca na Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

O rezultatima svog rada Stane Gabrovec je predavao na brojnim stručnim susretima, kongresima i arheološkim institucijama u domovini i inozemstvu. Bio je urednik brojnih stručnih časopisa i publikacija, uz ostalo bio je dugogodišnji član uredničkog odbora središnjeg slovenskog stručnog glasila „Arheološki vestnik“.

Među Gabrovčevim organizacijsko-stručnim djelatnostima posebno je vrijedna spomena njegova uloga suorganizatora međunarodne izložbe o situlskoj umjetnosti, koja se u ranim 60-tim godinama prošlog stoljeća izredala od Padove preko Ljubljane do Beča. Izuzetno značajan i istovremeno časni zadatak bio je povjeren Gabrovcu 1971., kad je vodio sekciju za brončano i željezno doba na 8. svjetskom kongresu pra- i protopovijesne znanosti u Beogradu. Stvaralački je sudjelovao i na velikoj evropskoj izložbi o halštatskoj kulturi 1980. u austrijskom Steyeru.

Izuzetna osobnost Stane Gabrovec bio je također kao sveučilišni profesor. Godine 1969., kad je postao predstojnik odjela za arheologiju na Filozofskom fakultetu sveučilišta u Ljubljani, profesor dr. Jože Kastelic, dotadašnji ravnatelj Narodnog muzeja, doveo je na odjel također novog profesora za prapovijesnu arheologiju – dr. Stane Gabrovca. Zajedno su na arheološkom odjelu stvorili novu studijsku atmosferu, otvarali su studentima nove horizonte arheološke znanosti, prije svega s odličnim redovitim predavanjima i seminarima te ekskurzijama, ujedno su se studentima otvorile i nove mogućnosti sudjelovanja na arheološkim iskopavanjima, prije svega u Stični.

Svojim izuzetno sistematskim i inspirativnim predavanjima, kao i produbljenim seminarima, koji su studente uvodili u znanstveno istraživački rad, Stane Gabrovcu je kao sveučilišnom profesoru uspjelo privoljeti brojne studente, koji su se svojim odličnim diplomskim, magistarskim i doktorskim radovima iskazali do tolike mjere, da je postala „Gabrovčeva ljubljanska škola“ poznata ne samo u jugoslavenskom, već i širem europskom prostoru. Prvi rezultati te škole bili su predstavljeni na međunarodnom kolokviju u Novom mestu 1972. godine, objavljivanjem u Arheološkom vestniku 24, 1973 (1975), a zatim su slijedile brojne monografske objave, prije svega u zbirci Katalogi in monografije Narodnega muzeja Slovenije. Upravo te objave najznačajnijih slovenskih prapovijesnih nalazišta plod su Gabrovčeve škole, koja je postala prepoznatljiva daleko izvan granica naše uže domovine. Njemu ide zahvala što se arheološki odjel Filozofskog fakulteta Univerze u Ljubljani i s njim slovenska arheologija izdigla na razinu velikih europskih centara za prapovijesne arheološke studije.

Arheološka znanost se Stanetu Gabrovcu kao vodećem poznavatelju prapovijesti u srednjoj i jugoistočnoj Europi odužila nizom priznanja:

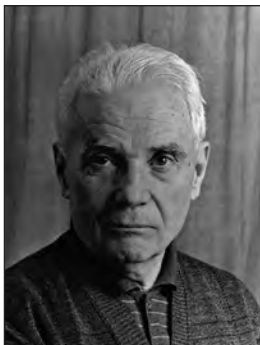
- od 1962. bio je redoviti član Centra za balkanološka ispitivanja pri Akademiji nauka i umjetnosti BiH u Sarajevu,
- od 1963., dopisni član Instituta za pra- i protohistoriju Italije
- od 1972., dopisni član Instituta za etrušćanske i italske studije,
- od 1967., izvanredni i od 1977., redoviti član Njemačkog arheološkog instituta,
- od 1985., dopisni član Bavarske akademije znanosti u Münchenu,
- od godine 1987., izvanredni član i od svibnja 1991., redoviti član SAZU.

Godine 1996., Gabrovec je primio nagradu za životno djelo Slovenskog arheološkog društva, godine 2000., bio je odlikovan Zoisovom nagradom za životno djelo.

Akademik dr. Stane Gabrovec, međunarodno priznati vrhunski znanstvenik, uzdigao je slovensku arheologiju na zavidnu razinu, a unatoč tome sačuvao je svoje izuzetne karakterne vrline. Označavala ga je izuzetna skromnost i ljudska toplina, zbog čega je od svih bio posebno poštovana osoba. Opraštamo se od velikana slovenske arheologije.

Biba Teržan

Borislav Jovanović (1930–2015)

U petak, 13. novembra 2015. godine napustio nas je Borislav Jovanović, jedan od posljednjih predstavnika izvanredne generacije naučnika koja je od Drugog svjetskog rata pa na ovamo snažno promovisala jugoslovensku arheologiju u Evropi i u svijetu. Ime Borislava Jovanovića, Vladimira Milojčića, Alojza Benca, Milutina Garašanina, Staneta Garbrovca, Grge Novaka, Ante Rendić-Miočevića, Stojana Dimitrijevića, Borivoja Čovića ili Dragoslava Srejovića, otvaralo je i još uvijek otvara sva vrata arheološkog i inog naučnog svijeta. Neobično lijep je osjećaj moći reći da su to ljudi sa kojima smo radili, sa kojima smo se na iskopavanjima družili, od kojih smo mogli učiti i to neposredno i na našem maternjem jeziku. Teško je dokučiti šta je uslovalo takvu koncentraciju arheoloških velikana na ovom hudom balkanskom tlu i da li će biti prilike da se nešto takvo u bližoj ili daljoj budućnosti ponovi. O tome ne možemo prosuđivati, ali možemo biti ponosni i sretni, jer smo imali privilegiju da živimo u njihovo vrijeme, sa njima i pored njih.

Borislav Jovanović je bio tipičan predstavnik te generacije velikih jugoslovenskih arheologa: erudita, zaljubljenik svoga posla na terenu i u kabinetu, veoma plodan naučnik, a uz sve to duhovit i na njemu svojstven nenametljiv način druželjubljiiv čovjek. Rođen je u Kavadarcima u Makedoniji 22. juna 1930. godine, a arheologiju je diplomirao u Beogradu 1955. godine. Zatim su uslijedile magistarske studije i disertacija „Metalurgija eneolitiskog perioda Jugoslavije“ koju je sa velikim uspjehom odbranio 1964. godine i koja će dobrim dijelom usmjeriti njegove dalje naučne interese. Svoj radni vijek proveo je u Arheološkom institutu u Beogradu u kome je prošao sva naučna zvanja od asistenta do naučnog savjetnika. Uz to je obavljao niz važnih funkcija, uključujući i onu, sa naučnog aspekta najmanje zahvalnu, direktorsku.

U svom bogatom naučno-istraživačkom radu Borislav Jovanović se bavio mnogim pitanjima kulturnog razvoja praistorijske Evrope, počev od mezolitskih kultura Đerdapa, preko Vinčanske kulture i starijeg željeznog doba, do problematike Kelta na Balkanu. U svakom od tih domena obavio je niz vrijednih istraživanja i dao veoma značajan doprinos razrješavanju zadate problematike. Ipak, u našoj i svjetskoj arheologiji ostaće najviše zapamćen po doprinosu proučavanju nastanka i razvoja rane metalurgije u starom svijetu. Njegova istraživanja u Rudnoj Glavi kod Majdanpeka i u drugim praistorijskim rudnicima na području centralnog Balkana bila su pionirski poduhvat u tom domenu, a rezultirala su mnoštvom inovativnih otkrića, kao što je ono o metalurgiji gradačke faze Vinčanske kulture, s početka 5. milenijuma prije naše ere. Tako je on vrlo rano došao do materijala koji pokazuje da je na prostoru centralnog Balkana još u doba Vinčanske kulture postojala tehnologija prerade bakarne rude i proizvodnje oruđa i oružja od bakra, te da je Balkan, a ne Bliski istok, ili Anadolija, bio izvoriste procesa metalurgije u starom svijetu. Time su bile potvrđene i precizirane pretpostavke C. Renfrewa o autohtonosti metalurgije na području jugoistočne Evrope. Međutim, do sredine 70-tih godina prošloga vijeka se o starom rudarstvu na prostoru centralnog Balkana nije znalo mnogo, te su ovi zaključci Borislava Jovanovića dugo osporavani. No, upornost i entuzijazam ovog lucidnog naučnika je na kraju urodila plodom, što jasno pokazuju novija istraživanja i sve češće potvrde njegove teze o primarnosti srednjbalkanske metalurgije.

Svoje stavove i rezultate istraživanja Borislav Jovanović je iznosio na brojnim domaćim i internacionalnim naučnim skupovima i objavljivao u referentnim časopisima i monografijama. Uz to je i sam pokretao i izdavao naučne časopise, kao npr. „Arheometalurgiju“. Njegov dugogodišnji uspješni rad krunisan je izborom u redovno članstvo Srpske akademije nauka i umjetnosti 2009. godine. Borislav Jovanović je uz to bio i dopisni član Njemačkog arheološkog instituta, kao i dugogodišnji saradnik Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH. Objavio je više radova u našem Godišnjaku, a posebno vrijedan je njegov veliki doprinos u izradi trećeg toma „Praistorije Jugoslavenskih zemalja“ koji je ovaj Centar u sklopu petotomne edicije o praistoriji na južnoslovenskom prostoru izdao 1979. godine.

Smrću Borislava Jovanovića zatvorio se jedan životni krug satkan od mnoštva pozitivnih stremljenja i dobrih djela. Nauka je izgubila vrijednog pregaoca, a mi arheolozi dragog kolegu i prijatelja.

Blagoje Govedarica

Hronika / Chronik

Izvjestaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja u 2015. godini

Aktivnosti Centra u 2015. godini bile su najvećim dijelom usmjerene na izdavačke projekte: redovno izdavanje Godišnjaka/Jahrbucha i izdavanje knjige građe „Lične zabilješke generala Oskara Potioreka o unutrašnjopolitičkoj situaciji u Bosni i Hercegovini“.

Na ovom projektu radili su akademik Dževad Juzbašić i prof. dr. Zijad Šehić. Građa ličnih zabilješki generala Oskara Potioreka, šefa Zemaljske vlade u BiH odnosi se na period od 1911. do polovine 1914. godine, s tim što se razvoj unutrašnjopolitičke situacije prezentira kontinuirano od sredine 1912. do početka Prvog svjetskog rata. Ovaj period vrlo je bogat mnogim presudnim zbivanjima za Bosnu i Hercegovinu i balkanski prostor. O tim događajima general Potiorek je vodio iscrpnu korespondenciju prvenstveno sa Zajedničkim ministrom finansija i drugim zajedničkim ministrima Austro-Ugarske, s austrijskom i ugarskom vladom, intenzivno je pratio politička zbivanja u Bosanskohercegovačkom saboru često intervenirajući, održavao je bliske veze s domaćim vodećim političarima kao i drugim javnim radnicima u Bosni i Hercegovini. U svojim zabilješkama on je donosio prepise svojih pisama, kao i pisama koje je dobio od različitih ličnosti i institucija. Ova korespondencija notirana je u organima koji su slali svoje dopise kao i u onim koji su ih primali. Dio ove građe korišten je od autora koji su tretirali problematiku ovoga razdoblja, ali dobar dio je ostao neiskorišten. Recenzenti knjige su prof. dr. Arnold Suppan, član Austrijske akademije nauka i dr. Imre Röss, naučni saradnik Instituta za istoriju Mađarske akademije nauka.

Publiciranjem ove arhivske građe, budućim istraživačima se pruža mogućnost kompleksnijeg kritičkog sagledavanja niza finansijskih, privrednih, političkih, državnopravnih i drugih pitanja koja su bila predmet diskusija i rasprava u Bosanskohercegovačkom saboru i koja su u velikoj mjeri uticala na složene unutrašnjopolitičke odnose u zemlji. U ličnim zabilješkama generala Potioreka sadržani su različiti aspekti koji se odnose na organizaciju uprave, pravni, politički, ekonomski, kulturološki, ali i spoljnopolitički aspekt i njegove refleksije na unutrašnjopolitičke odnose u Bosni i Hercegovini. Detaljno su razmatrani unutrašnjopolitički stranački odnosi, školstvo, jezičko pitanje, finansije, agrarni odnosi itd., a velika pažnja je posvećena i ocjenama osoba koje su imale značajnu ulogu u tadašnjem političkom životu u zemlji. Izdanje je objavljeno u novembru 2015. godine u okviru serije Građa Centra za balkanološka ispitivanja. Centar za balkanološka ispitivanja i Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine ovim projektom su dali doprinos obilježavanju stogodišnjice od početka Prvog svjetskog rata.

Nakon publiciranja knjige održana je i njena promocija u prostorijama Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 18. novembra/studenog 2015. godine. Promotori knjige bili su prof. dr. Arnold Suppan, prof. dr. Marko Karamatić i prof. dr. Zijad Šehić. Voditelj promocije bio je akademik Dževad Juzbašić. Promocija je uspješno prošla uz prisustvo značajnog broja gostiju iz akademske zajednice.

Knjiga je u okviru redovne razmjene ANUBIH distribuirana na adrese institucija u zemlji i svijetu s kojima naša Akademija ima saradnju, kao i najznačajnijim nacionalnim i univerzitetskim bibliotekama. Projekat izdavanja građe finansijski je podržan od strane Uprave grada Sarajeva, Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke i Regionalnog austrijskog ureda za naučnu i kulturnu saradnju Sarajevo u saradnji s Ambasadom Republike Austrije u Bosni i Hercegovini.

Paralelno s tim Redakcija Godišnjaka radila je na prikupljanju i obradi radova za novi 44. broj časopisa za 2015. godinu. Aktuelni broj se sastoji iz četrnaest radova i tri teksta in memoriam. U ovom broju radove su u većini dali autori iz Bosne i Hercegovine (Doboj, Konjic, Mostar, Sarajevo, Travnik, Visoko) uz autore iz Austrije, Hrvatske, Srbije i Velike Britanije. Dio sredstava za izdavanje časopisa osiguran je od strane Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke i Fondacije za izdavaštvo Sarajevo. Nažalost, za ovaj broj je izostala finansijska podrška

od Rimsko-germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta koja nam je u prethodnim godinama bila od presudnog značaja za kontinuirano izdavanje Godišnjaka/Jahrbucha.

U 2015. godini održana su dva konsultativna sastanka članova Centra. Na sastancima je razmatran te u kontaktu s ostalim članovima Centra usvojen pravilnik o izdavanju časopisa Godišnjak i usvojen prijedlog za izbor prof. dr. Dubravka Lovrenovića u članstvo Centra za balkanološka ispitivanja. Prof. dr. Dubravko Lovrenović (Sarajevo), dopisni član ANUBiH, historičar – medijevalista, redovni profesor na oblasti Srednji vijek Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta Sarajevu član je Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine i Komisije za saradnju sa UNESCO-m. Autor je nekoliko knjiga i većeg broja radova o srednjem vijeku u domaćim i stranim stručnim časopisima, kao i više desetina tekstova publicističkog tipa. Bavi se istraživanjem historije srednjovjekovne Bosne i istočno-centralne Europe. Boravio na brojnim europskim i američkim sveučilištima kao stipendista i gostujući profesor.

Osim toga, usvojena je i pokrenuta procedura za publikovanje knjige prof. dr. Esada Kurtovića "Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne 1 (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365-1521)". Knjiga se sastoji iz ispisa arhivske građe iz serije Debita notariae (Knjige zaduženja) koji se čuvaju u Državnom arhivu u Dubrovniku. U građi koja obuhvata vremenski raspon od 1365. do 1521. godine nalaze se informacije izuzetno značajne za proučavanje historije srednjovjekovne Bosne, pogotovo one koje se tiču ekonomije, topografije, društvene i političke istorije. Uprkos značajnim dometima ranijih istraživača knjiga zaduživanja (Ignacij Voje, Desanka Kovačević-Kojić, Bogumil Hrabak, Pavo Živković i Đuro Tošić), prikupljene informacije na ovom mjestu mogu korisno da posluže istraživačima srednjovjekovne bosanske historije. Pored popunjavanja praznina, prezentirano omogućuje otvaranje novih uglova istraživanja, sagledavanje cjeline i novi zamah u istraživanju i proučavanju podataka iz neobjavljene građe Državnog arhiva u Dubrovniku. Recenzije za knjigu priredili su prof. dr. Dubravko Lovrenović, dopisni član ANUBiH i dr. Srđan Rudić, viši naučni saradnik Instituta za istoriju u Beogradu. Uz prijedlog za izdavanje ovog djela u okviru serije Građa Centra za balkanološka ispitivanja izrađen je finansijski plan za traženje neophodnih sredstava za publikovanje ovog djela. U 2015. godini Centar za balkanološka ispitivanja je nastojao osigurati neophodna finansijska sredstva prijavom na konkurse Ministarstva kulture i sporta Kantona Sarajeva, Federalnog ministarstva kulture i sporta, Ministarstva civilnih poslova Bosne i Hercegovine i Fondacije za izdavaštvo. Fondacija za izdavaštvo dodijelila je 3.000,00 KM za izdavanje ovog značajnog djela, što nije dovoljno pa će Centar u narednom periodu raditi na iznalaženju ostatka sredstava.

Početkom 2015. godine Centar za balkanološka ispitivanja je potpisao ugovor o međunarodnoj saradnji s Institutom za pra- i protohistorijsku arheologiju Carl Albrechts Univerziteta u Kielu. Saradnjom je obuhvaćeno realiziranje projekta zajedničkih arheoloških istraživanja neolitskih populacija u dolini Drine tokom 2015. godine. Ovaj projekat predstavlja nastavak dugogodišnjeg naučnog projekta istraživanja neolitskih populacija na prostoru Bosne i Hercegovine u koje je Centar od 2005. godine bio uključen učešćem saradnice Melise Forić. Projekat terenskih istraživanja realizovan je u periodu između 9. i 21. marta 2015. godine.

Terenskim istraživanjima obuhvaćena su sistematska rekognosciranja riječnih terasa u dolini Drine koje su pogodne za poljoprivredu i na kojima postoji prostor za eventualna naselja. Tom prilikom napravljen je obilazak, pregled i geofizičko snimanje prostora oko Goražda prema Foči i prema Ustipraču. Osnovni cilj rekognosciranja bio je otkrivanje mogućih neolitskih ili eneolitskih naselja u blizini već poznatog nalazišta Jagnilo/Lug radi rekonstrukcije dinamike trajanja neolitskih naselja na ovom prostoru.

Rekognosciranjima riječnih terasa u dolini Drine utvrđeno je postojanje prahistorijskih naselja na lokalitetima Zupčići- Donje Selo, Baćci, Hubjeri i Gradina - Lug 2 koji su na osnovu prikupljenog materijala s površine većinom datirani u neolitski period. Geofizičkim snimanjima na lokalitetu Hubjeri pronađeni su ostaci rimske vile. Istraživačka kampanja rekognosciranja finansirana je iz sredstava projekta „Inovacija i periferija - Interakcija centralnog i zapadnog Balkana tokom neolitika i ranog eneolitika“ koji finansira DFG (Deutsche Forschungsgemeinschaft / Njemačka istraživačka zajednica), a koju je osigurao Insitut za pra- i protohistorijsku arheologiju Univerziteta iz Kiela. Arheološki nalazi i dokumentacija proizišla iz navedenih rekognosciranja deponovana je u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, u Centru za balkanološka ispitivanja radi dalje obrade i objavljivanja.

Melisa Forić

Adrese autora / Autorenadressen

Jelena Bulatović, MA
Laboratorija za bioarheologiju
Filozofski fakultet
Čika Ljubina 18-20
RS - 11 000 Beograd
e-mail: Jelena.bulatovic@f.bg.ac.rs

Prof. dr. sc. Adnan Busuladžić
Katedra za arheologiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
e-mail: adnan.busuladzic@ff.unsa.ba

Ikbal Cogo, prof.
JU Muzej grada Zenice
M. S. Serdarevića bb
BA – 72 000 Zenica
e-mail: ilirologija@hotmail.com

Mr. sci. Lidija Fekeža Martinović
Đoke Mazalića 1
BA - 71 000 Sarajevo
e-mail: fekezalidija@bih.net.ba

Doc. dr. sci. Emir O. Filipović
Odsjek za historiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
e-mail: emirofilipovic@gmail.com

Mr. sci. Melisa Forić
Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH
Bistrik 7
BA – 71 000 Sarajevo
e-mail: melisa.foric@gmail.com

Prof. dr. Charles Andrew Ivey French
McBurney Geoarchaeology Laboratory
University of Cambridge
Office 1.3, West Building
Division of Archaeology
Downing Street
Cambridge CB2 3DZ
e-mail: caif2@cam.ac.uk

Dr. sc. Mario Gavranović
OREA Abteilung Europa
Institut für Orientalische und Europäische Archäologie
Österreichische Akademie der Wissenschaften
Fleischmarkt 20-22
A-1010 Wien
e-mail: Mario.Gavranovic@oeaw.ac.at

Prof. Dr. habil. Blagoje Govedarica
Deutsches Archäologisches Institut Eurasien-Abteilung
Im Dol 2-6, Haus II
D-14195 Berlin
e-mail: blagoje.govedarica@dainst.de

Aleksandar Jašarević, MA
Muzej u Doboju
Vidovdanska 4
BA – 74 000 Doboju
e-mail: aleksandar.jas@gmail.com

Tijana Križanović, MA
Branilaca Sarajeva 14
BA – 71 000 Sarajevo
e-mail: tijana.krizanovic@gmail.com

Prof. dr. sc. Esad Kurtović
Odsjek za historiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
e-mail: kurtovic.esad@gmail.com

Ana Marić
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Zmaja od Bosne 3
BA – 71 000 Sarajevo
e-mail: maric.ze@hotmail.com

Gary Philip Marriner
C02 Archaeology,
University of New England
Armidale
New South Wales
2351 Australia
e-mail: gmarrine@myune.edu.au

Prof. dr. sc. Salmedin Mesihović
Odsjek za historiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
e-mail: salmedin10@hotmail.com

Milenko Radivojac
Muzej Kozare
BA – 79 101 Prijedor
e-mail: muzejpd@yahoo.com

Mr. sci. Tonko Rajkovaca
Department of archaeology
McBurney Geoarchaeology Laboratory
University of Cambridge
West Building, Division of Archaeology
Downing Street
Cambridge CB2 3DZ
e-mail: tr251@cam.ac.uk

Ajla Sejfuli, MA
Zavičajni Muzej Travnik
Mehmed-paše Kukavice 1
BA – 72 270 Travnik
e-mail: ajlasejfuli@hotmail.com

Tarik Silajdžić, BA
Tujlići bb
BA – 71 300 Visoko
tariksilajdzic@hotmail.com

Dr. sc. Ante Škegro
Hrvatski institut za povijest
HR – 10 000 Zagreb
Opatička 10
e-mail: askegro@isp.hr

Sean Taylor
Department of Archaeology
Downing Street CB2 3DZ
United Kingdom
Great Britain
e-mail: st435@cam.ac.uk

Akademik Biba Teržan
Slovenian Academy of Sciences and Arts (Arts)
Novi trg 3
SI - 1000 Ljubljana
University of Ljubljana, Faculty of Arts
Department of Archaeology
Zavetiška 5
SI - 1000 Ljubljana
e-mail: Ljubinka.Terzan@ff.uni-lj.si

Dina Vajzović, MA
Trg državnosti br. 7
BA - 88 400 Konjic
e-mail: dinavajzovic241@hotmail.com

Dr. sc. Selena Vitezović
Arheološki institut
Knez Mihaila 35/IV
RS - 11 000 Beograd
e-mail: selenavitezovic@gmail.com

Uputstva / Richtlinien / Guidelines

Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH

Forma priloga

Tekst (na njemačkom, engleskom, srpskom, hrvatskom, bosanskom jeziku...) uključuje obuhvatan rezime na stranim jezicima s pet ključnih riječi, ilustracije, napomene i potpunu bibliografiju.

Tekst predati u digitalnom obliku uz primjerak odštampanog teksta u formatu "Din-A4" s marginom od 2,5 cm. Molimo vas da tekst bude u programu Microsoft Word ili Corel Word Perfect. Nemojte unositi paginaciju, zaglavlje ili na drugi način formatirati tekst. Poželjno je da tekst bude u fontu Times New Roman, Courier ili Arial veličine 12 pt kao i proreda od 1,5.

Ilustracije bi takođe trebalo da budu predate u digitalnom obliku, ili dobrog kvaliteta pogodne za skeniranje. Veličina ca. 19 x 13 cm ili "Din-B5" format. Prihvatamo sljedeće formate *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif ili *.bmp.

Strane izraze navesti u kurzivu (*italic*).

Tekst ne hifenirati.

Napomene i citiranje

Napomene bi trebalo navoditi kao "fusnote" u formi kratkog citata, prema važećim bibliografskim pravilima.

Detaljno alfabetsko navođenje literature na kraju priloga treba da sadrži sve relevantne bibliografske podatke.

U tekstu, u fusnotama i u literaturi kod članaka na našem jeziku table se navode skraćenicom Tab. (a ne T.; kod tekstova na njemačkom jeziku Taf.). Rimski brojevi se u principu ne upotrebljavaju, nego se u cjelini sve citirane numeracije pišu arapskim brojevima.

Redoslijed navođenja citata

Pri navođenju citata preporučuje se pridržavanje sljedećeg redoslijeda: 1) ime autora, 2) godina izdanja, 3) br. strane, 4) navedena ilustracija, 5) br. table s brojem ilustracije.

Primjer:

Childe 1926, 120-122.

Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; 14, 3. 5. 7.

Renfrew 1974, Tab. 4, 2-6.

Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Kod citiranja radova istog autora koji su objavljeni u jednoj godini, pored godine se unosi slovo.

Primjer:

Lüning 1996a, 12-56. Lüning 1996b, 45 f.

Molimo Vas da šaljete samo kompletirani materijal.

Znaci interpunkcije kod citiranja

Kod navedenih primjera obratiti posebnu pažnju na to gdje dolaze znaci interpunkcije, a gdje ne (između slovnih i brojčanih navoda nema interpunkcije – autor/godina; slika/broj i sl.

Primjer:

Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; i sl.

Zarez dolazi iza godine, kao i između broja pojedinačne slike i broja ilustracije na toj slici:

Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; itd.

Brojevi ilustracija se međutim razdvajaju tačkom: Sl. 14, 3. 5. 7.

Navođenje odvojenih stranica takođe se razdvaja tačkom: Naumann 1968, 12.34.

Ukoliko se radi o dva autora, imena se razdvajaju kosom linijom ”/”. Kod više od dva autora navodi se samo prvi autor, a na ostale se ukazuje s ”i dr.”.

Primjer:

Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov i dr. 1990, 48 f.

Pojedinačni citati u okviru jedne fusnote mogu se razdvajati tačka-zarezom (semikolon) ”;”.

Primjer:

Nehaev 1992, 76; Hančar 1937, 251, 333.

Literatura

Kod monografija navodi se kompletan naslov bez skraćivanja. Navodi se takođe i podnaslov.

Ukoliko je knjiga izdata u okviru serije, navesti i naziv serije, kao i broj sveske-izdanja. Između imena autora i naslova citiranog rada navesti godinu izdanja. Broj sveske izdanja se navodi neposredno poslije naslova.

Primjer:

Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Naslov časopisa se u principu ne skraćuje. Godina izdavanja se navodi između broja časopisa i broja stranice, od kojih je odvojena zarezima.

Primjer:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ukoliko se radi o zborniku radova (spomenica, akti kongresa, katalog i sl.), navedeni rad se navodi u neskraćenom obliku. Prije naslova citiranog zbornika treba da stoji ”u:”. Ime izdavača koje slijedi treba odvojiti s ”ed.” i staviti ga prije naslova zbornika.

Primjer:

Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Ukoliko se navode dva ili više autora, imena se odvajaju s ”/”.

Primjer:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ako imate dodatnih pitanja, molimo Vas da konsultujete redakciju.

Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrums für Balkanforschungen der AWBH

Form der Vorlage

Der Text (deutsch, englisch, serbisch, kroatisch, bosnisch...) sollte eine umfassende Zusammenfassung mit fünf Schlüsselwörter, Abbildungen, Anmerkungen und vollständiger Literaturliste umfassen.

Text bitte in digitaler Form (als Textdatei) und als Din A4-Ausdruck mit 2,5 cm umlaufenden Seitenrand einsenden. Bitte verwenden Sie möglichst ein gängiges Textverarbeitungsprogramm, wie Microsoft Word oder Corel Word Perfect. Fügen Sie keine Seitenzahlen, Kopf- oder Fußzeilen ein und verwenden Sie ausschließlich die Schriftarten Times New Roman, Courier oder Arial der Größe 12pt sowie einen Zeilabstand von 1,5 Zeilen. Ungewöhnliche Sonderzeichen (Č,ć,Ć,č,Š,š,Ž,ž usw.) unbedingt im Probeausdruck speziell markieren!

Auch die gewünschten Abbildungen möglichst in digitaler Form oder als scanfähige Druckvorlage einsenden. Folgende Dateiformate sollten ausschließlich Verwendung finden: *.GIF, *.JPG, *.TIF oder *.BMP (Größe ca. 19 x 13 cm oder Din A5).

Fremdsprachliche Begriffe durch Kursivdruck hervorzuheben (signifier).

Der Text sollte fortlaufend, d.h. ohne Silbertrennung, und ohne Einzüge verfasst sein.

Bitte nur das komplette Druckmaterial abgeben.

Anmerkungen und Zitierrichtlinien

Anmerkungen sind grundsätzlich als Fußnoten in Form von Kurzzitaten in das Dokument einzufügen.

Ein ausführliches alphabetisches Literaturverzeichnis am Ende des Dokuments enthält alle wesentlichen bibliographischen Angaben (s. u.).

Gliederung innerhalb der Fußnoten

Folgende Reihenfolge innerhalb der Kurzzitate ist generell einzuhalten: 1. Autorname, 2. Erscheinungsjahr, 3. Seitenzahlen, 4. Abbildungsverweis und 5. Tafelnummer mit Abbildungsziffer.

Bsp.:

Childe 1926, 120-122.

Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2; 14, 3. 5. 7.

Renfrew 1974, Taf. 4, 2-6.

Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Abb. 7, Taf. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Bei gleich lautenden Kurzzitaten wird an das Erscheinungsjahr ein Buchstab angehängt.

Bsp.:

Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

Interpunktion beim Zitieren

Keine Interpunktion zwischen Buchstaben und Nummern (Autorenname und Jahr: Nauman 1968; Abbildung und Nummer: Abb. 7 Taf. 19).

Das Komma erscheint nach dem Jahr und zwischen der Abbildungsnummer und Einzelbildnummer.

Bsp.

Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2.

Nummerierung der Einzelbildern innerhalb einer Abbildung wird mit einem Punkt getrennt: Abb. 14, 3. 5. 7.

Zitieren der Einzelseiten wird ebenso mit einem Punkt getrennt: Naumann 1968, 12.34.

Sind zwei Verfasser beteiligt, werden die Namen im Kurzzitat der Fußnote durch Schrägstrich “/” getrennt. Bei mehr als zwei Autoren wird lediglich der erstgenannte Autor aufgeführt und auf die übrigen mit “u. a.” verwiesen.

Bsp.:

Marinov/Yordanov 1978, 60-67; Agapov u.a. 1990, 48 f.

Einzelne Zitate innerhalb einer Fußnote können durch das Semikolon “;” getrennt werden.

Bsp.:

Nechaev 1992, 76; Hancar 1937, 251.333.

Literaturverzeichnis

Bei Monographien Katalogen, Festschriften u. ä wird der Titel vollständig und ohne Abkürzungen aufgeführt. Der Untertitel, Herausgeber und Verlag ist ebenfalls mit aufzuführen. Ist das Buch innerhalb einer Publikationsserie erschienen, ist der Serientitel anzugeben sowie die Serien- und Bandzahlen. In Klammern steht das Erscheinungsjahr, dem zitierten Titel vorangestellt wird.

Bsp.:

Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte 2, Derendingen 1976.

Zeitschriftentitel sind generell nicht abzukürzen. Die Jahrgangszahl wird dabei in Kommata eingeschlossen.

Bsp.:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

In einem Sammelband (Festschrift, Kongressbericht, Katalog o.ä.) erschienene Arbeiten werden mit dessen ungekürztem Titel zitiert. Vor dem Titel des zitierten Aufsatzes steht “In:”. Der darauf folgende Name des Herausgebers wird durch “(Hrsg.)” oder “(ed.)” gekennzeichnet und steht vor dem Titel des Sammelwerkes.

Bsp.:

Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), *Chieftdoms and Early States in the Near East*, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Wenn zwei oder mehrere Autoren zitiert sind wird mit “/” getrennt.

Bsp.:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

Bitte wenden Sie sich bei offenen Fragen an die Redaktion.

Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH

Form of article

Text (in German, English, Serbian, Croatian, Bosnian ...) should contain a comprehensive summary in foreign language, with five key words, illustrations, references and bibliography.

Text should be given in a digital form accompanied printed version format both "Din- A4" with margins 2,5 cm each. You are kindly asked to send text in a Microsoft Word Program or in Corel Word Perfect. Do not insert paging, headers or different kinds of text formatting. It is recommended that you use fonts: Times New Roman, Courier or Arial, size 12 pt, and the line spacing 1,5. Special characters and symbols (Č,ć,Ć,ć,Š,š,Ž,ž etc.) have to be marked in a print version.

Illustrations should be prepared also in a digital form or with a good scanning quality – size cca. 19 x 13 cm or "Din-B5" format. We accept following formats: *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif or *.bmp.

Foreign expressions should be cited in italic

Text should not be hyphenated.

Notes and citations

Notes should be in form of footnotes as short quotes according the bibliographic rules.

Detail alphabetic list of bibliography in the end of the article should contain all relevant bibliographical data.

In text, footnotes and bibliography in Bosnian and English, Tables are given with a short Tab. (not T.), in German text (Taf.). Roman numbers are basically not in use, all numbering is principally in Arabic numerals.

Citation order

Citation is recommended by the following order: 1) Name of author, 2) Year of publication 3) Page number, 4) Quoted illustration 5) Table number with a number of illustrations.

Example:

Childe 1926, 120-122.

Miložić 1949, 267 f.; Fig. 8, 2; 14, 3. 5. 7.

Renfrew 1974, Tab. 4, 2-6.

Naumann 1968, 12. 34; 50-72 Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Citation of the same author's articles published in the one year has to have letter mark following the year of publication.

Example:

Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

We kindly ask you to send only the completed material.

Punctuation marks in quoting

In following examples see where the punctuation marks are (between letter and number characters in quote there are no punctuation marks, author/year; illustration/number and picture number).

Example:

Naumann 1968, 12.34; 50-72, Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8;

Comma comes after year, as between the number of a single picture or the number of the illustration in that picture (table):

Example:

Milojčić 1949, 267f.; Sl. 8, 2; etc.

Numbers of illustrations are separated by periods: Fig. 14, 3. 5. 7.

Different pages quoting should also be separated by period mark: Naumann 1968, 12.34.

If there are two authors their names are separated by slash line "/". In case of more authors only the name of the first one is quoted and other are just mentioned as "et al."

Example:

Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov et al. 1990, 48 f.

Individual quotations in one footnote can be separated by semicolon ";".

Example:

Nehaev 1992, 76; Hancar 1937, 251, 333.

Bibliography

Monographs, catalogues, proceedings and other special publications are given with whole title without abbreviation. Subtitles, editor and publisher should also be included. If the book is published in a serial publication, serial number and number of the volume should be introduced as well. A year of publication should be given between the name of the author and the title of the quoted article or the book, there. Number of the volume should be right after the title.

Example:

Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Principally title of the journal should not be reduced. Year of publication should be given, between the number of the journal's volume and page numbers, separated by comma.

Example:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

In case of a proceedings (commemorative volume, congress articles, catalogue), whole title should be given, without abbreviation. It should be introduced "in" before the title of quoted Proceedings. Name of the editor that follows should be also separated with "ed.", and given before the title of the Proceedings.

Example:

Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands during the Uruk Era. In: Stein, G. / Rothman, M. S. (ed.), *Chiefdoms and Early States in the Near East*, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

In a case of two or more authors, their names are separated with "/":

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

For any further questions please contact the editorial board.

Godišnjak izlazi od 1957. godine. Prva (I) i druga sveska (II-1961) štampane su u izdanju Balkanološkog instituta Naučnog društva BiH, a od 1965. (III/1) izdavač časopisa je Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Počev od sveske XXXIX/37 numeracija je svedena na prvu cifru koja se izražava arapskim brojem. Objavljeni radovi su vrednovani od strane međunarodne redakcije i recenzenata.

Das Jahrbuch erscheint seit dem Jahr 1957. Der erste (I) und zweite Band (II-1961) wurden in dem Balkanologischen Institut der wissenschaftlichen Gesellschaft B-H herausgegeben. Seit Band III/1, 1965 erscheint die Zeitschrift im Zentrum für Balkanforschungen der AWK B-H. Ab Band XXXIX/37 wird die Nummerierung auf die erste, folglich arabisch ausgedrückter Zahl, zurückgezogen. Die veröffentlichten Artikel wurden von der internationalen Redaktion und Rezensenten begutachtet.

* * *

Naslovna strana / Titelblatt
Dževad Hozo

Ilustracija na naslovnoj strani / Illustration am Titelblatt
Pečat Marije od Helfensteina sa povelje od 17. decembra 1365. / Siegel der Maria von Helfenstein aus der Urkunde vom 17. Dezember 1365

Adresa redakcije / Redaktionsadresse
cbi-anubih@anubih.ba

Web izdanje / Web-Ausgabe
www.anubih.ba/godisnjak

Sekretar redakcije / Sekretär der Redaktion
Melisa Forić

Lektura / Lektorin
Zenaida Karavdić

Prevod na engleski jezik / Übersetzung auf Englisch
Melisa Forić

Tehnička urednica / Technische Redakteurin
Ružica Riorović

DTP
Narcis Pozderac

Tiraž / Auflage
500

Štampa / Druck
Dobra knjiga, Sarajevo

Časopis je indeksiran u / Zeitschrift verzeichnet in
C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library)
Ebsco Publishing
Ulrich Periodicals
ZENON DAI (Journals Database of German Archaeological Institute)
Cross Ref